Декемврийски дни на българската средновековна археология
"Проф. д-р Станчо Ваклинов"

218332

ПРИНОСИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

т. V

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Издателство АГАТО
София 2009

Посвещава се на 90-годишнината от рождението
на ст.н.с. I ст. д.и.н. Живка Въжарова

(1916 - 1991)

Декемврийски дни на българската средновековна археология
"Проф. д-р Станчо Ваклинов"

ПРИНОСИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

т. V

Регионална библиотека
"Стилиян Чилингиров"
121100000547

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

Издателство АГАТО
София 2009

192490
РБ „Ст. Чилингиров“
Шумен
ДЕПОЗИТ

218329

904(

Редакционна колегия:
ст.н.с. I ст. дин Людмила Дончева-Петкова
ст.н.с. II ст. д-р Виолета Нешева
н.с. д-р Андрей Аладжов

Приноси към българската археология, т. V

@ Издателство Агато, 2009
@ Всички автори

ISBN 978-954-8761-84-0

Приноси към българската археология, т. V, 2009

СЪДЪРЖАНИЕ

Людмила Дончева-Петкова. Живка Въжарова – живот и творческа дейност. Подбрана библиография 5

Стефка Ангелова. Отново за т.нар. пастирска керамика 13

Румяна Колева. За долната хронологическа граница на керамиката на бавно колело от територията на днешна България 18

Камен Клисуранов. Сравнителна характеристика на гробовете с трупоизгаряне от некрополите на Първо българско царство и гробовете с трупоизгаряне от некрополите на Горноднестърски-Днепърски район на Черняховската култура 26

Христо Попов. Жилища от ранносредновековното селище при Капитан Андреево 39

Галина Грозданова. Керамика от ранносредновековното селище при с. Капитан Андреево, община Свиленград (предварително съобщение) 54

Мария Христова. Керамични съдове от биритуалния некропол в Балчик 72

Рашо Рашев. Попина - Градището (Калето): антична крепост и ранносредновековно землено укрепление 85

Янко Димитров, Християна Стоянова. Новооткрити ранносредновековно селище и езически некропол в с. Велино, Шуменско (предварително съобщение) 94

Валери Григоров. Старобългарски езически погребения с монети 115

Тодор Чобанов. Ролята на кучето в обредите на прабългарското езичество 123

Павел Георгиев. Митът за славянското начало на Плиска 131

Константин Константинов. За някои особености във вътрешното устройство на масовите жилища в Плиска 142

Гергана Илиева. Християнска рисунка в основите на езически храм в Плиска 148

Станислав Иванов. Нови рисунки графити от Плиска 155

Кремена Стоева. Нови находки на белоглинена рисувана керамика от Велики Преслав 163

Стела Дончева. Двустранна бронзова икона с изображения на Христос Пантократор и Богородица Кириотиса от района на Преслав 170

Стойчо Бонев. Амулет "печенежки" тип - за първи път в Преслав 178

Емилия Евтимова. Към въпроса за преславската погребална практика 183

Диана Гергова, Йордан Анастасов. Ранното българско средновековие в Сборяново. Средновековното имение в местността "Града на доверието" 196

Мариела Инкова. Християнски гроб от периода на Първото българско царство от Нови Искър, Софийско 210

Росица Морева. Червеноангобирана керамика от Пловдив и района 222

Владимир Пенчев. Бронзова римска монета (ас) от II в., използвана вторично като прешлен за вретено през средновековието, намерена в Силистра 231

Мария Балболова-Иванова. Принос към проучването на керамиката от XI-XII век в югоизточна България (по материали от късноантичната и средновековна крепост "Калето" в гр. Средец, Бургаска област) 233

Борис Борисов, Гергана Шейлева. Средновековното селище край с. Крум, Димитровградско (предварително съобщение) 244

Недялка Гиздова. Некрополът на крепостта Цепина при с. Дорково, Пазарджишко 258

Стоян Йорданов. За укрепените външни водоснабдителни проходи по време на Второто българско царство (XII-XIV в.) 290

Иван Петрински, Иван Чокоев. За употребата на един тип керамични съдове от Созопол 297

Здравка Коркутова. Средновековни църкви в Кюстендилския регион (XII – XIV в.). Конструктивни особености 307

Бони Петрунова. Ролята на кремъка в средновековния погребален обред 316

Николай Марков. Сребърна средновековна чаша от сбирките на Националния исторически музей 319

Виолета Нешева. Християнски некропол в град Чепеларе 327

Василка Герасимова. Магически изображения върху някои надгробни паметници от Средна Струма. 338

Кънчо Кънчев. Живка Въжарова и последните теренни проучвания на Русенската селищна могила (1986 – 1989) 345

ЖИВКА ВЪЖАРОВА – ЖИВОТ И ТВОРЧЕСКА ДЕЙНОСТ

Людмила Дончева-Петкова

Живка Въжарова е родена на 7 февруари 1916 г. в гр. Кюстендил в семейство на учителя Никола Въжаров, кмет на Първа кюстендилска комуна (1920 г.). През 1937 г. завършва Първа девическа гимназия в София, а през 1941 г. – славянска филология в Софийския университет. През 1945–1947 г. е асистент в Народния етнографски музей в София. От 1947 до 1952 г. следва аспирантура по славянска археология и етнография в Москва, където защитава дисертация на тема: "О происхождении болгарских пахотных орудий". След завръщането си в България, тя е назначена за научен сътрудник в Института за българска история при БАН и е "командирована" в Археологическия институт (1953–1956). През 1957–1958 г. вече е старши научен сътрудник в Ермитажа в Санкт Петербург, а от 1960 г. – и в АИМ при БАН (сега НАИМ-БАН). През 1967 г. защитава втора докторска дисертация на тема "Славянски и славяно-български селища и некрополи от края на VI до XI в." От 1971 до 1983 г. с прекъсване през 1972 и 1973 г. е завеждащ Секция за средновековна археология. От 1973 г. е старши научен сътрудник I степен. Ж. Въжарова е автор на около 50 научни труда, от които четири монографии; дванадесет от статиите са на руски език, пет – на немски. Тя участва в наши и международни конгреси – във Варшава, Охрид, Братислава, София, Белград, Киев, свързани предимно със славянски паметници, проследява развитието на културата ни през VII–XI в. или представя новооткрити материали. Член е на Унията по славянска археология. Ж. Въжарова почина на 12.01.1991 г. в София.

Като руски възпитаник, тя подчертаваше любовта си към Русия, към руските учени и приятели и в разказите си, в спомените си, както и в говоримия, и в писмения език, употребяваше много русизми. Плод на дълбоките връзки с Русия и престоя ѝ там е монографията "Руските учени и българските старини", излязла през 1960 г. Нейни отговорни редактори са М. И. Артамонов, В. Бешевлиев и П. Миятев. Тази книга от 450 страници се състои от Предговор и обширен Увод от 33 страници, а останалата по-голяма част са Материали и документи. При издирването на тези материали е положен огромен труд, като са ползвани редица руски и български държавни и научни архиви. Разгледани са материали от XVII в. до 30-те години на XX в., най-вече от времето на Руско-турските войни през 1828–1829 и 1877–1878 г., когато вниманието на Русия е насочено към българските старини и някои паметници са пренесени там. Узнаваме за дейността на К. А. Наришкин, В. Тепляков, Ю. Венелин, за предложението на княз Дондуков-Корсаков да се уреди музей за старините, на П. В. Алабин, заповядал да се съберат и пренесат всички старини от София и селата в основаната през 1878 г. публична библиотека, за грижите му към църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново и интересите му към църквата "Св. София" в София. Научаваме за дейността на П. А. Сирку, за предложението на княз

Путятин да се организира археологическо дружество, за дейността на Руския археологически институт и на неговия директор Ф. И. Успенски, за богатата кореспонденция на руски учени като Я. Смирнов, М. И. Ростовцев, Е. Ф. Щерн с В. Златарски и Г. Кацаров, за напусналите Русия и емигрирали Н. Окунев, А. Грабар, Н. П. Кондаков, М. Ю. Попруженко, С. Покровски, П. Милюков и т.н. Върху изследванията на руските учени Ж. Въжарова се връща и години по-късно, във връзка с публикации на паметници от Велико Търново и от Мелник. Проследява връзките на К. Шкорпил с руските учени.

В българската археологическа наука името на Ж. Въжарова се свързва с първите открития на раннославянски селища и некрополи, с цялостна характеристика на славянската култура.

Свързана със съветската школа и започнала работа в годините след 1944-та, Ж. Въжарова насочва усилията си към проучване на непознатата раннославянска култура, към издирване на славянски селища, некрополи и керамика от първите десетилетия и векове от заселването на славяните на Балканския полуостров. В това отношение голяма помощ ѝ оказват руските учени и особено М. И. Артамонов, на когото тя остана признателна до края на живота си.

По нейна инициатива през 1954 г. АИМ при БАН организира съвместна археологическа експедиция с участието на представители от България (от Археологическия институт при БАН начело с акад. Кр. Миятев, от музеите в София, Варна, Шумен, Добрич, Силистра, Благоевград), от Академията на науките на СССР (ръководител на разкопките е М. И. Артамонов) и на Румънската академия на науките (с участието на чл. кор. Г. Щефан). Проучва се "Калето" при с. Попина, Силистренско. Като резултат от тази тристранна експедиция още през 1956 г. излиза книгата "Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско" с предговор на отговорния редактор М. И. Артамонов и с основен текст на Ж. Въжарова, озаглавен "Отчет за разкопките на градището край с. Попина", както и с приложения от остеолога Ст. Иванов и от антрополога П. Боев.

По това време при обхождане и чрез сондажи в района на с. Попина, в местностите Джеджови лозя и Дренчето са открити фрагменти от направена на ръка раннославянска керамика. Разкопките в м. Джеджови лозя започват на следващата 1955 г. и с прекъсване през 1957 г. продължават до 1961 г. Направени са 13 големи изкопа и няколко сондажа, като са открити 63 жилища полуземлянки, няколко ями, от които две с омесена глина, и три грънчарски пещи, които са неоспоримо свидетелство за производство на керамични съдове в самото селище. През 1965 г. излиза монографията на Ж. Въжарова "Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI в." В нея централно място е отделено на селището в м. Джеджови лозя, като е описано неговото разположение, типът и устройството на жилищата, на отоплителните съоръжения, откритите материали. Особено място е отделено на керамиката, която е разделена на няколко групи: А – работена на ръка, без орнамент, А1 – на дъсчица, Б – на примитивно ръчно колело, В – на усъвършенствано грънчарско колело, Г – гърнета и кани от чиста глина с излъскана повърхност, Д – котли. Открит е и некрополът на селището, чиито погребения са извършени с кремация. Проучени са 7 гроба, в които изгорелите човешки кости са поставени в урни, направени на ръка и на усъвършенствано ръчно колело. Въз основа на тези наблюдения Ж. Въжарова характеризира културата на обитателите в Джеджови лозя. Тя обособява ранна – т. нар. култура I с 21 жилища полуземлянки, с каменни печки, керамика на ръка и само в едно жилище с керамика на дъсчица. Споменава "междинен пласт" – с 16 жилища, с вкопани в здравия терен пещи, но и с каменни печки, с грънчарска пещ и керамика от група Б – на леко грънчарско колело. Към култура II са причислени 23 жилища, повечето с пещи, вкопани в здравия терен, с ями с обработена глина и с две грънчарски пещи. Керамиката е направена на усъвършенствано грънчарско колело от глина с пясъчни примеси с врязан орнамент и от чиста глина с излъскан орнамент. Тя принадлежи към групите В, Г, Д. Първата култура е определена като раннославянска от края на VI до средата на VIII в., а култура II – като славяно-българска от средата на VIII до началото на XI в. Загатнатият междинен пласт е отнесен към култура I. В следващите глави Ж. Въжарова разглежда раннославянски паметници, чиято култура е подобна на култура I (Дренчето при с. Попина, Опашката при с. Сребърна, Момчила при с. Гарван, Печена могила при с. Вълчедръм, Монтанско и т. н.), както и много други с култура, подобна на Култура II от Джеджови лозя. Проследява и познатите дотогава некрополи.

Тези разсъждения на Ж. Въжарова са повторени и доразвити в следващата монография "Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI в.", излязла през 1986 г. Както ни е известно и както личи от заглавието, книгата е резултат от продължилите 16 години (1964–1980) проучвания на средновековното селище при с. Гарван в м. Стареца, намиращо се само на 7 км западно от Попина. Изследвана е площ от 6727 кв. м. и са проучени 150 жилища, от които 109 са по-добре запазени. Тук по-ясно са обособени три пласта – долен, междинен и горен. Гърнетата на ръка от долния пласт са отнесени към тип "прага-корчак" и "пенковка". Въз основа на керамиката жилищата от този пласт са датирани в края на VI–VII в. Вторият междинен пласт, представен от землянки с каменни пещи, отчасти засяга жилища от долния пласт, а керамиката е на ръка и примитивно колело с врязана украса. Датиран е до средата на VIII в. Жилищата от най-горния пласт – полуземлянки и 4 юртообразни, отчасти застъпват по-ранни. Пещите обикновено са вкопани в здравия терен. С този пласт се свързват и трите грънчарски пещи. Керамиката е на ръчно грънчарско колело и е представена от различни по форма и орнамент съдове – гърнета, паници, амфоровидни стомни, котли с вътрешни уши. Освен съдове от песъчлива глина са открити и от чиста глина с излъскан орнамент, които Ж. Въжарова нарича "български вариант на салтово-маяцката култура" (с. 78). Горният пласт е отнесен към средата на VIII до началото на XI в. (с. 77). В тази монография по-подробно са разгледани и другите находки от трите пласта – от глина, кост, желязо, камък, накитите, а също така - поминъкът и занаятите.

Експанзивна, непретенциозна, свикнала да спи и да се храни при всякакви условия (така ни учеше и нас, тогава младите), с неизчерпаема енергия, Ж. Въжарова отдаде много сили за изследване на ранносредновековните некрополи. Главно чрез сондажи през 60-те и 70-те години на миналия век тя откри, проучи, частично или напълно, около 25 некропола в различни части на България – ранни славянски при Попина и Гарван, биритуални в Североизточна България и Добруджа (продължително са изследвани некрополите при Гарван, Силистренско; Бабово, Русенско; Бдинци, Добричко, и Кюлевча, Шуменско), до редица християнски некрополи из цялата страна. В резултат на дългогодишната ѝ теренна дейност и на използваните публикувани, както и на предоставените ѝ от колегите непубликувани материали, през 1976 г. излезе книгата "Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България". В тази обемна монография от 447 страници са разгледани към 80 некропола, които са разделени на четири групи: некрополи чрез трупоизгаряне, двуобредни некрополи с погребения чрез трупоизгаряне и трупополагане по езически начин, двуобредни некрополи с погребения чрез трупоизгаряне и трупополагане по християнски начин, некрополи с погребения по християнски начин. При опита за датиране, въз основа на погребалния обред, на гробните съоръжения и откритите материали, се проследява познатата схема от книгите ѝ за ранносредновековните селища. В некрополите с трупоизгаряне въз основа на керамиката са обособени два периода. При датирането на ранния период се вижда влияние от публикациите на руските и украинските учени. Оказва се обаче, че култура I или, както по-точно вече се нарича "Попина-Гарван", не е култура с керамика Прага-Корчак, а е много по-близка до северомолдовската "Хлинча I", което води до промяна в датирането както на ранните славянски селища, така и на некрополите (вместо края на VI в., те трябва да се датират около средата и дори в края на VII в.). Прабългарите, пак под влияние на руските археолози, са определени като номади, а богатата и разнообразна по видове и типове керамика на тези "номади" е датирана най-рано в средата на VIII в. Тук ясно се вижда противоречието в датирането, защото не е обърнато внимание на това, че в един и същ некропол (Попина, Гарван 1, Бабово) се срещат урни както на ръка, така и на примитивно колело от песъчлива глина, а също и сиви излъскани гърнета. Не е обяснено защо в некропола със славянски погребален обред при Юпер преобладават сиви излъскани "пастирски" тип урни. Всичко това води до извода, че по-късното заселване на славяните в Добруджа е във връзка с прабългарите в края на VII в. В няколко статии Ж. Въжарова разглежда славянската керамика от селището при с. Попина, в други прави обща характеристика на славянските селища или описва неизвестните дотогава, открити от нея, като това в м. "Стублата" край с. Бежаново, Ловешко, тези по долините на р. Цибрица и Огоста, при с. Гарван, селището и некрополите при Дългопол (заедно с Д. Златарски), разглежда средновековни жилища, отделни некрополи – при Букьовци (Мизия), Врачанско, Абланица и Черниче, Благоевградско, Бдинци и Кюлевча. Прави впечатление, че в работата ѝ "Славянската керамика от с. Попина, Силистренско", публикувана в сборника в чест на акад. Д. Дечев, правената на ръка керамика от с. Попина е датирана правилно в края на VII в., но неточно е свързана от една страна с романо-боршевската от бившия Съветски съюз, от друга – с пражкия тип от Чехия. По-късно, както беше посочено, датата на тази керамика е променена в края на VI в. В една ранна своя работа, излязла през 1960 г. в Slavia Antiqua, Живка Въжарова публикува проучената от нея железарска работилница в м. Селище в Преслав.

Интересно е нейното изследване за търговските отношения на България с Византия, Великоморавия и Киевска Русия, в което се позовава както на писмените сведения, така и на разнообразните археологически материали – монети, пломби, амфори, кръстове и различни накити, овручки прешлени. Друго нейно ценно изследване е посветено на митологията на южните славяни. И в тази работа Ж. Вължарова използва историческите извори, богатите данни от топонимията, етнографията, фолклора, спира се на някои обичаи и обреди, позовава се на археологическите данни. В това изследване има и някои твърдения, върху които изказахме своето несъгласие или съмнение още тогава – за славянско светилище при с. Горановци, Кюстендилско, и за "каменния идол" от с. Гарван, който определя като бог Сварог. Съмнения бяха изказани и за определената от нея стъкларска пещ в района на манастира при Голямата базилика в Плиска. За стъклопроизводството през VIII–X в. в средновековна България Ж. Въжарова докладва на международната среща, посветена на стъклото, в Белград през 1974 г., като включи и "пещта" при Голямата базилика, която най-вероятно е късна варница. Проучвайки некропола около Голямата базилика в Плиска, тя разкрива богат женски гроб – № 27, на чиито златни накити посвещава две публикации, на български и на руски език.

Ж. Въжарова не се стесняваше да посочва слабости и грешки, умееше да ръководи, да поставя задачи и да гледа в перспектива. Тази страна на нейния характер можем да проследим в работата ѝ "Славяни и прабългари (края на VI–XI в.)", публикувана през 1974 г. В нея тя подробно се спира на постигнатото за 30 години от 1944 г., както на пропуските и на предстоящите задачи. Съобщава, че е създаден нов сектор на средновековната археология – славянската археология, че са открити нови ранносредновековните селища и некрополи. Под нейно ръководство започна осъществяването на дългогодишната програма за развитие на Плиска и Преслав.

Въз основа на резултатите от проведените разкопки Ж. Въжарова проследява развитието на славянската култура на юг от Дунав (селища, жилища, отоплителни съоръжения, керамика). За нея славянската култура е със самобитен характер, със силно подчертани общославянски белези. През VIII–XI в. в Североизточна България се наблюдава смесване на славянски с прабългарски традиции (в жилищата, погребалния обред). Това смесване в Северозападна България е по-слабо изразено, а в Южна "единствен компонент в изграждането на българската средновековна култура са били славяните". Така преобладаващият славянски елемент "дава славянския облик на цялата българска култура".

Като разглежда паметниците от края на VI–XI в., Ж. Въжарова прави опит да определи тяхната етническа принадлежност. Внимание заслужава студията ѝ "Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност", в която въз основа на археологически и етнографски данни проследява в хронологичен ред погребалния обред по нашите земи от края на VI до XX в., като обръща внимание на "живите" езически черти до XX в., на въведения по време на византийското владичество "Харонов обол". В публикувани у нас или изнесени доклади на международни форуми в чужбина говори за славяните и прабългарите (нарича ги обикновено тюркобългари), за славяните и номадите в българските земи, очертава доминирания от славяните народностен облик през Средновековието. В трудовете ѝ, както при всеки от нас, се установяват пропуски и грешки (при нея може би са по-силно изразени, вследствие известна небрежност – напр. противоречие в описанието с илюстративния материал, с каталога, с плановете), но трябва да признаем, че Ж. Въжарова проучи много паметници, обогати археологическата карта на България с нови селища и некрополи, а музеите – с нови материали.

В спомените на нас, по-възрастните представители на днешната археологическа наука, Ж. Въжарова остава един сложен, противоречив, интересен образ – пряма, строга, аскетична, заплашваща и всяваща респект със своето минало (тя е била член на БОНС и на РМС, а след 9 септември 1944 г. – активен борец против фашизма и капитализма), и същевременно готова да застане на страната на правдата и да защити по-слабите. Беше естествена, скромна. Живееше в старата къща на своя баща на ул. "Струга" 12 в София, където извършваше непрекъснати ремонти. За нея археологията беше всичко – смисъл и начин на живот. Работеше през целия археологически сезон. Почти няма колеги медиевисти, които през 60-те–80-те години на миналия век да не са минали през нейните разкопки. Но те не се задържаха дълго, като причина за това бяха трудните спартански условия на работа – от ранна сутрин до късно на терена, почти без почивен ден, ходене с километри пеша, еднообразна храна.

Това честване, организирано от Секцията за средновековна археология, посвещаваме на Ж. Въжарова, на 90 години от рождението ѝ. Правим го, не само защото тя беше наш колега, ръководител на Секцията, но предимно за това, че благодарение на нея бяха открити най-ранните славянски паметници. Трябва да признаем, че след Ж. Въжарова интересът към славяните като че ли намаля, че с много малки изключения се изследват и характеризират паметниците на славянската култура. В тази насока работят предимно колегите от Софийския университет. Нови славянски селища, като тези при Капитан Андреево, се откриват случайно. Добре е, че се проучват. Да се надяваме, че новото поколение археолози ще насочи вниманието си към тези скромни, непретенциозни, но важни за миналото на нашия народ паметници.

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

Пахотные орудия на территории Болгарии и их этническое определение. – Автореферат диссертации. Москва, 1952, 16 стр.

Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско. София, 1956.

Раннеславянская керамика из села Попина. – КСИИМК, 63, 1956, 142–149.

Славянският некропол в село Букьовци, Врачанско. – Археология, 1959, 1–2, 20–23.

Славянската керамика от с. Попина, Силистренско. – В: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80 годишнината му. София, 1958, 583–593.

Руските учени и българските старини. Изследване, материали и документи. София, 1960.

Железарска работилница в м. Селище – Преслав. – Slavia Antiqua, 1960, 7, 393–405.

Славянското селище в местността "Стублата" край с. Бежаново, Ловешко. – Известия на Археологическия институт, XXIV, 1961, 317–326.

Връзките на Карел Шкорпил с руските учени. – Изследване в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 63–71.

К вопросу о материальной культуре Плиски и Преслава. – XII Congres international etudes byzantines. Ohride, 1961, Act. T. III. Beograd, 403–407.

Славяните на юг от Дунава (по археологически данни). – Археология, 1964, 2, 23–33.

Славянски и славяно-български селища в българските земи от края на VI–XI век. София, 1965.

Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста. – Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 231–246.

Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг. – Археология, 1968, 2, 27–36 (в съавторство с В. Чачева).

Памятники Болгарии VI–XI в. и их этническая принадлежность. – Советская археология, 1968, 3, 148–159.

Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол, Варненски окръг. – Археология, 1969, 3, 49–58.

The Slavs South of the Danube. – I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowianskiej. Warszawa, 1965, T. III, 1969, 97–120.

Slawen und Protobulgaren auf Grund archäologischen Quwellen. – Zeitschrift für Archäologie, 5, 1971, 2, 266–288.

Славяни и прабългари (тюркобългари) в светлината на археологическите данни. – Археология, 1971, 1, 1–23.

Българският народностен облик през средновековието в светлината на археологическите данни. – I конгрес на Българското Историческо дружество, Т. I, 1972, 393–410.

Михаил Артамонов. – Археология, 1972, 4, 78–80.

Славяне и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры. – Славяните и средиземноморският свят VI–XI в. София, 1973, 239–266.

Zum Problem der Glasproduktion im mittelalterlichen Bulgarien (8–10 Jh.). – Зборник радова са међународног советовања одржаног од 22 до 24 априла 1974 у Београду. Београд, 1975, 115–121.

Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София, 1976.

III Международен конгрес по славянска археология в Братислава. – Археология, 1976, 2, 69–71.

Погребалният обред като източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). – Археология, 1977, 2, 30–50.

Селища и некрополи (края на VI–XI в.). – Археология, 1974, 3, 9–27.

Международен симпозиум по славянска археология в България. – Векове, 1977, 6, 99–100.

Внесени предмети по търговски и други начини в Средновековна България (VIII–XI в.). – Известия на Българското историческо дружество, 32, 1979, 33–48.

Zur Frage der Etnogenese und der materialen Kultur des bulgarischen Volkes. (Zwei Nekropolen aus Nordostbulgarien). – IAI, 35, 1979, 5–30.

Златни накити от гроб 27 в Плиска. – Археология, 1980, 1, 52–56.

Богатое погребение женщины в могильнике возле большой базилики в Плиске. В: Slovene 6. – 10. stoleti. Brno, 1980, 299–311.

Славяне южнее Дуная в конце VI–XI веках (по некоторым археологическим данным). – In: IIIe Congres international d' archeologie slave, Bratislava 7–14 sept. 1975. Rapports, T. 2, 1980, 479–493.

Двуобреден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. – Известия на Народния музей-Варна, 17, 1981, 77–109.

Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI –XI в. – Плиска-Преслав, 3, 1981, 16–65.

Търновските старини през погледа на руските очевидци. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 195.

Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI в. София, 1986.

Средневековые жилища на территории Болгарии (по историческим данным). – Slovenska archeologia 1986, 2, 261–279.

Zoomorphes Zepter aus Kjulevča, Bezirk Sumen. – Studia praehistorien, 1986, 8, 203–208.

Славяне к югу от Дуная. – Советская археология, 1987, 4, 298–308.

Митология на южните славяни (българите). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6: Българските земи в древността. България през Средновековието. София, 1987, 390–399.

Древнеславянские поселения (селища, городица и городища-крепости) на территории Болгарии. – В: Труды V Международного конгресса славянской археологии, Киев 18–25 сентября 1985. Москва 1987, вып. 1, 105–117.

Этническая картина на юге Дуная с VI по XIV в. (по археологическим данным). – In: Sixiem Congres International d' etudes du Sud-Est Europeen. Sofia, 30 août – 6 sept. 1988. Resumes des communications. Histoire, 1, p. 95.

Американски учен – гост на България. – Археология, 1988, 3, 60–61.

Мелник и изследвания на руски археолози през XIX в. – В: Мелник, 2. София, 1994, 119–122.

ОТНОВО ЗА Т. НАР. ПАСТИРСКА КЕРАМИКА

Стефка Ангелова

Преди около 15 години съвместно с Л. Дончева-Петкова публикувахме статия върху т. нар. пастирска керамика и нейното разпространение в България и Северна Добруджа (Ангелова, Дончева-Петкова 1992). Тогава целта ни беше да обърнем внимание върху една керамична категория с устойчиви морфологични и технологични признаци и много характерна обработка и орнаментика на външната повърхност, произхождаща преди всичко от некрополите с трупоизгаряне на Долен Дунав. Приехме, че изходният център, от който тръгва разпространението на тази керамика, е Пастирското градище в Украйна – своеобразен занаятчийски център в границите на раннославянската пенковска култура. Тогава липсваше по-подробна публикация на керамика от Пастирското градище, което също отбелязахме. Четирите съда, поместени в три различни публикации (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 15, табл. I), далеч не бяха достатъчни за характеристиката на излъсканата занаятчийска керамика от Украйна.

Днес вече разполагаме с обстойна публикация върху керамиката от Пастирското градище (Приходнюк 1999, 265-273). О. М. Приходнюк след разкопките на градището в 90-те години на XX век обработва 179 напълно или частично реставрирани съдове, от които 81 (45,25%) са работени на ръка, а 98 (54,75%) – на грънчарско колело. Сега сравненията между керамиката от Пастирското градище и сходната ѝ от Долен Дунав са възможни и това е мотивът за написването на настоящата работа.

Нека припомним, че под пастирска керамика разбираме висококачествените занаятчийски изделия – група II – IV по класификацията на О. М. Приходнюк (Приходнюк 1992, 266–267). Водеща форма са гърнета (84,71%). Редки са паниците (4 екземпляра) и каните (11 екземпляра), от които две имат кримски произход. Доколкото у нас също са разпространени почти само "пастирски" гърнета, ще се занимаем единствено с тях. Това са съдове с неголеми и средни размери. Изработени са, според О. М. Приходнюк, на бързо колело от плътна глина с дребни примеси от пясък и слюда и са изпичани в специални пещи (Приходнюк 1999, 266). В повечето случаи са добре излъскани или със загладена повърхност. Изпечени са до сиво, черно или керемиденочервено. Ломът е едно-, дву- или трицветен.

Гърнетата са с височина 14–16 см и 19–26 см. Те са сферични с плоско дъно, по-тясно от устието. Имат незначителни различия в раменете, профилирането на тялото, обработката на повърхността, оформянето на устията и орнаментиката (Приходнюк 1999, 266). Авторът ги разпределя в четири типа (Приходнюк 1999, рис. 3, 41, 2, 6). Към тази група са включени и гърнета с груба повърхност, с примеси и с врязана вълнисто-линейна украса (Приходнюк 1999, рис. 44).

Излъсканите гърнета са с устойчива морфология. Различават се само по оформянето на устийните ръбове – удебелени и извити навън или леко изтънени и косо срязани. Различия има и в орнаментиката, която общо взето е само излъскана, комбинация от излъскана и канелирана, излъскана и в съчетание с вълнисто-линейна.

"Пастирските" гърнета от Долен Дунав са със средни и големи размери (височина 0,28–0,30 и диаметър 0,28–0,30 м). Изработени са на ръка от чиста глина, добила след изпичането сив, сиво-черен и сиво-жълт цвят. Раменете са широки и заоблени. Най-голямото разширение е в средата на съдовете, надолу се стесняват и дъната са по-тесни от устията. Шийките са ясно изразени, къси и завършват с издаден навън и удебелен или косо срязан устиен ръб. Украсата е комбинация от излъскана, канелирана и врязана. Има и такива, които само са загладени по механичен начин (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 17, табл. II, III, № 1-10).

Дори беглото сравнение между гърнетата от Пастирското градище и тези от Североизточна България и Северна Добруджа показва сходство и дори идентичност. Това означава, че и едните, и другите са резултат на дълголетна керамична традиция, съхранена на Долен Дунав в течение на 2-3 столетия. Впрочем пастирската керамика и на Днепър не е епизод и за това най-добре говори наличието ѝ във Волинцевските паметници. Грънчарската чернолъскава керамика на тези паметници може генетически да бъде свързана с пастирската, ако и напоследък някои учени да я разглеждат като "салтовско влияние" (Щеглова 1996). Там тя доживява до IX в. Още навремето приведохме паралели на накитите от некрополите, в които се срещат "пастирски гърнета". Заключихме, че те са разпространени от края на VII до IX в. Гърнетата от България и Северна Добруджа принадлежат към типовете CV, CVII/2 и ДV/1, ДVI/1 и ДVII/1 по класификацията на У. Фидлер (Fiedler 1992, Teil 1, 137-142, Abb. 26, 27). В некропола при Разделна те се появяват в средната и късната фаза на некропола, в Бабово и Гарван – в късната фаза (Fiedler 1992, Teil 1, 231, 243, 245).

Ако са верни наблюденията на О. М. Приходнюк, различията между гърнетата от Украйна и тези от средновековните български обекти са в технологическо отношение. Тези от България са работени на ръчно грънчарско колело, което не ги прави по-малко качествени. Това засега трудно може да бъде обяснено, освен с масовизиране на производството в земите на юг от Дунав.

Още по-странно звучи твърдението на О. М. Приходнюк, че тази керамика се формира на Долен Дунав под влияние на подобна керамика от късната античност. Нещо повече, той смята, че традициите на доживялата до ранното средновековие късноантична излъскана керамика са пренесени от Дунав на Днепър от славяни, участвали в балканските походи на славянството (Приходнюк 1999, 268)[1].

Долен Дунав и Балканският полуостров според този автор са тези региони, където на основата на късноримските закръглени гърнета се появяват ранновизантийските форми излъскана керамика.

---

[1] "Таким образом, Балкано-Дунайские земли были основным регионом, где во второй половине I тыс. н. э. получили широкое распространение гончарные горшки с лощеной поверхностью, украшенной врезным и лощеным орнаментом, напоминающим орнаментацию гончарной посуды пастырского городища. Поэтому, если уместно говорить о пастырской культуре, то основным ее ареалом следует признать не Среднее Поднепровье, где она представлена одним городищем, а Балкано-Дунайские земли, в которых известны многие археологические памятники VII – VIII вв. с лощеной гончарной посудой, пальчатыми фибулами, звездчатыми литыми подвесками и другими материалами, типичными для Пастырского городища."

Тезата на О. М. Приходнюк е неприемлива по няколко причини:

1. В България са известни гърнета с излъскана повърхност, класифицирани от Л. Вагалински като XIV (Вагалински 2002, 130–131, кат. №№ 286-291). Датират се IV–VI в., но повечето са от IV–V, т. е. рядко доживяват до края на късната античност. Освен това те не се формират на основата на късноримските гърнета. Според Л. Вагалински, точно тези съдове остават чужди на местното провинциално-римско грънчарство и се свързват с източногермански групи население. Първообразите им се откриват в черняховски комплекси от втората четвърт на IV в. Между късноантичните гърнета (обр. 1) и пастирските се наблюдават технически и морфологични различия. Те се виждат както в обработката на външната повърхност, така и в оформянето на шийки, устия и в ордера на украса.

2. Пастирска керамика, както отбелязахме още навремето, се появява спорадично още в VI в. (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 19). В Молдова тя е класифицирана във втората половина на VI в. (Рафалович 1972, 157, рис. 261-8). Тук се среща заедно с ръчно изработена пенковска керамика.

3. В земите на юг от Дунав пастирската керамика се появява масово в края на VII и се произвежда до IX в., т. е. в Молдова не може да бъде обяснена с южнодунавско влияние. Ръчната керамика от тип Попина-Гарван не може да се датира преди средата на VII в. В повечето некрополи (Разделна, Блъсково, Юпер и двуобредните – Топола, Бдинци) тя се съпровожда от песъчлива керамика с врязана вълнисто-линейна орнаментика, работена на ръчно грънчарско колело. Произходът на тази категория керамика все още не е напълно изяснен. Сходната ѝ от Пастирското градище – тип Д по О. М. Приходнюк (Приходнюк 1999, 267, рис. 44), се среща заедно с чернолъскавата керамика.

От тези съображения следва, че пастирската керамика няма връзка с късноантичното грънчарство на юг от Дунав и тази територия следва да се изключи от регионите, в които тя се формира.

Ангелова, Дончева-Петкова 1992: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Разпространение на т. нар. "пастирска керамика" в България. – Археология, XXXIV, 1, 14–21.

Вагалински 2002: Л. Вагалински. Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долен Дунав (България). София, 2002.

Приходнюк 1999: О. М. Приходнюк. Керамическая посуда Пастырского городища и некоторые проблемы становления славянского гончарства. – Stratum plus, Кишинев, 1999, 5, 265–273.

Рафалович 1972: И. А. Рафалович. Славяне VI–IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972.

Щеглова 1996: В. Щеглова. Памятники волынцевского типа, их специфика и генезис. – В: И. О. Гавритухин, А. М. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996, 130–136)

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Arhäologie 11. Bonn, 1992.

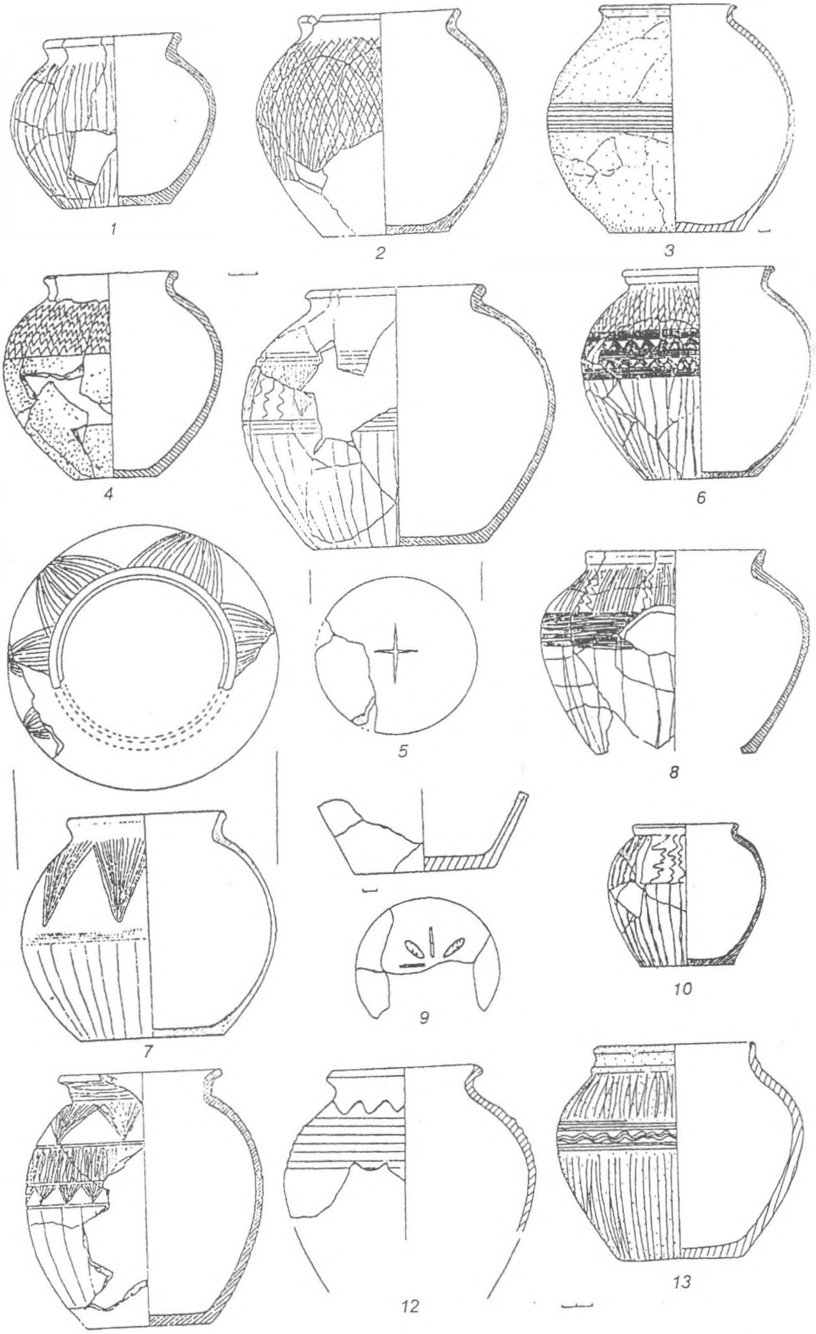
1
2
3
4
6
5
8
7
9
10
11
12
13

Обр. 1. Пастирски тип гърнета 1-10 (Приходнюк 1999, Рис. 3_{1-10}); 11-13 (Приходнюк 1999, Рис $4_{2,4,6}$).
Fig. 1. Pastirski type pots 1-10 (Приходнюк 1999, Рис. 3_{1-10}); 11-13 (Приходнюк 1999, Рис. $4_{2,4,6}$).

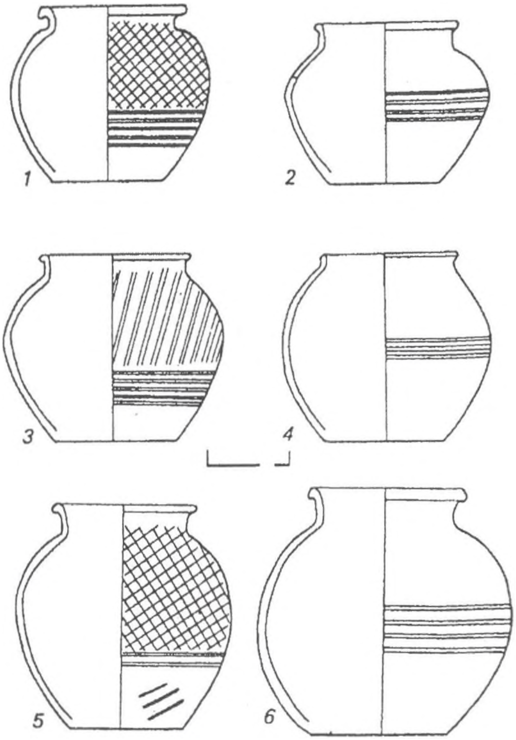

Обр. 2. Пастирска керамика от България (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, Табл. II)
Fig. 2. Pastirska pottery from Bulgaria (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, Табл. II)

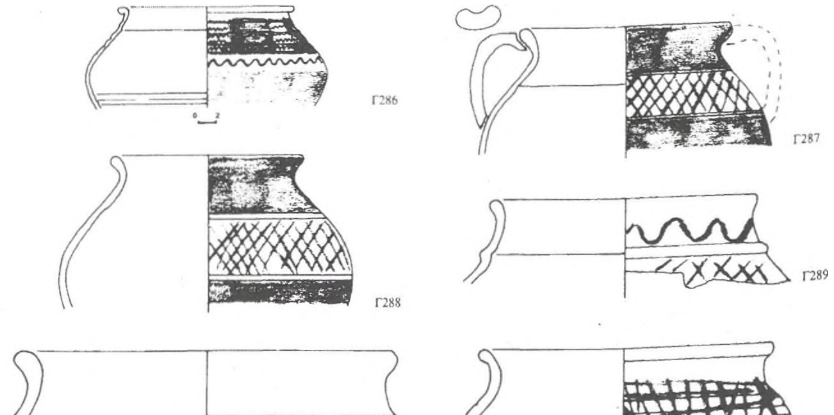
0 2
Г286
Г287
Г288
Г289
Г290
Г291

Обр. 3. Гърнета тип XIV по Л. Вагалински (Вагалински 2002).
Fig. 3. Pots, type XIV after L. Vagalinski (Вагалински 2002).

547/2011
РБ „Ст. Чилингиров"
ШУМЕН

ЗА ДОЛНАТА ХРОНОЛОГИЧЕСКА ГРАНИЦА НА КЕРАМИКАТА НА БАВНО КОЛЕЛО[1] ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕШНА БЪЛГАРИЯ

Румяна Колева

В българската специализирана археологическа литература проблемът за датирането на керамиката на бавно колело не е бил поставян отдавна. Вижданията за появата на керамика на бавно колело в ранносредновековните комплекси са в тясна връзка с проблема за раннославянското заселване на юг от Дунав и разпространението на керамиката на ръка. Още през 1965 г. в монографията "Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI – XI век" на Ж. Въжарова керамиката на ръка е датирана в VI – VII в. Към група Б са отнесени съдове и фрагменти със следи от дооформяне и украса при примитивно въртене, т. нар. "подправяне на дъсчица". Групата е датирана в VIII в. Керамиката на бавно (ръчно) колело (група В, Г и Д) е датирана от края на VIII – XI в. (Въжарова 1965, 156 - 159). Според изследователката керамичното производство на славяните еволюира в новозаселените територии на юг от Дунав от керамика, изработена на ръка, към керамика, изработена на бавно колело. Във времето, когато е писана цитираната монография, тази теза е изглеждала обоснована – проучванията на славянската култура са в началото си, очаква се броят на ранославянските селища с ръчна керамика да нараства с бъдещите проучвания. Макар чужди (Плетнева, Русанова 1966; Comşa 1973, 219) и наши (Дончева-Петкова, Ангелова 1982, 167–168) специалисти да обръщат внимание, че групата "Попина – Гарван" е по-късна и не следва да се приема като еталон за археологическата култура на славяните от времето на заселването им на юг от Дунав, тезата на Въжарова е възприета почти безрезервно в археологическата ни литература. В много публикации наличието на керамика на бавно колело се използва като критерий за датиране след края на VIII в.

В единственото обобщаващо изследване върху ранносредновековната керамика от България някои от вижданията на Въжарова са коригирани, а керамиката на бавно колело е датирана в VIII в. (Дончева-Петкова 1977, 24, 107–108). В него са отразени датите в първоначалните публикации, които от своя страна са съобразени с по-късната хронология не само за славянските, а и за българските паметници. В малкото посветени на конкретна ранносредновековна керамика по-нови изследвания хронологическата граница не е поставяна под съмнение (Димитров 2003). Днес датата VIII в. за керамиката на колело е широко приета и бих казала дори абсолютизирана в археологическата ни литература. Като имам предвид колко често датирането се извършва на базата на керамика, струва ми се, че това е твърде рисковано.

Въпросът за датирането на керамиката на бавно колело налага да обърнем внимание на някои основни проблеми, свързани с ранославянската археология и археологическите данни за заселването на славяните на юг от Дунав. Картата на селища с ръчна раннославянска керамика не е променена от времето след първите публикации на Въжарова. Концентрират се в днешна Североизточна България, докато останалата територия изглежда слабо заселена. На създалия се по този начин вакуум все още се гледа като на частен проблем с очакването да бъде запълнен със селища от тип "Попина – Гарван". Те обаче принадлежат на дошла не по-рано от средата на VII в. от североизток славянска група и не могат да се разглеждат като еталонни за културата на заселилите се в края на VI – началото на VII в. славяни. Единствено в тази късна група, така както е представена в публикациите (Въжарова 1965, 156–159; 1986, 69–72), изработената на ръка керамика е по-ранна и стратиграфски предхожда песъчливата керамика на бавно колело.

---

[1] Има се предвид керамиката от песъчлива глина с врязана украса, която се свързва със славянската традиция.

Известно е, че изходна за славянското заселване на днешните български земи след края на VI в. е територията на днешна Румъния – Мунтения и Олтения. Познаването на ситуацията в тази територия е от особено значение за разбирането на процесите на славянското заселване и етническите промени на юг от Дунав през VI –VII в. (Ангелова 1980). Характерно за керамичния комплекс на разпространената там по това време култура "Ипотещ – Къндещ" е едновременната употреба на керамика, изработена на бързо колело, на бавно колело и на ръка (Teodorescu 1964). Керамиката на бавно колело нараства процентно през III и IV фаза на "Ипотещ – Къндещ", които съвпадат с времето на заселването на славяните на юг от Дунав след падането на лимеса. За съжаление в по-късната румънска литература се говори общо за керамика на колело, като се изтъкват приликите с ранновизантийската и не е обръщано специално внимание на разликата между изработените на крачно (бързо) и ръчно (бавно) колело (Ferche 1984). В по-нови работи за изработена на бавно колело се определя единствено керамиката с белези, близки до т. нар. "подправяна на дъсчица", която рядко се илюстрира (Teodor E. 2001, Section IV, Chapter 11).

За най-достоверни белези за изработване на бързо колело обикновено се приемат следите от срязването на дъното с нишка при отделянето му от грънчарския кръг, които са доказателство за силното сцепление с грънчарското колело, получено при центрирането на глината. (Дончева-Петкова 1977, 25; Бобринский 1978, 60–64). Липсата им обаче не винаги е основание да се отхвърли този начин на изработка, тъй като понякога тези следи са заличавани от самия грънчар. Значително по-трудно е да се определи техниката на изработка по фрагменти от стените на съдовете. Приема се, че белег за бързо колело могат да са равномерните хоризонтални следи от пръстите на грънчаря, оставени при въртенето на съда, ритмичната хоризонтално нанесена украса с врязване, равномерни, по-скоро тънки стени, симетричност на тялото. Трябва да се отбележи, че близки до тези характеристики могат да имат и съдове, прецизно изработени на ръчно (бавно) грънчарско колело. Представената неритмична украса в изображенията на някои от определените за работени на бързо колело съдове (Ferche 1984, Fig. 1110,13; Ferche 1986, Fig. 221,9) наподобява повече украса на изработени на бавно колело съдове. Тъй като напоследък се срещат и други мнения (Teodor E. 2001, Section IV, Chapter 11) смятам за оправдано да подчертая, че техниката на изработка очевидно не е в пряка зависимост от количеството и размера на примесите в тестото. Доказват го красноречиво изработените на бързо колело ранновизантийски гърнета от силно песъчлива глина (Kuzmanov 1992, 209; Даскалов, Трендафилова ръкопис, Табл. IX, 3, табл. XXXIV). Изработени на бързо колело гърнета от силно песъчлива глина са ни известни и от некропола при с. Бабово, Русенско. Едното от тях не се различава от ръчната раннославянска керамика по форма и по структура на тестото, дори е публикувано като изработено на ръка – отличават го единствено следите от срязване с нишка върху дъното (Въжарова 1976, 57, обр. 324). Преди време отбелязахме съчетаването на керамика на бързо колело, на ръка и на бавно колело в некропола (Колева, Даскалов 1992). Независимо дали гроб № 48 трябва да се разглежда като затворен комплекс или не (Рашев 2003, 146), аналогиите с паметниците северно от реката са налице. Съчетаването на работени на бавно и на бързо колело съдове с ръчно направени е разпространено и сред керамиката от "Ипотещ – Къндещ". Данните от некропола при с. Бабово, Русенско, могат да се разглеждат като доказателство за влияние на групата "Ипотещ – Къндещ" на юг от Дунав. Освен в съчетаването на различни технологични групи в керамичното производство приликите могат да бъдат видени и във формите на керамиката. Керамиката на бързо колело има аналогии в Дулчанка (Dolinescu-Ferche 1974, Fig. 612,3), Чурел (Dolinescu-Ferche 1984, Fig. 101,2) Солдат Гиван (Dolinescu-Ferche 1984, Fig. 106). По форма и обработка на глината ръчната керамика от Бабово също се доближава повече до керамиката от "Ипотещ – Къндещ", отколкото до "Попина – Гарван", с която не бива да се отъждествява (Рашев 2003, 146). Влияние на характерното за последните фази на "Ипотещ – Къндещ" керамично производство може да се види и в тънкостенните песъчливи съдове с врязана украса от Ятрус (група 2). Те са датирани в VIII в. и се отличават с грижливата си изработка от добре обработена глина. Тези техни белези могат да се разглеждат като реминисценция на грънчарство, практикувано от специализирани майстори (Wendel 1986, 137). По отношение на тази група 2 в Ятрус следващата – група 3, противно на очакванията за вътрешно еволюционно развитие, издава по-неумела обработка. Паралелите на група 3 от керамиката на Ятрус преди всичко в цялостния облик на керамика от Румъния (Wendel 1986, 138) също могат да се тълкуват като отражение на общи корени на керамичното производство. По подобен начин могат да се тълкуват и някои формални характеристики (обр. 1). Тънкостенна, с примеси на ситен пясък и с грижливо нанесена врязана украса, е и изработената на бавно колело керамика, която се открива под строителното ниво на базиликата в Дръстър (Angelova, Koleva 2004, Abb. 51,2).

Изложените по-горе съображения могат да се разглеждат като свидетелство за влияние на т. нар. култура "Ипотещ – Къндещ" на юг от Дунав, осъществено с дошло от Мунтения славянско население. Отнасянето на долната хронологическа граница на керамиката на бавно колело и свързването ѝ със заселването на славяните след падането на лимеса в началото на VII в. е хипотеза, която може да бъде окончателно потвърдена или отхвърлена от бъдещи теренни проучвания предимно в централна Северна България. Във всеки случай за появата на керамиката на бавно колело краят на VII в. е възможно най-късната дата и не следва да буди възражения. Става въпрос за комплекси единствено с керамика на колело, в които освен песъчлива с врязана украса се среща и характерната за българите чернолъскава керамика. Тази дата се налага в изследвания на български (Ангелова, Дончева-Петкова 1992) и румънски учени (Dolinescu-Ferche 1992).

Ако приемем VIII в. за начална за керамиката на бавно колело дата, означава да се съгласим, че след падането на лимеса славяните, за които е характерна само керамика на ръка, са се преселили на юг от Дунав, а на север са останали наследниците на местното романизирано население с керамиката на колело. Подобна теза (Teodor D. 1995, 360) е трудно приемлива от гледна точка на протичането на етническите процеси и влиянията в развитието на керамичното производство.

За сравнително ранното усвояване на керамиката на колело свидетелства косвено и ограниченото количество на ръчна славянска керамика на юг от Стара планина. В повечето случаи единични съдове и фрагменти се срещат заедно с ранновизантийска керамика и вероятно става въпрос за присъствие на славяни-федерати, а не на свободно население. Към известните досега обекти (Ангелова, Колева 2003) могат да се добавят още 3 нови: Маджерито, Крън и Капитан Андреево. Като изключим некропола в Олимпия, досега на юг от Стара планина не е известен комплекс с ръчна славянска керамика, подобен на групата "Попина – Гарван". Не е съвсем ясно как изглежда през VIII–X в. керамиката на местното и новодошлото население. Известната досега керамика на бавно колело е сравнително слабо разпространена в сравнение с картината на север от Стара планина. Дали само тя представя характерната за VIII–X в. кухненска керамика в територията на юг от Стара планина или съществува и друга, много по-близка до тази, която обикновено датираме в XI–XII в.? Данните от Средец показват едновременната употреба през IX в. на местна кухненска керамика на бавно колело и на изработена в духа на ранновизантийските производствени традиции керамика на бързо колело (Balbolova-Ivanova 2000). Общото впечатление е, че средновизантийската обикновена керамика продължава плавното си развитие от ранновизантийската (Dark 2001, 43–47). Напоследък стават известни обекти, в който керамика на бавно колело, близка по своя облик до тази от Северна България, се среща заедно с аналогична на познатата ранновизантийска керамика[2]. Във всеки случай някои прилики на керамиката от XI–XII в. с ранновизантийската заслужават внимание. Как се е развило грънчарството тук и как от това, което знаем за VI–VII в., се е стигнало до добре познатата ни керамика от XI–XII в., ще покажат бъдещите изследвания. Сходствата в развитието на керамичното производство на север и на юг от Стара планина са преди всичко в протеклите процеси. При изследването им трябва да се отчита въздействието на всички икономически и етнически промени.

Причините бавното (ръчно) колело да е предпочетено през ранното средновековие пред крачното са свързани с реализацията на продукцията (Дончева-Петкова 1977, 24). Крачното колело е по-подходящо за майстори, които произвеждат при развит пазар, т.к. то изисква постоянна практика. Ръчното колело, като по-лесно за употреба, е и по-подходящо за ограничените мащаби на производство, характерни за ранното средновековие. При идването си на Балканите славяните са могли да усвоят както бавното, така и бързото колело. Изборът не е свързан със способностите на самите майстори, а е наложен от потребностите на пазара и запазването на грънчарството като местен занаят. Доказателство е усвояването на по-развитите антични по произход типове пещи и широкото им разпространение в селища от селски тип (Henning 1977). В специализирани керамични пещи още северно от Дунав са изпичани едновременно съдове изработени на ръка и на колело (Rosetti 1934, 211–213; Dolinescu-Ferche 1974, 71–73). Да приемем, че славяните е трябвало по свой собствен път да открият керамиката на бавно колело, означава да отречем възможността и способността да възприемат всякакво влияние на по-развито грънчарство.

---

[2] Виж в настоящия сборник публикациите за Капитан Андреево и Обект № 26 по жп линията Пловдив-Свиленград-граница РБългария. Благодаря на ръководителите на обектите д-р Х. Попов и д-р Г. Нехризов, както и на колегите д-р М. Даскалов и маг. Г. Дянкова за предоставената предварителна информация.

Изказаното цели да обърне внимание върху някои проблеми на хронологията на керамиката на бавно колело. Изясняването им ще допринесе и за нов поглед върху много други проблеми на средновековната българска археология.

Ангелова 1980: С. Ангелова. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI-VII в. - Археология, 1980, 4, 1–12.

Ангелова, Дончева-Петкова 1992: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Разпространение на т.нар. “пастирска керамика” в България. - Археология, 1992, 14–21.

Ангелова, Колева 2003: С. Ангелова, Р. Колева. Археологически данни за ранното славянско заселване в България – ГСУ ИФ, специалност Археология, 2/1995, 2003, 159–185.

Бобринский 1978: А. Бобринский. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. Москва, 1978.

Възарова 1965: Ж. Възарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI – XI в. София, 1965.

Възарова 1976: Ж. Възарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI – XI в. на територията на България. София, 1976.

Възарова 1986: Ж. Възарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI – XI в. София, 1986.

Даскалов, Трендафилова ръкопис: М. Даскалов, К. Трендафилова. Ранновизантийски некропол до крепостта Калето край с. Рупките, Чирпанско. (ръкопис).

Димитров 2003: Я. Димитров. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. – Плиска – Преслав 9, Шумен 2003, 181–221.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.) София, 1977.

Дончева-Петкова, Ангелова 1982: Л. Дончева-Петкова, С. Ангелова. Проблеми на ранносредновековната култура в Южна Добруджа. – В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум: Славяни и прабългари. София, 1982, 163–181.

Колева, Даскалов 1992: Р. Колева, М. Даскалов. Керамика от ранносредновековния некропол край с. Бабово, Русенско – В: Приноси към българската археология. II. София, 1993, 159 – 165.

Плетнева, Русанова 1966: С. Плетнева, И. Русанова. “Живка Н. Възарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI в.” СА, 1966, 3, 276–279.

Рашев 2003: Р. Рашев. За началото на българската средновековна култура. – В: Плиска – Преслав, 9, 2003, 145–167.

Angelova, Koleva 2004: Der Frühmittelalterliche Drăstăr – In: Zborník na počesť Dariny Bialekovej (Red. G. Fusek). Nitra 2004, 19–30.

Balbolova-Ivanova 2000: M. Balbolova-Ivanova. A contribution to the research of the Early Medieval ceramics in Bulgaria. Archaeologia Bulgarica, IV, 2000, 1, 73–85.

Comşa 1973: M. Comşa. Die Slawen im Karpatischßdonaulandishschen Raum im 6. ß 7. Jh. Zeitschrift für Archaologie, 1973.

Dark 2001: K. Dark. Byzantine Pottery. 2001.

Dolinescu-Ferche 1974: S. Dolinescu-Ferche. Aşezări din secolele III şi VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca, Bucureşti, 1974.

Dolinescu-Ferche 1984: S. Dolinescu-Ferche. La culture "Ipoteşti-Cândeşti". La situation en Valachie". Dacia, N.S., 28, 1984, 1-2, 117–147.

Dolinescu-Ferche 1986: S. Dolinescu-Ferche. Contribution archéologique sur la continuité daco-romaine. Dulceanca, deuxième habitat du VIe siecle de notre ère. Dacia, N.S., 30, 1986, 1–2,121–154.

Dolinescu-Ferche 1992: S. Dolinescu-Ferche – Habitats des VIe et VIIe siecles de notre ère à Dulceanca. – Dacia, N. S., 36, 1992, 125–178.

Henning 1977: J. Henning. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. – ZfA, 11, Berlin, , 181–206.

Kurnatowska 1980: Z. Kurnatowska. Osadnictwo wczesnosredniowieczne. – In: Styrmen nad Jantrą (Bulgaria): Badania archaeologiczne w latach 1961-1964 i 1967-1968, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, S. 69-246.

Kuzmanov 1992: G. Kuzmanov. Die lokale Gefässkeramik . – In: Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Erdebnisse der Deutsch – Bulgarisch – Österreichischen Ausgrabungen 1934 - 1937, München, 1992, 201–221.

Rosetti 1934: D. V. Rosetti. Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwandeungszeit bei Bukarest. Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommision des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main, 18, 1934, 206–213.

Teodor D. 1995: D. Gh. Teodor. Quelques considerations sur la population daco-romaine et ancienne roumaine au Nord du Bas-Danube aux IVe-Xe siecles. – Dacia, NS, XXXVIII– XXXIX, Bucureşti, 1994–1995, 357–363.

Teodor E. 2001: E. Teodor. Ceramica uzuală din Muntenia de la sfârşitul veacului al V-lea până la mijlocul veacului VII (2001). Commun pottery in Wallachia from the end of the fifth to the middle of the seventh centuries AD. PhD Thesis 2001, Summary. http://www.mnir.ro/publicat/TTW/index_est.html

Teodorescu 1964: V. Teodorescu. "Despre cultura Ipoteşti-Cândeşti în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploieşti)". – Studii şi cercetări de istorie veche. Bucureşti, 15, 1964, 4, 485–503.

Wendel 1986: M. Wendel. Die mittelalterlichen Siedlungen. – In: Jatrus - Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. III, Berlin 1986, 29-210.

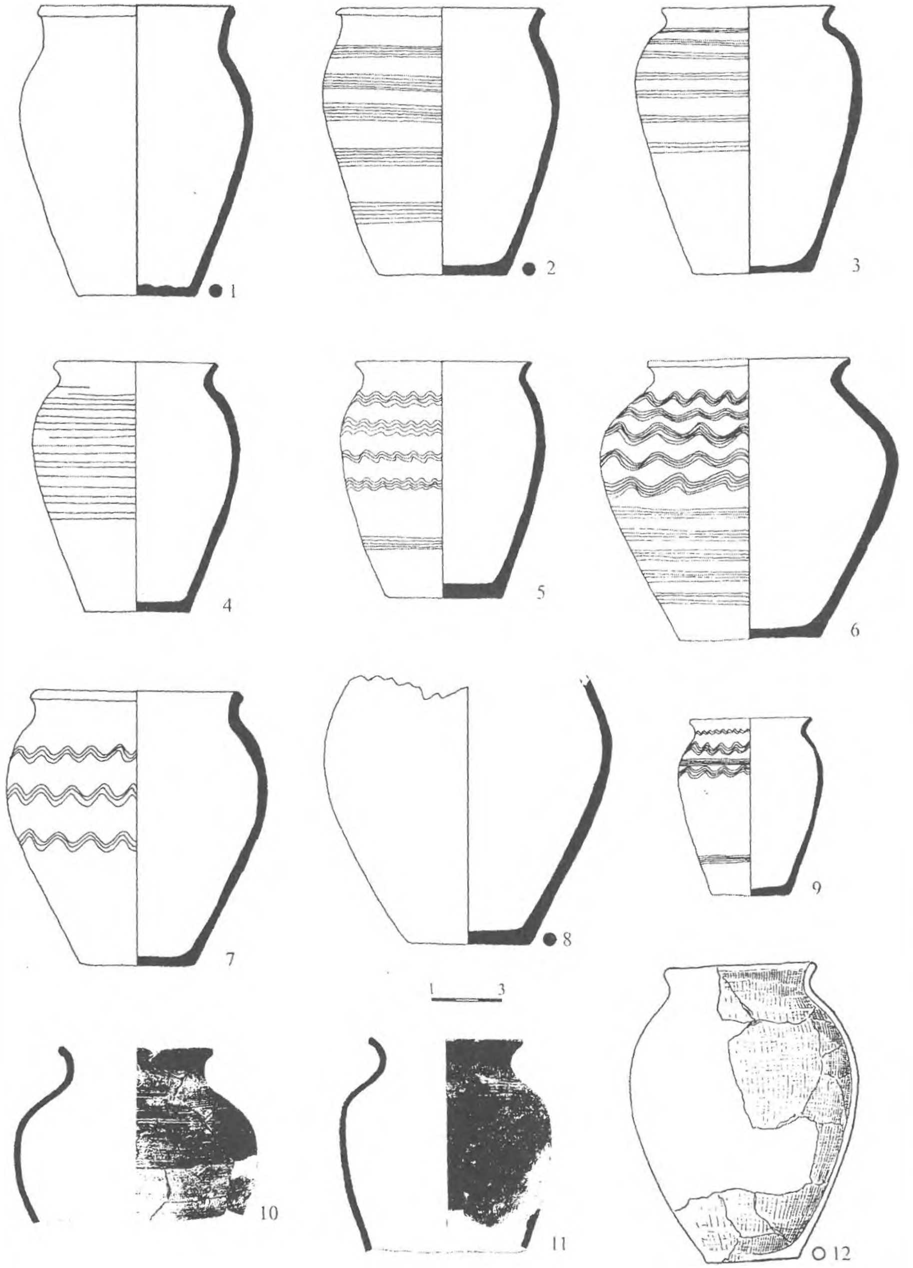

Обр. 1. Керамика от Централна Северна България: 1-9: Бабово; 10-11: Ятрус (по Wendel 1986, Taf. $29_{4,7}$*); 12 - Стърмен (по Kurnatowska 1980, Taf.* 54_3*). Без означение - изработена на бавно колело; ● - на бързо колело; ○ - на ръка.*

Fig. 1. Pottery found in the central part of modern Northern Bulgaria: 1-9: Babovo; 10-11: Jatrus (after Wendel 1986, Taf. $29_{4,7}$*); 12 - Styrmen (after Kurnatowska 1980, Taf.* 54_3*). Without a sign - shaped on potter's handwheel; ● - thrown on a kick wheel; ○ - hand made.*

ABOUT THE LOWER CHRONOLOGICAL LIMIT OF THE POTTERY MADE ON POTTER'S HANDWHEEL ON THE TERRITORY OF PRESENT-DAY BULGARIA

Rumiana Koleva

Summary

Zivka Vazharova's statement that the handmade pottery was the only pottery used by the Slavs during the period they settled down on the territories to the south of the Danube and that the pottery made on potter's handwheel was introduced not earlier than the 8th century is still generally accepted in the Bulgarian literature. Attention has already been paid to the fact that the handmade pottery constitutes a larger part of the pottery only on sites of the Popina-Garvan group. It cannot be dated back to a period earlier than the mid 7th century and should not be regarded as typical for the culture of the Slavic tribes who settled down there in the late 6th – the early 7th century. The starting point for the Slavic settlement on the present-day Bulgarian territories was present-day Romania where handmade pottery as well as pottery made on potter's kick- and handwheel was in use at that time. Similarities were sought between pottery yielded by sites in Central North Bulgaria and Ipoteşti-Căndeşti pottery assemblage although there are differences in the definition of the way of manufacturing. On the basis of these similarities we assume that the wheelmade pottery was distributed to the south of the Danube as early as the beginning of the 7th century. The change of the concept about the lower chronological limit of the pottery made on potter's handwheel would change to a great extent the archaeological map of the Slavic settling on the present-day Bulgarian territory. This early date can be confirmed or denied only by the results of new surveys and archaeological excavations. In any case the late 7th century is the latest possible date for its appearance. The introduction of the handwheel and not the kickwheel in the pottery manufacturing of the Slavs is explained by the fact that it was a local craft within the frames of the limited natural market which was not characterized by big specialized workshops.

СРАВНИТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ГРОБОВЕТЕ С ТРУПОИЗГАРЯНЕ ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА ПЪРВО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО И ГРОБОВЕТЕ С ТРУПОИЗГАРЯНЕ ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА ГОРНОДНЕСТЪРСКИ-ДНЕПЪРСКИ РАЙОН НА ЧЕРНЯХОВСКАТА КУЛТУРА

Камен Клисуранов

Изследването на погребалния обред е от огромно значение за изучаване културите на древните племена и народи, тъй като той принадлежи към кръга на съществените и устойчиви етнографски признаци. Традициите в погребалните практики са исторически източник за демографията на населението, социалните аспекти от живота, генетическите връзки, произхода на културата и някои страни от духовния живот на населението. Внезапни изменения в погребалния ритуал на някоя археологическа култура са възможни при промени в мирогледа на населението, но като правило такива изменения свидетелстват за внедряване или миграция на другоетнична племенна група на територията на носителите на тази култура. Поради това изследването на всички компоненти на погребалния обред е важно за анализа на етническата история на древните племена.

В настоящата разработка е направен опит за сравнителен анализ между основните характеристики на гробовете с трупоизгаряне от некрополите в Северна България и Добруджа от края на VII – IX в. и тези с кремации от Северна и Северозападна Украйна, влизащи в състава на Черняховската култура от втората четвърт на първото хилядолетие. Тези райони са избрани неслучайно, въпреки хронологическата разлика от над два века в развитието на паметниците от единия и другия район. Макар да има някои разногласия между изследователите, паметниците на културата Сънтана де Муреш – Черняхово се датират от средата на III в. до началото на V в. (Рикман 1975, 13–25; Гей 1993, 143–146), а некрополите с трупоизгаряне от Северна България и Добруджа не преминават долната граница от края на VII в. (Димитров 1974, 51–52; Димитров 1987, 209–215; Даскалов 1999, 137–154) или края на VI – началото на VII в. (Въжарова 1976, 416 –429). Също така този период от над два века се характеризира с големи придвижвания на племена, териториално смесване на разноетнични групи и асимилационни процеси, които понякога протичат даже в рамките на едно поколение. Не случайно и времето от края на IV до края на VII в. е наречено Велико преселение на народите (Ангелов 1991, 32–35 и др.). Все още пред археолозите предстои задачата за детайлно разкриване историята на този период. И докато паметниците на Черняховската култура се развиват в навечерието на периода и краят им е предизвикан от преселението, то разглежданите некрополи на Долния Дунав са резултат от него (Гюзелев 1979, 59–76; Ангелов 1991, 55–60; Петров 1981, 97–110). Такова сравнение би предизвикало недоумение в избора на паметниците, но причините за това са няколко:

1. Изследванията на руския археолог В. В. Седов на паметниците от Черняховската

култура го водят до извода, че именно в този район се формира населението, което по-късно в края на V-VII в. е носител на една от приетите вече за достоверно славянски култури, а именно Пенковската (Седов 1979, 119-125). Също така основни изследователи на славянството като П. Н. Третяков (Третяков 1982), В. Д. Баран (Баран 1978), О. М. Приходнюк (Приходнюк 1992) приемат, че генезисът на славяните идва от носителите на Черняховската култура.

2. През втората половина на XX в. са разкопани селища на Черняховската култура в Горно-Днестърския район, чиито жилища са квадратни полуземлянки с каменна или глинена печка в единия ъгъл (Баран 1974, 14–25 и др.). Без да е единствен и изключителен критерий, този факт води към кръга на раннославянските паметници (Ангелова 1997, 445–460, 467–468; Въжарова 1965 и др.).

3. Една обща характеристика и за Черняховската култура, и за културата на Първото българско царство е ярко изразения биритуализъм. Трупоизгарянията и трупополаганията са напълно смесени в един и същ некропол и едновременни във времето.

4. И не на последно място, локализирането на славянските племена по писмени сведения на древните автори от римската и ранновизантийската епоха в Горноднестърско-Днепърския район е посочен като един от обитаваните от славяните (ПИБИ 2002, 140).

За трупоизгарянията от Северна България и Добруджа, особено от некрополите, където този обред е единствен, изследователите са единодушни, че са оставени от славянско по произход население (Въжарова 1965, 30-60; Ангелова 1980, 9-10; Ангелова 1997, 498-515). Така съпоставянето на кремациите от двата района е всъщност принос към изясняване на проблемите, свързани с идентифицирането на отделните компоненти в погребалните практики на етносите, влизащи в състава на българската държава на Долен Дунав в края на VII в.

За да се обхване комплексът от признаци като цяло и да се изтъкнат определени паралелни характеристики в погребалните практики, ще съпоставим основните признаци на некрополите от двата района спрямо погребалния обред на славяните от установените вече сигурни славянски археологически култури от края на V–VII в. – Пражко-Карчакската, Пенковската и Колочинската (Ангелова 1997, 458–476 и цит. лит.). При такива условия на сравняване на преден план изпъква ретроспективният подход на изследването. За начало на търсенията се вземат предвид характеристиките на некрополите от споменатите по-горе археологически култури.

Макар мненията на изследователите относно някои особености на погребалния обред на раннославянските култури от края на V-VII в. да се различават (Седов 1979, 105-125; Русанова 1976, 98; Сміленко 1975, 97), което е обяснимо и поради това, че все още не са разкрити достатъчен брой паметници, които да бъдат подложени на обстойно изследване, то се наблюдават признаци, чиято повторяемост се установява във всички райони: изгарянето на трупа е извършвано настрани, горелите кости са поставяни в кръгли или овални в план ями, с диаметър обикновено под 1 м и на дълбочина до 1 м. Срещат се както урнови, така и безурнови гробове. Урновите са разпространени в Пражко-Карчакската култура, където се наблюдава и поставяне на костите в каменни касети. Горелите кости са очиствани от пепелта и въглените от кладата и тогава са поставяни в гроба. Обикновено гробовете не съдържат инвентар. Там, където го има, той е представен от фрагменти керамика, ножчета, елементи на облеклото и накити. Почти винаги всички вещи са горели. Често урните са покривани с друг съд или камък. При урновите гробове се срещат и урни, обърнати с дъното нагоре. При ямните гробове костите са изсипвани по-често на купчинка и по-рядко по цялата яма. Когато са на купчинка, понякога са покривани с керамичен съд — цял или част от такъв.

В ареала на Пражко-Карчакската култура и в по-малка степен на Колочинската се срещат и могилни некрополи, при които в гробовете, като гробен дар е поставян керамичен съд. Но според някои изследователи през VI-VII в. те са изключения и стават характерни в резултат на еволюционното развитие на обреда през VIII-IX в. (Седов 1979, 108, 116; Русанова 1976, 43-44).

На приложената таблица се вижда, че всички тези признаци (без могилните некрополи) се срещат в голяма част от некрополите в Северна България и Добруджа, (табл.1)*.

Ще започнем съпоставянето с некрополите от Горен Днестър. В този регион в селищата при Ракобутах, Черепин, Демянове, Рипневе, Бовшеве, Бакота, Теремци, за жилище се използва квадратната полуземлянка с каменна или глинена печка в единия ъгъл (Ангелова 1997, 449; Баран 1970, 7–11 и др.). Това е една от основните етнографски характеристики на раннославянските култури от края на V–VII в. В изследването са включени и некрополи, намиращи се на север, между горните течения на реките Буг и Случ, въпреки че за тях се спори, дали принадлежат към Черняховската култура (Никитина 1985, 4). Така в таблица 2 са подбрани некрополи от този район.

Общи за двата района са плоските некрополи, полагането на горелите останки в кръгли или овални гробни ями на неголяма дълбочина, изгарянето встрани от гроба. Често се срещат керамични съдове — цели или натрошени. В гробовете липсва оръжие и в двата района. Но докато в некрополите от Северна България и Добруджа, макар и рядко, се намират стрели и само две копия (пики) (Въжарова 1976, 355), в разглежданите некрополи от Черняховската култура те въобще липсват.

В ареала на разпространение на черняховските паметници сред гробните съоръжения липсват изграждани каменни гробове. Отсъствието на гробни камери не може да се обясни с липсата на подходящи материали, защото в ареала на културата има обичай да се поставят единични камъни в гроба (Никитина 1985, 142–154; Сымонович 1963, 57). В некрополите от България те се срещат сравнително често — при Топола, Девня 1, Девня 3, Варна 1, Балчик 3 и особено в Разделна, където са едни от характерните белези на погребалния обред (Димитров 1976, 8–18; Даскалов 1990, 40–46).

В некрополите на Подолско-Горноднестърския район почти липсват животински кости. Засвидетелствувани са само в Оселиевка и в два гроба от Ружичанка (Винокур 1970, 122). В това отношение те повече се доближават до характеристиките на некрополите само с трупоизгаряне от България. В българските некрополи животинските кости са характерен елемент, особено в двуобредните, като Нови Пазар, Бдинци, Кюлевча, Топола, Балчик.

Друг съществен момент е, че в некрополите от езическа България само с трупоизгаряне рязко преобладават урновите гробове. На Горен Днестър в най-големия некропол Оселиевка разпределението между урнови и ямни гробове е почти изравнено (Никитина 1985, 142). В Островец преобладават урновите (Смишко 1968, 313-314), в Романковци – ямните, а в Думанов картината на разпределението от публикациите не е ясна (Кропоткин 1979, 351; 1980, 291). Не много далеч от тях — в горното течение на Южен Буг е некрополът Ружичанка, където рязко преобладават безурновите трупоизгаряния — има само един гроб с урна (Винокур 1979, 130). От некрополите в района между реките Буг и Случ в най-големия при Баев е установен един урнов и 18 безурнови гроба (Кухаренко 1975, 52). В останалите 4 некропола преобладават урновите гробове (в някои те са и единствени). Трябва да се има предвид, че това са по-скоро единични гробове - Зеленый Дуб, Деревянная, Кутки (Никитина 1985, 4, рис. 1) и техният брой е по-малък от ямните трупоизгаряния от Баев.

---

* n – брой гробове; ? - неуточнен брой гробове; ... – липсват.

Забелязва се още една особеност на гробните съоръжения, която е различна в двата района. Като процентно съотношение покриването на урните или поставянето им с дъното нагоре е много по-голямо при черняховските некрополи, отколкото в некрополите на Първо българско царство. За различните некрополи от Черняховската култура този показател е различен, което води до изводи за традиции на различни етноси, оставили трупоизгарянията.

Трябва да се обърне внимание на още една особеност между двата района. Там, където преобладават урновите трупоизгаряния, а също така и в Оселиевка, почти всички гробове съдържат някакъв инвентар. Най-често срещани са керамични съдове или фрагменти от съдове и по-малко предмети от битов характер, елементи на облеклото и накитите. В това отношение те се доближават повече до трупоизгарянията от двуобредните некрополи в България, а не до некрополите само с кремация, които се характеризират със своята „бедност". Почти над 50% от гробовете нямат инвентар. Точно това се наблюдава в двата най-големи некропола с преобладаване на безурново трупоизгаряне от разглеждания черняховски район, където от 51 гроба 39 са без инвентар.

Макар и да не са основен показател на погребалния обред, в таблиците са дадени данни и за състоянието на костите, намерени в гробовете. За черняховските некрополи е характерно човешките останки да се поставят в гроба, очистени от пепелта и въглените. В някои публикации, особено за разкопаните некрополи в първите десетилетия на XX в., прецизна информация няма. Като че ли това не е било приоритет и се е изплъзвало от погледа на археолозите (Хвойка 1913, 43–65 и др.). По-късно разкритите некрополи дават точни данни в това отношение и не би трябвало да се различават от първоначално разкритите. По този белег се наблюдават големи сходства с изгарянията в некрополите от България.

Наблюдава се още една разлика в некрополите от двата сравнявани ареала. При безурновите трупоизгаряния в черняховските некрополи се среща разпръсване на горелите човешки кости по цялата яма, а когато са на купчинка, понякога са покривани от цял керамичен съд или част от съд. Такова разпръсване в некрополите от България се среща изключително рядко. Обикновено горелите кости са на купчинка в средата или в някой край на гробната яма.

От направените дотук сравнения прави впечатление, че българските паметници показват по-голяма близост с гробните находки на доказаните славянски култури - Пражко-карчакската, Пенковската и

Колочинската. Може би само по-честото покриване на урните е по-близкият белег, свързващ черняховските и пражко-карчакските погребални практики. Не бива да забравяме, че трупоизгарянията от територията на България са с много по-голямо разнообразие в погребалния обред, особено кремациите от биритуалните некрополи, които в по-малка или по-голяма степен съдържат всички разгледани по-горе характеристики.

Към същите изводи навежда и анализът на некрополите, намиращи се североизточно от горното течение на Южен Буг, т.е. в северните райони на Черняховската култура от двете страни на р. Днепър в района на Киев (табл. 3). От деснобрежния район по-големи некрополи са епонимният Черняховски (Никитина 1985, 142-154), Журавка (Сымонович 1964, 100-141), Косаново (Кравченко 1967, 77-135) и Ромашки (Брайчевский 1960, 100-147). Само в един от тях преобладава трупоизгарянето – Косаново. В него най-многобройни са безурновите трупоизгаряния. Особеното е, че костите не са на купчинка, а са разпръснати по цялата яма – така нареченото прослойно подреждане на костите в гроба. Почти във всички гробове има някакъв инвентар (от 82 гроба инвентар липсва само в 15). Най-често срещани находки са керамичните фрагменти и цели съдове. Също така в 45 гроба са намирани предмети от бита, елементи на костюма или накити. Епонимният Черняховски не се различава основно от разгледаните на Горен Днестър – Оселиевка, Ружичанка, Раковец. В останалите (Журавка и Ромашки) рязко преобладават трупополаганията. От 125 гроба в Журавка е регистрирано само едно трупоизгаряне – ямно, а в Ромашки от 38 – 4 са урнови кремации. Както и в предишния район, каменни гробни съоръжения и животински кости в гробовете почти напълно липсват (изключение прави гроб № 119 от Косаново – трупоизгаряне в камера от необработени камъни (Сымонович, Кравченко 1983, 41). От 156 гроба в четирите некропола около 50 нямат инвентар. Както и в предишните некрополи, това вероятно не е продиктувано от материалното благосъстояние на населението (посочено бе, че при ямните гробове от Ружичанка и Баев огромна част нямат инвентар), а от утвърдени религиозно-обредни практики. Вижда се, че инвентарът, сравнен с българските комплекси, е по-богат.

Гробовете с трупоизгаряне от левобрежния ареал на разпространение на черняховските паметници до известна степен са сходни с тези от деснобрежния. За съжаление не е голям броят на възможните за сравнение некрополи, защото те са представени или с единични гробове, или са некрополи само с трупополагане, или достъпът до публикации (в известна степен това се отнася и за предишните райони) е невъзможен. Тук се намира най-големият некропол с трупоизгаряния – Успенка (Махно 1977, 334-335). Броят на кремациите – 1630, надхвърля броя на всички други трупоизгаряния, разглеждани досега. Изследователите на този некропол твърдят, че е проучена едва една четвърт от него. Останалата е унищожена от стопанска дейност и построяването на тухларен завод. За съжаление и тези разкрити гробове не са достатъчно добре изследвани, поради „неголемия ефект от съпровождащия инвентар" (Махно 1977, 334) и защото е трябвало да се освободи място за тухларния завод. Така главното внимание било насочено към 30-те гроба с трупополагане. Интересното е, че датировката, която дават изследователите за този некропол, е по материалите от гробовете с инхумация и тя е в края на IV – V в.

За керамиката на ръка от гроб № 5 са намерени паралели в раннославянски паметници от Курския басейн от третата четвърт на първо хилядолетие. Дали самите трупополагания са по-късни или населението, обитавало района, не е било засегнато от хунското нашествие като един от крайните северни райони на Черняховската култура, е трудно да се каже. За настоящото изследване е по-важно, че оскъдните данни дават информация само за два урнови гроба, а всички останали са ямни. „Неголемият ефект от съпровождащия инвентар" показва близост с ямните трупоизгаряния от Ружичанка и Баев от най-северозападния район на Черняховската култура. Сходствата насочват към пенковския кръг паметници — бедност на инвентара и безурнови трупоизгаряния. В некрополите от Първото българско царство обаче ямните трупоизгаряния са по-характерни за двуобредните некрополи, които са съпроводени с инвентар и животински кости. Главната особеност на некропола при Успенка е разпръснатото разположение на костите на покойника в гроба. Това го различава от всички сравнени досега некрополи и го доближава до косановския от деснобрежния район. Тази характеристика не е маловажна и щом в определени некрополи е преобладаваща, показва някаква утвърдена във времето традиция, която по-късно вероятно се проявява спорадично, при наличие на нейните носители в други райони, смесени с други етноси. Другите два некропола от този район, единият с преобладаване на трупополагания – Лохвицкий (Березовиц 1960, 84–93), вторият изцяло с трупоизгаряния – Жовнин 2 (Рутковская 1970, 275; 1971, 276), не проявяват някакви особености в сравнение с разгледаните досега. Половината от кремациите в Лохвицкия некропол (т.е. 4 от 8-те) са покрити урни и една е обърната с дъното нагоре. Като процентно отношение се наблюдава съществена разлика от некрополите от Северна България и Добруджа. Жовнин със своите 6 урнови гроба, 4 без друг инвентар, от една страна е сходен с некрополите само с трупоизгаряне от България (Въжарова 1976, 9–82, 175–266). От друга страна останалите два гроба съдържат керамични съдове като гробен дар (единият с 4, другият с 3). Те обграждат урните. Такова явление не е характерно за урновите трупоизгаряния в България, където има и по няколко съда в един гроб, но използвани като урни, а не като придружаващ инвентар.

Както в левобрежния, и в деснобрежния ареал няма каменни камери (касети), използвани като гробни съоръжения, а също така липсват остатъци от животинска храна (с малко изключение – един урнов гроб от Лохвицкий (Никитина 1985, 133).

От направените съпоставки между трупоизгарянията от северозападните, северните и североизточните райони на Черняховската култура и трупоизгарянията в Северна България и Добруджа прави впечатление, че българските паметници съдържат всички компоненти на погребалните практики – както на черняховските, така и на некрополите от раннославянските култури. Но в България е малък процентът на разпръснато поставяне на калцираните кости в гробовете и в сравнение с черняховските некрополите само с трупоизгаряния са по-бедни по отношение на инвентара. В черняховските кремации пък липсват каменни касети и жертвена храна. Ред компоненти, но с различна честотност, се срещат и в двата ареала на практикуване на трупоизгарянията (табл. 1 – табл. 2, 3). В този смисъл би могло да се допусне участие на население от Черняховската култура, в състава на раннославянските култури и оттам – в състава на ранната българската държава. Но знаем, че хронологическият разрив между културата Сънтана де Муреш – Черняхово и българската държава на Долния Дунав се изразява в увличането на черняховското население във внушителни миграционни процеси. Поради това трябва да се търсят свързващите звена, т.е. паметници, които ясно да показват пренасянето на обредните практики. Те биха се проявили в някакви контактни зони, в които да се проследят културните преобразувания. Археологическата методика все още няма тази възможност. Паметниците на раннославянските култури не могат да бъдат приети за такива. Все още не са идентифицирани и отделните компоненти на погребалния обред на германските племена, които, както е известно, са доминирали в политическото обединение на готите, обхващащо териториите на Черняховската култура през IV в. (Ангелов 1991, 32–35). Тук е мястото да кажем, че през втората половина на IV в. се разпространява арианството сред източните готи (проповедника Урфила), което вероятно е дало някакво отражение в погребалните традиции (може би трупополаганията със западна ориентация). По писмени сведения е известно, че държавата на Херманарих (320–375 г.) и наследника му Винитар воюва срещу антите на княз Бож, преди да бъдат разгромени от хуните на Баламер (Ангелов 1991, 32–35 и др.). Изтласкани от хуните, огромна част от готите преминават на територията на Източната Римска империя (Византия). В началото на V в. те се насочват към Италийския полуостров.

От друга страна, археологическите свидетелства показват, че паметници на Черняховската култура са в суперпозиции спрямо паметници на Киевската култура, което е регистрирано при селището Глевха на р. Рос (Ангелова 1997, 452 и цит. лит.). Доста изследователи извеждат произхода на раннославянските паметници пенковски тип, приет като археологически еквивалент на Антският племенен съюз, от част от населението, носител на Киевската култура. Така изложени, данните не дават основания славянството да произхожда от черняховско население.

Началото на славянските нападения над Византия започва в края на V – началото на VI в. Разселването на славяните в южна посока е на територията, заемана от готите, т.е. на Черняховската култура. Те стават непосредствени съседи на империята. Косвено това се потвърждава и от думите на вожда на славяните в Дакия Давритас, когато хаганът на аварите Баян поискал да му се подчини: „Кой е този човек между човеците и под слънчевите лъчи, който ще преодолее нашата сила. Защото ние сме свикнали да владеем чужда земя, а не други нашата." (Ангелов 1991, 50). Следователно славяните в Дакия владеят чужда земя, т. е. те са се настанили тук не много отдавна и не я чувстват още своя (в рамките най-много на едно поколение), а това се случва към средата на VI в.

Тези данни също са в противоречие с предлаганите теории за произхода на славянството. Ето защо некрополите с преобладаващ обред трупоизгаряне от Подолско – Днепърския район не са удачно подбрани от В. В. Седов. Всъщност, ако се вгледаме по-внимателно, той е очертал територията на разпространение на раннославянските пенковски паметници (Седов 1979, 95, рис. 17). Но точно в района около Киев преобладават некрополите с трупополагане – Черняхов, Журавка Ромашки. Към селищата, които В. В Седов, В. Д. Баран и други изследовател определят за славянски в рамките на Черняховската култура (по наличието на типични славянски жилища), досега са открити некрополи. Според Б. В. Маг медов погребалният обред не се долавя в първите десетилетия на поява на славяните. За това може да се предположи, че отделни славянски групи проникват сред черняховците, а не еволюират от тях.

В заключение може да се каже, че по-голямото разнообразие на обредните практики в некрополите на Първото българско царство, съдържащи в известна степен всички особености на черняховските трупоизгаряния, може да намери обяснение в смесения характер на населението, съжителствувало в един определен период на миграция и контакти с разнородни по произход етноси. Това проличава в съществуването на практиките на разпръснато поставяне на костите в гробовете, покриване на урните и поставянето им с дъното нагоре в некрополите от България.

Не на последно място сходства има и в следите от поминалните обичаи от двата ареала. В некрополите от България следите от тризни се установяват в керамични фрагменти и животински кости, докато в Черняховската култура — от керамични фрагменти.

На базата на тези сравнения би могло да се допусне, че въпреки липсващите свързващи звена между двете многоетнични общности, не може да се приеме, че славянският погребален обред се е зародил сред носителите на Черняховската култура. Най-вероятно остатъци от черняховско население са участвали в миграционни процеси и са станали по-късно част от населението, влязло в състава на българската държава в края на VII в. на Долния Дунав.

Ангелов 1991: П. Ангелов. История на средните векове. София, 1991.

Ангелова 1980: Ст. Ангелова. По въпроса за ранославянската култура на юг и север от Дунава през VI – VII в. – Археология, XXII, 1980, 4, 1–10.

Ангелова 1997: Ст. Ангелова. Славянската култура. – Древните култури, Благоевград, 1997, 532–543.

Баран 1970: В. Д. Баран. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований. – КСИА, 121, 1970, 7–14.

Баран 1974: В. Д. Баран. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я. – Археологія, 14, 1974, 14–25.

Баран 1978: В. Д. Баран. Славяне в середине I тыс. н. э. – Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978.

Березовец Д. Т., В. П. Петров 1960: Д. Т. Березовец, В. П. Петров. Лохвицкий могильник. – МИА, 82, 1960, 84–93.

Брайчевский 1960: М. Ю. Бракчевский. Ромашки. – МИА, 82, 1960, 100–147.

Винокур 1970: И. С. Винокур. Ружичанский могильник. – Могильники Черняховской культуры, 1970, 112–162.

Въжарова 1965: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век. София, 1965.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI век на територията на България. София, 1976.

Гей 1993: О. А. Гей. Черняховская культура: Хронология. – Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой половины I тыс. н. э. Археология СССР, 1993.

Гюзелев 1979: В. Гюзелев. История на България., Т. II. София, 1981, 59–76.

Даскалов 1999: М. Даскалов. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. – Сб. Добруджа. 1999, т. 14–16, 137–154.

Даскалов 1990: М. Даскалов. За някои особености на кремацията като погребален обред в Североизточна България и земите по левия бряг на р. Днепър. – Българите в Северното Черноморие, 1, 1990, 40–46.

Димитров 1974: Д. Ил. Димитров. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско VIII–X в. – ИАИ, 24, 1974, 107–124.

Димитров 1976: Д. Ил. Димитров. По въпроса за гробните камери с трупоизгаряне в ранносредновековните некрополи в Североизточна България и Добруджа. – ИНМВ, 27, 1976, 8–18.

Кравченко 1967: Н. М. Кравченко. Косановский могильник. – МИА, 82, 1967, 100–147.

Кропоткин 1978: В. В. Кропоткин. Раскопки Думановского могильника. – АОР за 1977, 1978, 351.

Кропоткин 1979: В. В. Кропоткин. Раскопки Думановского могильника. – АОР за 1978, 1979, 291.

Кухаренко 1975: Ю. В. Кухаренко. Баївский могильник. – Археологія, 18, 1975, 51 – 60.

Махно 1977: Е. В. Махно. Раскопки на могильнике черняховской культуры. – АОР за 1976, 1977, 334–335.

Никитина 1985: Г. Ф. Никитина. Систематика погребального обряда племен Черняховской культуры. Москва, 1985.

Петров 1981: П. Петров. История на България, т. 2. София, 1981, 97–110.

Подбрани извори за българската история 2002: Подбрани извори за българската история, 1, 2002

Приходнюк 1992: О. М. Приходнюк. Пеньковская культура. Воронеж, 1992.

Рикман 1975: Э. А. Рикман. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н.э. Москва, 1975.

Русанова 1976: И. П. Русанова. Славянские древности VII – VIII в. Москва, 1976.

Русанова 1993: И. П. Русанова. Славяне и их соседи в конце I-ого тыс. до н. э. - первая половина I-ого тыс. н. э. – Археология СССР, XIII, 1993.

Рутковская 1970: Л. М. Рутковская. Раннеславянские памятники Левобережного Днепра. – АОР за 1969 г., 1970, 275.

Рутковская 1971: Л. М. Рутковская. Раннеславянские памятники Левобережного Днепра. – АОР за 1970, 1971, 276.

Рутковская 1972: Л. М. Рутковская. Раннеславянские памятники Левобережного Днепра. – АОР за 1971, 1972, 276.

Седов 1979: В. В. Седов. Произхождение и ранная история славян. Москва, 1979

Смишко 1969: М. Ю. Смишко. Исследования Черняховского могильника в Верхнем Поднестровье. – АОР за 1968, 1969, 313–314.

Сымонович 1963: Э. А. Сымонович. Магия и обряд погребения в Черняховскую эпоху. – СА, 1, 1963, 49–60.

Сымонович 1964: Э. А. Сымонович. Северная граница паметников Черняховской культуры. – МИА, 116, 1964.

Сымонович, Кравченко 1983: Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко. Погребальные обряды Черняховской культуры. Москва. 1983.

Третьяков 1982: П. Н. Третьяков. По следам древних славянских племен. Ленинград, 1982.

Хвойка 1913: В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913.

Таблица 1

Некропол	Общ брой гробове	Гробове с трупоизгаряне	Гробни съоръжения												Състояние на костите						Гризни	Животински кости						Инвентар					Без инвентар
			кръгли или овални ями						каменни касети						очистени			неочистени				горели			негорели								
			урнови			ямни			урнови			без урнови																					
			прави	покрити	с дъното нагоре	разпръснати	покрити на купчина	на купчина	прави урни	покрити урни	с дъното нагоре	разпръснати	на купчина	покрити на купчина	ямни	урнови	касети	ямни	урнови	касети		урнови	ямни	касети	урнови	ямни	касети	елементи на облеклото	накити	битови предмети	оръжие	керамика	
Блинци	309	202	14	2	....	....	....	180	....	....	....	....	6	....	176	15	5	4	1	1	....	....	....	......	7	106	2	9	3	18	3	39	39
Кюлевча	96	27	1	....	....	....	....	26	....	....	....	....	....	....	19	1	....	7	....	....	2	....	....	....	....	17	....	6	3	12	....	10	7
Топола	460	229	35	20?	....	?	....	123	6	1	....	....	45	....	100?	40?	?	20?	20?	?	200	5?	40?	?	20?	50?	?	28	14	36	6	80	78
Балчик3	84	70?	8	....	....	1	....	8	4	....	....	....	11	....	9	8	9	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	4	....	7	15
Девня 1	92	35	....	....	....	....	....	8	5	....	....	....	27	....	?	....	?	?	?	?	?	....	....	....	....	5?	7?	?	8?	?	....	14	?
Девня 3	157	53	7	....	....	....	....	16	5	....	....	....	25	....	?	....	?	1?	....	?	?	....	....	....	3	20,	......	?	8?	?	....	22	?
Варна 1	62	40	4	1	....	....	....	12	....	....	....	....	23	....	?	?	?	?	?	?	?	....	....	....	....	4	16	1	2	2	1	8	25
Хитово 2	76	33	19	....	....	....	....	14	......	....	....	....	....	....	?	?	....	?	?	....	....	....	....	....	....	2	....	2	4	8	1	14	12
Хитово 3	24	14	11	....	....	....	....	2	1	....	....	?	?	....	?	?	....	?	?	?	?	....	....	....	....	....	....	2	1	4	1	....	9
Ножарево	86	28	8	....	....	....	....	20	....	....	....	....	....	....	?	?	....	?	?	....	20?	....	....	....	....	....	....	1	2	3	....	?	23
Черна	21	14	7	1	....	....	....	5	....	....	....	....	1	....	5	8	1	....	....	....	?	....	....	....	1	1	....	2	1	7	....	2	6
Караманите	118	12	....	....	....	....	....	12	....	....	....	....	....	....	?	....	....	?	....	....	?	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	12?
Нови пазар	42	2	....	....	....	....	....	2	....	....	....	....	....	....	?	....	....	?	....	....	?	....	....	....	....	1	....	1	1	2	....	....	....
Галиче	20	12	12	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	6	....	....	6	....	....	....	....	....	....	....	....	....	2	4	....	....	7
Разделна	221	221	87	22	2	....	1	9	73	10	....	....	9	....	15	103	89	4	8	3	?	8	....	....	....	1	....	25	50	70	6	25	55
Гарван	101	101	92	....	....	....	....	4	3	....	....	....	2	....	2	88	4	2	4	1	....	....	....	....	....	....	....	7	15	24	2	2	53
Юпер	74	74	67	....	....	....	....	7	....	....	....	....	....	....	2	64	....	5	3	....	....	....	....	....	....	....	....	....	4	11	1	3	58
Бабово	65	65	50	3	....	....	1	2	1	....	....	....	....	....	?	53	1	?	10	....	....	....	....	....	....	....	....	4	8	16	....	10	37
Блъсково	71	71	54	?	....	....	....	1	3	1	....	....	....	....	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	<?	<?	2	2	1	?>
Попина	8	8	7	....	....	....	....	1	....	....	....	....	....	....	1	6	....	....	1	....	....	....	....	....	....	....	....	1	1	2	....	....	5
Търговище	14	14	13	1?	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	?	?	?	....	....	....	....	....	....	....	....	....	1	10?	....	1?	?
Сини вир	10	10	9	1	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	9	....	....	1	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	5	1	1	5
Дол.Луковит1	52	50	39	1	....	....	....	5	4	1	....	....	....	....	?	?	?	?	?	?	....	....	....	....	....	....	....	2	9	13	9	4	19
Дол.Луковит2	18	18	14	1	....	....	....	3	....	....	....	....	....	....	?	?	....	?	?	....	....	....	....	....	....	....	....	....	3	1	1	4	6

Таблица 3

Некропол	Общ брой гробове	Гробове с трупоизгаряне	Гробни съоръжения												Състояние на костите						Тризни	Животински кости						Инвентар					Без инвентар
			кръгли или овални ями						каменни касети																								
			урнови			ямни			урнови			без урнови			очистени			неочистени				горели			негорели								
			прави	покрити	с дъното нагоре	разпръснати	покрити на купчина	на купчина	прави урни	покрити урни	с дъното нагоре	разпръснати	на купчина	покрити на купчина	ямни	урнови	касети	ямни	урнови	касети		урнови	ямни	касети	урнови	ямни	касети	елементи на облеклот	накити	битови предмети	оръжие	керамика	
Черняхов	251	69	14?	1	....	....	....	37?	....	....	....	....	....	....	33?	15	....	4	?	....	?	2?	....	....	2?	....	....	6	?	8	....	30	34
Журавка	125	1	....	....	....	....	....	1	....	....	....	....	....	....	1	....	....	....	....	....	?	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	1	....
Косаново	121	82	1	2	1	49	7	19	....	....	....	....	....	....	73	4	....	5	....	....	?	....	....	....	....	....	....	45	....	?	....	51	15?
Ромашки	38	4?	3	1	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	?	....	....	?	....	?	....	....	....	1	....	....	2	....	2	1	4	....
Лохвиций	20	8	3	3	1	...	...	1	...	...	...	...	...	...	1	7	...	...	...	...	?	1?	...	...	...	...	...	2	...	...	...	3	4
Успенка	1662	1630	2	...	...	1628	...	...	...	...	...	...	...	...	?	?	...	...	...	...	?	...	...	...	...	...	...	?	?	?	...	?	?
Жовнин2	6	6	6	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	?	...	...	?	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	2	4

Таблица 2

Некропол	Общ брой гробове	Гробове с трупоизгаряне	Гробни съоръжения												Състояние на костите						Тризни	Животински кости						Инвентар					Без инвентар
			кръгли или овални ями						каменни касети																								
			урнови			ямни			урнови			безурнови			очистени			неочистени				горели			негорели								
			прави	покрити	с дъното нагоре	разпръснати	покрити на купчина	на купчина	прави урни	покрити урни	с дъното нагоре	разпръснати	на купчина	покрити на купчина	ямни	урнови	касети	ямни	урнови	касети		урнови	ямни	касети	урнови	ямни	касети	елементи на облеклот	накити	битови предмети	оръжие	керамика	
Осилиевка	89	68	10	26	....	7	6	19	...	....	....	....	....	....	24	30	....	8	6	...	?	5...	?	....	5......	?	....	38......	......	?	?	63	5
Ружичанка	73	36	2	....	....	2	....	30	....	...	....	....	....	....	12	2	....	24	....	....	9?	....	....	....	....	1	....	....	....	....	....	10	26
Раковец	18	5	....	1	4	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	4	....	....	1	....	....	....	....	....	....	....	....	1	....	....	....	2	3
Баев	34	19	1	....	....	1	....	17	....	....	....	....	....	....	18	1	....	....	....	....	?	....	....	....	....	....	....	1	....	2	....	3	11
Островец	16	11	8	....	....	....	1	2	....	....	....	....	....	....	3	8	....	....	....	....	?	....	....	....	....	....	....	2	2	1	....	8	....
Кутки	2	2	1	1	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	2	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	2	....
Деревянная	4	4	4	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	4?	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	3	3	3	....	4	....
ЗеленийДуб	1	1	....	1	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	?	....	....	?	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	1
Романковци	83	15	4?	?	?	?	?	?	....	....	....	....	....	....	?	?	....	....	....	....	?	....	....	....	....	....	....	1?	?	?	?	?	?
Думанов	18	11	?	....	....	....	....	?	....	....	....	....	....	....	?	?	....	....	....	....	?	....	....	....	....	....	....	1?	....	3?	....	?	?

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE CREMATION GRAVES OF THE NECROPOLES OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM AND THE CREMATION GRAVES OF THE NECROPOLES OF THE UPPER DNIESTER-DNIEPER RIVER REGION OF THE CHERNIAHOVO CULTURE

Kamen Klisuranov

In the present article, by using the main characteristics of the cremation graves of the pagan necropoles of the First Bulgarian Kingdom (pl. 1), the author is searching for similar elements in earlier complexes. The chosen region is the Podolsky-Dnieper one, pointed out as the region of formation of the early Slav cultures by some scholars. The necropoles of the region of Upper Dniester up to the Dnieper river are compared to those in Northern Bulgaria and Dobrudja. Their characteristics are deduced in pl. 2. The same procedure is used with a number of necropoles from Left Coast Ukraine (pl. 3). The obeservations on the necropoles of the Northwest, North and Northeast regions of the Chernyahovo culture and some historical sources lead to the conclusion that a population with the tradition of the Chernyahovo burial practices has infiltrated into the population that left the double-rite necropoles in Bulgaria at the end of the 7th century. There is no evidence based on the burial rite that proves the origin of the Slavs to be in the Chernyahovo culture. The author notes that the determination of an intermediate link between the Chernyahovo monuments and those of the Lower Danube from the end of the 7th century would contribute to the confirmation of this conclusion.

ЖИЛИЩА ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ ПРИ КАПИТАН АНДРЕЕВО

Христо Попов

През есента на 2005 г., в района на гарата на с. Капитан Андреево, започнаха спасителни разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград. По време на предварителните теренни обхождания регистрираният под № 27 археологически обект беше отнесен хронологически към ранната желязна епоха. С началото на сондажните разкопки тази оценка беше прецизирана, а обектът определен като ямно поле, в което броят на проучените до този момент ями достигна 112. Работата на голяма площ, при пълно проучване на сервитута на трасето, позволи да се направят по-точни наблюдения, като беше установено, че между многобройните ями от желязната епоха (с най-висока концентрация в източните и централните сектори на обекта) се откриват и единични вкопани структури, които като размери и форма (приблизително квадратен план с дължина на страната над 2,80 м) съществено се отличават от останалите. Проучването им показа, че те принадлежат към периода на ранното средновековие (Попов 2006, 153).

Обектът е разположен върху ръба на първата надзаливна тераса, непосредствено на левия бряг на р. Марица, като геоморфоложките характеристики на терена показват, че реката при разливането си се е врязвала от изток и от запад значително по-навътре в материка, образувайки малък полуостров. Върху него през периода IX–V в.пр.Хр. е съществувало ямно поле, което вероятно може да бъде свързано с намирало се в непосредствена близост селище. Материалът в отделни ями свидетелства, че и през периода на елинистическата епоха животът тук не е прекъсвал. След периода на I хил.пр.Хр. теренът дълго време не е обитаван, а през ранното средновековие на това място е било основано селище от новодошло славянско население.

През 60-те и 70-те години на XX в. са извършени корекции на речното корито на р. Марица, вследствие на което реката протича значително по на юг от някогашното си русло (Сарафов 2005, 71). По-късно върху ръба на надзаливната тераса са изградени гарата и съвременната железопътна линия. Те пресичат от запад на изток централните части на археологическия обект и са унищожили структурите, намиращи се в този сектор. Части от ямното поле и средновековното селище са запазени северно от линията в южните покрайнини на съвременното село Капитан Андреево. Други, които бяха проучени в периода 2005–2006 г., са останали затворени в тесен участък между железопътната линия от север и една от дигите на реката от юг. Този терен е останал сравнително изолиран и не е подлаган на дълбока оран, поради което сравнително плитко вкопаните ями и жилища са се запазили (обр. 1). Функционалните особености на археологическия обект и от двата основни периода на неговото обитаване не предполагат натрупването на интактен културен пласт и наличието на ясно изразена вертикална стратиграфия. Вкопаните структури са разпръснати, в редица случаи се нарушават взаимно, но са добре различими една от друга, а голямата хронологическа дистанция и ясните формално-типологични различия между движимите находки от двата основни периода позволяват те да бъдат разгледани като обособени комплекси.

В рамките на двата археологически сезона от ранносредновековното селище бяха регистрирани и проучени 8 полувкопани жилища и 5 отпадъчни ями, свързани с тяхното обитаване[1]. Анализът най-вече на керамичните находки показва, че обектът може да бъде определен като селище на славянски заселници, което е едно от най-ранните, регистрирани на територията на днешна Южна България[2]. Топографското разположение на селището го вписва напълно в основните белези, които се сочат като характерни за славянското обитаване през ранното средновековие, а именно – разполагане на селищата в непосредствена близост до водоизточници, върху ръба на надзаливните тераси, като в редица случаи местностите са били заблатени и са ограничавали достъпа до агломерацията (Тимощук 1976, 47-49; Плейнерова 1980, 55; Popović 1981, 235-236; Баран 1988, 56; Stanciu 2004, 350). Малкият полуостров на левия бряг на р. Марица е бил добре изолиран от запад, юг и изток. Особено дълбоко е било врязването на реката от запад, тъй като геоморфоложките изследвания откриват ясни индикатори за заблатяване по заливната и ниските части на надзаливната тераса[3].

Първоначалните резултати от теренните наблюдения предоставят добри възможности за разсъждения по отношение на тип, структура на селището, особености на планировката и пр. Разположението му до р. Марица и основната пътна артерия, водеща към Адрианопол и Константинопол (Koleva 1993, 17–18), прави перспективни и възможностите за включването му в рамките на един макроанализ, свързан с посоките и времето на ранните славянски нашествия в южните части на Балканите.

Въпреки това, съществуват редица фактори, които налагат поне на първо време обобщаващите изводи да бъдат спестени. Предстоящото продължаване на археологическото проучване предполага събирането на допълнителна информация и прецизиране на вече наличната. Работата в дълъг линеен изкоп (общо около 300 метра за двата сезона), покрай съществуващата железопътна линия, донякъде определя и ограничава наблюденията за подредбата на разкритите структури. Регистрираните в последните дни на кампанията 2006 г. жилища северно от жп линията дават възможност картината за общия облик и организацията на селището в бъдеще да бъде разширена.

Поради посочените причини настоящият текст има характер на предварително съобщение – основно внимание е обърнато на общите характеристики и конструктивните особености на част от по-добре запазените и проучени до този момент жилищни структури.

---

[1] През сезон 2006 г. проучването на средновековните структури на обект № 27 беше поето от докторант Галина Дянкова, СУ "Св. Климент Охридски". Част от графичната документация в настоящата статия е изготвена от нея, за което и благодаря. Благодаря също така на ст.н.с. I ст. д.и.н. Людмила Дончева и на н.с. I ст. д-р Методи Даскалов, НАИМ-БАН, както и на доц. д-р Стефка Ангелова и на гл.ас. д-р Румяна Колева, СУ "Св. Климент Охридски", за оказаното съдействие и полезните консултации.

[2] Подробен анализ на керамичния комплекс от досега проучените структури в селището е направен в статията на Г. Дянкова в настоящия сборник.

[3] Геоморфоложките анализи се осъществяват от доц. д-р Росица Кендерова и д-р Александър Сарафов, СУ "Св. Климент Охридски".

Жилище № 1

1. *Местоположение.* Разкрито е в рамките на сондаж Р2, непосредствено под орницата, имаща дебелина 0,20-0,30 м. Теренът на това място е с наклон на юг. Жилището е разположено близо до ръба на някогашната надзаливна тераса.

2. *План и размери.* Вкопаването е с приблизително квадратен план с размери 2,80 х 3,00 м. Ъглите са заоблени. Ориентацията е СИ-ЮЗ, с отклонение от оста С-Ю около 30-35°.

3. *Дълбочина на вкопаването и пълнеж.* Регистрираната дълбочина на вкопаване на жилището е 0,25-0,30 м, като тя е най-голяма в централните части. То е вкопано в глинеста почва със светъл жълто-кафяв цвят. Пълнежът е с тъмен сиво-кафяв цвят, примесен с единични въгленчета, поради което очертанията на полуземлянката ясно се различават на терена (обр. 2). При направата на жилище № 1 е била нарушена яма от втората фаза на ранната желязна епоха (обр. 3).

4. *Подово ниво.* Подовото ниво не е ясно изразено. На дъното на полувкопаното жилище пръстта е сравнително мека и не може да се твърди, че е била трамбована. В средата на жилището има слабо изразено вдълбаване.

5. *Отоплително съоръжение.* В североизточния ъгъл беше регистрирана и отухлената основа на отоплителното съоръжение, а камъни от неговата конструкция са открити разпръснати в източната половина на помещението. Дебелината на основата е 0,04-0,05 м, като запазената част от нея има форма на неправилен четириъгълник. Сравнението с отоплителни съоръжения от други жилища показва, че степента на запазеност на пещта е много ниска.

6. *Конструктивни особености.* От външната страна на вкопаването са разкрити дупки от колове с диаметър 0,05-0,06 м. Те са ясно изразени от югоизточната и югозападната страна. От североизток и северозапад не са регистрирани. На около 1,00-1,10 м извън границите на квадратното вкопаване се проследяват поредица от дупки на колове, също с диаметър 0,05-0,06 м. В непосредствена близост до двата ъгъла от южната страна на жилището бяха открити и следи от колове с по-голям диаметър - 0,15-0,20 м (обр. 3). Конструкцията на стените е била лека. С оглед на дебелината на по-малките колове и разстоянието им от около 0,30-0,50 м един от друг, може да се предположи, че са носели не греди или дървена облицовка (каквито са реконструкциите на повечето славянски жилища от този период), а по-скоро плет (Flechtwerk) от сравнително тънки пръти. По ъглите на жилището е имало по-дебели дървени стълбове, които са носели тежестта на покривната конструкция. Въпреки нарушаването на терена от север, може да се предположи, че по-солидни носещи стълбове е имало и на североизточния и северозападния ъгъл.

Наблюденията при проучванията на жилища № 2, 4 и 7 позволиха да бъде прецизирана информацията за първоначалната конструкция на жилище № 1 и за компрометирането на ситуацията от съвременни въздействия върху терена. Изброените жилища се намират в непосредствена близост до съвременната жп линия, като някои от тях (4, 7) попадат под нейния насип. При изграждането ѝ част от първичния терен е била отнета, което означава, че дълбочината на вкопаването е била значително по-голяма от регистрираната при проучванията. При тези жилища са проучени техните дъна. Нивото им на запазване е непосредствено над подовото ниво. Ако се вземат като пример жилища № 3 и 5, които се разполагат в незасегната от строителството площ, може да се предположи, че и при жилище № 1 дълбочината на вкопаване е достигала 0,50 м.

Жилище № 3

1. *Местоположение.* В западната периферия на сондаж Р2, на 8,10 м, западно от жилище № 1 беше регистрирано жилище № 3, чието проучване беше осъществено през 2006 г. На това място дебелината на хумусния пласт е значително по-голяма и достига от 0,50–0,55 м при северните граници, до 0,80–0,90 м при южните граници на жилището. Теренът, както и при жилище № 1, е с наклон от север на юг и полуземлянката е била разположена върху самия ръб на някогашната надзаливна тераса на реката. В хода на проучването беше установено, че теренът е бил донасипван при изкопа на дигата, преминаваща непосредствено от юг.

2. *План и размери.* Жилището е вкопано в стерилна песъчлива пръст с жълто-кафяв цвят. Има квадратен плен с размери 3,60 (С–Ю) х 3,45 м (И–З) (обр. 4). И тук ъглите са заоблени. Ориентацията е С–Ю с минимално отклонение (10°).

3. *Дълбочина на вкопаването и пълнеж.* Дълбочината на вкопаване е значително по-голяма от тази при жилище № 1 и с оглед на степента на запазеност на терена може да се твърди, че регистрираните мерки са близки до реалните размери. Жилището е вкопано в стерилна песъчлива жълто-кафява пръст (обр. 5). Дълбочината на вкопаване достига до 0,53 м при СЗ ъгъл и 0,75 м при ЮЗ ъгъл. Пълнежът е от тъмнокафява, рохкава пръст, примесена с въгленчета, като при изчерпване в дълбочина, непосредствено над подовото ниво придобива жълто-черен, смесен характер.

4. *Подово ниво.* Подовото ниво и в този случай не е ясно изразено, няма трамбоване на дъното на полувкопаното жилище. Макар и подравнено, има лек наклон на юг, който вероятно е следвал наклона на естествения терен.

5. *Отоплително съоръжение.* Отоплителното съоръжение е разположено в СИ ъгъл. Има подковообразна форма и размери 1,04 х 1,20 м (СЮ). Изградено е непосредствено върху стерилната пръст. Основата е отухлена и е с дебелина 0,05 м. Върху нея има подложка от дребни камъни, а стените на пещта са били изградени от по-едри камъни (0,15–0,20 м) с глинена спойка.

6. *Конструктивни особености.* По периферията на вкопаването от външната страна са разкрити редица следи от колове, с диаметър 0,06 – 0,10 м. Регистрирани са и от четирите страни. Направените разрези при западната стена на жилището показват, че дълбочината на тяхното забиване достига 0,30 – 0,40 м (обр. 6). Липсват следи от по-солидни носещи греди. Коловете са разположени линейно на разстояния от 0,70 до 1,50 м един от друг. Наблюдава се концентрация от повече колове, разположени близо един до друг по ъглите на жилището.

7. *Особености на вътрешното оформление.* Степента на запазеност на жилище № 3 даде възможност да бъдат направени интересни наблюдения за вътрешното оформление и предполагаемата мебелировка на жилището. На територията на цялото помещение се откриват следи от дупки на колове, като тяхната концентрация е най-ясна при източната и южната стена. Може да се предположи, че това са следи от дървени мебели (пейки, нарове и пр.), чиито крака са били забити в пода. Няколко дъговидно разположени камъка, с дупки от колове източно от тях, бяха регистрирани близо до централната част на западната стена. Може да се предположи, че те са останки от маса или друго леко съоръжение за

домакински нужди. При югоизточния ъгъл, южно от отоплителното съоръжение по дължината на стената е разположено глинено стъпало (подиум?) с размери 1,50 х 1,00 м и височина до 0,20 м (обр. 4, 5). То е оформено още при направата на изкопа за жилището. Голямата широчина и откриването включително и по неговата повърхност на следи от дупки от колове навежда на извода, че и в този случай са налице останки от интериора и мебелировката, а не от входа на жилището. В. Попович посочва, че в редки случаи в славянски жилища са откривани структури, определяни като глинен банкет или пейки от глина, разположени в основата на стените (Popović 1981, 239).

Жилище № 5

1. *Местоположение.* Разкрито е в централните сектори на обекта в кв. 17, съгласно план-квадратната мрежа, заложена при проучванията през 2006 г. Дебелината на хумусния пласт в този участък на надзаливната тераса варира между 0,20 и 0,30 м. Наклонът на терена на юг е съвсем слаб и жилището се разполага върху най-високите части на някогашната надзаливна тераса.

2. *План и размери.* Има квадратен план и запазени размери 3,30 (СЮ) х 2,95 м (ИЗ), тъй като западната стена и югозападният му ъгъл са унищожени от изкопите за шахти на отходната канализация, обслужваща общежитието на жп гарата (обр. 7). Ориентацията е СЮ с минимално отклонение до 10–15°. При източната стена до пещта има уширение с размери 0,28 х 0, 80 м.

3. *Дълбочина на вкопаването и пълнеж.* Регистрираната дълбочина на вкопаване е от 0,45 (в запазените СЗ части) до 0,50–0,57 м (при огнището в СИ ъгъл). Като се вземат пред вид много добрата степен на запазеност на пещта (включително и на част от засводяването) и ясното разпознаване на следите от коловете на носещата конструкция, може да се изкаже твърдението, че регистрираната дълбочина е близка до оригиналната. Пълнежът е силно сбит, сиво-кафяв и особено в дълбочина не се отличава много на фона на глинестата почва, в която е вкопана полуземлянката.

4. *Подово ниво.* За разлика от другите жилища при № 5 подовото ниво е добре трамбовано от сбита, жълто-сива глина.

5. *Отоплително съоръжение.* Пещта, както и при другите жилища, е разположена в североизточния ъгъл. Във височина е запазена до 0,70 м. Изградена е от малки до средно големи по размер камъни и има подковообразна форма. Във височина е запазена част от купола. Общи размери: 1,20 х 1,50 м. Горивната камера е с правоъгълна форма.

6. *Конструктивни особености.* Основна роля в носещата конструкция на къщата са играели дървени греди с овално сечение и диаметър до 0,18 м, които са разположени от вътрешната страна на стените. В средата на източната стена е имало една греда, докато по дължината на северната стена са разположени две. Може да се предположи, че по симетричен начин са били оформени и южната и западната стени, които не са запазени. По протежение на северната и източната стена от външната страна на разстояние 0,10–0,20 м от ръба на вкопаването се проследяват редици от колове с малък диаметър – 0,05–0,06 м. При североизточния ъгъл на огнището те ясно оформят дъга (обр. 8).

7. *Особености на вътрешното оформление.* Макар че части от жилището не са запазени, и тук могат да бъдат направени наблюдения за интериора. Следи от дупки на колове с малък диаметър се откриват покрай източната стена (южно от огнището). В централните части също се наблюдават групи от дупки от колове,

както и струпване на камъни, сходно с това от жилище № 3. И в този случай вероятно става въпрос за оскъдни следи от домакинската мебелировка на жилището.

Жилище № 6

1. *Местоположение.* Жилището е разположено на ръба на надзаливната тераса, в южната периферия на квадрат 14, на около 32 м западно от жилище № 5. В западна посока започва силно понижение на надзаливната тераса. Дебелината на хумусния пласт в този участък е малка и не надвишава 0,10–0,15 м.

2. *План и размери.* Както и останалите полувкопани жилища и това има четириъгълен план, близък до квадратния. Размерите са: 3,15 (ИЗ) x 3,38 м (СЮ). Ориентацията е СЮ с отклонение от около 15° на СЗ (обр. 9).

3. *Дълбочина на вкопаването и пълнеж.* Запазената дълбочина на вкопаване е по-малка в сравнение с жилища № 3 и 5. В различните ъгли тя варира от 0,20 до 0,30 м. Почвата, в която е вкопана полуземлянката, не е хомогенна. На това място глинестата пръст, характерна за високите участъци на надзаливната тераса, е примесена с пластове дребен чакъл и речен пясък. Пълнежът е сиво-кафяв, сравнително сбит. Югоизточният ъгъл на жилището е нарушил яма от втората фаза на ранната желязна епоха.

4. *Подово ниво.* Подовото ниво представлява черно-кафява сбита пръст. Подравнено е много добре.

5. *Отоплително съоръжение.* Разположено е в североизточния ъгъл. Запазено е много лошо, като е останала само́ част от отухлената основа на пещта. Дебелината ѝ е около 0,03 м. От стените са запазени само отделни дребни и средно големи камъни, разпръснати около мястото на пещта.

6. *Конструктивни особености.* При жилище № 6 беше регистриран най-солидният начин на изграждане в сравнение с останалите полуземлянки. Носещата конструкция на стените и покрива е била направена от вертикално забити греди с диаметър 0,18 м, разположени по ъглите и в централните части на стените (общо 8). В централната част на западната стена е направено уширение с размери 0,78 (СЮ) x 0,49 м (ИЗ), за което предполагаме, че е служело като стъпало на вход (обр. 10). Като конструкция жилище № 6 може да се интерпретира като сграда, при която във височина стените са били изградени от солидни греди със сглобка по ъглите на квадрата (Blockhaus). Този тип се възприема за един от основните в славянската жилищна архитектура (Donat 1975, 115–117) и се среща често при реконструкциите, които се правят (Раппопорт 1975, фиг. 58; Donat 1975, Abb. 1a; Poleska, Bober, Krąpiec 2005, Abb. 1, 2).

Краткият преглед на някои от жилищата от ранносредновековното селище при Капитан Андреево показва, че, въпреки редица общи белези като вкопаване, план, размери и разположение на отоплителното съоръжение, има и различия, демонстрирани най-вече в начините на изграждане на стените, а оттам и на покривните конструкции. Въпреки общия план, и при четирите представени по-горе жилища се наблюдават особености на разположението и на броя на основните носещи греди – при жилище № 1 те са при ъглите, при жилище № 5 са разположени по протежение на вътрешната част на стената (ясно изразена двускатност с ориентация изток-запад), а при жилище № 6, което е било най-солидно изградено, се установява комбинация от двете системи. При жилище № 3 напълно липсват ясно изразени носещи греди. Степента на неговото запазване е голяма, което позволява категорично да се изкаже твърдението, че такива не са били включени в конструкцията. Това означава, че стените не са имали голяма височина, а покривът трябва да е бил съвсем лек (слама, клони?). Като общо наблюдение за жилищата от ранносредновековното селище при Капитан Андреево може да бъде изтъкнато, че с много малко изключения те са имали леки конструкции, сравнени с жилища, проучени на други ранносредновековни обекти както на територията на България, така и извън нея. При тях не се откриват солидно направени подови замазки, както това е например при селището в м. Джеджови лозя (Въжарова 1965, 36-38), няма регистрирани следи от хоризонтално разположени, вкопани греди от основата на стените (Тимощук 1976, рис. 20, 29, 33; Димитров 2007, обр. 3 и др.). Теренните наблюдения показват, че в селището при Капитан Андреево стените на жилищата са били изградени от плет от вертикално забити колове с малък диаметър, преплетени с хоризонтално подредени пръти. Добри възможности за паралели за такъв тип жилищна архитектура дават реконструкциите и етнографските паралели на Ерес за праисторическото селище при Ашаъ пинар (Eres 2003, Abb. 75, 81, 83). Освен при жилище № 3, плет в конструкцията на стените в различни варианти е бил използван и при жилища № 1 и 5, макар че в тези случаи той е бил комбиниран с тежки, вертикално забити греди. Използването на плет за изграждането на стените на жилищата е сравнително рядко срещано (Babic 1973, 54 - такива са стените на две жилища от обект Яжбине при Биелина). Още една особеност, която следва да бъде изтъкната за жилищата при Капитан Андреево, е, че за разлика от повечето ранносредновековни жилища, при които дупките от коловете са разположени във вътрешността на изкопа или по стените му, тук коловете от носещите конструкции на стените са разположени от външната страна, извън рамките на вкопаването. В редица известни примери на средновековни жилища те са разположени вътре в изкопания участък – по стените или непосредствено до тях, но от вътрешната страна. Очевидно тази особеност трябва да бъде свързана с леката конструкция на плета, която обхваща отвън очертанията на изкопа. Може да бъде взета под внимание и хипотезата на Е. Теодор, че честите случаи, в които не се откриват следи от носещи конструкции в и около очертанията на вкопаната площ на жилищата би могло да се дължи от една страна на разрушаването на част от античния терен, а от друга на това, че реалните размери на жилищата през средновековието са били по-големи от очертанията на полувкопаната площ и елементите на носещата конструкция са стъпвали извън нейната рамка, върху околния терен (Teodor 2004, 407). В случая със селището при Капитан Андреево ползването на съвсем леки конструкции за изграждането на стените би могло да се дължи на различни фактори – бързина на изграждане, наличен строителен материал или различни климатични условия, в сравнение с тези, към които новодошлото население е привикнало.

Селището е било от открит тип и няма голяма гъстота на застрояването. Разположението на къщите една спрямо друга е в интервали от по 15–20 до 40 м. Тази теренна констатация не следва да се абсолютизира, заради възможността под насипа на съвременната линия да са останали и други полуземлянки. Но трябва да се отбележи, че в пространствата между къщите на места се откриват следи от дупки на колове с малък диаметър (0,05–0,06 м), което дава възможност да се изкаже хипотезата, че жилищата са разполагали с малки дворове, поне част от които са били оградени.

На този етап от проучванията, въз основа на придобитата теренна информация приемаме, че селището при Капитан Андреево е възникнало в първата половина на VII в. Обектът се вписва в общата картина на славянското заселване и обитаване южно от Балкана (Аладжов 1995, 185-186; Shejleva 2001, 145–147; Ангелова, Колева 2003, 171–172). Проучените жилища значително увеличават броя на вече известните (Саватинов 1995, 151–152; Шейлева 1995, 245). Спасителните разкопки по инфраструктурни проекти през последните десетилетия на обекти като Шиханов бряг (Игнатов, Кънчева-Русева, Велков, Попова, Рибаров, Господинов 2006, 338, табл. 14, 22.14) и Свиленград (Нехризов 2006, 421; Нехризов, Валентинова 2006, 145) също допринесоха за допълването на картината на обитаването през ранното средновековие по средното течение на р. Марица. Обобщаването на теренните резултати от разкопките в района на гарата на Капитан Андреево дава добри възможности за извличане на информация за ранните фази на славянското заселване в южните части на Балканския полуостров.

Аладжов 1995: Д. Аладжов. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 181–226.

Ангелова, Колева 2003: С. Ангелова, Р. Колева. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. – Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, Исторически факултет, Специалност археология, т. 2, 2003, 159–185.

Баран 1988: В. Баран. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев, 1988.

Баран 2004: В. Баран. Поселения празько-корцакскої та райковецької культур біля с. Рашкова, на середньому Дністрі. – In: G. Fusek (Red.). Zbornik na pocesť Dariny Bialekovej. Nitra, 2004, 35–40.

Борисов 1991: Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – Марица-Изток. Археологически проучвания, 1, 1991, 205–305.

Въжарова 1965: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век. София, 1965.

Димитров, Стоянова 2007: Я. Димитров, Х. Стоянова. Археологически проучвания на обект Плиска. Югоизточна периферия на вътрешния град. – АОР за 2006 г., София, 2007, 477–479.

Игнатов, Кънчева-Русева, Велков, Попова, Рибаров, Господинов 2006: Т. Кънчева-Русева, В. Игнатов, К. Велков, К. Господинов. Спасителни археологически разкопки на обект № 24 по жп линия Пловдив-Свиленград, Шиханов бряг, гр. Харманли. – В: Спасителни разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. В. Търново, 2006, 335–396.

Нехризов 2006: Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: Спасителни разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г., В. Търново, 2006, 397–501.

Нехризов, Валентинова 2006: Г. Нехризов, М. Валентинова. Спасителни разкопки на ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при гр. Свиленград. – АОР за 2005 г., София, 2006, 144–146.

Плейнерова 1980: И. Плейнерова. О характере раннеславянских поселений пражского и корчакского типов. – СА, 1980, 2, 51–55.

Попов 2006: Х. Попов. Спасителни разкопки на ямно поле от желязната епоха при с. Капитан Андреево (обект № 27, км 312+300 – 312+700 по трасето на жп линията Пловдив – Капитан Андреево). – АОР за 2005 г., София, 2006, 151–153.

Раппопорт 1975: П. Раппопорт. Древнерусское жилище. В: Археология СССР. Москва, 1975.

Саватинов 1995: С. Саватинов. Сондажни археологически проучвания в местността "Старото селище" край Раднево. – Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, Раднево, 1995, 147–169.

Сарафов 2005: А. Сарафов. Как България извоюва територии в мирно време. – Лидер, 2005, 2, 71.

Тимощук 1976: Б. Тимощук. Слов`яни північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976.

Шейлева 1994: Г. Шейлева. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994 г. (предварително съобщение). – Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, Раднево, 1994, 243–287.

Babić 1973: B. Babić. Beitrag zur Erforschung des altslawischen Hauses auf der Balkanhalbinsel. – Balcanoslavica, 1973, 2, 51–57.

Donat 1975: P. Donat. Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im mittleren und südöstlichen Europa. – Balcanoslavica, 4, 1975, 113–125.

Donat 2004: P. Donat. Hof und Dorf. Beobachtungen zur Struktur jungslawischer Siedlungen. – In: G. Fusek (Red.). Zbornik na počesť Dariny Bialekovej. Nitra, 2004, 63–68.

Eres 2003: Z. Eres. Traditionelle Dorfarchitektur im Istranca-Gebirge. – In: Aşaği Pinar I. Einführung, Forschungsgeschichte, Stratigraphie und Architektur. Archäologie in Eurasien, Band 15, Mainz am Rhein, 2003, 155–173.

Koleva 1993: R. Koleva. Slavic Settlement on the Territory of Bulgaria. – In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Ptotohistoriques. Bratislava 1–7 septembre 1991, Bratislava, 1993, 15–17.

Poleska, Bober, Krąpiec 2005: P. Poleska, J. Bober, M. Krąpiec. Wczesnosłowiańska półziemianka z osadu w Wyciążu, stanowisko 5b, w Krakowie Nowej Hucie. – In: P. Kaczanowski, M. Parczewski (Hrsg.). Archeologia o początkach słowian. Kraków, 2005, 605–610.

Popović 1981: V. Popović. Note sur l`habitat paléoslave. – In: P. Lemerle. Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans, Paris, 1981, 235–241.

Shejleva 2001: G. Shejleva. Archaeological Study of the Late Antiquity and the Early Middle Age. – In: Maritsa-Iztok. Archaeological Research, vol. 5, Radnevo, 2001, 139–168.

Stanciu 2004: I. Stanciu. Die ältesten Slawen in der Gegend der oberen Theiß. Eine kurze Untersuchung der Problematik im Lichte der Daten aus dem Nordwesten Rumäniens. – In: Zbornik na počesť Dariny Bialekovej. Nitra, 2004, 347–356.

Teodor 2004: E. Teodor. An Update for „Ipoteşti-Cândeşti Culture".– In: Zbornik na počesť Dariny Bialekovej. Nitra, 2004, 405–409.

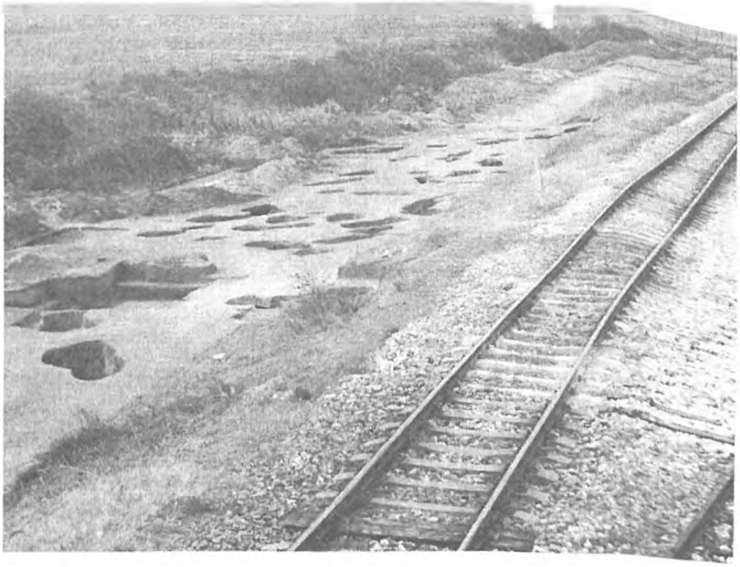

Обр. 1. Панорамен поглед към централния сектор на обект № 27. Проучваните археологически структури са разположени в участъка между една от дигите на река Марица (вляво) и съвременната железопътна линия (вдясно).
Fig. 1. General view of the central sector of Site 27. The excavated archaeological features are situated in the sector between one of the dikes on the Maritsa River (to the left) and the modern railway line (to the right).

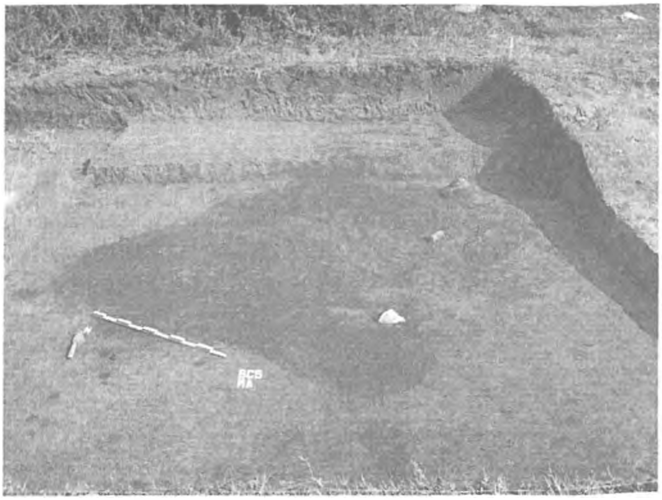

Обр. 2. Обща ситуация след регистрирането на жилище № 1.
Fig. 2. General view of House 1.

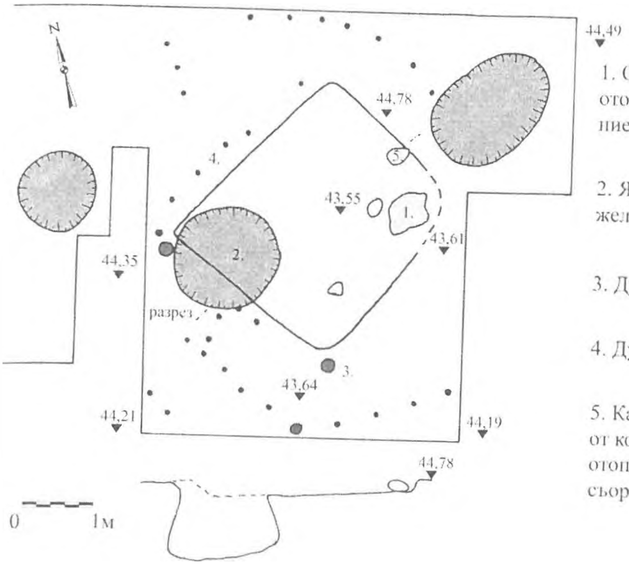
N
44,49
44,78
4.
5
43,55
1.
43,61
2.
44,35
разрез
3.
43,64
44,21
44,19
44,78
0
1м

1. Отъхлена основа на отоплителното съоръжение

2. Ями от ранната желязна епоха

3. Дупки от греди

4. Дупки от колове

5. Камъни (вероятно от конструкцията на отоплителното съоръжение)

Обр. 3. Общ план и разрез на жилище № 1.
Fig. 3. General plan and section of House 1.

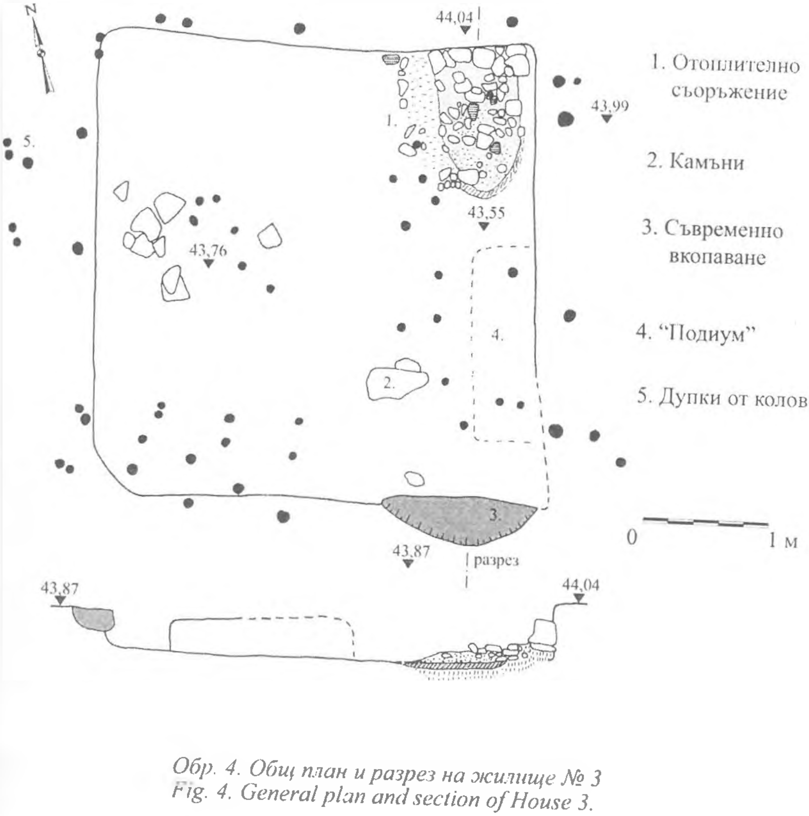
N
44,04
43,99
1.
5.
43,55
43,76
4.
2.
3.
43,87
разрез
43,87
44,04
0
1 м

1. Отоплително съоръжение

2. Камъни

3. Съвременно вкопаване

4. "Подиум"

5. Дупки от колове

Обр. 4. Общ план и разрез на жилище № 3
Fig. 4. General plan and section of House 3.

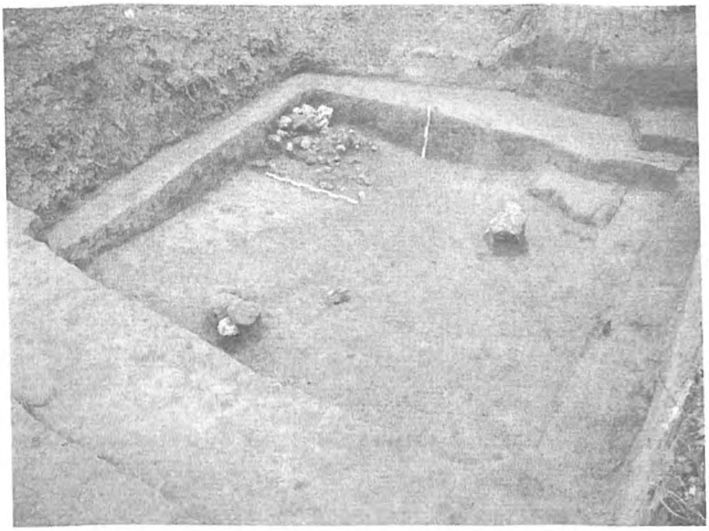

Обр. 5. Жилище № 3 след изчерпване на пълнежа. При югоизточния ъгъл се виждат запазените части от глинен „подиум“
Fig. 5. House 3. The preserved parts of a clay "platform" are visible at the southeast corner.

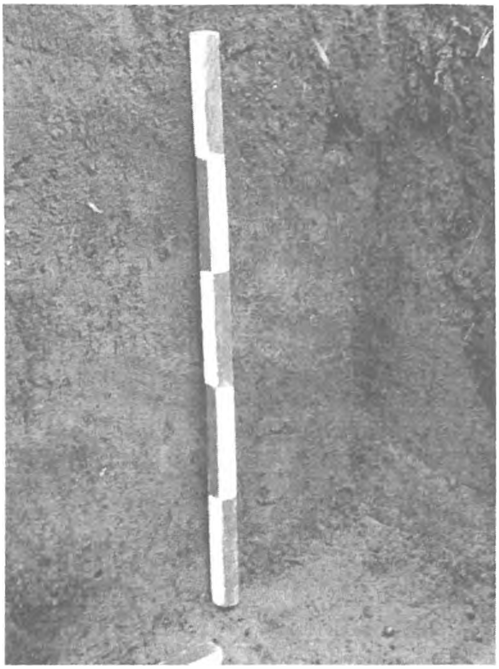

Обр. 6. Разрез на дупка от кол при северозападния ъгъл на жилището. Дълбочината на забиване стерилния пласт е 0,24-0,25 м. Като се отчете и дебелината на хумусния пласт общата дълбочина на забиване на коловете от стените вероятно е надхвърляла 0,40 м.
Fig. 6. A section of a post hole at the northwestern corner of the house 3. The post was stuck to a depth 24-25 cm into the virgin soil. The total depth of the post holes probably exceeded 40 cm.

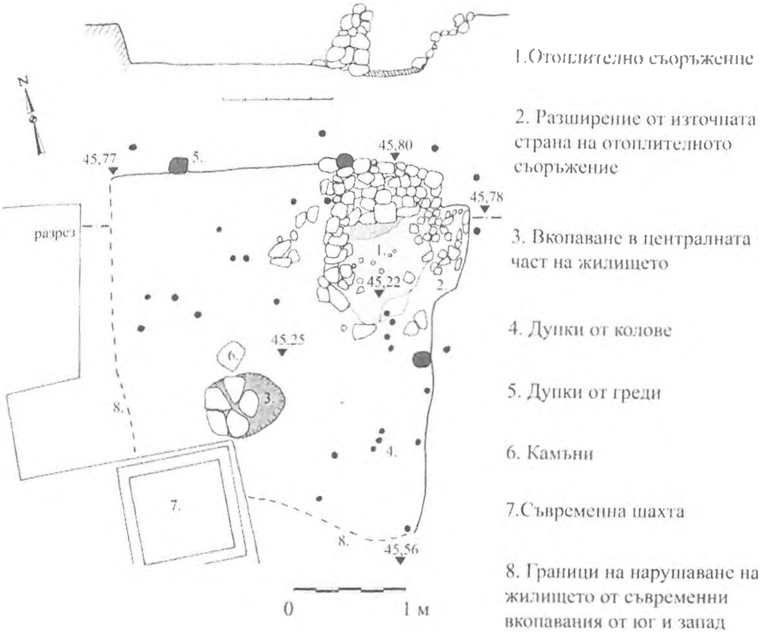
N
45,77
5.
45,80
45,78
разрез
1.
45,22
2.
45,25
6.
3.
8.
4.
7.
8.
45,56
0
1 м
1.Отоплително съоръжение
2. Разширение от източната страна на отоплителното съоръжение
3. Вкопаване в централната част на жилището
4. Дупки от колове
5. Дупки от греди
6. Камъни
7.Съвременна шахта
8. Граници на нарушаване на жилището от съвременни вкопавания от юг и запад

Обр. 7. Общ план и разрез на запазените части от жилище № 5.
Fig. 7. General plan and section of the preserved parts of House 5.

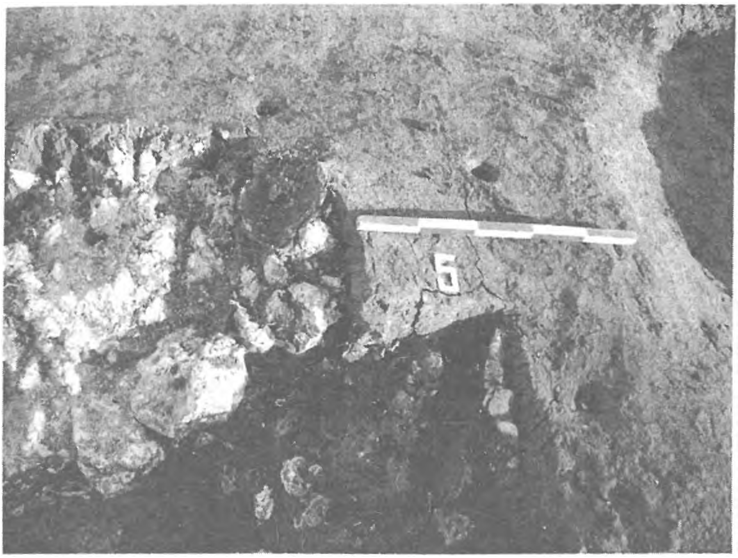

Обр. 8. Дупки от колове, оформящи североизточния ъгъл на жилище № 5. Дебелината на коловете не е надхвърляла 0,05-0,06 м, поради което следва да се направи изводът, че са носили съвсем лека конструкция – плет.
Fig. 8. Post holes delineating the northeastern corner of House 5. The fact that the posts were 5-6 cm thick leads to the conclusion that they have been part of a light construction, a wattle probably.

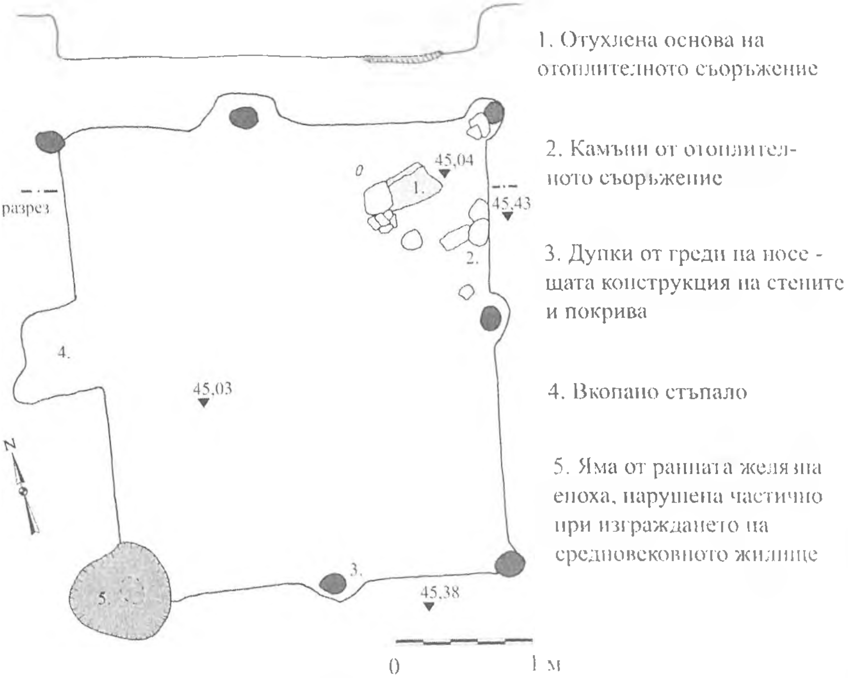
1. Отухлена основа на отоплителното съоръжение
2. Камъни от отоплителното съоръжение
3. Дупки от греди на носещата конструкция на стените и покрива
4. Вкопано стъпало
5. Яма от ранната желязна епоха, нарушена частично при изграждането на средновековното жилище
разрез
0
45,04
1.
45,43
2.
4.
45,03
N
3.
5.
45,38
0
1 м

Обр. 9. Общ план и разрез на жилище № 6.
Fig. 9. General plan and section of House 6.

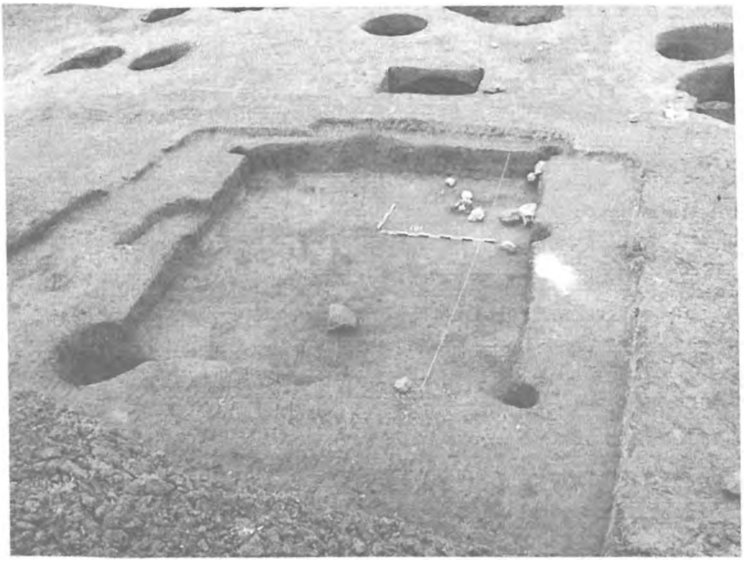

Обр. 10. Жилище № 6 след изчерпване на пълнежа. При западната стена ясно се виждат оформеното стъпало на предполагаемия вход и ямата от ранножелязната епоха, нарушена от югозападния ъгъл на жилището.
Fig. 10. House 6. The step of the presumable entrance and the Early Iron Age pit disturbed by the southwest corner of the house are visible at the western wall.

HOUSES FROM THE EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT AT THE VILLAGE OF KAPITAN ANDREEVO

Hristo Popov

Summary

An Early Mediaeval settlement was discovered near the village of Kapitan Andreevo during the rescue excavations carried out along the Plovdiv-Svilengrad railway bed. The archaeological excavations carried out in 2005 and 2006 seasons revealed 8 semi dug-in houses and 5 garbage pits related to them.

The site was situated on the first non-flooded terrace on the left bank of the Maritza River. The riverbed had carved a small peninsula into the rocks and the settlement was situated at the periphery of this naturally protected area.

The geomorphologic survey revealed firm indicators that the flooded and the low parts of the non-flooded terrace had been marshy areas. After the corrections made in the 1960-es and 1970-es the Maritsa riverbed shifted considerably to the south of its former position.

The investigation of the houses revealed that the house pit was 40-50cm deep. All houses were square in plan and the length of the walls varied from 2,80m to 3,40m. The semi dug-in houses resemble each other in plan, size and the oven location but differ in the house walls and the roofs construction.

In many cases the discovered postholes have a small diameter – 6-10cm. Their arrangement suggests that the walls were built by vertical wooden post and a woven lattice of wooden strips (*Fachwerk*). This means that the house walls could not have been very high and must have supported a light roof construction. Different type of wattle was identified at houses 1 and 5 – in both cases heavy vertical beams supported the woven lattice.

The location of surviving postholes (18-20cm in diameter) at the corners or in the middle of houses 1, 5 and 6 indicates the presence of heavier construction of the Blockhaus type. Most probably, the vertical beams in house 6 had been connected to horizontal ones. One of the specific features of the house construction at the site is that the postholes are located outside the house pit in contrast to the majority of the Early Mediaeval houses, in which the postholes are usually located inside the house pit or along its border.

The heating structures (ovens) made of stones and clay were situated in the north-eastern house corner. The settlement was of an open-air type and was not surrounded by any defense structure. The density of the houses was not very high. The distance between the houses varied from 15-20m to 40m. Small size postholes were also found in the spaces between the houses, a fact suggesting that the houses had small courtyards, part of which had been probably enclosed by a wooden fence.

Considering the recent archaeological data about the area to the north of the present-day railway line, it can be suggested that the inhabited area was 200-220m long (west-east) and at least 40m wide (north-south). At this stage of the research, we accept that the establishment of the settlement can be dated back to the first half of the 7th century.

КЕРАМИКА ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. КАПИТАН АНДРЕЕВО, ОБЩИНА СВИЛЕНГРАД

(предварително съобщение)

Галина Грозданова

Спасителното археологическо проучване на обект № 27, км. 312+300 – 312+700 по трасето на железопътна линия Пловдив – Капитан Андреево, се провежда в рамките на две кампании – октомври 2005 и октомври-ноември 2006 г.[1] Обектът се намира в югозападната част на с. Капитан Андреево, в района на гарата. Проучена е площ от около 3000 м^2, в границите на която са регистрирани 8 ранносредновековни жилища, 5 ями от същата епоха и вкопани структури от желязната епоха. В ареала на обекта са установени следи от съвременна строителна дейност при изкопаването на отводнителен канал в южната му част и издигане на насип за изграждане на железопътната линия от север.

Ранносредновековното селище е неукрепено, открито. Отчитайки корекциите на руслото на р. Марица, направени през 60-те години на XX в., се установява, че то е разположено на първата незаливна или високата заливна тераса на левия бряг на р. Марица, в нейното долно течение при с. Капитан Андреево.

Жилищата са изградени по протежение на речното корито. Очертанията им се откриват на 0,20 м дълбочина от нивото на съвременния терен, непосредствено под хумусния слой.[2] Това е основната причина за лошото им състояние и за силно фрагментарния характер на материалите.

Предмет на настоящото съобщение е керамиката от седемте напълно проучени жилища и двете ями (№ 87 и 88) в непосредствена връзка с жилище № 4[3].

Керамиката от ранносредновековните жилища е не само най-масовият, но и почти единствен материал[4]. Тя е и единственият хронологически индикатор, защото липсват датиращи метални предмети, както и стратиграфски суперпозиции. Принадлежи на три технологични групи: група I: на ръка (или на примитивно ръчно колело); група II: на ръчно (бавно) колело и група III: ранновизантийска керамика на крачно (бързо) колело. На таблица 1 е представено разпределението на керамиката по групи в отделните жилищни структури (табл. 1).

---

[1] Разкопките са финансирани от НКЖИ по договор с НАИМ-БАН. Ръководител на разкопките е д-р Христо Попов, комуто изказвам благодарност за предоставената ми възможност за обработка на керамиката. Консултант по време на теренната работа е д-р М. Даскалов. Очаква се проучванията да продължат и следващия сезон, обстоятелство, което предвид скорошното приключване на втората теренна кампания, подчертава предварителния характер на съобщението.

[2] Селищната планировка и домостроителството са разгледани от д-р Христо Попов в настоящия сборник.

[3] Благодаря на доц. д-р Ст. Ангелова и гл. ас. д-р Р. Колева от СУ „Св. Кл. Охридски" за съдействието при анализа на материала.

[4] С изключение на едно желязно ножче и няколко стрели, които са в процес на реставрация.

ж-ще №	I	II	III	общ бр. фрагменти	ЖЕ
1	18,18	36,36	45,45	11	13
2		1?		2	
3	26,99	38,04	34,97	163	14
4	25,81	58,06	16,13	31	22
5	---	77,97	22,03	59	---
6	---	25,42	74,58	59	120
7	6,25	68,75	25	16	2
я.87	4,17	66,66	29,17	72	28
я.88	0,89	66,22	32,89	225	

Табл. 1. Съотношението на керамиката от трите технологични групи по комплекси, в проценти.[5]

От таблицата може да се заключи, че съчетаването на трите групи керамика е основна характеристика на жилищните комплекси. Най-малко в количествено отношение е керамиката на ръка. В някои от комплексите тя напълно липсва. При извеждането на някаква трайна тенденция от този факт обаче трябва да се отчита състоянието на запазеност на ранносредновековните структури и възможността за евентуална статистическа грешка при обработване на доста обезличения и фрагментиран материал.

Наблюдават се известни различия между количеството и размерите на примесите в състава на тестото на съдовете, които се определят от начина на преработване на глината и на формуването[6]. Фрагментите от група I са изработени от много груба, недобре пречистена глина, съдържат голямо количество неорганични примеси – дребни (0,1–0,2 см), средни (0,2–0,5 см) и едри (над 0,5 см) кварцови зърна и едър пясък. Дебелината на стените е между 0,8 и 1,0 см, а при дъното достигат до 1,4 см. Цветът на глината след изпичане е сиво-черен или сиво-кафяв (напр. табло 1.1,7; 2. 7, 8; 9. 3). Фрагментите от група II представят най-многобройната група съдове и са изработени на леко ръчно (бавно) колело. Изпичането обикновено е неравномерно и се извършва при свободен достъп на кислород. Някои от тях са изработени от груба, недобре пречистена, песъчлива глина, с едри неорганични примеси със средни размери (0,2–0,5 см). Дебелината на стените е 0,7–0,8 см, при дъното достига до 0,9–1,2 см (напр. табло 1. 6,8; 2. 1, 2, 3, 5, 9; 3. 1, 2; 5.1; 6. 4, 6; 7. 8).

Друга част от фрагментите са направени от сравнително по-добре пречистена, песъчлива глина, съдържаща слюда и дребни (до 0,2 см) неорганични примеси (зърна пясък или ситен кварц). Дебелината на стените е между 0,5–1,2 см. Значителна част от съдовете са доста добре изпечени и имат равномерен лом (напр. табло 2.3, 7, 11; 5. 2, 5; 6. 1, 2, 3; 7. 2, 4, 5, 7 ; 8. 1; 9. 2). Цветът на глината на съдовете от група II след изпичането най-често е сиво-черен, сиво-кафяв, кафяв, понякога червено- или охрово-кафяв.

---

[5] Представените в последната колонка брой фрагменти от ЖЕ имат за цел да покажат степента на компрометираност на структурите и не участват в статистиката!

[6] Определянето на примесите в състава на глината е извършено с просто око.

Съдовете от групи I и II във функционално отношение принадлежат към категорията на кухненската керамика. Това са гърнета или гърнеподобни съдове с различни размери. Предвид силно фрагментарния характер на масовия керамичен материал изключително малък е броят на възстановените цели форми.

Два са целите съдове, открити до момента: от жилище № 1 и от яма № 88 и почти цял профил на съдче, намерено при отоплителното съоръжение на жилище 2.

1. Гърнето от жилище № 1 е намерено в ъгъла при отоплителното му съоръжение. Изработено е на ръка от глина, придобила сиво-кафяв цвят след изпичането. Глината е песъчлива, слюдеста, с неорганични примеси (вероятно кварцови зърна) с дребни и средни (0,3 см) размери. Тялото е слабо профилирано, шийката – къса, наклонена навън, завършва с леко изтънен устиен ръб. Дъното е масивно, неравно. Външната повърхност на съда е украсена с неравномерни, врязани вълнисти линии, нанесени с много тънък инструмент. Размерите му са както следва: В: 17 см; $Д_1$: 16 см; $Д_2$: 14,5 см; $Д_3$: 10 см (табло 1.1). По своите пропорции то стои най-близо до тип II, между вар. $А_1$ и $А_2$ по класификацията на Л. Дончева-Петкова. (Дончева-Петкова 1977, 48-50). Характерна негова особеност е, че диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на тялото. Гърне с подобни пропорции, но с по-малки размери, формувано на примитивно колело, е публикувано от Сливенската крепост (Радева 1986, 68; фиг. 1а; табло II_1; кат. № 1). Датирано е VIII в. Много близко по форма до описваното тук гърне е откритото в ранносредновековния пласт над крепостта Монтана (Станилов, Александров 1983, 48; с. 46, обр. 9_6), заедно с тавичка и фрагменти керамика на ръчно колело. Специфика на Монтанското е наличието на релефен знак на дъното. Датирано е от авторите в VIII в.

2. Гърненце или чаша?, намерено при отоплителното съоръжение на жилище № 2. Изработено е на колело от сравнително пречистена глина с розово-кафяв цвят след изпичането. В състава на глината се съдържа дребен пясък, слюда и дребни неорганични примеси. В лома на стените в придънната част на съдчето се наблюдава тънка сива ивица. Тялото е сферично. Липсва горната част на съда над плещите. Няма украса. $В_{зш}$: 7,9 см; $Д_1$: - см; $Д_2$: 10,7 см; $Д_3$: 8 см (табло 1.5).

3. Гърненце? от яма № 88. Формувано е на ръка от глина, придобила сиво-чере цвят след изпичането. Глината съдърж едър пясък и дребни кварцови частиц Тялото на съдчето е със слабо изразена би коничност. Шийката е къса, извита навъ устийният ръб – леко изтънен. Дънот е плоско, неравно. Украсата се състои от две неравномерни, плитко врязани вълнисти линии. Размери: В: 6,8 см; Д 7 см; $Д_2$: - см; $Д_3$: 10 см. Съотношенията между основните му показатели също го отнасят към тип II, между вар. $А_1$ по класификацията на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1977, 48-50), но и тук се забелязва същата особеност: най-широката част на съдчето е диаметърът на устието му (табло 9.3).

По правило плещите на съдовете са заоблени. Шийките са извити навън. При оформянето на устийния ръб се наблюдава разнообразие: заоблен (табло 1. 2; 3. 6, 8; 6.1, 6; 7. 5; 8. 2, 4; 9. 1); заоблен и леко изтънен (табло 1.1; 3. 4; 8. 3; 8. 5; 9. 3); косо или хоризонтално срязан (табло 3. 5; 5. 3

6. 2; 8. $1_{7,8}$; 9. 2); сложно профилиран (напр. табло 3.7, с украса от вътрешната страна, табло 8. 1). При част от устията се наблюдават плитки жлебове за капак. Особено интересни в това отношение са материалите от яма 88 – много богата боклучна яма, в сравнение с оскъдните материали от другите комплекси (табло 8.1_5). Някои от устията имат характерна издължена конична форма (напр. табло 5.2).

Една значителна част - 45, 41% от керамичните фрагменти от групи I и II са украсени (табл. 2). Украсата е врязана и в различни комбинации. Най-често срещаният орнамент е вълнистата линия – единична или на снопчета (напр. табло 1. 1, 3, 7; 2. 1, 2, 3, 7, 8, 9; 3. 7; 5. 5; 6. 5, 6; 7. 3, 4, 6; 8. 2, 3, 4; 9. 4, 5 и др). Някои от фрагментите на ръка са украсени с неравномерна, единична, начупена вълниста линия (табло 1. 1, 7; 2. 7, 8; 9. 3). Наблюдават се фрагменти, при които вълнистото снопче е ограничено отдолу и отгоре от снопчета или единични хоризонтални линии (табло 2. 10, 11; 3. 1, 2). Част от фрагментите са покрити с хоризонтални линии (табло 2. 6; 3. 5; 5. 6; 6. 1; 7. 1; 8. 5; 9. 1, 2). Друг орнаментален мотив са успоредни снопчета от по 4 или 5 прави линии (табло 2. 4; 6. 3). Рядко, но все пак се среща и орнамент с набождания във вид на ямички (табло 7. 2; 8. 5). Заслужава внимание орнаментът от снопчета вертикални или коси прави, гъсто врязани линии, в комбинация със също така гъсто врязани хоризонтални и вълнисти линии. Най-добър пример е запазеното само в долната част гърне на пода на жилище № 4 (табло 5.1), но единични фрагменти с подобна украса са открити в жилище № 3 (табло 2. 5), № 5 (табло 6. 4), яма № 87 (табло 7. 8).

Трябва да се отбележи, че сред керамичните фрагменти липсват характерните за VI в. в раннославянските комплекси профили.

Табл. 2. Съотношението между украсени и неукрасени фрагменти в отделните структури сред фрагментите от I и II групи (брой фрагменти)

ж-ще №	без украса	с украса
1	2	4
2	1	
3	43	63
4	17	9
5	32	14
6	9	6
7	5	7
я.87	28	23
я.88	89	62

Значителен дял в керамичния комплекс има ранновизантийската керамика, която в голямата си част представлява стени от амфори, от съдове, изработени от амфорно тесто. Фрагментите са предимно от розова глина, но се срещат и такива с розово-червена, червена, жълто-кафява и сиво-жълта глина, пречистена или по-песъчлива. Обикновено външната им повърхност е покрита с плитки широки бразди.

Един от най-характерните фрагменти е гърло на амфора, с две дръжки от яма № 88 (табло 9. 6). По класификацията на Г. Кузманов може да се отнесе към тип XIV или XV, датирани в VI–VII в. (Кузманов 1985, 18–22, кат. ном. А 70, А 73, А 91, А 112, табло 8, 9, 11).

От яма № 88 произхожда фрагмент от дъно на съд на кречно колело, покрито отвън с оловно-зелена глазура. Дъното е плоско, принадлежи на съд със затворена форма. Изработен е от много добре пречистена глина със сив цвят след изпичането. Ломът е с равномерен сив цвят. Без да се спираме подробно на въпроса за началото (или продължението) на производството и разпространението на глазираната керамика в средновековието (вж. Hayes 1992, 13–15), бихме искали да отбележим няколко момента. Производствен комплекс за глазирана керамика е проучен в околностите на Сердика (кв. Лозенец). *Terminus post quem* за функционирането му е семифолис на император Юстин II, а *terminus ante quem* е фолис на Ираклий, емисия 614/5 г. (Даскалов 2003, 291–292). Традициите в употребата на глазирани съдове се запазват и в следващите десетилетия на VII в., както показват разкопките на Сарачхане в Истанбул. Няколкостотин фрагмента от общо над 50 000 са открити в депозит, датиран по монети, най-късните от които са на Констанс II, между 650 и 670 г. (Hayes 1968, 203).

Ограничено е количеството на фрагменти от трапезна керамика на крачно колело: паници и купи (табло 4. 6–9; 7. 9–10). Много малките им размери обаче силно затрудняват тяхното типологизиране. Кухненската керамика при тази технологична група почти не е представена, с изключение на един фрагмент от капак на гърне, открит в деструкциите на каменната пещ на жилище № 3 (табло 4. 2), както и още няколко силно обезличени фрагмента.

Съчетаването на керамика на ръка, на бавно (леко ръчно) и на бързо колело е специфично за керамичните ансамбли на култура Ипотещ – Къндещ – Чурел северно от Дунав (Teodorescu 1964, 486-503; Comsa 1975, 174). Керамиката на бавно колело добива широко разпространение в края на третата фаза на културата – началото на VII в. Това е времето (след 602 г., както и малко по-късно през 20-те и 30-те години на VII в.), когато според редица учени се осъществяват масови славянски заселвания в областите южно от Дунав.

Подобно съвместно съжителстване на керамика с различни технологични характеристики и врязана украса е известно и от редица други места в южните части на Балканския полуостров за периода VII–VIII в. При проучването на базилика Демократия в Тесалия са открити следи от краткотрайно обитаване след изоставянето на базиликата и опустошаването на района във фаза H (втората половина на VI в. – първата половина на VII в.). Има данни за леки жилищни конструкции, керамика на ръка (Einwanger 1981, 13) и на бавно колело с украса от врязани вълнисти и комбинация от вълнисти и хоризонтални линии (Demetrias 1981, Taf. 1: I.1, I.11). Към тези находки се прибавя и известната от по-рано лъчева фибула. Заселването на населението със славянски произход в руините на базиликата се отнася към фаза I: първата четвърт на VII в. или около 620 г. (Marzolf 1987, 241). Т. Вида и Т. Фьолинг допускат, че фрагментът от устие с къса шийка и прав устиен ръб принадлежи към по-ранен хоризонт (Demetrias 1981, Taf. 1.I7); (Vida, Völling 2000, 15).

Селище от „тъмните векове” е установено над рушевините на римските бани на Истмия. Рушенето на сградата се поставя между 550 – 650 г. Пластът съдържа керамика на ръка, на бавно колело, фрагменти от амфори. Възможно е гърнето с кат. № 8 да е правено на бързо колело, макар и от много груба глина (Gregory 1993, 151–152; 155; с. 154, fig.1; 153, fig. 2). Керамиката на бавно (ръчно) колело е украсена с неравномерни врязани вълнисти линии и ямички. Датирането на материалите е около средата на VII в. (Gregory 1993, 155). Според Т. Вида и Т. Фьолинг възможно е тези материали, сравнени с керамиката от Олимпия, да продължават да са в употреба и през VIII в. В същия пласт, но при южната стена на североизточната порта на Хексамилиона, е намерен фолис на Констанс II (655–656 г.) (Αναγνωστακης, Πουλου 1997, 278).

Керамика на ръка и на ръчно колело в един пласт са документирани при проучването на крепостта при Монтана (Станилов, Александров 1983, 48). Поради тази причина пластът е датиран от авторите в VIII в. Керамика, изработена вероятно на ръка, на ръчно колело и ранновизантийски фрагменти са открити заедно в жилище източно от западната крепостна стена на Средец. Керамиката на ръка и на ръчно колело е отнесена към IX–X в., а присъствието на работена на крачно колело е обяснено чрез по-късни размествания на землени маси в този участък (Станчева, Станилов 1979, 61).

Глинените съдове (урни) от кв. „Бела вода" в Перник, изработени на бавно колело, украсени и с усложнени профили, са датирани в VII в. (Dončeva-Petkova, Ljubenova 2004, 69–74). За съжаление състоянието на материала от Капитан Андреево не ни позволява да установим дали гърнета с форма на пресечен конус присъстват в инвентара на селището. От некропол с кремация в землището на гр. Козлодуй произхождат гърнета и фрагменти от устия с близки технологични характеристики и украса. Датирани са края на VII – до средата на IX в. (Ангелова, Колева 1994, 130; TVII: 2, 3, 9).

Мотивът от врязани хоризонтални снопчета, съчетаване на гъсто врязани хоризонтални и вълнисти линии с вертикални има паралели в некропола в Олимпия, на Пелопонес (Vida, Völling 2000, Taf. 11, Gr. 13_4).

Съдове със заоблени форми, с хоризонтална врязана и вертикална украса се появяват в Аргос след 586 г. (Aupert 1980, 373–394), въпреки че според някои изследователи датата на тази керамика е VII в. (Štefanovičova, 1997; Αναγνωστακης, Πουλου 1997, 265–273). Фрагментите от Капитан Андреево намират сходство в морфологичните характеристики и елементи на декорацията и сред керамиката от групата Якимово-Вълчедръм (Ангелова, Колева 1992, 173–179).

Топографските характеристики, планировката на селището, традициите в домостроителството на четириъгълните полувкопани жилища, спецификите на керамиката, както и многобройните горепосочени паралели ни убеждават, че това е селище на славянски заселници. Тяхното проникване дълбоко на юг по долината на р. Марица, край Диагоналния път, в непосредствения хинтерланд на Адрианопол, означава, че военна заплаха от страна на Византия не е имало. Липсата на системни археологически проучвания на крепостите по десния бряг на р. Марица, контролиращи основния път, не позволява да се установят по-прецизно отношенията между тях и неукрепеното селище при Капитан Андреево. Вероятно животът в крепостите продължава до средата на второто десетилетие на VII в. Краят им се свързва с аварските набези към Константинопол в 618/619 г. и 626 г. (Даскалов, Думанов 2004, 202). Данни за обитаване в следващия период (VII–VIII в.) засега имаме единствено при ранновизантийската крепост в м. Асара при Симеоновград, където се локализира античната Констанция (Аладжов 1995, 185–186; обр. 21, 22, 23.1, 24).

Считаме, че 626 г. може да се приеме за един *terminus post quem* за възникване на селището – опустошенията от аварската обсада са засвидетелствани по исторически и археологически данни (Филов 1913, 324; W. Pohl 1988, 246–255). Войните с Византия изтощават Аварския хаганат и стимулират славянската миграция в южните части на Балканите (Koleva 1993, 18). Вероятно сравнителното изследване на материалите от обекта с тези от Констанция би допринесло за изясняването на горната хронологическа граница.

Досега беше повече или по-малко проблемно да се локализират „славиниите", споменати от Теофан (ГИБИ 1960; 260, 265). Ранносредновековното селище при с. Капитан Андреево има своето място при разглеждането на този проблем.

Въпреки фрагментираното състояние, изследването на керамиката от Капитан Андреево е от значение, защото произлиза от сигурен археологически контекст. Липсата на многослоен в стратиграфско отношение обект може да се счита за предимство. Въпреки че жилищните и ямните комплекси дават ограничени възможности за анализ на морфологичните характеристики на керамиката, те са интересни с оглед съчетаването на различни орнаментални мотиви в един сравнително кратък период от време. Археологическото проучване на обект № 27 при с. Капитан Андреево предлага ценна информация по отношение вътрешното развитие на традициите в керамичното производство на славяните и контактите им с византийския свят. Отговори на важни въпроси, свързани с характера на селището и продължителността на неговото съществуване, както и конкретната културно-историческа обстановка в региона, ще продължим да търсим при бъдещите археологически проучвания и чрез по-детайлен анализ на материалите.

Аладжов 1995: Д. Аладжов. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – Марица – Изток, 3, 1995, 18–225.

Ангелова, Колева 1992: Ст. Ангелова, Р. Колева. За някои особености на раннославянската керамика от Северозападна България. – Приноси към българската археология, I, 1992, 173–179.

Ангелова, Колева 2005: Ст. Ангелова, Р. Колева. Ранносредновековна керамика от Козлодуй. – ГСУ ИФ, Археология, 1, 2005, 129–147.

ГИБИ 1960: ГИБИ, III, 1960.

Даскалов 2003: М. Даскалов. Принос към историята на Сердика, околностите ѝ и района на Горна Струма през втората половина на VI – началото на VII век. – ИИМК, IX, 2003, 291–292.

Даскалов, Думанов 2004: М. Даскалов, Б. Думанов. Метални предмети от периода VI–VII в. във фонда на ИМ – Хасково. – ИИМХ, 2, 2003, 193–206.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. 1977.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). –РП, XIII, 1985.

Радева 1986: М. Радева. Ранносредновековна керамика от Сливен. – ИМЮИБ, IX, 1986, 67–78.

Станилов, Александров 1983: Ст. Станилов, Г. Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. – Археология, 3, 1983, 40–52.

Станчева, Станилов 1979: М. Станчева, Ст. Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец.– Археология, 1979, 1, 56-64.

Филов 1913: Б. Филов. Находка при Акаланъ. Археологически вести. – ИБАД, III, 1913, 324.

Aupert 1980: P. Aupert. Ceramique Slave a Argos (585 ap. J.C.). – BCH. Supplement VI. 1980. P. 373–394.

Comsa 1975: M. Comsa. Socio–Economic Organisation of the Daco-Romanic and Slav Population on the Lower Danube During the 6th – 8th Centuries. – BHR, XVI, 1975, 171–200.

Einwanger 1981: J. Einwanger. Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia – basilika in Demetrias. – Demetrias IV, I, 1981.

Demetrias 1981: Demetrias IV, II, 1981.

Dončeva-Petkova, Ljubenova 2004: L. Dončeva-Petkova, V. Ljubenova. Slawische Urnen in einer Spätantiken Grabstätte bei der Stadt Pernik. – Zborník na počesť Dariny Bialekovej. 2004, 69–74.

Gregory 1993: T. E. Gregory. An Early Byzantine (dark-age) settlement at Isthamia: Preliminary report. - In: The Corinthia in the Roman Period. JRA, Suppl.8, 1993, 149-160.

Hayes 1968: John W. Hayes. Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth preliminary report. – DOP, 1968, 22, 195–216.

Hayes 1992: John W. Hayes. Excavations at Saraçhane in Istanbul. II, 1992.

Koleva 1993: R. Koleva. Slavic Settlement on the Territory of Bulgaria. – Actes du XIIe Congrès International des Sciences Prèhistoriques et Protohistoriques Bratislava 1991. 1993.

Marzolf 1987: P. Marzolf. Grabugen im Bereich der "Damokratia – basilika". – Demetrias, V, 1987.

Pohl 1988: W. Pohl. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. 1988.

Štefanovičova 1997: T. Štefanovičova. Slavic settlement of Greece in the light of archaeological sources. – Etnogenezis and ethnocultural contacts of Slavs; Works of VI International Congress of Slavic Archaeology; Moscow, 1997. – Internet Library of Serb Culture.

Teodorescu 1964: V. Teodorescu. Despre cultura Ipoteşti – Cndeşti in lumina cercetarilor arheologice din Nord - estul Munteniei. - SCIV, XV, 4, 1964, 486–503.

Vida, Völling 2000: T. Vida, Th. Völling. Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. – AE, 9, 2000.

Αναγνωστάκης, Πουλου 1997: Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη ($5^{ου}$-$7^{ος}$ αιώνας) και προβληματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοποννήσο. Σύμμεικτα, 11, 1997, 229–322.

POTTERY FROM THE EARLY MEDIAEVAL SITE AT KAPITAN ANDREEVO, SVILENGRAD MUNICIPALITY (PRELIMINARY REPORT)

Galina Grozdanova

Summary

The rescue archaeological excavations at the railway station of the modern village of Kapitan Andreevo, Svilengrad municipality, revealed the remains of Early Medieval houses that were excavated during a two archaeological seasons – 2005 and 2006. The site is situated on the lower left bank of the Maritsa River. The paper aims at presenting the pottery yielded by 7 semi-pithouses and 2 garbage pits (87 and 88), closely related to house 4, which were completely excavated.

The technological features of the pottery give us reasons to divide it into three groups: handmade pottery, pottery made on a potter's handwheel and Early Byzantine pottery, made on a potter's kickwheel. Due to the fact that the pottery was highly fragmented, we were able to restore completely only few vessels. The handmade pottery and the pottery made on a potter's handwheel belong to the kitchen ware category. The Early Byzantine pottery consists mainly of amphora and amphora-like fragments, few sherds of tableware (bowls or plates) and a scarce number of kitchen ware sherds. The author also presents the variety of decorative motifs. Pit 88 yielded a sherd from a bottom of a green glazed ware made on a potter's kickwheel. It was part of a closed form.

Similar finds are known from the southern parts of the Balkan Peninsula, the Northern and Central Western Bulgaria as well as the territory of present-day Greece. They came from a number of multilayer sites. The finds are dated back to *ca.* mid 7th century. The author suggests that the people who established the unfortified settlement at Kapitan Andreevo were Slavs; a terminus post quem for the establishment of the site as well as for the end of the existence of the Early Byzantine fortresses located along the right bank of the Maritsa River is most probably AD 626.

The site at Kapitan Andreevo provides a reliable archaeological context for observations on the traditions of the internal development of the Slavic pottery and their contacts with the Byzantine Empire. The on-site archaeological excavations as well as the study on the pottery and the small finds are still in progress.

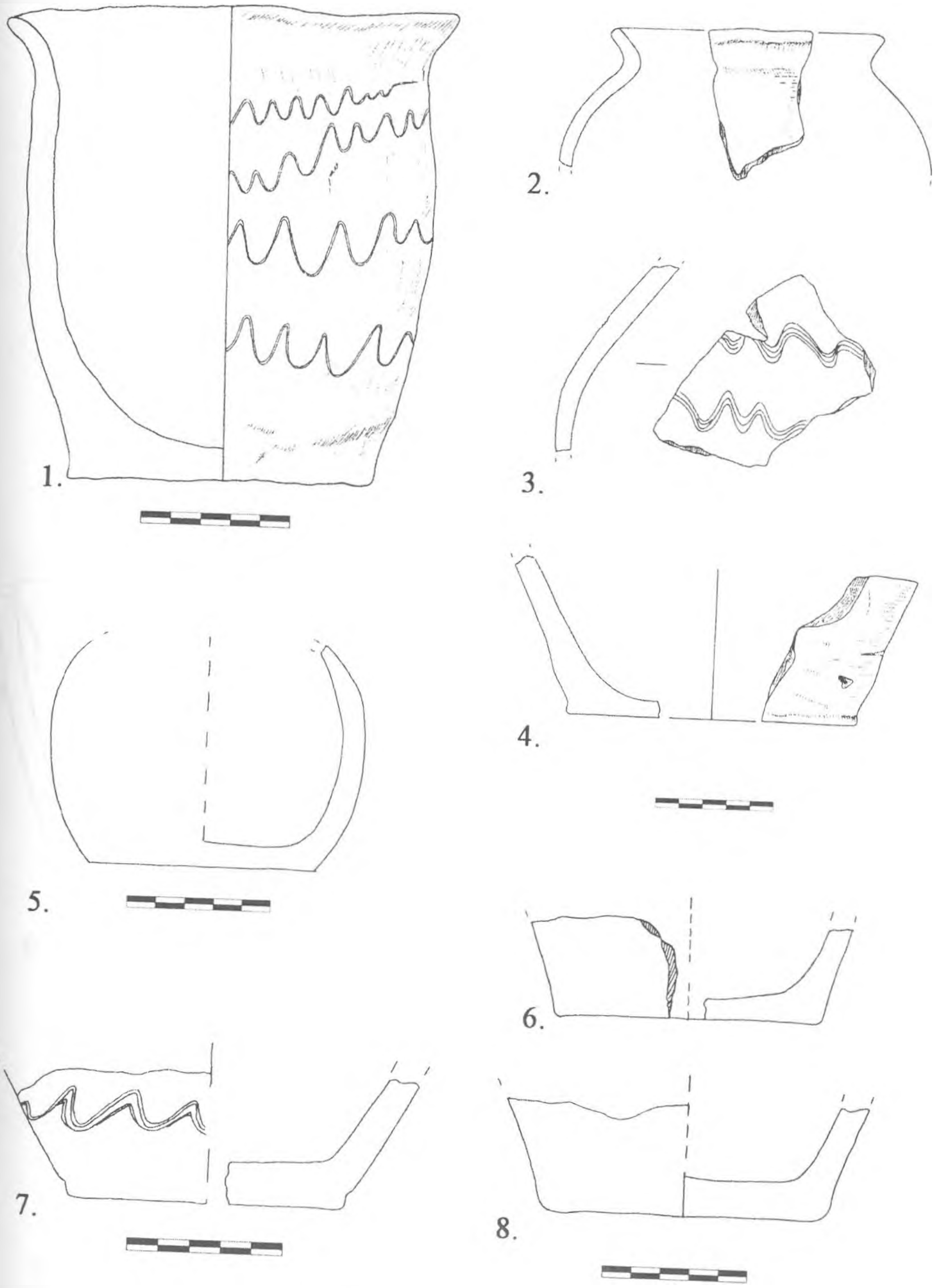

Табло 1. (1-4) Жилище № 1, изработени: 1- на ръка; 2-4 - на бавно колело; (5) жилище № 2, на колело;(6-8) жилище № 3, изработени: 6 - на ръка; 7, 8 - на бавно колело.
Table 1. (1-4) House № 1, types of pottery: 1- handmade; 2-4 – made on potter's handwheel; (5) House № 2, made on potter's kickwheel;(6-8) House № 3: 6 - handmade; 7, 8 – made on potter's handwheel.

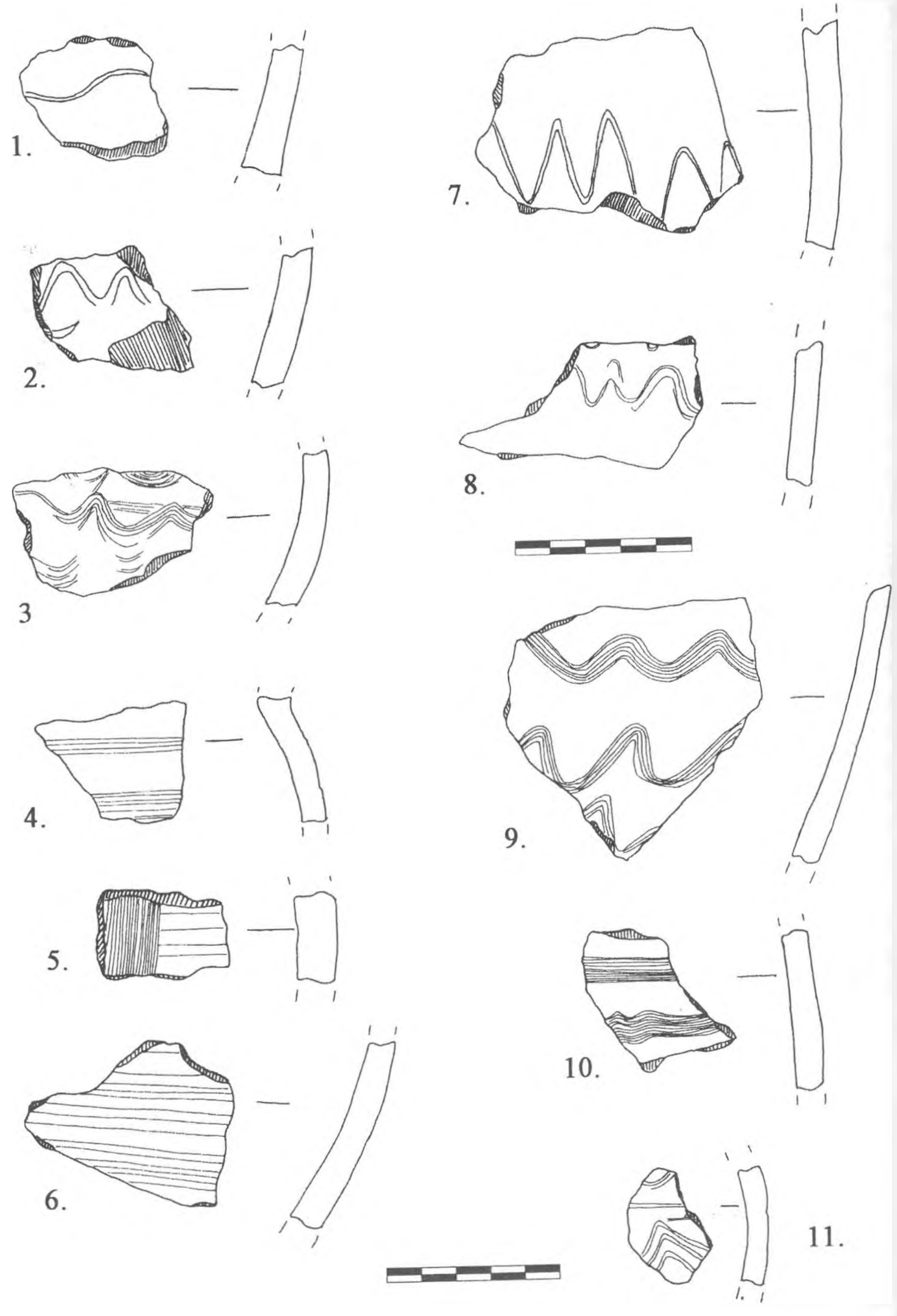

Табло 2. Жилище № 3, стени изработени: (1-6) и (9-11) – на ръчно колело; 7-8 - на ръка.
Table 2. House № 3, walls made on: (1-6) and (9-11) – potter's handwheel; 7-8 – handmade pottery.

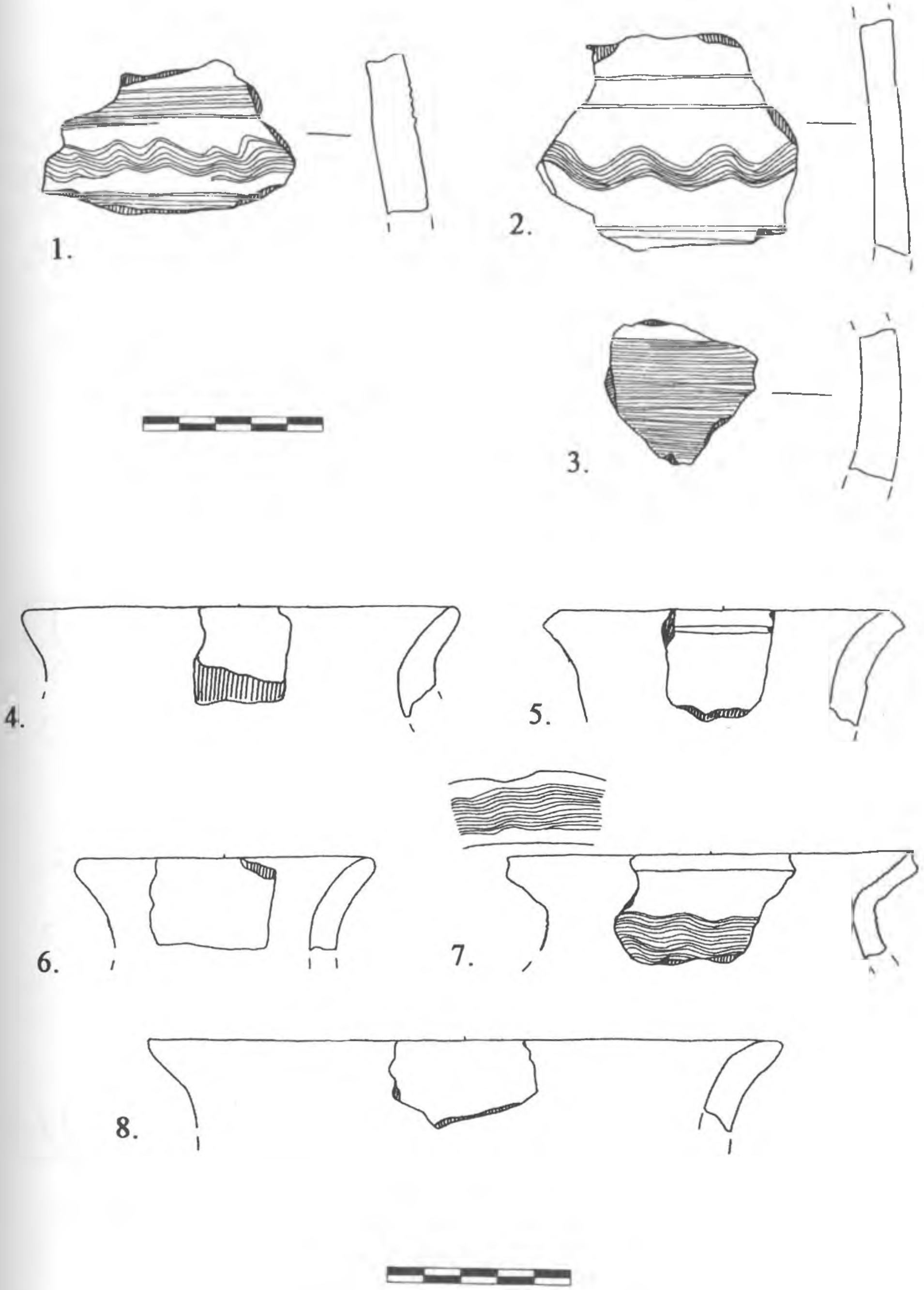

Табло 3. 1-8: Жилище № 3; стени и устия изработени на ръчно колело.
Table 3. 1-8: House № 3; walls and rims from vessels made on a potter's handwheel.

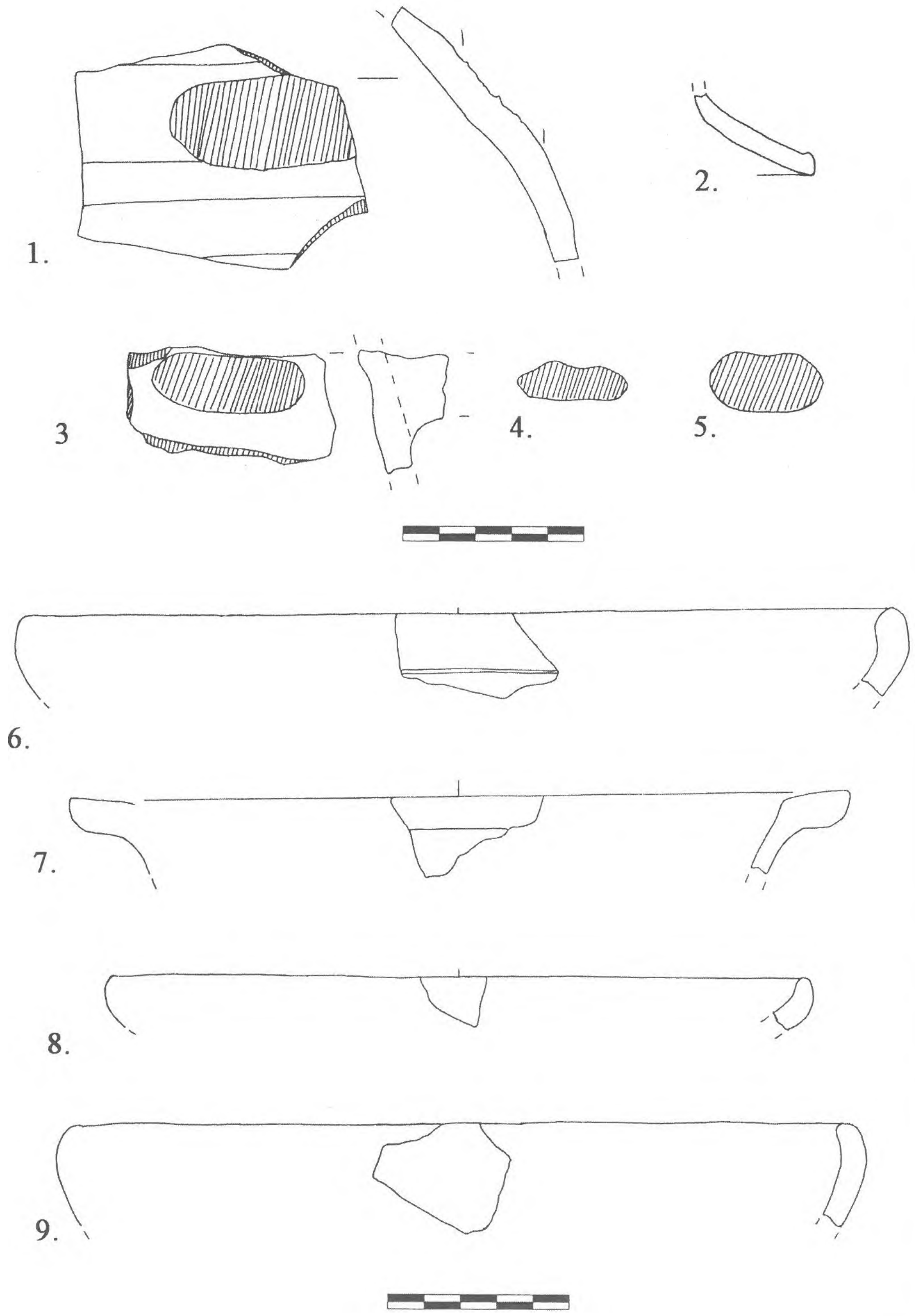

Табло 4. (1,9) Жилище № 3, на крачно колело. 1, 3 – 5: фрагменти от амфори, от съдове с амфорно тесто; 2 – капак; 6 – 9: купи или паници.
Table 4. (1-9) House № 3, potter's kickwheel. 1, 3 – 5: sherds of amphorae, vessels made of amphora clay; 2 – lid; 6 – 9: bowls or dishes.

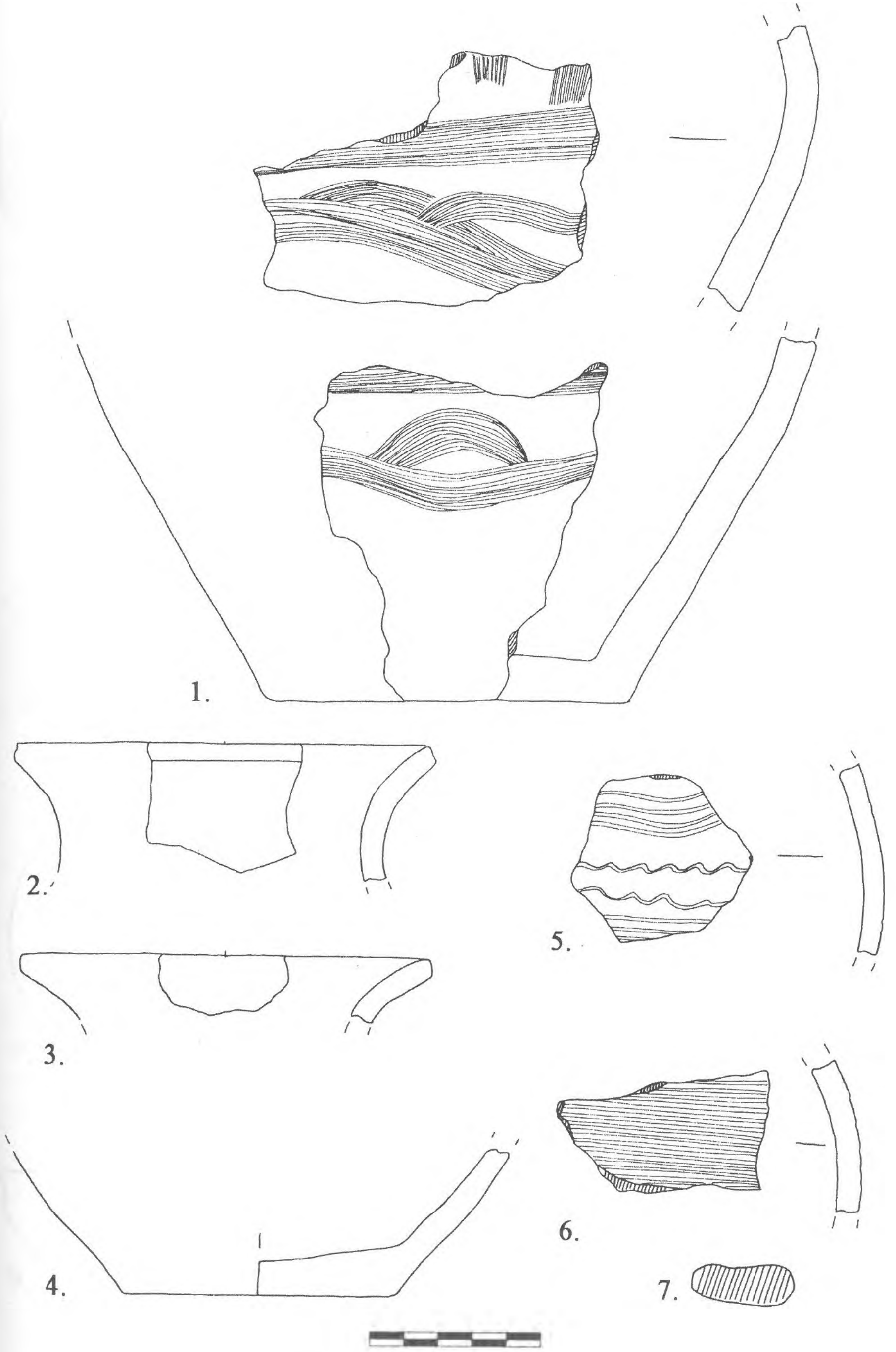

Табло 5. Жилище № 4. 1 - 6: фрагменти, изработени на ръчно колело; 7: дръжка от амфорно тесто.
Table 5. House № 4. 1 - 6: sherds from vessels made on potter's handwheel; 7: handle made of amphora clay.

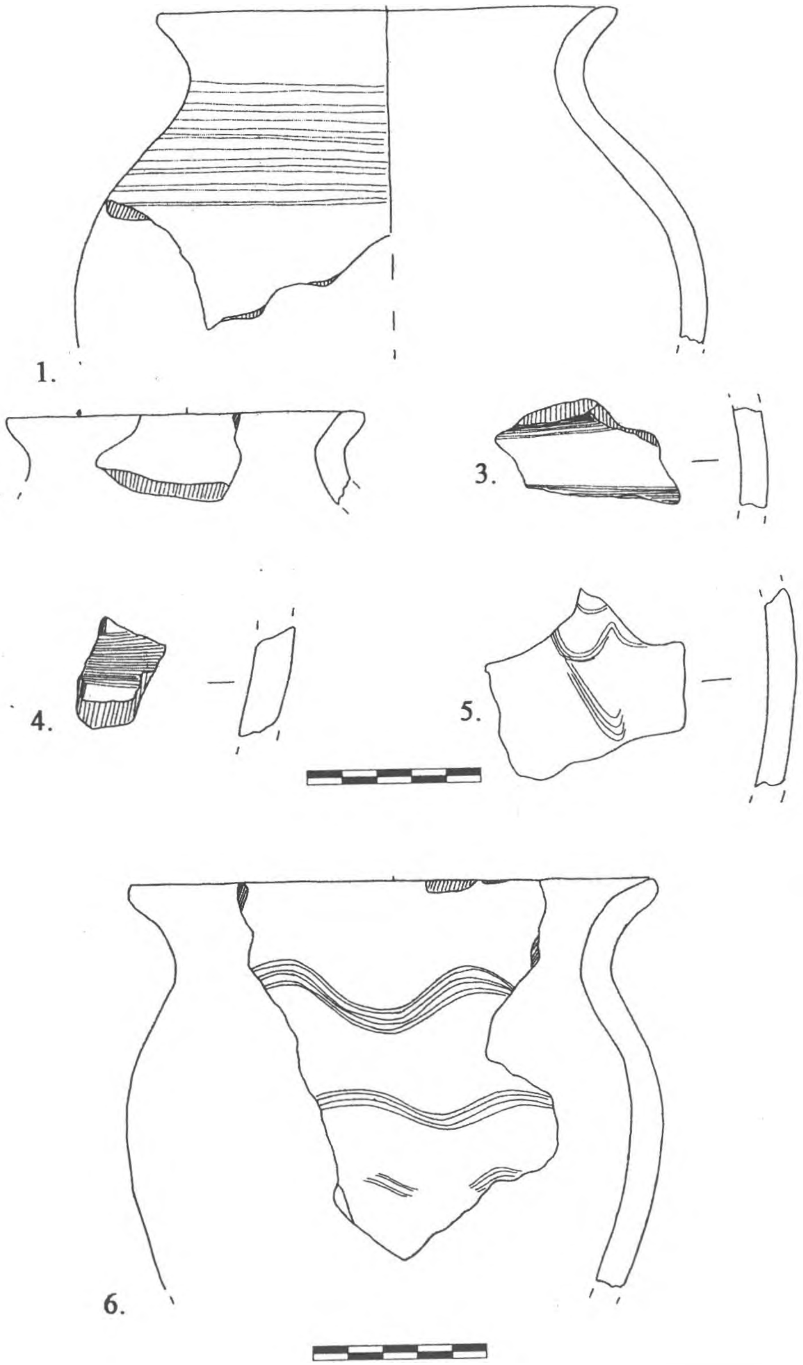

Табло 6. 1-5: Жилище № 5, фрагменти, изработени на ръчно колело; 6 – жилище № 7; гърне, ръчно колело.
Table 6. 1-5: House № 5, sherds from vessels made on potter's handwheel; 6 – house № 7; jar made on potter's handwheel.

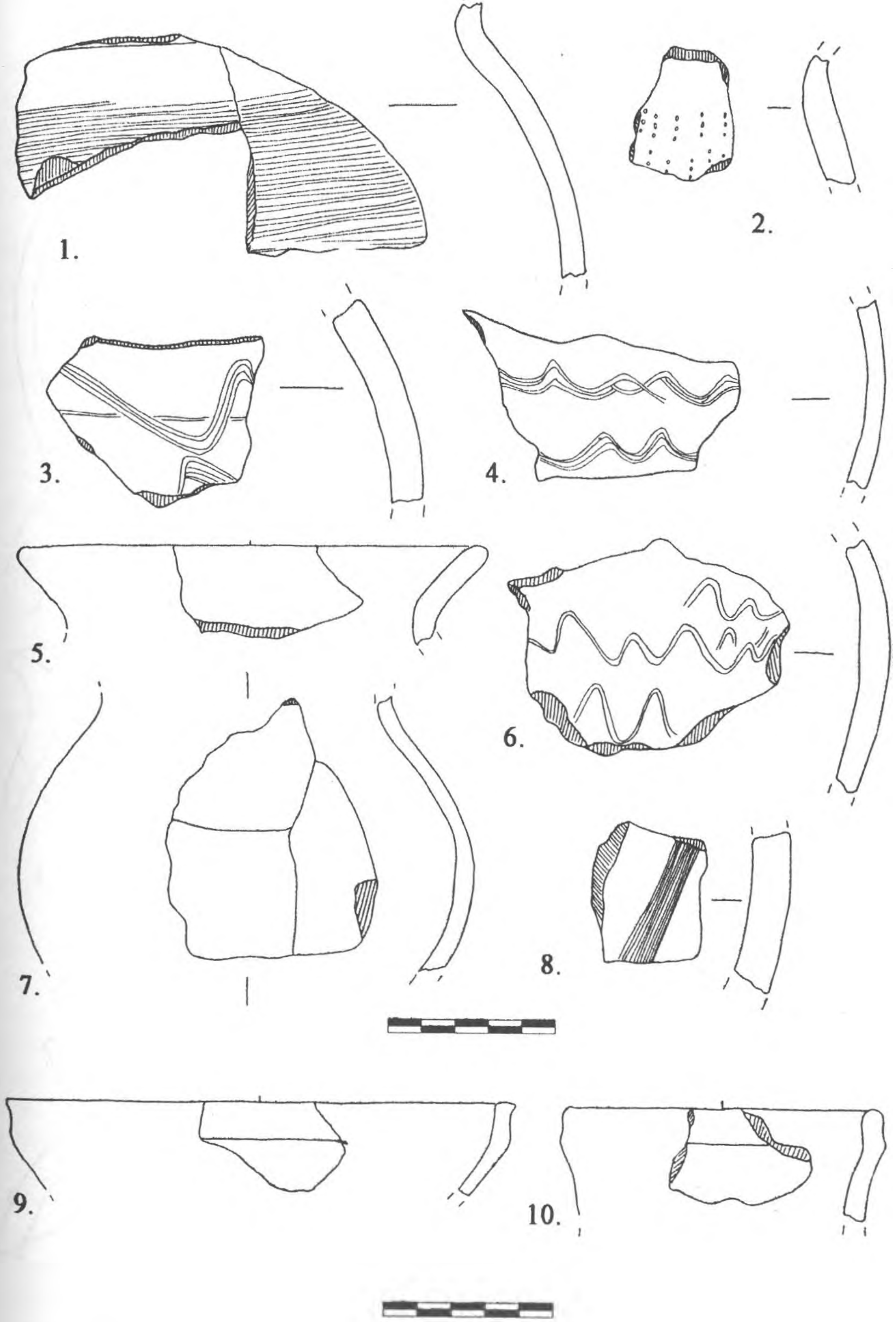

Табло 7. Яма № 87. 1-8: фрагменти, изработени на ръчно колело; 9-10: крачно колело.
Table 7. Pit № 87. 1-8: sherds of vessels made on potter's handwheel; 9-10: potter's kickwheel.

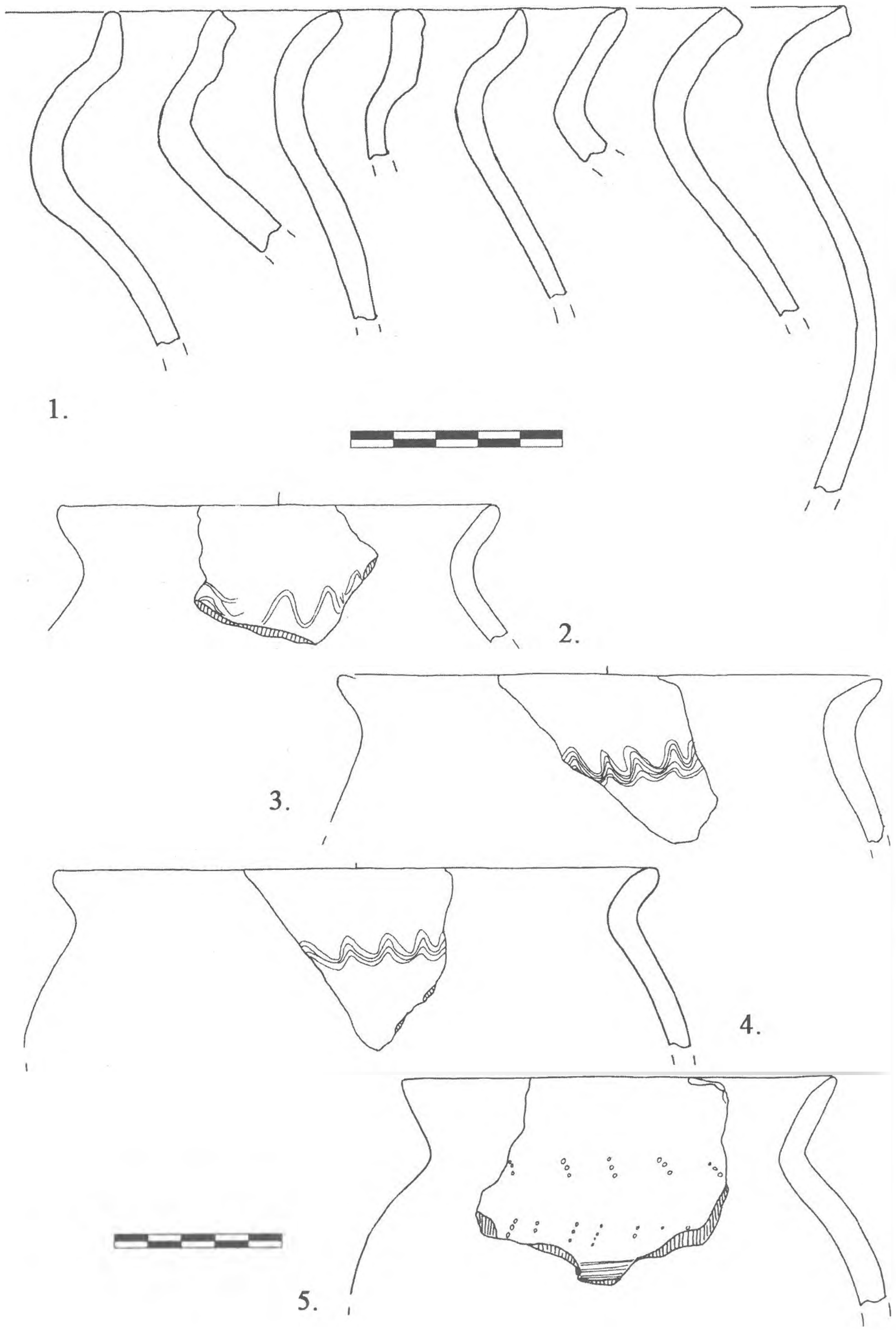

Табло 8. Яма № 88. 1-5: гърнета, изработени на ръчно колело.
Table 8. Pit № 88. 1-5: jars made on potter's handwheel.

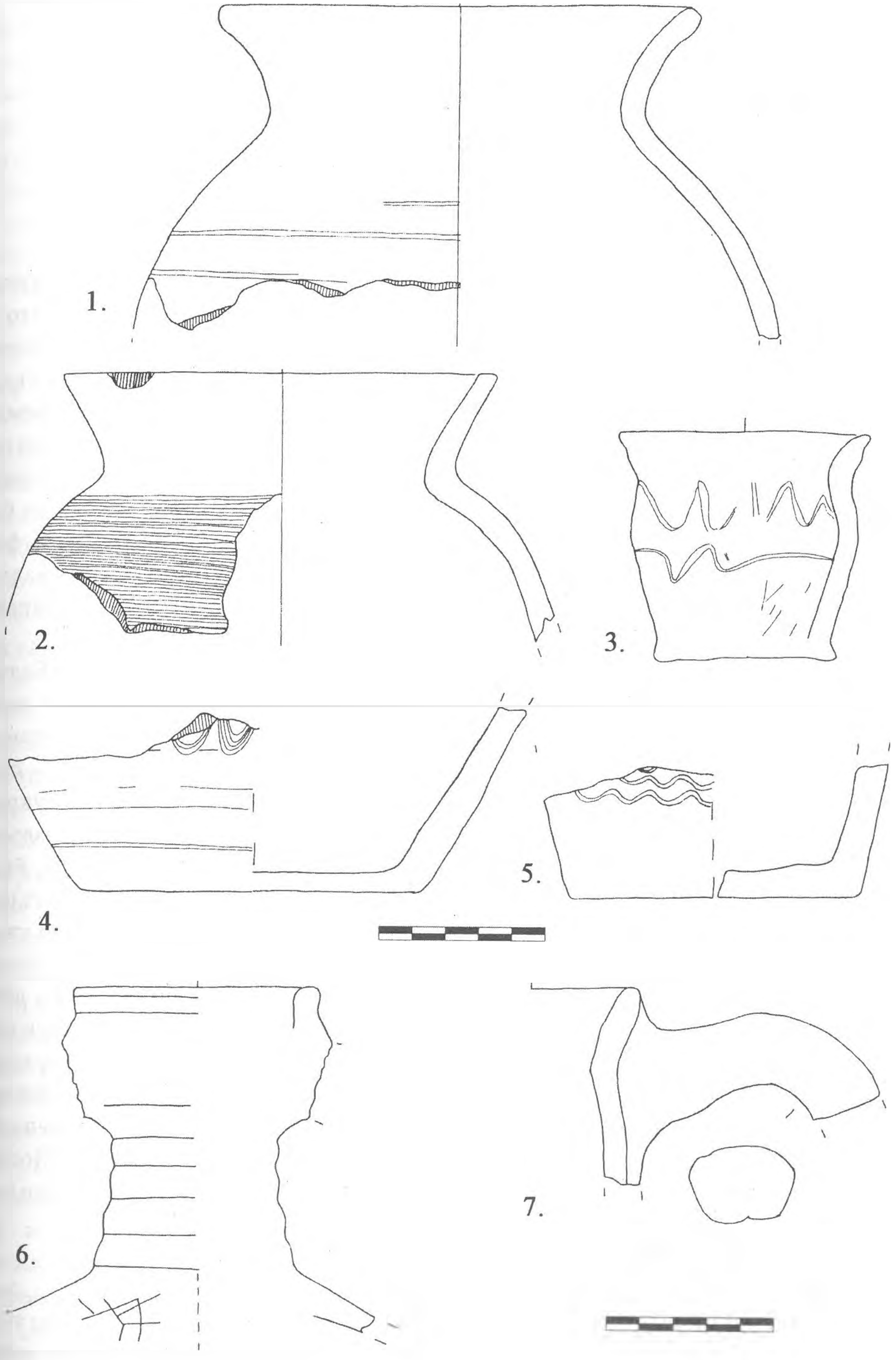

Табло 9. Яма № 88. 1, 2, 4, 5: гърнета, ръчно колело; 3: на ръка; 6-7: крачно колело.
Table 9. Pit № 88. 1, 2, 4, 5: jars made on potter's handwheel; 3: handmade pottery; 6-7: potter's kickwheel.

КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ ОТ БИРИТУАЛНИЯ НЕКРОПОЛ В БАЛЧИК

Мария Христова

През последните двадесет години бяха проучени около 15 биритуални некропола на територията на България, които очертават ареала на прабългарското заселване в земите на юг от р. Дунав. Те се намират в Североизточната част на България и Добруджа. Най-общо се датират в рамките на VIII–IX в., а според последните проучвания началото на някои от тях се поставя в VII–IX в. Публикувани са някои изследвания върху погребалния обред (Димитров 1974, 51–94; Въжарова 1977, 30–50), а материали от тях са включени в различни трудове (Дончева-Петкова 1977; Йотов 2004). Известно е, че най-масовият материал от тези некрополи е керамиката, една малка част от която ще бъде предмет на настоящата работа.

Некрополът от Балчик е известен от 80-те години на XX в. През последните години той се проучва от Людмила Дончева-Петкова, която го счита за най-ранния разкрит до момента прабългарски некропол в нашите земи. Неговият пръв изследовател Марин Димитров в своите два доклада, публикувани в сборниците "Проблеми на прабългарската история и култура", включва чрез снимки и керамиката от този некропол, макар в публикациите му тя да не заема централно място (Димитров 1989, 231–240; Димитров 1991, 87–100). Нещо повече, сред средновековните съдове той неправилно поставя и такива от I в., открити в гроб от този район (Вагалински 1993).

Съхраняваната в Историческия музей на гр. Балчик керамика, публикувана от М. Димитров, включва 22 съда. Вероятно керамиката е била повече, тъй като през последните години всеки археологически сезон се откриват около 20–25 съда. Те произхождат както от гробове с кремация, така и с инхумация. Нашата цел е да обърнем обстойно внимание на откритите през 1984–1986 г. съдове и те да бъдат класифицирани и датирани. По форма това са гърнета и кани, които принадлежат към групите на кухненската и трапезната керамика.

Керамиката от некропола в Балчик е работена на ръчно грънчарско колело. В зависимост от глината и орнамента, съдовете се делят на две групи – съдове от песъчлива глина с врязана украса и съдове от пречистена глина с излъскана украса (Дончева-Петкова 1999, 64–82). В първата група влизат само гърнета. Втората, по-многобройна група съдове се състои от кани и гърнета. Те са със сив кафяв или охрово–червен цвят, добили след изпичане сив или сиво-черен цвят.

Тъй като разглежданата керамика е твърде малко, за да се изработва специална типология, тя ще бъде представена съобразно класификацията на Л. Дончева-Петкова, като ще бъдат отбелязани различията там, където има такива.

Съдове от песъчлива глина и врязана украса

Както бе отбелязано по-горе, това са само гърнета (№ 1 - № 6). Те са с конична форма. Широките им рамене са разположени в горната или средната част на тялото, а стените се стесняват към дъното и им придават формата на обърнат пресечен конус. Украсени са с врязани хоризонтални или вълнообразни линии, които обхващат по-голяма част от тялото. При едно гърне (кат. № 5; табла I_5 и IV_2) от вътрешната страна на устието също е врязан сноп вълнообразни линии, а при друго (кат. № 6; табло I_6) липсва украса. По класификацията на Л. Дончева-Петкова те са тип XIII, вариант А и Б. Аналогични гърнета са известни от Плиска, Мадара, Каварна и другаде (Дончева-Петкова 1977, 168–169). Подобни гърнета са открити и в некрополите при Девня – 1, Девня – 3 (Димитров 1973, табл. IV и V), Бдинци (Въжарова 1981, табл. VII, IX и XI).

Съдове от пречистена глина с излъскана украса

Съдовете от пречистена глина с излъскана украса са кани и гърнета.

Най-многобройни са гърнетата (№ 7 – № 14). Те са със сферична форма. При тях максималният диаметър е доминираща величина, а диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на дъното. Те са с излъскана украса или без украса. Едно гърне (кат. № 13; табла II_7 и IV_4) освен вертикално излъскване има и плитко врязани хоризонтални линии. Принадлежат към тип IX, варианти А, Б и В, и тип XII. Аналогични гърнета са известни от некрополите в Девня–3 (Димитров 1972, 55 и сл.), Кюлевча (Въжарова 1976, 94) и Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 47). Трябва да се отбележи, че гърне (кат. № 12; табла II_6 и IV_8), отнесено към тип IX, вариант В, има леко извит и удебелен устиен ръб, който не е притискан и оформян като трилистник, подобно на това от некропола при Нови пазар (Дончева-Петкова 1977, 162). Но по формата на тялото, двете малки дръжки, прилепени от шийката към раменете, то прилича изцяло на него. Интерес представлява и гърне (кат. № 14; табло II_8), което по своята форма се свързва с откритите в Топола съдове, "пастирски" тип (Ангелова, Дончева-Петкова 1992), но за разлика от тях то е с малки размери.

В разглежданата керамика има и друго интересно гърне с овално-бъчвовидна форма с две дръжки (кат. № 15; табла II_9 и IV_1). Подобно на известното гърне от некропола при Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 47; Дончева-Петкова 1977, 163), то е направено от чиста сива глина, добила след изпичане черен цвят, но за разлика от него има врязана украса. Отнася се към тип IV.

Втората група съдове са каните (№ 16 – № 22). Те са особено важен дял от керамиката, тъй като могат да бъдат разглеждани като хронологически признак. Срещат се само в езически некрополи и ранните фази на селищата от времето на Първото българско царство (Дончева-Петкова, Ангелова, Йотов 1989, 194). Разглежданите кани от Балчишкия некропол са от II, III и IV тип, вариант А. Аналогични кани са известни от некрополите при Нови пазар и Девня-1. Особено интересна е една кана (кат. № 16; табло III_1), която по формата на своето тяло се свързва с каните от тип II, а по късата си и масивна шийка - с тип III. Друга нейна особеност е оформянето на устието – то не е ойнохоевидно, а фуниевидно, с косо отрязан и заоблен устиен ръб. Съдът е без украса. Кана с подобна форма на тялото е открита в биритуалния некропол при Истрия, но нейното устие е оформено като трилистник (ойнохоевидно), а тялото е украсено с косо спускащи се излъскани ивици (Зирра 1963, 389; Fiedler 1992, 431, taf. 14, 12). Очертаните прилики и разлики позволяват тази кана да бъде обособена в отделен тип, но тъй като това не е целта на настоящата работа, ще се задоволим само да ги отбележим. Две кани (кат. № 19, табла III_4 и IV_3; кат. № 21, табла III_6 и

IV$_8$) със своето сферо-конично тяло се свързват само със съдове от некропола при Нови пазар.

В украсата на разглежданите съдове са използвани две основни техники, характерни за ранното средновековие – врязания линеен орнамент и излъскването. Тук не се забелязва голямо разнообразие в съчетанията на орнамента. Врязаната украса се среща само по гърнета с конична форма. Тя се състои от прави успоредни линии или снопове от вълнообразни линии. Само при три гърнета (кат. № 2, табло I$_2$; кат. № 3, табла I$_3$ и IV$_5$; кат. № 5, табла I$_5$ и IV$_7$) има съчетание между прави и вълнообразни линии, като вторите са разположени в горната част на тялото и не пресичат пояса от прави линии. При едно от гърнетата (кат. № 3, табла I$_3$ и IV$_5$) от външната страна на устийния ръб е врязана единична вълнообразна линия, а при друго (кат. №5, табла I$_5$ и IV$_7$) – от вътрешната страна на устието е врязан сноп от три вълнообразни линии.

Излъскването е характерно за гърнетата със сферична форма на тялото и за каните. То е само във вертикална посока и образува ивици. При каните често е в съчетание с хоризонтални врязани линии с различна ширина, които го ограничават. При една от каните (кат. № 20, табло III$_5$) върху шийката има две вдлъбнатини с правоъгълна форма, разположени симетрично от двете страни на чучура.

Две от гърнетата (кат. № 11, табло II$_5$; кат. № 12, табла II$_6$ и IV$_8$) имат релефни знаци на дъната – кръст и вписан в окръжност кръст. Поставянето на релефни знаци по дъната при каните е по-често срещана практика и самите те са много по-разнообразни. От общо седем кани, при четири има релефен знак на дъното, който не се повтаря. Релефните знаци са кръг, вписан в кръг кръст (с вариант, при който раменете на кръста излизат извън очертанията на кръга) и вписана в кръг спица (кат. № 16; табло III$_1$). При две кани (кат. № 18, табло III$_3$; кат. № 21, табла III и IV$_9$) има и врязани след източване на съда знаци – единият е върху дръжката на едната и представлява поставени под прав ъгъл хасти, наподобяващи обърнато L, а другият – върху шийката и е във формата на правоъгълник.

Благодарение на металните находки (няколко типа токи, пластини с изковани полусфери, гвоздеи и нитчета с полусферични глави), отрити при разкопките на Л. Дончева-Петкова, некрополът при Балчик може да бъде определен като най-ранният в нашите земи и да бъде датиран в края на VII–VIII в. Това позволява и представената тук керамика да бъде датирана в края на VII–VIII в. Тя намира преки аналогии в керамиката, произхождаща от биритуалните некрополи в Североизточна България и Северна Добруджа. Съдовете се отличават със своите малки размери. Д. Димитров свързва малките размери на тези съдове с функцията, която са изпълнявали, а именно като жертвени съдове (Димитров 1973, 66). Възможно е те да са правени специално за нуждите на погребалния ритуал. Подобна хипотеза вече е изказвана в научната литература, макар специалната им направа да е отнесена само към детските погребения (Дончева-Петкова, Ангелова, Йотов, 1989, 193). Удивителното еднообразие както по отношение на морфологичните им характеристики, така и по отношение на украсата, предполага занаятчийско производство. Не е изключено да са съществували връзки със съседната Топола, която благодарение на археологическите разкопки се очерта като голям керамичен център през Ранното средновековие, но това е тема за бъдещи изследвания в тази насока.

КАТАЛОГ

ГЪРНЕТА

№	Съд	Табло	Размери	Инв.№
1	Гърне. Конична форма. Най-широката част на тялото е в горната част на съда. От раменете към дъното стените се стесняват и придават формата на обърнат пресечен конус. Шийката е къса, устието е издадено навън, а устийният ръб е косо отрязан. В горната половина на съда са врязани снопове от хоризонтални линии. Червена глина с примеси на пясък. Опушено, черно на цвят.	I_1	H 17,5 см D_1 12,2 см D_2 14,2 см D_3 8,7 см	3698
2	Гърне с конично тяло. Устието е извито навън, с косо отрязан устиен ръб. Дъното е плоско, с ямички от оронен пясък. Максималната ширина е в горната половина на тялото. До нея по тялото на съда са врязани вълнообразни линии, под тях – хоризонтални прави линии. Изработено е от кафява песъчлива глина. Опушено и добило след изпичането черен цвят.	I_2	H 11 см D_1 9 см D_2 10,5 см D_3 6,1 см	3337
3	Гърне с конична форма на тялото. Извит навън и косо отрязан устиен ръб. Дъното е плоско, с ямички. Украсата е врязана – по устийния ръб върви единична вълнообразна линия; от шийката по раменете, до най-широката част – пояс от вълнообразни линии, под тях – хоризонтални прави линии. Изработено е от червена глина с много примеси. Опушено.	I_3 IV_5	H 11,3 см D_1 10 см D_2 12,5 см D_3 9,3 см	3702
4	Гърне с конична форма на тялото. Леко извито навън устие и косо отрязан устиен ръб. Дъното е плоско, с релефен ръб. По тялото с единичен инструмент са врязани хоризонтални прави линии. Изработено от червена глина с много примеси, опушено и придобило черен цвят. Гроб № 1	I_4	H 9 см D_1 9 см D_2 9,5 см D_3 5,6 см	3543

5	Гърне с конична форма на тялото. Широко издадено навън устие, с косо отрязан и заоблен устиен ръб. Дъното е плоско. Украсата е врязана с тризъб инструмент и се състои от два пояса вълнообразни линии, разположени в горната част, до максималното уширение, под тях – хоризонтални прави линии. От вътрешната страна на устието, със същия инструмент е врязан пояс от вълнообразни линии. Изработено от кафява глина, добила след изпичането черен цвят.	I_5 IV_2	H 10 см D_1 9,3 см D_2 10,5 см D_3 5,2 см	3334
6	Гърне с конична форма на тялото. Извит навън и косо отрязан устиен ръб. Цилиндрична шийка. Дъното е плоско, с ямички от подсипка. Без украса. Изработено от кафява глина, добила след изпичането сиво-черен цвят.	I_6	H 12,3 см D_1 11 см D_2 13,3 см D_3 7,07 см	3704
7	Гърне. Сферично тяло, къса шийка, извито навън устие със заоблен устиен ръб. Дъното е плоско. Няма украса. Изработено от сива пречистена глина. Гроб № 49.	II_1	H 8,2 см D_1 9,1 см D_2 12,5 см D_3 7,1 см	3544
8	Гърне. Сферично тяло, конична шийка, хоризонтално отрязан и заоблен устиен ръб. Дъното е плоско. По тялото се спускат вертикални излъскани ивици. Жълто-кафява глина, добила след изпичането сив цвят.	II_2	H 8 см D_1 8,5 см D_2 11,5 см D_3 7,8 см	3332
9	Гърне със сферично тяло, леко издадено навън устие с косо отрязан устиен ръб. Дъното е плоско. На около 3 см от дъното е врязана единична хоризонтална линия. Сива пречистена глина.	II_3 IV_7	H 12,5 см D_1 12,2 см D_2 16 см D_3 9,5 см	3335
10	Гърне. Сферично тяло, къса шийка, извито навън устие, заоблен устиен ръб. Дъното е плоско. По тялото се забелязва вертикално излъскване. Кафява глина, добила след изпичането сив цвят. Гроб № 51 – трупоизгаряне.	II_4	H 10,8 см D_1 11 см D_2 14 см D_3 9,4 см	3545

11	Гърне. Сферично тяло, леко извито навън устие и косо отрязан устиен ръб. От шийката към тялото има рязък преход. По тялото се спускат вертикални излъскани ивици. Дъното е плоско, с релефен знак – вписан в окръжност кръст. Кафява глина, добила след изпичането сив цвят.	II_5	H 12 см D_1 9,7 см D_2 13,3 см D_3 7,5 см	3336
12	Гърне със сферична форма на тялото. Леко извит и заоблен устиен ръб. Под него – две малки дръжки, разположени една срещу друга. Дъното е плоско с релефен знак – кръст. Без украса. Сиво-черно на цвят.	II_6 IV_8	H 13,3 см D_1 12,4 см D_2 14 см D_3 8,5 см	3703
13	Гърне. Сферично тяло, широко издадено навън устие и косо отрязан устиен ръб. Дъното е плоско с ямички. Цялото тяло е покрито с плитко врязани хоризонтални линии, върху които има вертикално излъскани ивици. Кафява глина, добила след изпичането черен цвят.	II_7 IV_4	H 9,5 см D_1 9 см D_2 12 см D_3 8 см	3331
14	Гърне. Сферично тяло, извит навън и заоблен устиен ръб и съвсем къса цилиндрична шийка. Дъното е плоско с ямички от оронване на пясъка. На 5,5 см от дъното има дълбока, хоризонтална линия, над нея – до шийката – следи от вертикално излъскани ивици. Сиво-черен цвят.	II_8	H 15 см D_1 13 см D_2 16,5 см D_3 8 см	3705
15	Гърне с овално-бъчвовидна форма на тялото, хоризонтално отрязан и удебелен устиен ръб, къса, конусовидна шийка и плоско дъно. От шийката до горната част на тялото са залепени две дръжки. Врязана с инструмент с 5 зъба украса от снопчета вълнообразни линии, под тях – дълбока и широка врязана линия. Сива глина, добила след изпичането черен цвят.	II_9 IV_1	H 16 см D_1 9,6 см D_2 14,5 см D_3 9,5 см	3697

КАНИ

№	Съд	Табло	Размери	Инв.№
16	Кана. Сферично тяло, цилиндрична шийка, фуниевидно устие със заоблен устиен ръб. Дъното е плоско, с релефен ръб и релефен знак – вписани в кръг няколко диаметъра, наподобяващи спици. Доминираща величина е диаметърът. Тялото е без украса. Изработена от кафява пречистена глина, добила след изпичането сиво-черен цвят. Гроб № 23.	III_1	H 12,2 см D_1 5,6 см D_2 11 см D_3 8,4 см	3701
17	Кана-ойнохое. Тялото е сферично. Коничната шийка е къса и завършва с трилистно устие с косо отрязан и заоблен устиен ръб. От шийката до горната част на тялото е залепена дръжка с плоско сечение. Дъното е плоско. По тялото се забелязват следи от вертикално излъскване. Изработена от кафява пречистена глина, добила след изпичането сиво-черен цвят.	III_2 IV_6	H 15,6 см D_1 7,5 см D_2 13,5 см D_3 7,5 см	3328
18	Кана-ойнохое. Тялото е сферично. Коничната шийка преминава в трилистно устие с косо отрязан и заоблен устиен ръб. От шийката до най-широката част е залепена дръжка с елипсовидно сечение. На шийката, след източване е врязан знак – правоъгълник. Дъното е плоско с релефен знак – вписан в окръжност кръст. Изработена от сивожълта пречистена глина. Гроб № 1а.	III_3	H 19 см D_1 8,5 см D_2 13,2 см D_3 8 см	3699
19	Кана-ойнохое. Възстановена. Сферично тяло. Късата, цилиндрична шийка преминава в трилистно устие, с извит навън, косо отрязан и огладен устиен ръб. Дъното е плоско. На шийката има три плитки врязани линии, под които се забелязват следи от вертикално излъскване. Сива пречистена глина.	III_4 IV_3	H 17,6 см D_1 8,6см D_2 14 см D_3 9,8 см	3329

20	Кана. Тялото е с формата на приплесната сфера. Шийката е конична, а устието липсва. По шийката се забелязват две вдлъбнатини с правоъгълна форма, разположение симетрично от двете страни на чучура, които наподобяват широки вертикални канелюри. На 2,5 см от дъното е врязана единична линия. Дръжката се спуска от шийката към горната част на тялото, но е счупена в средната част. Дъното е плоско, с релефен знак – кръг.	III$_5$ Запазена	H 13,5 см D$_2$ 13 см D$_3$ 7,4 см	3547
21	Кана-ойнохое. Тялото е сферо-конично, с висока шийка, която завършва с трилистно устие със заоблен устиен ръб. В основата на шийката, при прехода към тялото има релефен ръб, а на 4 см от дъното – хоризонтална врязана линия с ширина 0,5 см. Между тях се спускат вертикално излъскани ивици. От горната част на шийката до горната част на тялото е залепена дръжка с плоско сечение върху която е врязан знак – обърнато L. Дъното е плоско, с релефен знак – вписан в окръжност кръст, чиито рамене излизат извън очертанията на окръжността. Изработена от сива пречистена глина, добила след изпичане черен цвят. Гроб № 59.	III$_6$ IV$_9$	H 16,2 см D$_1$ 6,3 см D$_2$ 12 см D$_3$ 9 см	3700
22	Кана с биконично тяло и конична шийка. Устието липсва и няма податки да се разбере как е било оформено. Върху шийката се забелязва мястото, където е била залепена дръжка с плоско сечение. Дъното е плоско. В долната част на тялото има четири единични врязани хоризонтални линии. Изработена от сива пречистена глина.	III$_7$ Запазена	H 17,4 см D$_2$ 11,5 см D$_3$ 6,5 см	3546

Ангелова, Дончева-Петкова 1992: Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Разпространение на така наречената „пастирска" керамика в България. – Археология, 1, 1992, 14–21.

Вагалински 1993: Л. Вагалински. Стригилии от римската епоха от територията на днешна България. – Археология, 2, 1993, 22–35.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI–IX в. на територията на България. София, 1976.

Въжарова 1977: Ж. Въжарова. Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). – Археология, 2, 1977, 30–50.

Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Двуобреден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. – ИНМВ, 17(32), 1981, 77–109.

Димитров 1972: Д. Ил. Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при Девня. – ИНМВ, 8 (23), 1972, 45 – 65.

Димитров 1973: Д. Ил. Димитров. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. – ИНМВ, 9 (24), 1973, 65–99.

Димитров 1974: Д. Ил. Димитров, Погребалният обред при раннобългарските некрополи (VII – X в.). – ИАИ, 34, 1974, 51–94.

Димитров 1989: М. Димитров. Ранносредновековен двуобряден некропол при гр. Балчик (проучвания през 1984 и 1986). – Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1, 1989, 231–240.

Димитров 1991: М. Димитров. Старобългарски некрополи в град Балчик. – Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2, 1991, 87–100.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българската битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.). София, 1977.

Дончева-Петкова, Ангелова, Йотов 1989: Л. Дончева-Петкова, С. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековния некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). – Проблеми на прабългарската история и култура. Т. I, 1989, 187–197.

Дончева-Петкова 1999: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Селище от Първото българско царство. София, 1999.

Зирра, 1963: В. Зирра. Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия. – In: Dacia, n.s., VII, 1963, 355–412.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII–XI век). В. Търново, 2004.

Станчев, Иванов 1958: С. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. София, 1958.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil 2. Bonn, 1992.

CLAY VESSELS FROM THE BIRITUAL NECROPOLIS IN BALCHIK

Maria Hristova

Summary

About fifteen biritual necropolises were excavated in the past 20 years on the territory of Bulgaria and their distribution outlines the area of the Proto Bulgar occupation in the region to the south of the Danube. The necropolises are situated in Northeastern Bulgaria, Dobrogea and the coastal area. The clay vessels are the most numerous finds among the materials unearthed in the necropolises and the current paper is aimed at studying 22 clay vessels kept in the Museum of History in Balchik. They came from the biritual necropolis excavated in the town. The necropolis was known as early as 1980-es and is currently excavated by L. Doncheva-Petkova.

The studied pottery collection is a result of M. Dimitrov's work who was the first excavator of the necropolis. It comprises of 15 jars and 7 jugs. The vessels were made on a potter's handwheel. Most of them were made of clay with sand inclusions and were grey, brown or red in color. The incised linear pattern and the burnishing that were very common for the Early Mediaeval period were the two main types of decoration used. Close parallels were found in the biritual necropolises excavated in Northeastern Bulgaria and Northern Dobrogea. The metal finds (several early types of belt buckles and small rivets with semi-spherical upper part) allows us to date the Balchik necropolis back to the late 7th – the 8th century that makes it the earliest biritual necropolis in Bulgaria. The same date applies to the presented pottery. The amazing monotony of its morphological characteristics and decoration suggests that this pottery was a product of craft industry.

ТАБЛО I

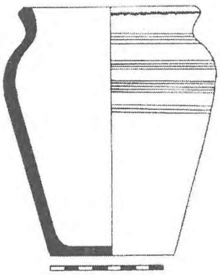
1

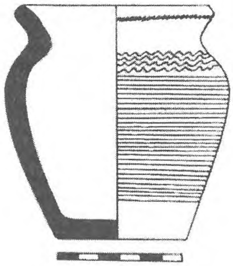
2

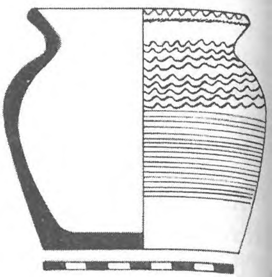
3

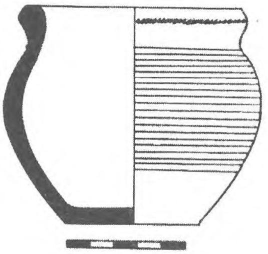
4

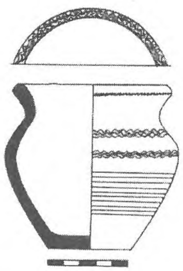
5

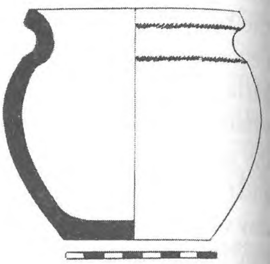
6

ТАБЛО II

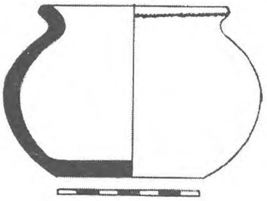
1

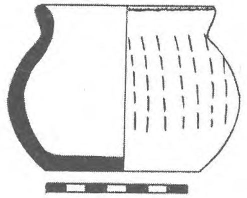
2

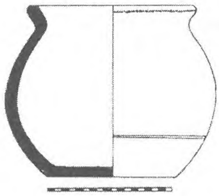
3

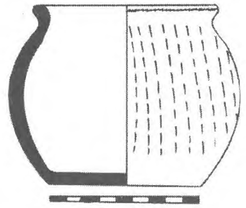
4

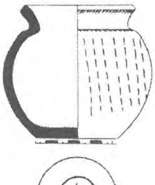
5

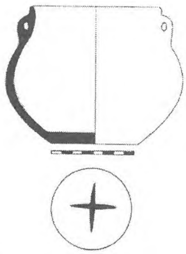
6

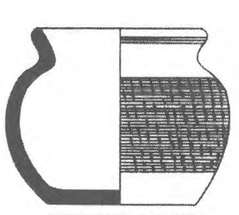
7

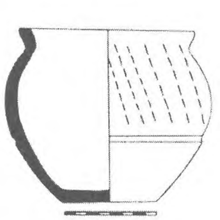
8

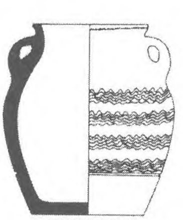
9

ТАБЛО III

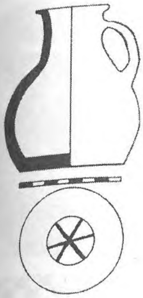
1

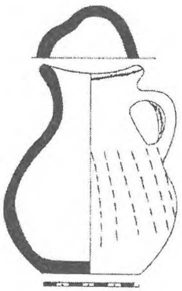
2

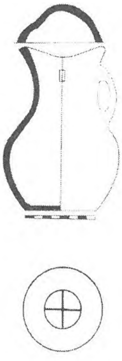
3

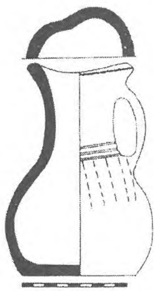
4

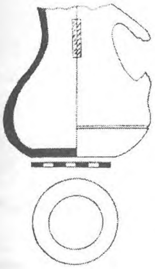
5

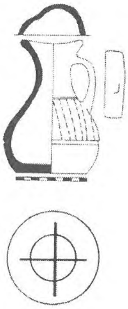
6

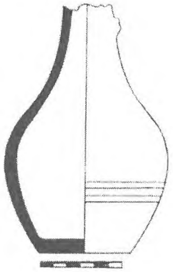
7

ТАБЛО IV

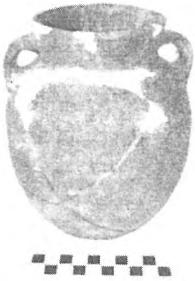

1

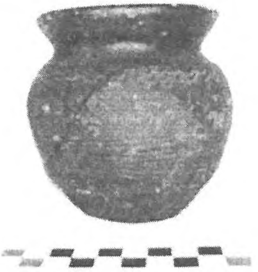

2

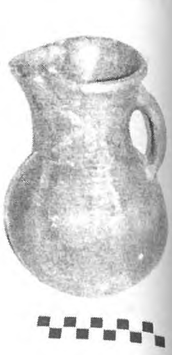

3

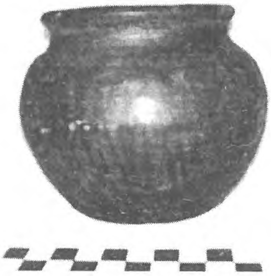

4

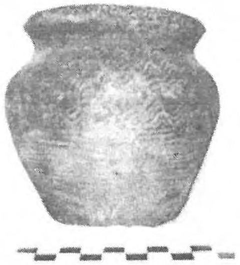

5

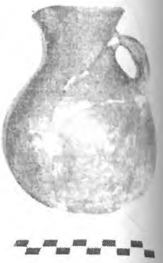

6

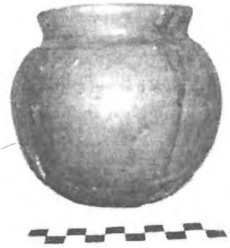

7

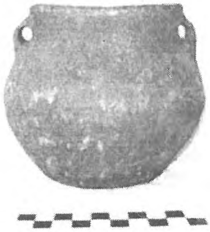

8

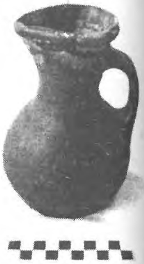

9

ПОПИНА - ГРАДИЩЕТО (КАЛЕТО): АНТИЧНА КРЕПОСТ И РАННОСРЕДНОВЕКОВНО ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ

Рашо Рашев

В землището на с. Попина, Силистренско, се намират останки от две крепости. В м. Орешака източно от селото К. Шкорпил е снел плана на крепост, наречена от него Кале Орешак. Тя има четириъгълна форма, северната стена е размита от стар ръкав на Дунав. В двата края на южната стена са отбелязани местата на кули. Въз основа на нейната близост с кариера от римско време в м. Боаз и на намирането на римски монети на територията на крепостта, той я отнася към римско време (Шкорпил 1905а, 447, табл. XCIXc/1, 3). Новият оглед на паметника, направен няколко десетилетия по-късно (1973 г.), показа, че на повърхността на крепостта се намират фрагменти от римска керамика, но в много по-голямо количество и фрагменти от ранносредновековна керамика. Стените ѝ са били изградени от ломени камъни, споени с кал, и покрай тях е бил прокаран ров. Всичко това дава основание тя да бъде прибавена към ранносредновековните български крепости от края на IX – X в. (т. нар. група Цар Асен) и да бъде определена като укрепление, издигнато над останки на селище от римската епоха. Вероятно на това укрепено селище принадлежи некрополът, открит в бившия стопански двор в източния край на селото (Рашев 1982, 145, табл. XLVIII/5). Разбира се, това предположение подлежи на проверка чрез разкопки.

Втората крепост, наричана Градището или Калето, се намира западно от селото, също на брега на Дунав. Около нейните размери и план съществуват и в настоящия момент неясноти, които всъщност са поводът за настоящата бележка. К. Шкорпил я определя като крепост с триъгълна форма, която според намерените там монети, тухли и различни предмети датира от римско време (обр. 1/1). В ъгъла между стените A и B, насочен на север, той е отбелязал кула I, а на 100 крачки западно от нея, по протежение на стена B – кула II (Шкорпил 1905а, 447-448, табл. XCIXc/2). Източният край на южната линия в неговия план е представен като разрушен и е допълнително възстановен. К. Шкорпил не съобщава нищо за следи от ранното средновековие в рамките на крепостта.

Градището е избрано за проучване като перспективен за ранносредновековната българска археология паметник след обхождане на Ж. Въжарова през 1953 г., последвано през 1954 г. от разкопки, в които вземат участие и съветски (руски) археолози. В публикувания отчет е приложен нов план, който, запазвайки обща прилика с плана на К. Шкорпил, се различава от него по редица детайли (обр. 1/2) (Въжарова 1956, приложение-план между с. 12 и 13). Ъгълът между източната и северната стена не е остър, а тъп. Стена C у Шкорпил тук е представена по различен начин. В югоизточния ъгъл, където е означен унищожения участък E, свързан със стена A под остър ъгъл, фигурира нова стена, която се свързва със стена A под прав ъгъл. Стена B е представена като начупена линия. Ъгълът между нея и коритото на Дунав е значително по-малък, което може да се дължи и на естествена промяна на бреговата линия вследствие на ерозия. Липсват кули I и II. Ъгълът между стена B и A не е остър, а тъп. Не е обособена отсечката D от южната линия. По отношение характера на укреплението авторката приема, че по цялата си площ то е антична крепост, върху чиито развалини по-късно се създава ранносредновековно селище. Вероятно за това е допринесло и установяването на останки от каменна стена в „северозападната част" чрез сондаж през 1955 г. Изглежда това е ъгълът, където се съединяват стени B и C у К. Шкорпил, макар че пак там профилът на този сондаж е означен от „североизточната част" (Въжарова 1956, 54–58, обр. 45). Има някои неясноти, които озадачават. Зидът в сондажа от 1955 г. е представен със силно наклонена долна част (основа?). Понятията крепостна стена, ров и вал се смесват и се приемат като равностойни. Макар че са открили следите от ранносредновековната чимова стена, която правилно определят като вал, разкопвачите не обособяват останките на античната крепост от ранносредновековното укрепление. Заслужава внимание откриването на каменен зид, „облицован" с правоъгълни каменни блокове с размери 0,40 х 0,70 м и 0,40 х 0,35 м, с пълнеж от дребни ломени камъни, начупени тухли и хоросан (Въжарова 1956, 49, обр. 35, 36).

Опит да се уточнят тези данни и преди всичко да се установи конструкцията и обхвата на предполагаемото ранносредновековно укрепление бяха сондажните разкопки от 1973 г. Направени бяха 5 напречни разреза в различни части на укреплението, означени с римски цифри I – V (обр. 1/2). Основният извод от проведените разкопки бе потвърждение на предположението за наличие на ранносредновековно землено укрепление с вал, оформен като стена от чимове и за използването на рушевините на северната каменна стена на античната крепост като граница на ранносредновековното укрепление (Рашев 1976, 2, 37–40). Тези данни, обнародвани накратко, изглежда бяха сметнати за недостатъчно ясни и не обърнаха внимание на специалистите по дунавския римски лимес. Античната крепост при Попина не фигурира в изследването на Р. Иванов за римско-ранновизантийските крепости от Дортикум до Дуросторум. След Нигринианис-Кандидиана при Малък Преславец се преминава направо към Тегулициум при Ветрен (Ivanov 1997, 586–587; Иванов 1999, 37–38). Причина за това може да бъде и отсъствието в писмените извори на селищно име в отсечката между Нигринианис-Кандидиана и Тегулициум, по средата между които се разполага Калето при Попина. Впрочем и въпросът за локализацията на първата от тези две крепости с останките при пристанище Малък Преславец заслужава допълнително проучване. Само на 2 км западно, по пътя за с. Долно Ряхово, се намират останки на друга римска крепост, която е няколко пъти по-голяма от тази при пристанището (Шкорпил 1905б, табл. CXIV/c). К. Шкорпил, прилагайки нейния план, не казва нищо за нея. Беглото обхождане на автора през 1973 г. показа, че на повърхността се открива керамика, която датира от римско и ранновизантийско време.

Данните от първите разкопки на Калето за крепостен зид с ширина 2,60 м, установени в северозападната част на укрепената площадка през 1954 г., свидетелстват за останки от по-ранно каменно укрепление на това място. Те бяха потвърдени от разкопките в сондаж III през 1973 г., чийто план и профил тук даваме отново (обр. 2). Той се намира на около 200 м от северния ъгъл на крепостта и на около 100 м от кула II в плана на К. Шкорпил. Целта на проучването там бе да се установи характера на ограждането на ранносредновековното укрепление. Данните показват, че в този сектор, т. е. по цялото протежение успоредно на брега на Дунав, това укрепление е използвало като рамка заварените рушевини на античната крепост. Днес те се издигат във форма на висок до 0,60 м каменист вал, обрасъл с дървета. Под горния слой, наситен с фрагменти от ранносредновековна керамика, се попада на останките на каменната стена на крепостта (обр. 3). Тя е широка 2,60 м, лицата на зида са оформени от големи правилно дялани варовикови блокове. Спойката е от бял ронлив хоросан. Във вътрешността на зида пълнежът е от по-малки ломени камъни, също споени с бял хоросан. Поради отсъствие на данни за ранносредновековния вал, разкопките тук всъщност не бяха довършени и не се достигна нито до строителното ниво на стената, нито бе изследвана нейната основа. Профилът на изкопа обаче показва отчетлива стратиграфия. От двете страни на зида се проследява слой от светлокафява пръст (обр. 2, легенда 2), съдържаща фрагменти от битова и строителна керамика от V–VI в. В горната част на този слой, на 7 м от външното ѝ лице, заедно с познатата от това време керамика, изработена на крачно грънчарско колело – гърне с хоризонтално оформено устие и части от амфори с „гребенчата" украса (обр. 4/7–9), се откриха и 5 фрагмента от дъно и стени на гърне, изработено на ръка (обр. 4/1–6). Стените му са дебели 1,5–1,8 см. Глината е обилно примесена с едри пясъчни зърна. Чирепът е ронлив, на цвят тъмнокафяв и черен. Това е т. нар. пенковска (антска) керамика, каквато се открива в редица крепости по десния бряг на Дунав и южно от него – следа от пребиваването на анти и славяни, федерати на Византия от средата – втората половина на VI в. Пред външното лице на крепостния зид се проследява слой от рушевини – хоросан, дребни камъни, фрагменти от тухли (обр. 2, легенда 5), който се допира плътно до него и лежи непосредствено върху късноантичния културен слой. Това са останки от разрушаването на горната част на крепостния зид. В северния край на изкопа античният културен слой рязко се понижава надолу, бележейки вероятно вътрешния склон на ров. Той би могъл да принадлежи на античната крепост, но също и на ранносредновековното землено укрепление. Но тъй като в проучената си част е запълнен изцяло от ранносредновековния културен пласт, той би могъл да бъде и дублираща укрепена линия на античната крепост. Средновековният пласт навсякъде покрива културния слой и останките от стената на по-ранната крепост (обр. 2, легенда 3). От нейния културен пласт произхождат материали, намерени в този и други сондажи от 1973 г. (обр. 5). От ранносредновековния слой, освен фрагментирана керамика в голямо количество, произхождат гърне от сива глина (случайна находка преди разкопките), част от хромел, бронзова апликация и два прешлена за вретено – днес всички в РИМ – Силистра (обр. 6).

Неясен остава въпросът за размерите на тази крепост. В сондажи I, II, IV и V (обр. 1/2) не са установени следи от каменна стена. Може следователно да се допуска, че крепостта заема северната половина от укрепеното триъгълно пространство. На нея със сигурност принадлежи северната стена B и северната половина или третина на стена A като нейна източна граница. Определянето на западната стена е проблематично. Тя може да включва стена C, а от юг – и стена D, от чупката на която да се прокара на изток южната стена в посока, успоредна на северната стена. Така би се получил план с форма на четириъгълник със заострена западна граница. Не може да се изключва правоъгълникът да е правилен, ако западната му стена се проектира от ъгъла между стени B и C до чупката на стена D, както предлагам да се очертае тази стена и да се оформи вероятният план на крепостта (обр. 1/1 – пунктир). Ориентировъчната ѝ площ в тези рамки е около 15 - 20 дка. Точното трасе на тези стени може да се установи само със съответни разкопки. Засега сигурното е, че каквато форма и размери да е имала тази крепост, тя се е намирала в северната половина на триъгълното възвишение. По-късно, заварена в руинно състояние, тя била включена в рамките на новопостроеното ранносредновековно землено укрепление. За датата на нейното строителство засега не може да се каже нищо определено. Монетите от Юстиниан и Юстин II показват сигурен живот през VI в., но още не са доказателство, че крепостта е нов градеж от строителната програма на Юстиниан I. Този въпрос също може да бъде решен чрез специални разкопки и чрез анализ на материалите от разкопките през 1954–1955 г.

Ранносредновековното укрепление от своя страна е представлявало укрепена с пръст отстрани стена от чимове, чийто най-долен ред е оставил отпечатък върху влажната глинена подложка, на която са били наредени (обр. 7). Дали то е било долепено до южната стена на заварената каменна крепост или крепостта е била включена в неговата рамка, също е въпрос на уточняване чрез разкопки в съответните пунктове, където се очаква да минава южната крепостна стена. При сегашното състояние на данните по-вероятно е второто.

Разполагането на антична крепост и ранносредновековно укрепление на едно и също място при Попина не е единствено в този участък от дунавския бряг. Подобна е ситуацията при съседното откъм запад укрепление при Малък Преславец (обр. 8/1) (Шкорпил 1905б, 519–521, табл. CXIV/1–3). Там неголямата римска крепост се разполага на първата незаливна тераса над реката и е била изцяло включена в по-късното землено укрепление, чиято южна линия от вал и ров минава по най-високата част на брега. Ситуацията при Нова Черна наподобява тази при Попина. Там античната крепост е изцяло включена в рамките на земленото укрепление, чиято източна линия отчасти минава над останките на източния зид на крепостта (обр. 8/2) (Рашев 1975, 71–75; Ivanov 1997, 593–585, Abb. 42). Това наслагване на две укрепления от различно време се е наложило поради обстоятелството, че удобните за укрепяване площадки по десния бряг на Дунав в по-голямата си част вече са били застроени още в римско време и новите заселници не са имали друг избор освен да издигнат своите по-примитивни укрепления на същите места. Във всички случаи заварените крепости не са били годни за поправки или преизползване без сериозни строителни работи, тъкмо обратното. Ако се съди от състоянието на северната крепостна стена в Попина, още в VIII – IX в. височината на тези останки над терена не е надвишавала 1 – 2 м.

Трите крайдунавски укрепления, съчетаващи различни по размери и конструкция укрепителни съоръжения, красноречиво свидетелстват за коренните промени, настъпили в укрепителното дело в този регион след началото на VII в. Най-късните монети, за които се съобщава от първите разкопки на Калето при Попина са от Тиберий II (578-582) (Въжарова 1956, приложение-план между с. 12 и 13). Те се прибавят към данните за изоставянето на целия долнодунавски лимес след края на управлението на император Маврикий (Ivanov 1997, 593-585, Abb. 42). „Дунавският лимес" на Първото българско царство наследил местата на някои от по-ранните крепости, но бил съставен от друг тип укрепления.

Въжарова 1956: Ж. Въжарова. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. София, 1956.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Рашев 1975: Р. Рашев. За датировката на земленото укрепление при с. Нова Черна, Силистренски окръг. – МПК, 1975, 3, 71-75.

Рашев 1976: Р. Рашев. Нови проучвания на земленото укрепление в местността „Калето" при с. Попина, Силистренски окръг. – МПК, 1976, 2, 37-40.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долен Дунав (VII – XI в.). Варна, 1982.

Шкорпил 1905а: К. Шкорпил. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. – ИРАИК, X, 1905.

Шкорпил 1905б: К. Шкорпил. Окопы и земляные укрепления Болгарии. – ИРАИК, X, 1905.

Ivanov 1997: R. Ivanov. Das römische Verteidigungssystem an der Unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. – BRGK, 78, 1997, 586-587.

POPINA - GRADISHTETO (KALETO) – A LATE ROMAN/ LATE BYZANTINE FORTRESS AND AN EARLY MEDIAEVAL EARTHEN FORTIFICATION

Rasho Rashev

Summary

An 8th-9th century Early Mediaeval earthen fortification and a settlement were excavated in Gradishteto (Kaleto) locality situated to the west of the village of Popina, Silistra region. Beside the Early Mediaeval materials the site yielded Roman and Early Byzantine materials as well; remains of a solid stone wall were found in two of the trenches. The author thinks that a Roman fortress, which was part of the Danubian limes, existed at this place; it seems that the name of this fort was not familiar to the old chroniclers and for this reason it is not mentioned by the modern researchers of the Limes. It is situated between Candidianis-Nigriniana (at the village of Malak Preslavec) and Tegulitium (at the village of Vetren). The preliminary delineation of its plan (Fig. 1/1) reveals that it covered an area ca. 15000-20000 sq. m large. This fortress is one of the three sites (Fig. 8) providing an example of a Roman fortress on the Limes that was used by the First Bulgarian Kingdom. Being in ruins already, these fortresses built according to the best Roman architectural traditions did not match the building traditions of Slavs and Protobulgars. They built up on top of the ruins primitive earthen fortifications consisting of ramparts and ditches.

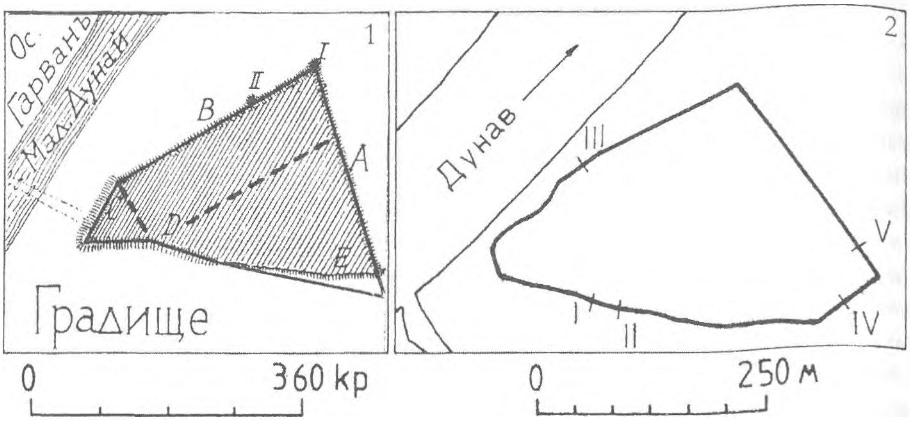
Ос. Гарвань
Мал. Дунай
1
I
II
B
A
C
D
E
Градище
0
360 кр
2
Дунав
III
V
I
II
IV
0
250 м

Обр. 1. План на укрепленията при Попина-Градището. 1. По К. Шкорпил, 1905 г. (с добавка на автора). 2. По Ж. Въжарова, 1956 и Р. Рашев, 1976.
Fig. 1. Plan of the fortifications at Popina-Gradishteto. 1. After K. Škorpil, 1905 (with the author's addenda). 2. After Zh. Vazharova, 1956 and R. Rashev, 1976.

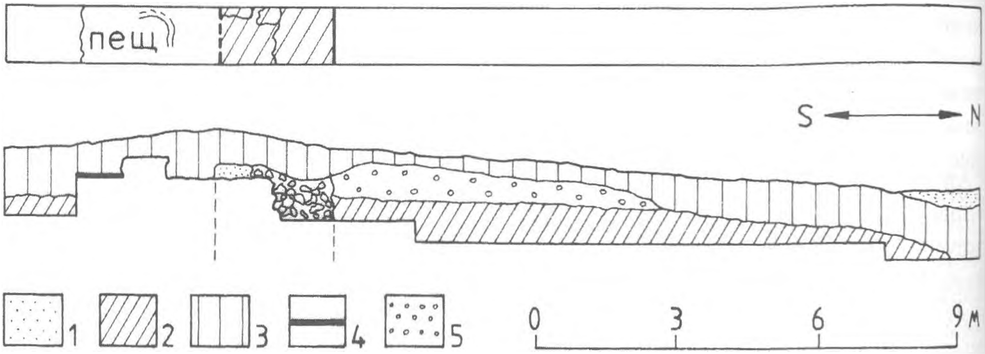
пещ
S
N
1
2
3
4
5
0
3
6
9м

Обр. 2. План и профил на изкопа в сондаж III от 1973 г. Легенда: 1. Жълта пръст. 2. Късноантичен културен слой IV – VI в. 3. Старобългарски културен пласт IX – X в. 4. Под от трамбована глина. 5. Строителен трошляк.
Fig. 2. Plan and cross-section, trench III in 1973. Legend: 1. Yellow soil. 2. Late Roman/ Early Byzantine layer, the 4th-6th century. 3. Old Bulgarian layer, the 9th-10th century. 4. A floor made of trampled clay. 5. Debris.

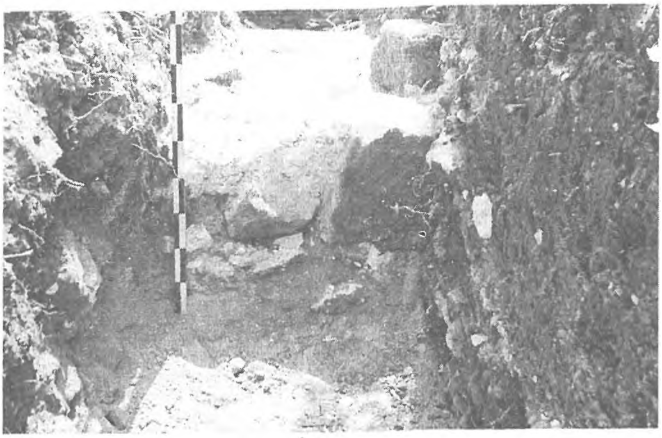

Обр. 3. Останки от северната стена на античната крепост – вътрешно лице.
Fig. 3. Remains of the northern wall of the Late Roman/Early Byzantine fortress – inner face.

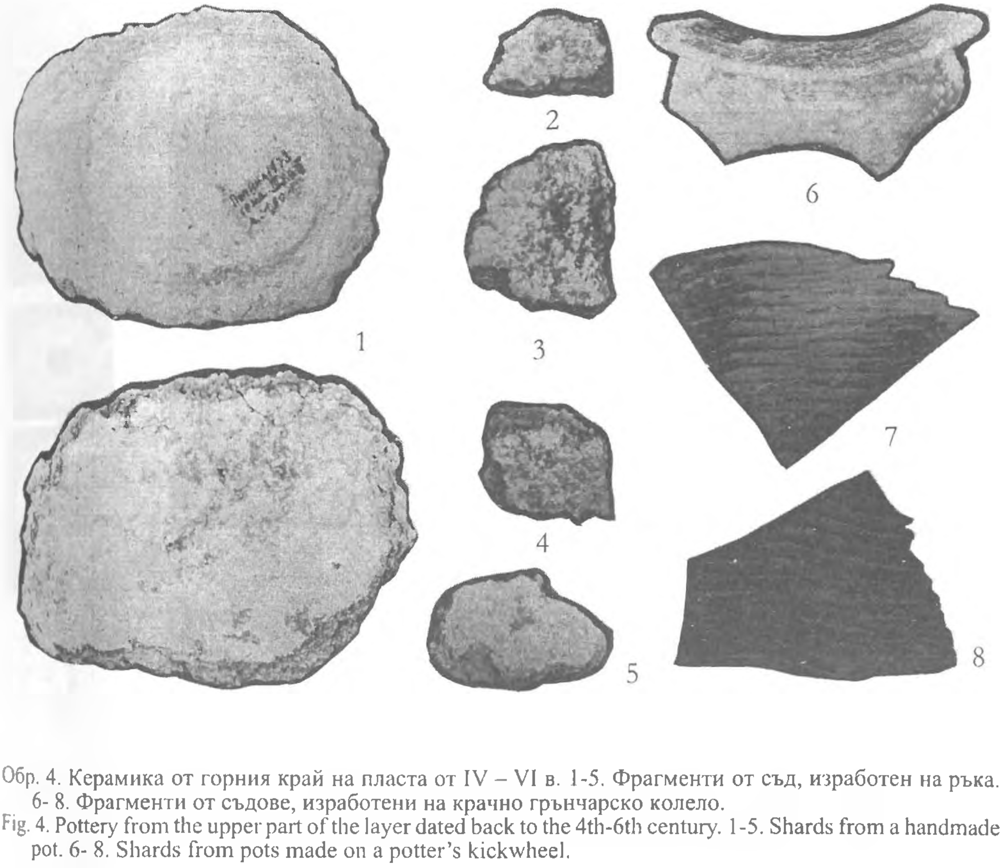

Обр. 4. Керамика от горния край на пласта от IV – VI в. 1-5. Фрагменти от съд, изработен на ръка. 6- 8. Фрагменти от съдове, изработени на крачно грънчарско колело.
Fig. 4. Pottery from the upper part of the layer dated back to the 4th-6th century. 1-5. Shards from a handmade pot. 6- 8. Shards from pots made on a potter's kickwheel.

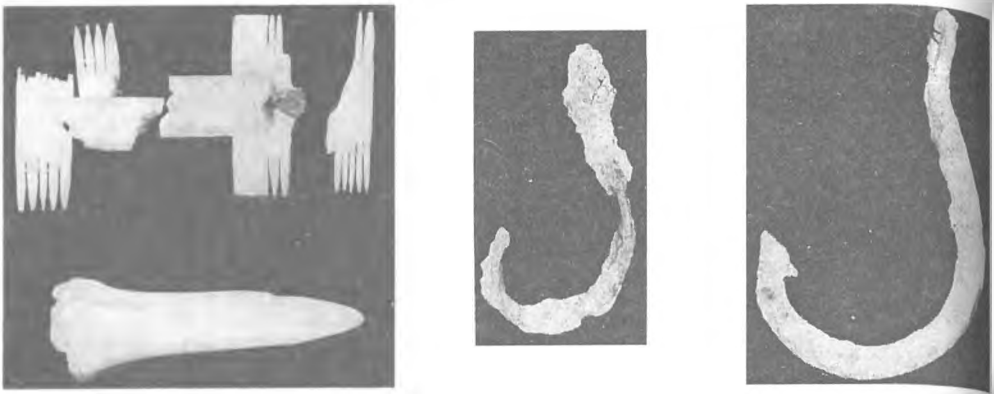

Обр. 5. Находки от културния пласт от IV – VI в.
Fig. 5. Finds yielded by the 4th-6th century layer.

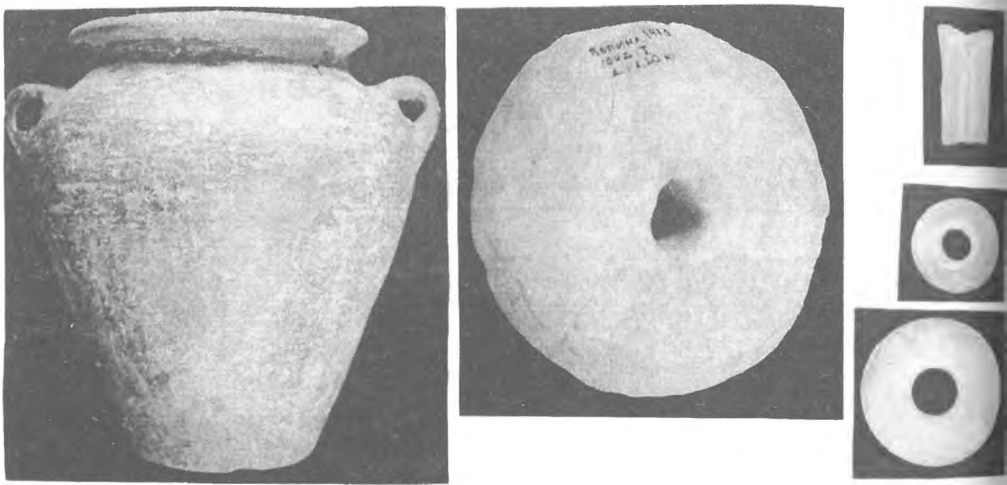

Обр. 6. Находки от културния пласт от IX – X в.
Fig. 6. Finds yielded by the 9th-10th century layer.

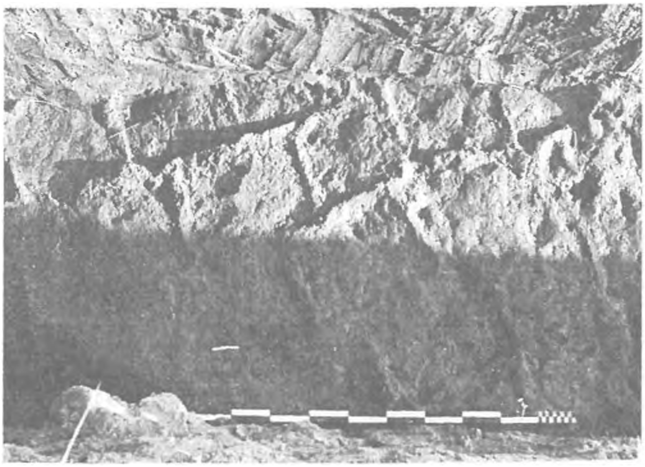

Обр. 7. Отпечатъци от чимове върху влажна глинена подложка в сондаж V.
Fig. 7. Turf Imprints on the wet clay surface in trench V.

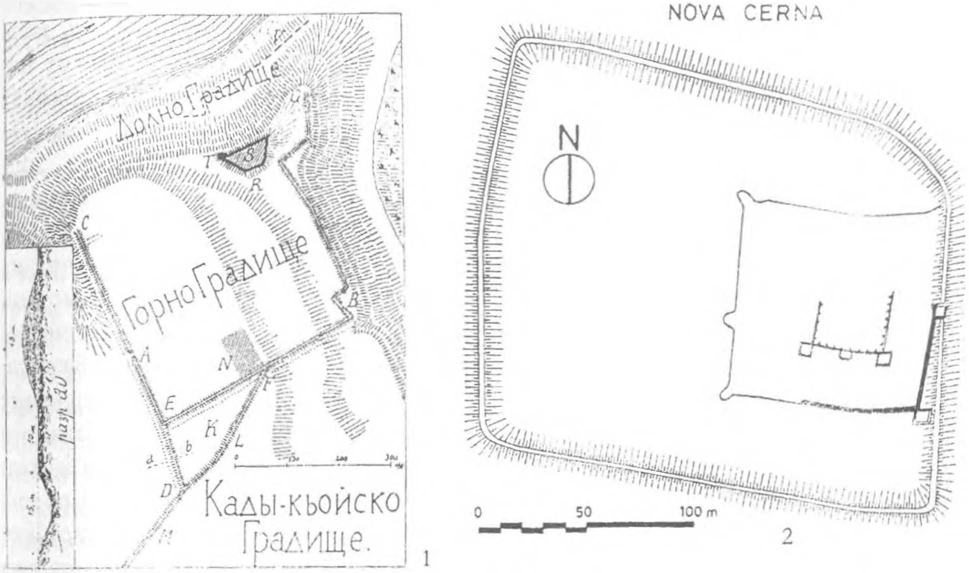
Долно Градище
Горно Градище
Кады-кьойско Градище.
разр. dU
C
S
T
R
B
A
N
F
E
K
L
b
d
D
M
1
NOVA CERNA
N
0
50
100 m
2

Обр. 8. 1. Римски крепости и средновековни землени укрепления западно от Попина. 1. Малък Преславец (по К. Шкорпил 1905). 2. Нова Черна (по Милчев 1977 – Ivanov 1997).
Fig. 8. 1. Roman fortresses and Mediaeval earthen fortifications to the west of Popina. 1. Malak Preslavets (after K. Škorpil, 1905). 2. Nova Cherna (after Milchev, 1977 – Ivanov, 1997).

НОВООТКРИТИ РАННОСРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ И ЕЗИЧЕСКИ НЕКРОПОЛ В С. ВЕЛИНО, ШУМЕНСКО

(предварително съобщение)

Янко Димитров, Христина Стоянова

Село Велино се намира в прорязана от няколко малки рекички и суходолия хълмиста равнина, в северната част на т.нар. Плисковско поле, на 20-на км в посока на север-североизток от град Шумен. То отстои на почти равни разстояния от двете най-важни землени укрепления на Дунавска България – по права линия разстоянието до северозападния ъгъл на плисковското укрепление е 5,5 км (до Дворцовия център 7 км), а до северната линия на укреплението при Кабиюк е 7 км (обр. 1, 2).

През късната есен на 2005 г. землището на селото стана за първи път обект на теренно археологическо проучване, след като бе включено в програмата на изследователския проект “Плиска-Запад”[1]. Основната цел на проучването бе да се потърси ранносредновековна структура – некропол, селище или производствен център, с което би се обяснило откриването на двете луксозни сребърни украси за колан, намиращи се от 1987 г. насетне във фонда на Регионален исторически музей, Шумен, и станали известни в нашата и чужда литература като “гарнитурите от Велино”. Публикувани и коментирани многократно, в наши и чуждестранни издания, те се интерпретират като еталонен паметник на т.нар. група “Врап–Велино”, характеризираща художествената металопластика в земите на юг от Долен Дунав в периода края на VII–VIII в. (Станилов 1991, 181, 183, обр. 1/1, 2/1; Станилов, Атанасов 1993; Fiedler 1996; Станилов 1997, 186 – 187, 212 – 213, табл. I/1, 2, обр. 1/1, 2/2; Станилов 2006, 90–157, обр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 14, 22).

При неясната и несигурна перспектива за скорошно продължаване на теренната работа във Велино, получените при краткотрайните разкопки през 2005 г. резултати, макар да са неокончателни, заслужават по-обстойно представяне от това, което съдържат отчетният доклад и съвсем кратката публикация, поместена в изданието АОР (Рашев и др. 2006, 372–373). Такава е целта на настоящото предварително съобщение.

Източници на ориентировъчна информация за мястото, където можеше да се очаква откриването на ранносредновековни гробове с находки, бяха сведения, съдържащи се в краеведческата книга на Трифон Панайотов (Панайотов 1990, 8), свидетелства на местни жители, които са били събрани през 1986 г. от колегата Тодор Балабанов, както и описанията на все още живи участници в строителните работи, при които е бил разрушен гроб със съдържащ се в него инвентар. Според тях, през 1967–1968 г. при направа на изкоп за строеж на голяма обществена сграда в центъра на селото (т.нар. селсъвет, където сега се помещават кметството, пощенската станция и администрацията на местната земеделска кооперация) бил разрушен гроб с трупополагане. Освен скелета, който бил ориентиран с глава на север, в гроба намерили един или два (разминаващи се сведения на различни хора) глинени съда, единият от тях – сиво-лъскава кана (по информация от Т. Балабанов заведена във фонда на РИМ – Шумен, където обаче не бе открита) и златен накит, без да е ясно дали става въпрос за обеци или за някакъв друг предмет.

---

[1] Изследователският проект “Плиска-Запад”, който е иницииран и се реализира под ръководството на ст.н.с. I ст. д.и.н. Рашо Рашев и ст.н.с. I ст. д.и.н. Станислав Станилов (НАИМ при БАН), с финансиране от Националния исторически музей – София, през 2005 г. обхвана три археологически обекта в зоната на запад от Плиска, вж. за това кратка информация в поредицата АОР.

Съобразно тази предварителна информация, първият сектор на предприетото теренно проучване бе в самия център на селото. Четири проверовъчни сондажни изкопа бяха разположени възможно най-близо до въпросната сграда, в свободните от постройки дворове на читалището и на закритото преди десетина години училище, както и в двора на изоставена частна къща (обр. 2/А, 3/I–IV).

Жилища и ями от II – V в.

В двора на читалището (обр. 3/II, III) и непосредствено от запад на сградата на кметството (обр. 3/IV) бяха регистрирани и частично проучени 2 вкопани жилища и 6 ями. В насипа на жилищата бе открита груба тракийска керамика от римската епоха[2] – фрагменти от дебелостенни паници с разлато конично тяло и пръстеновидно оформено столче, от глина, съдържаща едри примеси варовик и пясък, един фрагмент от голям съд с "букел" украса, както и фрагменти от тънкостенни съдове на крачно колело. Цялостно проучените 4 ями, имащи кръгла или близка до овал форма, с дъно на дълбочина 0,75-1,10 м до 2,10 м от съвременния терен, се разполагат в две стратиграфски нива. В яма от горното ниво бяха открити няколко фрагмента от сравнително тънкостенна еднoръчна стомна, която според технологичните си характеристики – изработка от пречистена глина на бързо колело, много добро изпичане и звънливост на лома, сиво-лъскава повърхност, може да се определи като принадлежаща към т.нар. "федератска керамика" от IV–V в. на Долен Дунав. По класификацията на Л. Вагалински фрагментът от Велино може да се отнесе към кани тип I (Вагалински 2002, 91, 153, 154, каталог № К23, К27). В останалите две ями бяха открити животински кости, а в яма № 2 и купчинка оцветена в червено глина.

Ранносредновековно селище от VIII – началото на IX век

В югозападната част на двора на училището (обр. 3/I) бе цялостно проучен комплекс от жилище-полуземлянка и отстояща на 0,35–0,40 м от неговия югоизточен ъгъл яма за съхраняване на зърно.

Жилището е с правоъгълна форма и има размери 4,10/3,75–3,85 м (обр. 4, 5). Ориентирано е със страните си приблизително точно по посоките на света, с леко отклонение СИ – ЮЗ. Подът е неравен, на дълбочина 1,61–1,70 м от съвременната повърхност. Отоплителното съоръжение е подковообразна печка, разположена в североизточния ъгъл, върху пода. Тя е изградена от големи полуобработени камъни в основата, а във височина е зидана двулицево от средно големи по размер ломени камъни. От стените ѝ бяха запазени два до три реда камъни, а страните на входа бяха оформени посредством два по-големи полуобработени камъка. Огнището на печката е с правоъгълна форма, сравнително малко (0,40/0,35 м), запълнено с дебел слой дървесна пепел. Покрай стените и във вътрешността на жилището бяха разчистени 14 гнезда от вертикални дървени стълбове, носещи покривната конструкция. Те са с диаметър от 0,22 до 0,37 м и дълбочина на вкопаване в пода 0,24–0,50 м. Ако се съди по разположението им, а също и по мястото и ориентацията на печката, може да се допусне, че входът на жилището е бил откъм югозапад, където в среза на изкопа на дълбочина 0,30–0,40 м бе установена прослойка от преотложен льос. В южната част на землянката се разкри голяма яма с правоъгълна форма, размери 1,00/1,00–1,35 м и дълбочина 0,33–0,45 м от подовото ниво. На дъното ѝ, в северната половина, се разчистиха няколко големи необработени камъка, а в запълването ѝ – фрагментирана керамика, ломени камъчета и въглени, каменен прешлен за вретено, желязна пластина и 4 костени шила. Изчерпването на ямата позволи да бъде направен срез в пода на землянката, при което бе установено, че тя има 3 последователни подови замазки от жълта глина с обща дебелина 0,16 м.

---

[2] Консултация за определяне на античната керамика с покойния н.с. Георги Атанасов от РИМ – Шумен.

В насипа на жилището се откри голямо количество животински кости и фрагментирана ранносредновековна керамика от двата основни типа – гърнета без дръжки от песъчлива глина с врязана украса и сиво-лъскава, като повечето фрагменти от този тип са от гърнета без дръжки, но има и цялостно запазен профил на гърне с две захванати за устийния ръб дръжки уши. Сред керамиката има 3–4 къса от характерните за ранните хоризонти на Плиска светлоглинени стомни и кани, изработени на бързо колело, със или без покритие с червена ангоба (Димитров 2004, 185– 186; Димитров 2007, посоч. лит.). По форми и украса битовата керамика е с белези, характерни за VIII – началото на IX в. Освен фрагменти от глинени съдове, в насипа до 0,40 м над пода на жилището се откриха 8 костени шила, 3 точила от зелен пясъчник и част от пота за леене на цветен метал.

В непосредствена близост до югоизточния ъгъл на жилището бе проучена вкопана в здравия льосов терен яма с идеална питосообразна форма, диаметър 0,95–1,25 м и дълбочина 3,35 м от нивото на съвременния терен (обр. 5/А–А1). На дъното ѝ се разкри голям необработен камък, който вероятно е притискал покриващия я дървен капак. В долната част от запълването на ямата не се откри никакъв материал, което насочва към мисълта, че тази яма е използвана до последно по първоначалното си предназначение – за съхраняване на хранителни продукти, най-вероятно на зърно. От горната част на насипа – 1,70–1,80 м над дъното, произхождат няколко фрагмента битова керамика, идентична с тази от жилището, както и силно изтрита медна монета (Рим, III–IV в.)[3]. Близостта на ямата до жилището може да се обясни с това, че са стояли под един покрив.

Съобразно класификацията на Д. Димитров, проученото жилище се отнася към група А, подгрупа I, тип а (Димитров 1975, 216–221). То няма някакви по-особени белези, които да го отличават от останалите, проучени досега жилища полуземлянки от периода VIII–XI в. Четириъгълната яма, която бе разчистена в средата на пода му, също не е изолирано явление. Такива ями, с овална или правоъгълна форма, се откриват често в ранносредновековните жилища – например жилище № 10 в селището при Попина, м. Джеджови лозя (Въжарова 1965, 26–28, обр. 14/1), жилище № 10 в селището при Гарван (Въжарова 1986, 87–88, обр. 71), жилище № 1 в селището при Каспичан (Стоянова 2004, 93–99, обр. 3/1) и др. Според тяхното местоположение в жилището – встрани от отоплителното съоръжение и непосредствено под пода, за този тип ями обикновено се приема, че са били използвани за съхраняване на хранителни продукти или предмети, служещи в домакинството. В някои случаи, като например в жилището при Каспичан, те са имали и дървени капаци.

---

[3] Монетата бе определена от н.с. д-р Жени Жекова, нумизмат в РИМ – Шумен, за което ѝ благодарим.

Бъдещи разкопки в свободните от съвременни постройки терени около проученото жилище полуземлянка (обр. 2/А, 3/I, 6/А), особено в посока към протичащата на 150 м източно от него рекичка, ще имат за резултат откриването на други жилища от същото селище. Местоположението му – в широка 100-на м ивица по невисокия десен бряг на протичащата в посока на юг рекичка, върху първата незаливна тераса, която е с лек наклон към изток (обр. 2/А), е обичайно за селищата от ранното средновековие.

Некропол на ранносредновековното селище (VIII–началото на IX в.)

Откриване на некропола, ситуация на гробовете

Вторият сектор на археологическото проучване във Велино отстои на 400 м от новооткритото ранносредновековно селище, в най-западната част на сегашното село (обр. 2/Б, 3/V–XI, 6/Б, 7). Тук, непосредствено под равната местност, известна като "Старите лозя", в началото на обширна тераса с наклон към изток, по посока на реката (денивелация 32 м до жилището полуземлянка), бяха открити 7 гроба. Те попадат в чертите на частни дворове, намиращи се от двете страни на улица "Шипка". Предварителните сведения на собствениците на двете крайни къщи бяха, че при изкопаването на техните основи и при забиването на бетонните стълбчета на една от оградите се е попадало на скелети, някои от тях "легнали по очи, с глави обърнати на север". Това стана причина терените в близост до тези две къщи да бъдат проверени посредством 7 сондажни изкопа (обр. 3/V–XI, 7).

На дълбочина 0,70 м в изкоп VI се попадна на гроб № 1 от некропола, който бе частично разрушен (обр. 8). В посока на юг от него, до банкета на асфалтовата улица, бе проследен слой с ломени камъни, животински кости и фрагментирана битова керамика от VIII–IX в.

В западния край на изкоп VIII, на дълбочина 0,30–0,40 м, бе пресечена ямка съдържаща купчинка от негорели животински кости, някои от тях по-едри, както и късчета от горели кости. Първоначално предположихме, че сме попаднали на останки от тризна, но след цялостното разкриване на ямата стана ясно, че е пресечено безурново трупоизгаряне, гроб № 2 (обр. 9).

В западния край на изкоп IX, на дълбочина до 0,70 м, се очерта елипсовидна по форма яма с размери 0,90/0,43 м, равно дъно на дълбочина 0,90 м, ориентирана СЗ – ЮИ. В запълването – смесена кафявосива пръст и една голяма кост от говедо. Възможно е да е съвременен изкоп, но не трябва да се изключва и възможността за кенотаф. В източната част на този изкоп бе изчерпана широка 1,00 м и дълбока 1,10 м траншея с посока северозапад – югоизток, запълнена с тъмнокафява смесена пръст. В западната ѝ половина, на 0,30 м над дъното, се разкриха няколко ломени камъка, оформящи нещо като зидче. От насипа в траншеята произхождат 1–2 животински кости и 1 фрагмент от гърне с врязана украса VIII–IX в.

За проучване на некропола в посока на юг и на север бяха заложени двата отстоящи на 85 м един от друг изкопи X и

XI (обр. 3/X, XI, 7). В северното уширение на изкоп X (южния изкоп) се попадна на широка 0,30 м траншея с прави стени и посока северозапад–югоизток, която бе запълнена с кафяво-жълта пръст. Траншеята прорязва отчасти гроб № 7, който е на съвсем малко дете, покрит с два плочести камъка. Около други такива, но по-едри камъни, разчистени в южното уширение на този сондаж, се откри обеца-халка от медна тел, вероятно от детския гроб.

В най-северния изкоп XI се попадна на компактна група от 4 гроба, означени с № 3, 4, 5 и 6, от които цялостно проучени бяха три, а откритият през последния работен ден гроб № 6 бе разкрит частично, колкото да се провери ориентацията на скелета, и отново заринат.

Описание на гробовете

Гроб № 1. Изкоп VI/сектор 2 (обр. 8). Трупополагане. Израсъл индивид. Ориентация 360°, глава на север. Гробна яма неочертана. Гробът отчасти разрушен – горната част на черепа е унищожена от вертикално забито бетонно стълбче. Кости на дълбочина 0,58 (горна част на черепа) – 0,70 м. Дължина на скелета 1,60 м, ширина в раменния пояс 0,38 м. Позиция: по гръб, краката изпънати, ръцете също – дясна китка вдясно от таза, лявата китка под горната част на лявата бедреница. Инвентар: вдясно от черепа – късче от медна ламаринка от обеца (?).

Непосредствено от север на скелета, на 0,45–0,50 м над дъното на гроба, са разкрити 8 плочести камъка (размери общо 0,95/0,55 м), наредени в редица север–юг. Южно от тях, както и от скелета, на дълбочина от 0,26 до 1,15 м е изчерпан насип от сиво-кафява тъмна пръст, примесена с множество животински кости, дребни ломени камъни, няколко фрагмента от гърнета с врязана украса и от сиво-лъскави съдове VIII–IX в. Ако се съди от очерталата се на дълбочина 1,15 м северна граница, оставаща отчасти под пищялите на скелета, тази структура няма пряка връзка с гроба (изглежда, тя го предхожда). В посока на юг тя остава под асфалтовото покритие на улицата, но на запад, където продължава, е належащо да се направи проверка на терена.

Гроб № 2. Изкоп VIII, западен край (обр. 9). Трупоизгаряне. Две застъпващи се кръгли ямки, северната с диаметър 0,50 м и дълбочина 0,30–0,40 м, южната с диаметър 0,65–0,70 м и дълбочина 0,45–0,50 м. Общи размери на гроба 1,12/0,52–0,67 м. В по-дълбоката южна ямка открити обгорели човешки кости, в по-плитката ямка – негорели животински кости (“хранителни останки, основно от овца, кокошка и от съвсем малко прасе”)[4] и един фрагмент от сиво гърненце с цял профил.

Гроб № 3. Изкоп XI, централна част и уширение на юг. Трупополагане. Израсъл индивид. Ориентация 77° (глава на изток). Гробна яма с “двуделни” очертания – северната част елипсовидна, южната с форма на неправилен извит овал. Размери 1,80/0,60–1,25 м. Дълбочина 0,95 м. Скелет положен в северната част на ямата, костите силно изтлели, част от тях липсват: двете кости на дясната предмишница и половината от лявата предмишница, ребрата. Позиция: по гръб, с изпънати крака и ръце. Дължина на скелета 1,48 м, ширина в раменния пояс 0,40 м. Инвентар: в южната част на гробната яма, на дълбочина 0,90 м, непосредствено до долната част на левия пищял – половинка от гърне от песъчлива глина с врязана украса, белези за датировка в VIII – началото на IX в.

---

[4] Данни от остеологично изследване на ст.н.с. д-р Лазар Нинов, комуто благодарим за предоставената информация.

Гроб № 4. Изкоп XI, западна част и уширение на север (обр. 10а-б). Трупополагане. Израсъл индивид. Ориентация 347° (глава на север). Гробна яма с форма на неправилна елипса. Размери 1,90/0,64–0,80 м. Дълбочина 0,90 м. На 0,15–0,55 м над дъното, непосредствено над горната дясна част от скелета – "двускатно" оформено покритие от плочести камъни. Скелет в пълен анатомичен състав, костите добре запазени. Дължина 1,58 м, ширина в раменния пояс 0,35 м. Позиция: тялото по гръб, череп обърнат леко наляво, ръцете свити в лакътните стави – дясната мишница настрани, лежи в коремната област, лявата нагоре, лежи върху лявата половина на гръдния кош. Без инвентар.

Гроб № 5. Изкоп XI, западен край и уширение на север (обр. 11/а-б). Трупополагане. Израсъл индивид. Ориентация 345° (глава на север). Четириъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,04/0,60 м. Дълбочина 0,78 м. На 0,33–0,48 м над дъното на ямата – покритие с 6 плочести мергела. Кости на скелета в пълен анатомичен състав, но в особена позиция: торсът и главата по гръб, краката – силно свити в тазобедрените и колянните стави, върху гръдния кош; костите на ръцете разчленени по раменните и лакътни стави, лежат върху и встрани от гръдния кош. Без инвентар.

Гроб № 6. Изкоп XI, западна част и уширение на юг. Недопроучен гроб. Трупополагане. Израсъл индивид. Ориентация с глава на запад, крака на изток. Кости на дълбочина 1,95 м – скелетът разкрит в областта на таза, след което е засипан, оставен за допроучване. В насипа на ямата – 2 фрагмента от сиво-лъскава кана, VIII – началото на IX в.

Гроб № 7. Изкоп X, западна част и уширение на север. Трупополагане. Детски гроб. Ориентация 358° (глава на север). Елипсовидна гробна яма с размери 0,85/0,40 м. Дълбочина 0,70 м. На 0,20 м над дъното ямата е покрита изцяло с 2 по-големи и няколко малки плочести камъка. Под тях се откриха почти напълно изтлели кости на съвсем малко дете – част от черепа, 2 от ребрата, едната ключица. Инвентар: встрани от гробната яма, на разстояние 1,10 м от нея, в дупка на риещо животно се откри обеца халка от сребърна тел.

Особености на некропола, аналогии

Макар и характеризиран засега според откъслечни данни, според разположението, белезите на погребалния обряд, гробните съоръжения и инвентара, некрополът във Велино може да бъде сравняван и показва сходство с много от проучените цялостно или сравнително пълно двуобредни некрополи "тип Нови пазар" от езическия период на Първото българско царство (обобщителни изследвания с литература по темата: Станчев, Иванов 1958; Димитров 1974; Въжарова 1976; Въжарова 1977; Димитров 1987, с. 209 сл.; Fiedler 1992; Рашев 2001, 20–22; Рашев 2008).

Разположение. Разположението на некропола във Велино – върху обширна и със стръмен наклон към реката тераса (обр. 12/Б), най-ниската част на която е заета от селището (обр. 12/А), е обичайно за повечето от посочените биритуални некрополи. Според стари и по-нови изследвания, в повечето случаи когато са локализирани едновременно селище и принадлежащият му некропол, например Кюлевча, Ножарево (Рашев 2008), Девня-1 (Димитров 1971, 57), Девня-3 (Димитров 1972, 45) и др., се вижда, че некрополите заемат предимно по-високата част от терасата над селището и са отдалечени от тях на 300–600 м. Много сходно например е разположението на некропола при Ножарево, който, подобно на този във Велино, заема високата част на равна тераса, заета в ниското от селището, разположено и тук покрай дълбока тясна долина с протичаща в нея рекичка (Рашев, Станилов 1989, 214, обр. 1). Същите черти показва и разположението на некропола при Караманите – в най-западната част на днешното село, като синхронното му селище отстои на 250 – 300 м източно, на терасата на дълбоко суходолие (Рашев, Красилников 2007).

Ориентация. Във Велино преобладаваща, изглежда, ще се окаже ориентацията на гробовете по посока север – юг (глава на север при гробовете с трупополагане). Така са ориентирани повечето от гробовете № 1, 4, 5, 7, както и гроб № 2 – единственото засега безурново трупоизгаряне. Наред с този налагащ се засега извод е важно да се обърне внимание, че два от гробовете с трупополагане са ориентирани по посока изток – запад (при гроб № 3 главата е на изток, а при гроб № 6 - на запад).

Северната ориентация е единствена или преобладава в повечето от биритуалните езически некрополи южно от Дунав. Такива са некрополите при Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 15), Кюлевча (Въжарова 1976, 86), Правенци (вж. статията на Т. Балабанов в настоящия сборник), Девня-1, Девня-3 и Варна-1 (Димитров 1974, 69), Бдинци (Въжарова 1976, 141; Въжарова 1981, 81), Топола (Ангелова и др. 1997, 143), Балчик-3 (Димитров 1991, 91; Дончева-Петкова 2007), нехристиянските трупополагания в смесените езическо-християнски некрополи в Русенско – Николово, Табачка, Красен, Тръстеник (Станчев 1989, 241, 247; Станчев 2004, 9) и при Караманите (Рашев, Красилников 2007). Същото се отнася и за крайдунавските биритуални некрополи при Извору (Mitrea 1989; Fiedler 1992, 442–447, Abb. 123), Истрия "Капул Виилор" (Зирра 1963; Fiedler 1992, 427–442) и Фрътещи (Dolinescu-Ferche, Ionescu 1970).

Ориентацията изток-запад, която във Велино засега е засвидетелствана само с гроб № 3, е преобладаваща или има значителен дял при езическите трупополагания в некрополите Хитово-2 и 3 (Йотов 1989, 225; Йотов 1997, 155), Николово (Станчев 1989, 241; Станчев 2004, 9), Фрътещи (Dolinescu-Ferche, Ionescu 1970; Fiedler 1992, 427) и особено Истрия "Капул Виилор", където делът на ориентираните изток–запад трупополагания достига 24 % (Fiedler 1992, 427–442, Abb. 122). Единични случаи, при които погребаният е бил положен с глава на изток, крака на запад, има в некрополите при Правенци (вж. статията на Т. Балабанов в настоящия сборник), Върбяне (Рашев 2008, 100), Девня-1 и Девня-3 (Димитров 1974, 69), Бдинци (Въжарова 1981, 81), Балчик-3 (Димитров 1991, 91), Топола (Ангелова и др. 1997, 143), Черна (Василчин 1989, 200), Ножарево (Рашев, Станилов 1989, 217, обр. 3), Батин-2 (Станчев, 1989, 241), Долни Луковит-1 (Въжарова 1976, 176, 195, обр. 106), Султана и Извору (Fiedler 1992, 443, 447, Abb. 123, 124/ 26, 29, 134).

Езическите трупополагания с ориентация запад – изток, какъвто е гроб № 6 във Велино, са преобладаващи или имат значителен дял в некрополите Обършия Ноуа (Toropu, Stoica 1972, 164 – 165, fig. 2) и Султана (Mitrea 1988; Fiedler 1992, 447–451, Abb. 124). Като неосновна, обикновено при периферните гробове, повечето от които са християнски, тази ориентация е регистрирана в биритуалните некрополи при Кюлевча (Въжарова 1976, 87, 97, 110, 133, 136, обр. 45), Бдинци (Въжарова 1976, 142, 148, 161, обр. 88), Девня-3 (Димитров 1972, 49; Димитров 1974, 69), Топола (Дончева-Петкова и др. 1989, 187; Ангелова и др. 1997, 143, 146), Хитово-2 (Йотов 1997, 157, 159), Ножарево (Рашев, Станилов 1989, 214), Извору (Fiedler 1992, 443, Abb. 123), Върбяне (Рашев 2008), Караманите (Рашев, Красилников 2007), Правенци (вж. статията на Т. Балабанов в настоящия сборник), Султана (Fiedler 1992, 447, Abb. 124), Черна (Василчин 1989, 200).

Устройство на гробовете. Очевидно е, че при повечето от гробовете с трупополагане във Велино характерна и повтаряща се особеност е поставянето на камъни в гробната яма, на 0,10 м и повече над костите, като при детски гроб № 7 е покрита цялата яма. Паралели по този показател са езическите трупополагания в двуобредните некрополи Топола (Дончева-Петкова и др. 1989, 190–191, обр. 7; Ангелова и др. 1997, 142-143), Хитово-2 (Йотов 1989, 222–223; Йотов 1997, 155, 157–160), Хитово-3 (Йотов 1991, 101; Йотов 1997, 162), Бдинци (Въжарова 1976, 141, 158; Въжарова 1981, 78, табл. IV/3, VI/3), Девня-1, Девня-3, Варна-1 (Димитров 1971, 62, 63, 65, обр. 5, 7; Димитров 1972, 48-49, табл. II/1–3; Димитров 1974, 68–69; Димитров 1976, 109–110, обр. 2), Балчик-3 (Димитров 1991, 91, 95, 98–99; Дончева-Петкова, Апостолов 2005, 284–285; Дончева-Петкова 2007), Черна (Василчин 1989, 200), Истрия - Капул Виилор (Зирра 1963, с. 364, рис. 8/ 1).

При гробове № 4 и № 5 във Велино камъните оформят покрития само над горната част на скелета, на 0,10 и 0,35 м над костите. Практиката за направа на покрития над тялото на погребания, или за неговото притискане с камъни, е засвидетелствана в биритуалните некрополи Бдинци (Въжарова 1976, 141, 158; Въжарова 1981, 78, табл. IV/3, VI/3), особено в Девня-1, само като изключение в Девня-3, където са характерни гробовете с т. нар. "примитивни саркофази" (наричани също "цистови гробове"), докато почти липсва във Варна-1 (Димитров 1971, 62, обр. 7; Димитров 1972, 49, 55, табл. II/1, 3, III/4, 5; Димитров 1976, с. 109–110, обр. 2). В Топола много от гробовете са цялостно или частично оградени с камъни, част от тях са с покрития маркировки на нивото на средновековния терен (Дончева-Петкова и др. 1989, 190–191, обр. 7; Ангелова и др. 1997, 142–143). В Балчик-3 има гробове с каменно покритие в средната част на ямата, на 0,35– 0,50 до 1,00 м над костите, също и цистови гробове (Димитров 1991, 91; Дончева-Петкова, Апостолов 2005, 284–285; Дончева-Петкова, Апостолов 2006, 330), подобни особености имат и гробове в некрополите Хитово-2 и 3 (Йотов 1989, 222–223; Йотов 1991, 101; Йотов 1997, 155, 157–160, 162) и Черна (Василчин 1989, 200, обр. 1).

Особеност на единственото проучено във Велино трупоизгаряне – гроб № 2, е двойната яма, която има сравнително големи размери, ориентирана е север–юг, като останките от жертвена храна и горелите човешки кости са разделени. С големи размери (до 1,10 м дължина) и ориентирани север–юг са част от ямните трупоизгаряния в Топола, които също съдържат негорели животински кости и ритуално натрошени съдове (Дончева-Петкова и др. 1989, 189; Ангелова и др. 1997, 145). В Девня-3 две от трупоизгарянията се отличават с големите си (до 1,30/1,05 м) елипсовидни ями (Димитров 1972, 48). Издължени ями на трупоизгаряния със северна ориентация има в Балчик-3 (Дончева-Петкова, Апостолов 2005, 284).

Положение на скелетите. Във Велино обикновено погребаните са положени по гръб, с опънати ръце и крака. Тази позиция е най-често срещаната при езическите трупополагания в ранносредновековните некрополи южно от Дунав (Въжарова 1976, 86, 141; Димитров 1974, 69; Fiedler 1992; Рашев 2008).

По-особено е положението на погребаните в гроб № 4 – "полухокер" на лявата страна и в гроб № 5 – "хокер по гръб", с разчленяване на ръцете. “Полухокери” се срещат в почти всички раннобългарски некрополи от VIII–IX в. Много по-рядко в тях са установени и погребения в позиция “хокер по гръб”. В първата публикация на некропола при Кюлевча са посочени “два хокера и четири псевдохокера”, единият от които разсечен, но тези данни не са сигурни – в каталога на гробовете и илюстрациите всъщност има данни само за полухокери (Въжарова 1976, 89–140). Същото се отнася и за Долни Луковит-1, където има два гроба с полухокери (Въжарова 1976, 175, 188, 195, обр. 114, 118/1) и за Бдинци, където според описанията 10 гроба са със скелети в “положение псевдохокер” (Въжарова 1981, 78, 80, табл. V/2) и 5 гроба в “позиция хокер” (Въжарова 1976, 148, обр. 92; Въжарова 1981, 78, 80, табл. V/1). В некрополите Девня-1 и 3 и Варна-1 гробовете със скелети в свито положение – някои настрани, други по гръб, са повече от 18 (Димитров 1971, 61, 64, обр. 4 а, 6 а; Димитров 1972, 50, табл. II/4, III/6; Димитров 1974, 68–73, обр. 17, 22/а; Димитров 1976а, 110–111, обр. 3). Гробове, в които покойникът е положен настрани, а също и хокери, има в Топола (Дончева-Петкова и др. 1989, 192–193, обр. 8; Ангелова и др. 1997, 143, 149, табл. 1/3), а също в некрополите Балчик-3 (Димитров 1991, 95, 97; Дончева-Петкова, Апостолов 2006, 330) и Хитово-2 и 3 (Йотов 1989, 222; Йотов 1997, 157, 160–161). Най-точни паралели на “полухокера” и особено на “хокера по гръб” от Велино представляват гробове в некрополите при Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 9, 10–12, 31–33, табл. V/7, VII/19, 21, VIII/24, X/32, XII/35) и Ножарево (Рашев, Станилов 1989, 216).

Инвентар. Във Велино гробният инвентар включва: останки от жертвена храна – негорели животински кости, открити както в единствения гроб с трупоизгаряне, така и в едно от трупополаганията; глинени съдове – в трупополагане гроб № 3 и в гроба с трупоизгаряне, като и в двата случая са поставени не цели, а части от съдове; фрагменти от глинени съдове – в насипа на две от трупополаганията; обеца-халка от медна тел при единственото детско трупополагане. И по този показател некрополът във Велино има множество очевидни още на пръв поглед съответствия с езическите некрополи от VIII–IX в. на територията на ранносредновековна България. Тяхното изброяване тук не е необходимо, заслужава обаче да бъдат посочени само най-характерните примери на идентична позиция на съда дар (до стъпалата на погребания) от некрополите Кюлевча (Въжарова 1976, 96, 123, 125, 137), Бдинци (Въжарова 1976, 148, обр. 92/1), Нови Пазар (Станчев, Иванов 1958, 9–11, табл. V/9, 10, VI/16, IX/27, X/29, 30, XII/36, XII/40) и Ножарево (Рашев, Станилов 1989, 216–217, обр. 2, 4), където именно това е предпочитаното място за поставяне на съда дар, за разлика например от некрополите Девня-1 и Топола, при които са повече случаите на поставяне на съда дар до главата на погребаните (Димитров 1971, 63; Ангелова и др. 1997, 144).

Изводи

От направения сравнителен анализ следва, че проучените досега 7 гроба във Велино принадлежат на некропол, който може да се причисли към двуобредните езически некрополи “тип Нови пазар” от езическия период на Първото българско царство. Няма никакво съмнение, че той е оставен от обитателите на новооткритото ранносредновековно селище покрай реката. Това се доказва по категоричен начин от битовата керамика намерена в три от гробовете и изобщо в сектора на некропола. По технология, форми и декорация тя е идентична с тази, намерена в единственото засега проучено жилище, от селището и също би следвало да се датира в VIII – началото на IX в.

Откритият във Велино комплекс от ранносредновековно селище и принадлежащият му некропол обогатява възможностите за характеристика на обитаемите зони в близката околност на Плиска през нейния ранен столичен период, допълвайки за пръв път съществуващата досега картина в западна посока (досегашните целенасочени теренни обхождания с регистрирани ранносредновековни селища и некрополи обхващат землищата на Новопазарската селищна система, т.е. на изток и на север от Плиска (срв. Материали 1995; Балабанов 2003; вж. също статията на Т. Балабанов в настоящия сборник).

Що се отнася до евентуалното откриване на център за производство на художествен метал, с който да се свърже намирането на двете сребърни украси за колан, видя се, че повечето находки от единствената проучена землянка от селището имат ясно изразен битов характер, а погребаните в некропола са хора с невисок материален и социален статус. Все пак, откритите в землянката необичайно много костени шила и най-вече фрагментът от пота за леене на цветен метал подсказват за наличието на някаква занаятчийска дейност, което е достатъчна предпоставка за продължаване на археологическите търсения.

Ангелова и др. 1997: Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двуобредният ранносредновековен некропол край село Топола, Каварненска община. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 141–154.

Балабанов 2003: Т. Балабанов. Археологически свидетелства за поселищния живот в Новопазарска община (праистория и средновековие). – Плиска-Преслав, 9, 2003, 81–103.

Вагалински 2002: Л. Вагалински. Излъскана керамика от I – начало на VII век южно от Долен Дунав (България). София, 2002.

Василчин 1989: И. Василчин. Двуобряден езически ранобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 198–213.

Въжарова 1965: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век. София, 1965.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София, 1976.

Въжарова 1977: Ж. Въжарова. Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). – Археология, 1977, 2, 30–50.

Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Двуобряден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. – ИНМВ, 17 (32), 1981, 77–109.

Въжарова 1986: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI в. София, 1986.

Димитров 1971: Д. Димитров. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. – ИНМВ, 7 (22), 1971, 57 –76.

Димитров 1972: Д. Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при град Девня. - ИНМВ, 8 (23), 1972, 45– 65.

Димитров 1974: Д. Димитров. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII – X в.). – ИАИ, XXXIV, 1974, 51–94.

Димитров 1975: Д. Димитров. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI-XI в. в Североизточна България. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 212–245.

Димитров 1976: Д. Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при град Девня. – ИНМВ, 8 (23), 1972, 45–65.

Димитров 1976а: Д. Димитров. Двуобреден раннобългарски некропол при Варна. – Преслав 2, 1976, 107–124.

Димитров 1987: Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Димитров 1991: М. Димитров. Старобългарски некрополи в Балчик (VII–IX в.). – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, С., 1991, 87–100.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977–1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 2004, 169–197.

Димитров 2007: Я. Димитров. Към характеристиката на светлоглинената и червеноглинена керамика на бързо колело от VIII – IX в. в Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4, 2007 г. (под печат).

Дончева-Петкова 2007: Л. Дончева-Петкова. Нови данни за некропол № 3 при Балчик. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4, 2007 (под печат).

Дончева-Петкова, Апостолов 2005: Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов. Археологически разкопки на биритуалния некропол при Балчик. – В: АОР през 2004 г. XLIV Национална археологическа конференция. С., 2005, 284–285.

Дончева-Петкова, Апостолов 2006: Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов. Проучвания на биритуалния некропол при Балчик. – В: АОР през 2005 г. XLV Национална археологическа конференция. С., 2006, 328 –329.

Дончева-Петкова и др. 1989: Л. Дончева-Петкова, Ст. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 177–186.

Зирра 1963: В. Зирра. Двуобрядовый могильник раннофеодальной эпохи в Капул Виилор – Истрия. – Dacia N.S., 7, 1963, 355–412.

Йотов 1989: В. Йотов. Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 221–230.

Йотов 1991: В. Йотов. Ранносредновековен некропол Хитово–3. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 101–108.

Йотов 1997: В. Йотов. Ранносредновековните некрополи в с. Хитово № 2 и № 3 (нови данни). – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 155–171.

Материали 1995: Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска–Преслав, 7, 1995, 155–332.

Панайотов 1990: Тр. Панайотов. Село Велино – исторически очерк. Шумен, 1990.

Рашев 2001: Р. Рашев. Българската езическа култура през VII–IX век (археологическа характеристика). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен "доктор на историческите науки". София, 2001.

Рашев и др. 2006: Р. Рашев, Ст. Станилов, Я. Димитров, М. Инкова, И. Кънев, Х. Стоянова, Ст. Иванов. Плиска – Запад. – В: АОР за 2005 г., София, 2006, 371–374.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура през VII – IX век. София, 2008.

Рашев, Красилников 2007: Р. Рашев, К Красилников. Некрополът при Караманите (предварително съобщение). – Проблеми на прабългарската история и култура, 4, 2007 (под печат).

Рашев, Станилов 1989: Р. Рашев, Ст Станилов. Раннесредновековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение). – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 214–220.

Станилов 1991: Ст. Станилов. Паметници на металопластиката от VIII – IX в. в България. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 181–197.

Станилов 1997: Ст. Станилов. Памятники аварского типа в староболгарской культуре. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 186–232.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7 – 9 век). София, 2006.

Станилов, Атанасов 1993: Ст. Станилов, Г. Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей. – Археология, 1993, 1, 43–53.

Станчев 1989: Д. Станчев. Прабългарски компоненти в погребалния обряд и инвентара на ранносредновековните некрополи в Русенско. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 241–254.

Станчев 2004: Д. Станчев. Ранносредновековни некрополи от Русенско. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен "доктор". София, 2004.

Станчев, Иванов 1958: Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958.

Стоянова 2004: Хр. Стоянова. Средновековно селище до гр. Каспичан (по трасето на автомагистрала "Хемус"). – ИИМШ, 12, 2004, 92–100.

Dolinescu-Ferche, Ionescu 1970: S. Dolinescu-Ferche, M. Ionescu. La necropole bi-rituele du VIIIe siecle a Fratesti-Giurgiu. - Dacia N.S., 14, 1970, 419–430.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zur Graberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil 1-2. Universitatsforschungen zur prahistorische Archaologie 11. Bonn 1992.

Fiedler 1996: U. Fiedler. Die spatawarenzeitlichen Gurtelbestandteile vom Typ Vrap – Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). – Germania 74, 1996, 248–264.

Mitrea 1988: B. Mitrea. La necropole birituelle de Sultana – resultats et problemes. – Dacia N.S., 32, 1988, 91–139.

Mitrea 1989: B. Mitrea. Das Graberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvorul, jud. Giurgiu (I). – Dacia N.S. 33, 1989, 145–219.

Toropu, Stoica 1972: O. Toropu, O. Stoica. La necropole prefeodale d'Obirsia-Olt (Note preliminaire). – Dacia, N.S. 16, 1972, 163–188.

NEWLY FOUND EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT AND PAGAN NECROPOLIS IN THE VILLAGE OF VELINO, SHUMEN REGION

(PRELIMINARY REPORT)

Yanko Dimitrov, Hristina Stoyanova

Summary

The village of Velino is situated in the hilly plane in the northern part of the so-called Pliska field that is cut by several small river valleys and dry valleys. The village is located at almost equal distances from the two most important Early Mediaeval Bulgarian earthen fortifications – Pliska and Kabiyuk (Fig. 1). Archaeological excavations that were part of Pliska-West Research Project were made in the fall of 2005. The research was mainly aimed at finding an Early Mediaeval site – necropolis, village or production center – that can be related to the couple of luxurious silver belt mountings kept in the collection of the Regional Museum of History in Shumen known as "the Velino belt mountings".

Eleven trenches were made in the central (sector A) and the western (sector B) parts of the modern village (Fig. 2). Two houses and six pits were discovered and partially excavated in the southern part of sector A (Fig. 3/II-IV). The houses yielded Roman pottery (the 2nd-4th century) – coarse Thracian knobbed ware as well as fine ware made on potter's kick wheel. Four of the pits that were completely excavated were related to two stratigraphic levels, which overlaid each other at some places. One of the pits related to the upper level yielded fragments of a one-handled grey burnished pitcher that is typical for the so-called "foederati pottery" dated to the 4th – 5th century.

A house partially dug into the ground and a grain storage pit situated 0.5 m away from the house (Fig. 4, 5) were completely excavated in the northern part of sector A (Fig. 3/I). The house is rectangular (3.93 x 4.20 m) and is oriented according to the world directions. The heating structure – a horseshoe-shaped oven made of small and middle size stones was situated in the northeastern corner of the house and its opening faced the south. Fourteen postholes supporting the roof were found along the walls and inside the house. The house yielded the 8th – the early 9th century pottery, bone awls, a spindle whirl, sharpening stones and a fragment of a melting pot for non-ferrous founding.

Seven graves (Fig. 6/ Б, 7) were excavated in sector B, 400 m to the west from the above mentioned house (Fig. 2/ Б, 3/ I-XI). One of the graves yielded a cremation burial without an urn (Fig. 9) and the rest – inhumation burials, four of them being north oriented, one is oriented to the east and one – to the west (Fig. 8, 10, 11).

The necropolis in Velino is similar to many of the bi-ritual necropolises (the Novi Pazar type) partially or completely excavated and dated to the pagan period of the First Bulgarian kingdom. It is beyond any doubt that it was left by the inhabitants of the newly found Early Mediaeval settlement, a fact that is proved by the pottery yielded by three of the graves. The pottery is identical in shape, decoration and technique to the pottery found in the excavated house from the settlement and is also dated to the 8th – the early 9th century.

The Early Mediaeval settlement and its necropolis found in Velino provide an opportunity for a more detailed characterization of the inhabited zones in the neighborhoods of Pliska in the early capital period. As for the expectation related to the discovery of an early production center for metal art objects we have to admit that neither the excavated pithouse nor the necropolis yielded any finds supporting such thesis; the finds from the pithouse were directly related to the everyday life and the people buried in the necropolis were apparently people who did not have high social status or living standard. However, the unusually high number of bone awls found in the pithouse and the fragment of the melting pot for non-ferrous founding suggest the existence of a craft activity that encourages future archaeological investigations.

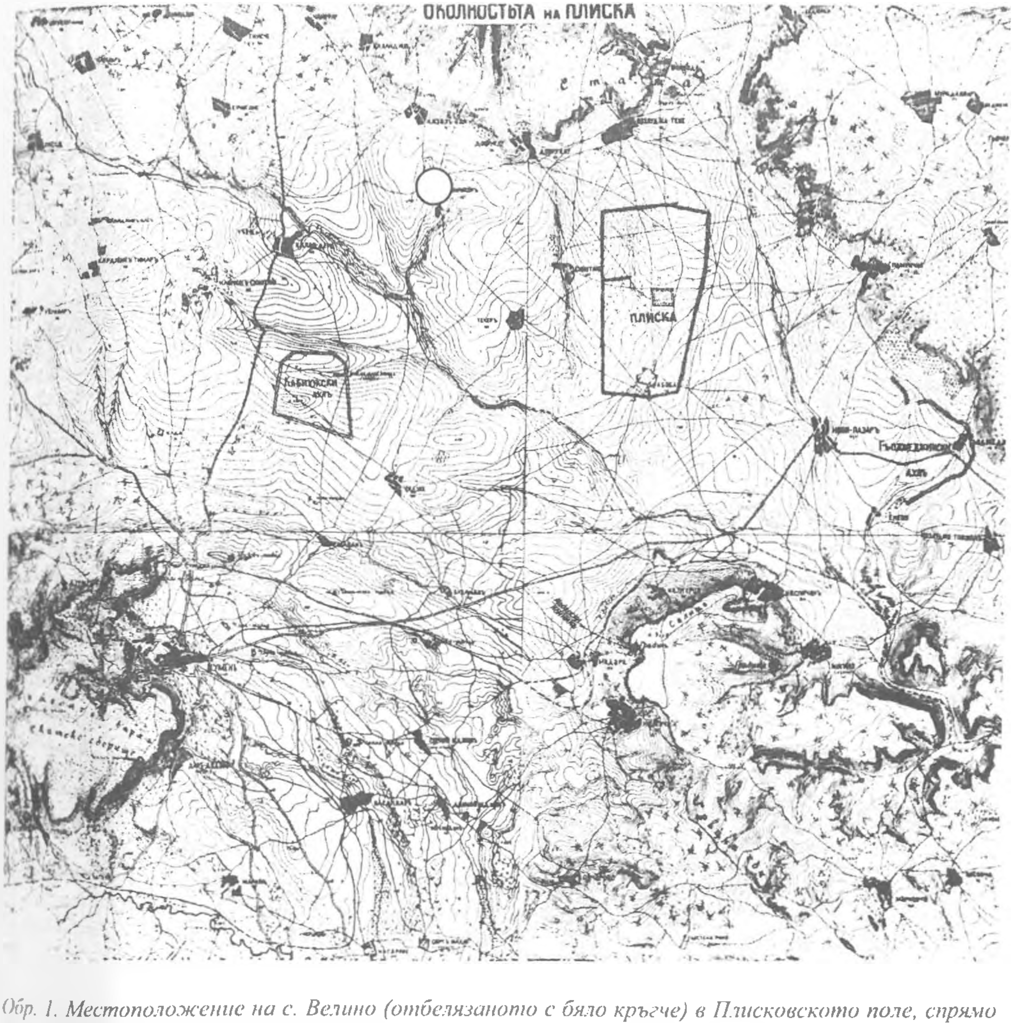

Обр. 1. Местоположение на с. Велино (отбелязаното с бяло кръгче) в Плисковското поле, спрямо землените укрепления на Плиска и Кабиюк.
Fig. 1. Location of the village of Velino (marked with a white cross) in the Pliska field in relation to the earthen fortifications of Pliska and Kabiyuk.

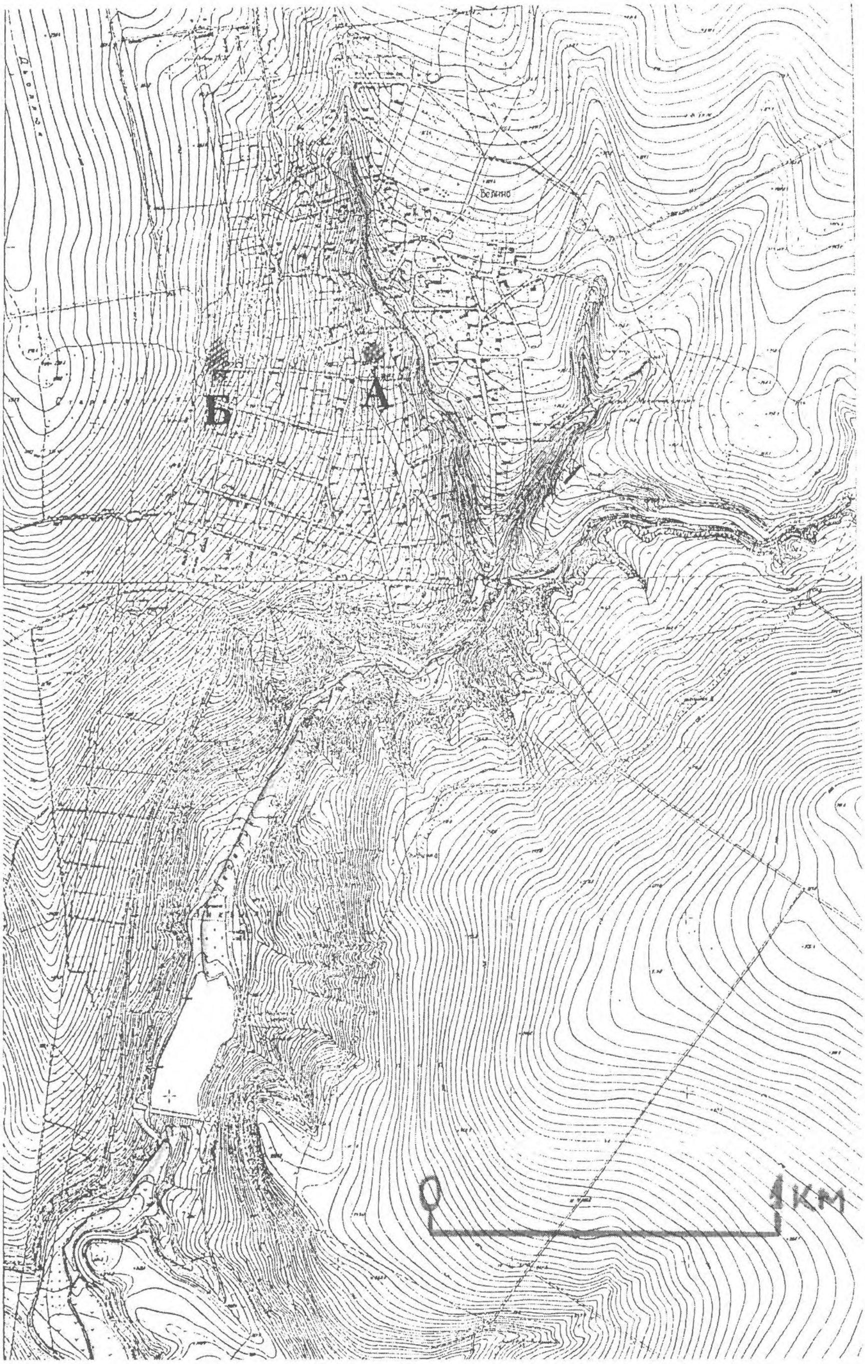

Обр. 2. Топографска карта на землището на с. Велино с местата на двата сектора на археологическите разкопки през 2005 г.
Fig. 2. Topographic map of Velino with the location of the two sectors of archaeological excavations in 2005 season.

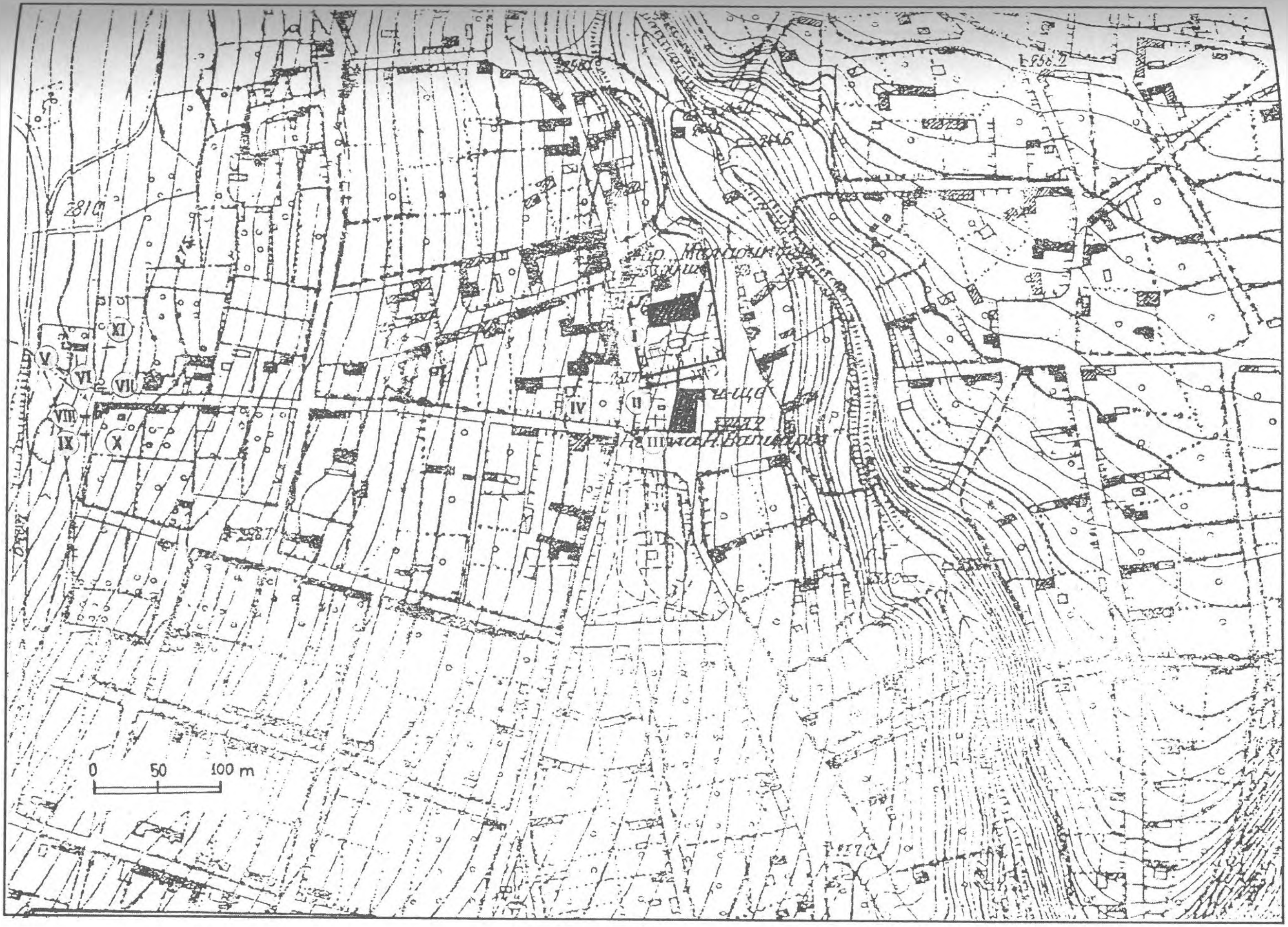
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
0
50
100 m

Обр. 3. Топографска карта на с. Велино с археологическите изкопи I–XI.
Fig. 3. Topographic map of Velino with the location of archaeological trenches I-XI.

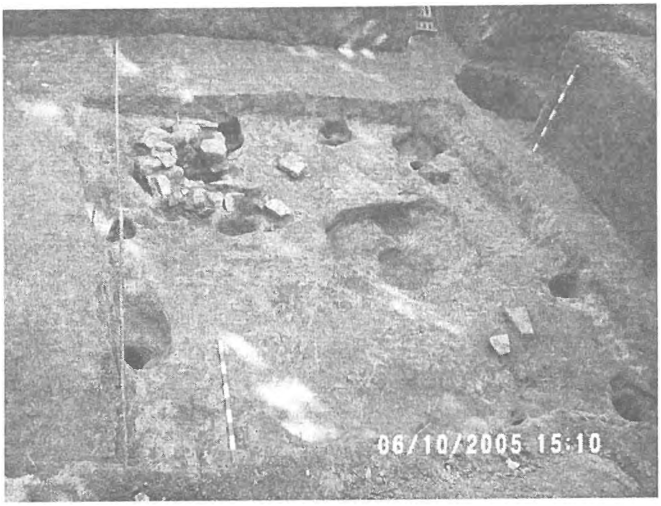
06/10/2005 15:10

Обр. 4. Жилище-полуземлянка и яма за съхраняване на зърно – фото (от запад).
Fig. 4. Semi-pithouse and a grain storage pit – view from the west.

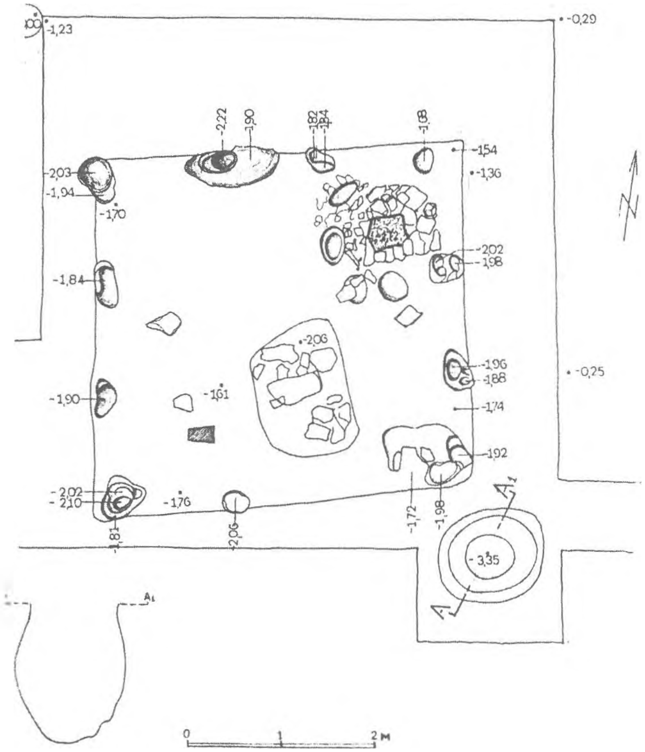
-1,23
-0,29
-2,22
-1,90
-1,82
-1,84
-1,88
-1,54
-1,36
-2,03
-1,94
-1,70
-2,02
-1,98
-1,84
-2,06
-1,96
-1,88
-0,25
-1,90
-1,61
-1,74
-1,92
-2,02
-2,10
-1,76
-1,81
-2,06
-1,72
-1,98
-3,35
A
A1
A1
0
1
2 м

Обр. 5. План на жилището полуземлянка и ямата за съхраняване на зърно.
Fig. 5. Plan of the semi-pithouse and the grain storage pit.

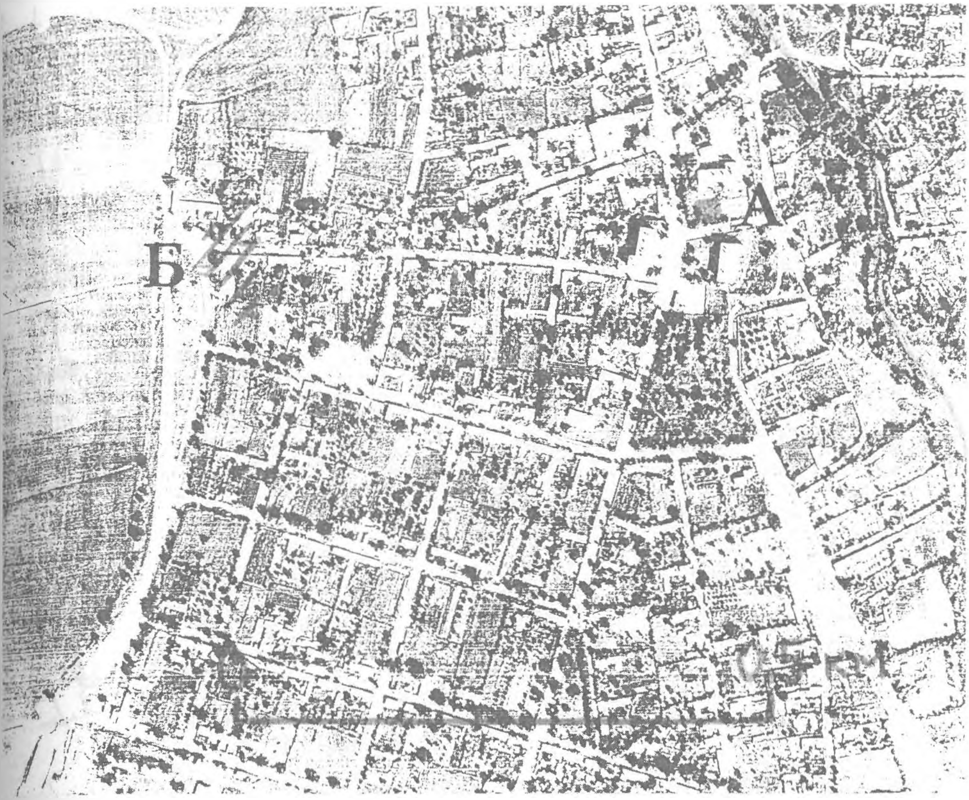

Обр. 6. Аеоснимка на централната и западната част на с. Велино, с отбелязани местата на селището (А) и некропола (Б).
Fig. 6. Aerial photograph of the central and the western part of Velino and the location of the settlement (А) and the necropolis (Б).

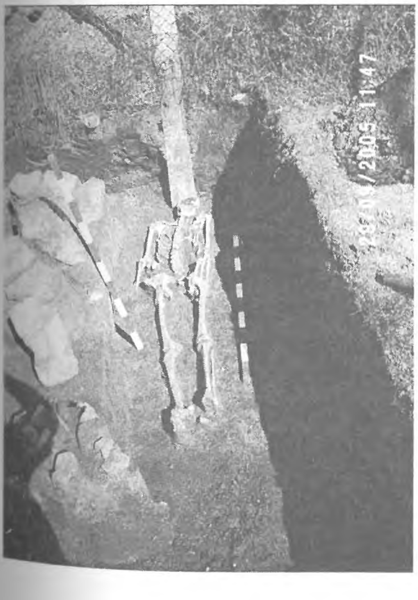

Обр. 8. Гроб № 1 от некропола – фото (от юг).
Fig. 8. Burial 1 from the necropolis – view from the south.

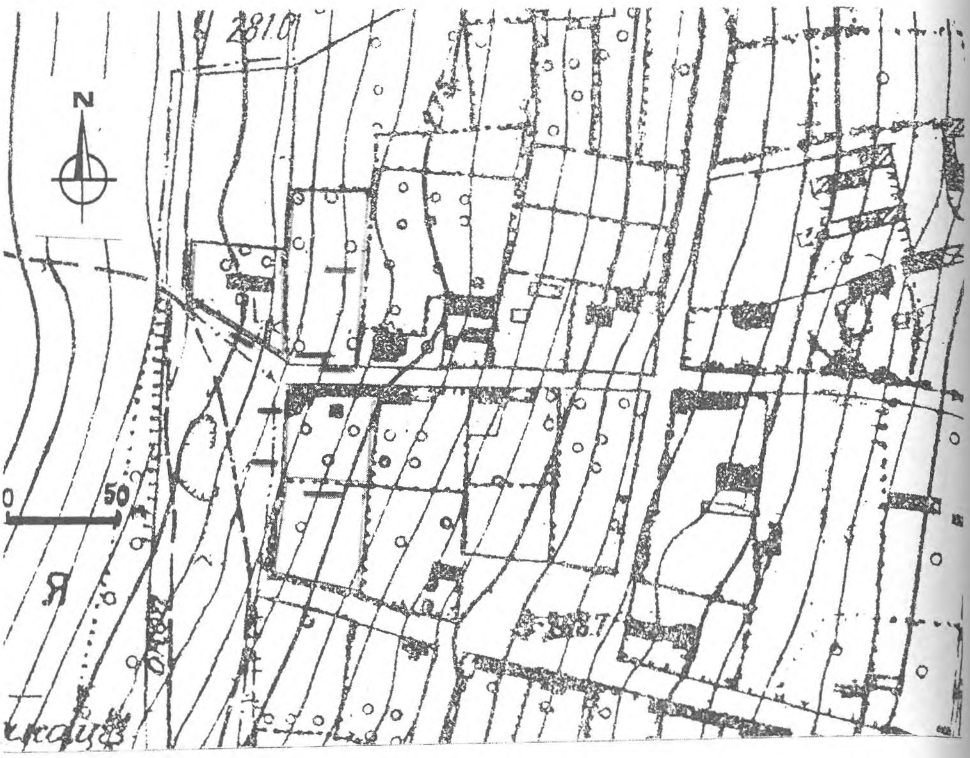

Обр. 7. Ситуация на изкопи V–XI в западната част на с. Велино, с очертани граници на частните дворове, в които попадат гробове от некропола.
Fig. 7. Trenches V-XI in the western part of Velino and the boundary of the private real estates in which the necropolis is located.

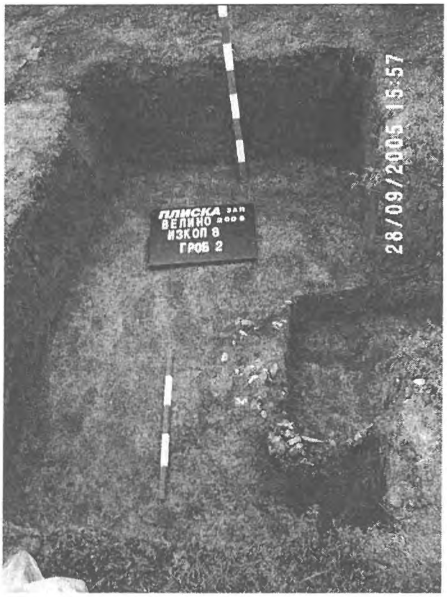
ПЛИСКА ЗАП
ВЕЛИНО 2005
ИЗКОП 8
ГРОБ 2
28/09/2005 15:57

Обр. 9. Гроб № 2 от некропола – фото (от юг).
Fig. 9. Burial 2 from the necropolis – view from the south.

Обр. 10. Гроб № 4 от некропола: а – фото (от юг); б – план и разрез.
Fig. 10. Burial 4 from the necropolis: a – view from the south; b – plan and cross-section.

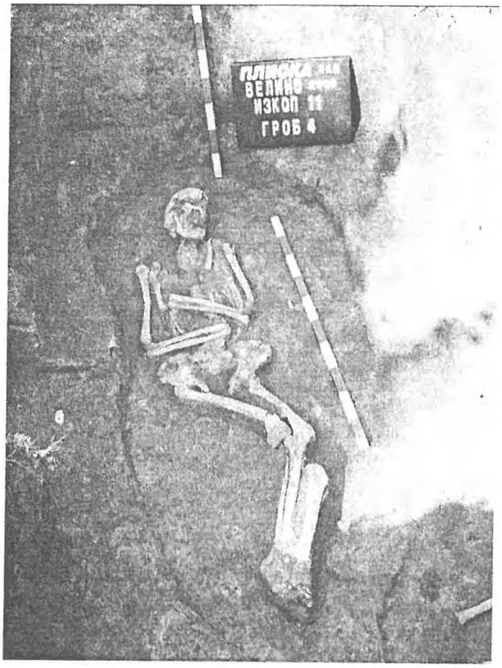
ПЛИСКА
ВЕЛИНО
ИЗКОП 11
ГРОБ 4

а

б

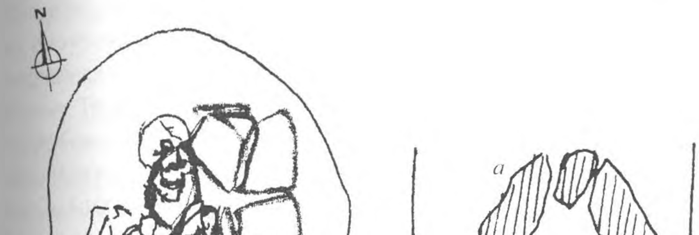

Обр. 11. Гроб № 5 от некропола: а – фото (от юг); б – план и разрез.
Fig. 11. Burial 5 from the necropolis: a – view from the south; b – plan and cross-section

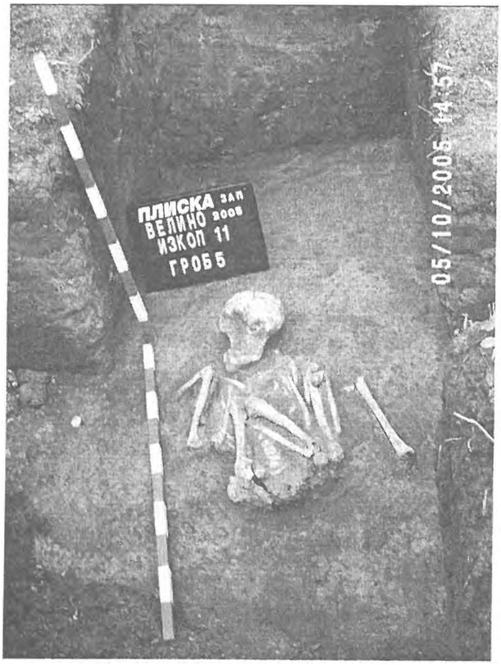
ПЛИСКА ЗАП
ВЕЛИНО 2005
ИЗКОП 11
ГРОБ 5
05/10/2005 14:57

а

б

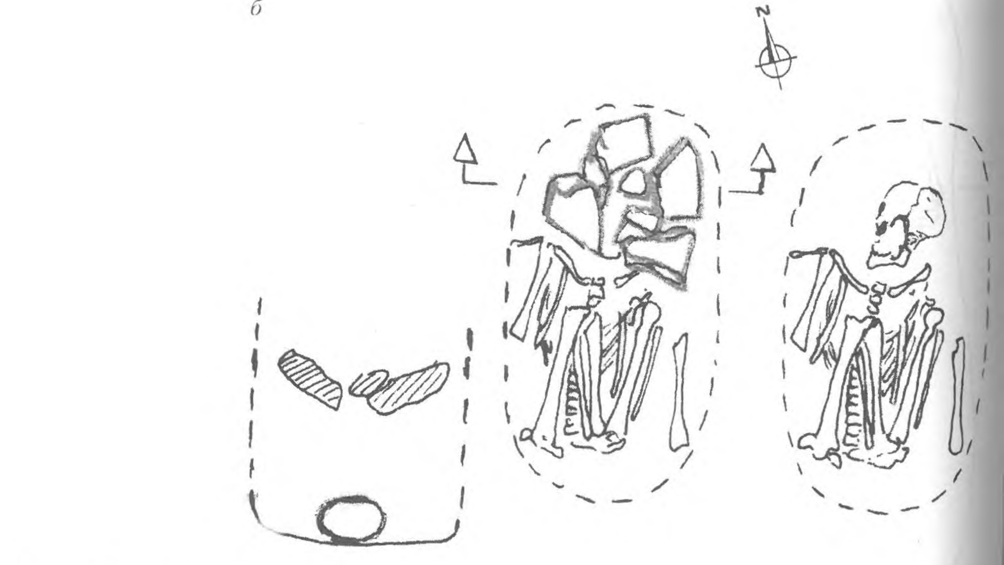

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИЧЕСКИ ПОГРЕБЕНИЯ С МОНЕТИ

Валери Григоров

Гробовете с монетни находки винаги са предизвиквали специален научен интерес. Той се дължи преди всичко на възможността за по-сигурно уточняване на хронологията на паметниците (Дайм 2002, 290). От друга страна, в погребалния обред монетите често са придобивали различни функции и семантика, които ще бъдат разгледани в настоящия доклад. В старобългарските некрополи от езическия период са известни 18 гроба с монети (табл. 1). Те произхождат от 14 некропола като най-многобройни са случаите от Изворул (3 гроба). На фона на общата статистика на проучените над 5000 гроба в около 50 некропола тази цифра изглежда не особено голяма. Тя обаче е напълно сравнима с броя на гробове с монети в Аварския хаганат. При неколкократно повече проучени гробове (около 50 000) в 30 от тях има монети (Kovrig 1963, 162; Garam 1992, 136; Somogyi 1997; Winter 2000, 51, Somogyi 2005, 225–226, Abb. 1). За разлика от аварските гробове, обаче, където се откриват само съвременни византийски монети, в старобългарските некрополи от езическия период се намират предимно римски императорски монети и по-рядко византийски.

Степента на проучвания на ранносредновековните некрополи позволява да се направи един диференциран прочит на гробовете с монетни находки като се очертаят някои специфики. Най-голяма група представляват гробовете, в които са поставени пробити римски монети. Такива са известни от Кюлевча (гроб № 84) (Въжарова 1976, 136, обр. 84), Бдинци (гроб № 55) (Въжарова 1976, 158–159, обр. 10021-22), Разделна (гроб № 40) (Димитров 1978, 132), Капул Виилор–Истрия (гроб № 119) (Зирра 1963, 393, рис. 29–11), Изворул (гроб № 300) (Mitrea 1989, 207–208), Долни Луковит (гроб № 56) (Въжарова 1976, 196, обр. 122–1), Галиче (гроб № 55) (Въжарова 1976, 241, обр. 150–5), Девня–3 (Fiedler 1992, 508, Taf. 106–27), Топола (Ангелова, Дончева-Петкова, Даскалов 1997, 144) и Балчик. Монетите се откриват както в гробове с трупополагане, така и в гробове с кремация, като обикновено е поставяна по една. В Кюлевча монетата е намерена в гроб, в който са погребани два възрастни индивида (мъж и жена). Открита е върху гърдите на жената. В Бдинци и в Галиче в детски гробове са намерени монети и стъклени маниста. В Долни Луковит, около шийните прешлени на млада жена, също е открит наниз от стъклени маниста и пробита монета. Общото и при четирите гроба е, че става въпрос за женски индивиди, а местонамирането на монетите предполага, че са носени окачени на врата. Наличието на стъклени маниста е указание за възможността някои монети да са нанизвани и на огърлица. В тези случаи може да се предположи, че още приживе утилитарната функция на монетите е променена и те са използвани като елемент от женски накит за украса на шията и гърдите. Подобен пример има в аварския некропол Хайдидород (гроб 1), където на монета на Ираклий I (610–641) е споена халка и е била носена като медальон (Garam 1992, 209, Taf. 37–13).

Пробити римски монети са известни също и от великоморавския некропол Бешенов (Hanuliak 2004, 285, Tab. III-8), и от старохърватския некропол Странче-Горица (Cetinić 1998, 229, T. 28c). Между впрочем тази функционална трансформация е добре позната и от по-късни периоди, когато излезли от употреба монети или метални пластини (имитация на монети) са използвани за украшения (Костов 1923, 130–141). Друга причина за използването на монети като накит се свързва с функциите на метала в традиционния светоглед като универсално предпазващо средство. Всичко това е наложило мнението, че пробитите монети най-често са използвани като амулети. Разбира се тази специфична функция и семантика на монетите е само хипотетична. Приемането ѝ може да се разглежда единствено в по-конкретен археологически и културен контекст. Важно е също да се отбележи, че става въпрос за поставянето в гробовете на римски императорски монети, отдавна излезли от употреба, загубили напълно пряката си знакова връзка с времето, когато са използвани, и владетеля, в чест на когото са сечени.

Поставянето на монети в гробовете повдига и друг важен въпрос – за разпространението на обичая "Харонов обол" в старобългарските некрополи от езическия период. Според едно широко наложено мнение той е бил почти непознат в Първата българска държава (Евтимова 1992, 258), а първите монети поставяни като "Харонов обол" се отнасят към края на X и XI в. (Нешева 1976, 8). В класическия си вид практиката на поставяне на обол се оформя към IV в. пр. Хр. (Kurtz, Boardman 1971, 204). Диодор Сикелиот предполага, че митът за Харон има египетски произход, а впоследствие митът е пренесен от колонисти в Гърция и в Италия (Чилев 1923, 105–106). Според Аристофан поставяните в гроба монети били предназначени, за да се плати такса на лодкаря, който пренасял душите на умрелите през река Ахерон, разделяща двата свята. За целта е използвана най-дребната монета (харон), която била поставяна в устата на мъртвия, за да не я изгуби по дългия път към отвъдното (Герасимова-Томова 1972, 13). Някои изследователи откриват генезиса на вярванията, породили тази погребална практика още по-рано в древността. При археологически проучвания на погребения от халколита и бронзовата епоха са регистрирани случаи на поставянето в устата на мъртвия на различни "предмонетни" еквиваленти като медни халки, черупка от мида, костено шило (Garašanin 1959, 7; Leković, 1985, 159–161; Бъчваров 2004, 49). За семантичната връзка на монетите с древните практики да се поставя костено шило в устата на мъртвия насочва и самата дума, с която се обозначават монетите ὀβολός в значение на остър инструмен (шип) (Бъчваров 2004, 49–50).

В старобългарските некрополи от езическия период са известни няколко случая на поставяне на монети, които биха могли да се свържат с обичая "Харонов обол": в Нови пазар (гроб № 26) (Станчев, Иванов 1958, 11, табл. VIII-26/1) и в Изворул (гробове № 108 и 283) (Mitrea 1989, 167; 200). И в трите гроба монетите се откриват поставени до лявата (2 случая) или в дясната (един случай) ръка на починалия. За гроб № 108 в Изворул има предположение, че монетата е била увита в кърпа и е поставена до китката на лявата ръка. Като "Харонов обол" може да се тълкува и пъхнатата в устата на мъртвия монета от гроб № 81 в Обършия Нова (Toropu, Stoita 1972, 186; Fiedler 1992, 170). В гроб № 19 от същия некропол е намерена малка златна пластина, поставена в устата на починалия (Toropu, Stoita 1972, 186). Аналогични случаи на поставяне на пластини от благороден метал са известни и от някои аварски некрополи (Garam 1979, 65), а също така и от Дмитриевския некропол (Плетнева 1989, 110, обр. 58). Посочените примери са показателни и дават основание да се предполага, че обичаят "Харонов обол" или семантично близки вярвания са проникнали още през VIII–IX в. в България. Разбира се, може само да се гадае, доколко в българска етнокултурна среда този обичай е запазил същия смисъл, познат ни от античността.

Относно социалния профил на погребаните трябва да се каже, че това са гробове със сравнително ограничен инвентар и не се отличават съществено от останалите в некрополите. Следователно социалната позиция на починалия едва ли е играла особена роля. Може да се направи също извода, че поставянето на монета в ръката или в устата на починалия е практика, която не е получила широко разпространение и е била сравнително слабо вплетена в традицията на старобългарското население и най-вероятно е привнесена отвън.

Случаите на поставяне на монети в гроба обикновено се свързват с Византия. Предполага се, че въпреки християнизацията, там обичаят е запазил най-дълго своето значение. Данните от ранновизантийските некрополи в Южна България обаче показват, че монети се намират изключително рядко в гробовете и не винаги могат да се свържат с обичая "Харонов обол". От некропола Туховище произхождат две византийски монети - едната на Василий I (876-886), а втората на Лъв VI (886–912) (Въжарова 1976, 341). В некрополите при Абланица са известни три пробити монети – две римски и една византийска (Въжарова, Чачева 1968, 32–33; Въжарова 1976, 273–275, обр. 170–9; 295, обр. 184). Една от монетите, открита в женски гроб (№ 17) е използвана като амулет, който е висял окачен на врата. Подобна функция вероятно е имала и пробитата монета на Флавий, намерена в некропола при Мишевско (Въжарова 1976, 311). Относително малкият брой на гробовете с монети, както и видът в който се откриват, често пробити и с променена функция, определено говори в посока към фактическото отпадане на обичая "Харонов обол" през VII–IX в. и във Византия. Причините за това е логично да се търсят в налагането на християнския погребален обред и процесът на изчистването му от езически практики. Освен това в балканските провинции на Византия живее предимно новопридошло славянско население, което не е носител на тази традиция. Без съмнение за отпадането на "Хароновия обол" влияние оказват и ограничените монетни емисии в империята през втората половина на VII – началото на IX в. (Герасимов 1975, 123-124; Jordanov 1987, 186). Това обяснява засиленото използване на отдавна излезлите от употреба римски монети. Откриването им в гробове от VIII–IX в. предполага, че те са съхранявани дотогава, вероятно в колекции (съкровищници) на по-заможни семейства. За съществуването на форми на съхраняване на стари предмети и частичното им използване в погребалния обред насочва намирането в средновековни гробове на късноантични или на ранновизантийски фибули в некрополите Блъсково (Димитров 1967), Николово (Станчев 2004) и Абланица (Въжарова 1976, 286–287, обр. 178-1; Angelova, Marvakov 2001, 16), както и на ранновизантийска тока в некропола при Разделна (Димитров 1959, 59, обр. 43). От наличните данни е трудно да се обясни как някои от предметите са попаднали в старобългарските некрополи – дали те са били открити случайно в руините на ранновизантийските крепости или са придобити чрез военни набези или търговия. За съществуването на форми на размяна на стари предмети, осъществявана вероятно от византийски търговци, говори откритата късноантична фибула в един от некрополите при Микулчице (Profantova, Kavanova 2003, 234, obr. 40–6). По отношение на римските монети, чийто брой е най-голям, не е изключено при определени обстоятелства те да са използвани в обращение. От една страна, това е било възможно поради запазената им метална стойност (Koch 1977, 87; Fiedler 1992, 170), а от друга, поради сходството им със съвременните византийски монети. Липсват обаче детайлни изследвания, които да обосноват по-категорично този начин за разпространение на римски монети в българска етнокултурна среда.

От досегашните проучвания е известен само един случай на поставяне на съвременни византийски монети като гробен дар в старобългарски гробове от езическия период. В некропола Кюлевча (гроб 34) (Въжарова 1976, 106–107, обр. 60) са намерени две монети: златна - на Лъв IV и сина му Константин VI (776–780), и сребърна монета на Константин VI и Ирина (780–797). Те са поставени отдясно върху таза и вероятно са съхранявани в торбичка, окачена към колана на починалия. При спасителни археологически разкопки през 2004 г. в Дивдядово е разкрит гроб на войн с богат инвентар (обект № 5, гроб № 3), сред който е и 1/2 фолис на император Анастасий I (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2005, 195; Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007, 61).

От прегледа на гробовете с монетни находки може да се направи изводът, че практиката да се поставят монети е била сравнително слабо позната и рядко прилагана от старобългарското население през езическия период. В някои случаи поставените в гробовете монети показват близка семантична връзка с обичая ”Харонов обол”, без обаче да е изяснено доколко те са пряк продължител на античната традиция или произхождат от различни, но близки митологични и религиозни представи. По принцип е необходимо да се подхожда с известна предпазливост към априорното пренасяне на обредни комплекси като “Хароновия обол” от по-ранни към по-късни епохи и да се отчита спецификата на културната среда, в която се проявяват. Не е ясно до каква степен могат да се свържат с обичая “Харонов обол” и случаите на поставяне в гроба на съвременни византийски монети или те трябва да бъдат разглеждани преди всичко като част от погребалните дарове. Към второто насочва фолисът от Дивдядово, който е намерен в насипа на гроба, вероятно хвърлен в процеса на заравянето на починалия. По аналогичен начин е била хвърлена и една римска монета в насипа на гроб 71 в Долни Луковит (Въжарова 1976, 206, обр. 127–10). Поставянето на пробити римски монети в женски гробове разкрива една трета функция на монетите – използването им като накит или амулет. Следователно, откриваните в старобългарските гробове от езическия период монети са имали различно предназначение, а тяхната археологическа интерпретация в голяма степен зависи от конкретното им местоположение, както и от цялостния контекст на находките в гроба.

некропол	**гроб**	**монета**
Кюлевча	гроб № 84	Пробита бронзова римска монета
Бдинци	Гроб № 55	Две пробити бронзови римски монети, една счупена наполовина
Разделна	гроб № 40 (урнов)	Пробита бронзова римска монета
Девня-3	кв. 12Н	Пробита бронзова монета на Константин I (306-337)
Истрия	гроб № 119 (кремация)	Пробита бронзова монета на император Аврелиан (270-275)
Изворул	гроб № 108	Бронзова монета на Константин I (324-330)
Изворул	гроб № 283	Фолис на Диоклециан (298-301)
Изворул	гроб № 300 (кремация)	Пробит посребрен денар на Александър Север (222-235)
Долни Луковит	гроб № 56	Пробита бронзова римска монета
Долни Луковит	гроб № 71	Бронзова римска монета
Галиче	гроб № 55	Пробита бронзова римска монета
Нови Пазар	гроб № 26	Бронзова монета на Антонин Пий (138-161)
Обършия Ноуа	гроб № 81	Бронзова монета на Констанций II (337-341)
Топола		Пробита бронзова римска монета
Топола		Пробита бронзова римска монета
Балчик		Пробита бронзова римска монета
Кюлевча	гроб № 34	Златна монета на Лъв IV и синът му Константин VI (776-780) и сребърна монета на Константин VI и Ирина (780-797)
Дивдядово	гроб № 3	1/2 фолис на император Анастасий I (507-512)

Табл. 1. Гробове с монети от старобългарските езически некрополи

Ангелова, Дончева-Петкова, Даскалов 1997: Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двуобредният ранносредновековен некропол край село Топола, Каварненска община. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 141–154.

Атанасов, Венелинова, Стойчев 2005: Г. Атанасов, С. Венелинова, С. Стойчев. Археологически проучвания на некропол в квартал Дивдядово на град Шумен през 2004 г. – Археологически открития и разкопки, 2005, 194–195.

Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007: Г. Атанасов, С. Венелинова, С. Стойчев. Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово). – Археология, 2007, 1-4, 57-66.

Бъчваров 2004: К. Бъчваров. Къснохалколитен гроб от Помощица, Поповско. – Археология, 2004, 3–4, 47–51.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България). София, 1976

Въжарова, Чачева 1968: Ж. Въжарова, В. Чачева. Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг. – Археология, 2, 1968, 27–36.

Герасимов 1975: Т. Герасимов. Антични и средновековни монети в България. София, 1975.

Герасимова-Томова 1972: В. Герасимова-Томова. Познавали ли са траките обола на Херон? – Нумизматика, 1972, 2, 13–16.

Дайм 2002: Ф. Дайм. История и археология авар. – В: Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. IX, 2002, 273–384.

Димитров 1959: Д. Димитров. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. – Археология, 3–4, 1959, 55–60.

Димитров 1967: Д. Димитров. Ранносредновековен некропол при с. Блъсково – Варненски окръг. – ИНМВ, 3 (18), 1967, 127–147.

Димитров 1978: Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна. – ИНМВ, 14, 1978, 120–151.

Евтимова 1992: Е. Евтимова. За обичая “Харонов обол” (наблюдения от Преслав). – В: Приноси към българската археология, I, 1992, 258–260.

Зирра 1963: В. Зирра. Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор – Истрия. – Dacia, VII, 1963, 355–412.

Йорданов 2000: Ив. Йорданов. Монетите и печатите от Плиска (1899-1999). – В: Плиска –Преслав, 8, 2000, 135–167.

Костов 1923: С. Костов. Парите като накит. – ИНЕМ, III–IV, 1923, 130–141.

Нешева 1976: В. Нешева. Антична преживелица през Средновековието и в по-ново време. – Нумизматика, 1976, 3, 7–25.

Плетнева 1989: С. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.

Станчев 2004: Д. Станчев. Ранносредновековни некрополи от Русенско. 2004 (дисертация).

Станчев, Иванов 1958: С. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София, 1958.

Троева-Григорова 2003: Е. Троева-Григорова. Демоните на Родопите. София, 2003.

Чилев 1923: П. Чилев. Следи от античните вярвания за Харона у балканскитъе народи. – ИНЕМ, III–IV, 1923, 105–115.

Cetinić 1998: Z. Cetinić. Stranče–Gorica starohrvatsko groblje. Rijeka, 1998.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Garam 1979: E. Garam. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kiskőre. Fontes Archeologia Hungarica, Budapest, 1979.

Garam 1992: E. Garam. Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. – In: Awarenforschungen, I, Wien, 1992, 135–250.

Garašanin 1959: M. Garašanin. Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. – Bericht der Römisch-Germanisches Kommission, 39, 1958 (1959), 1–130.

Hanuliak 2004: M. Hanuliak. Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra, 2004.

Jordanov 1987: J. Jordanov. Dobrudža (491–1092) – Selon les donnees de la numismatique et la sphragistique. – Dobrudža. Etudes ethno-culturelles, 1987, 182–207.

Koch 1977: U. Koch. Das Reihengräberfeld bei Schretzheim. German. Denkmäler Völkerwanderungszeit, Ser. A, 13, Berlin, 1977.

Kovrig 1963: I. Kovrig. Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan. – In: Archaeologia Hungarica, SN XL, 1963.

Kurtz, Boardman 1971: D. Kurtz, J. Boardman. Greek Burial Customs. London, 1971.

Leković 1985: V. Leković. The Starčevo Mortuary Practices – New Perspectives. – Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja, Saraevo, 23, 1985, 157–172.

Mitrea 1989: B. Mitrea. Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, Jud. Giurgiu. – Dacia, XXXIII, 1989, nos 1–2, 145–220.

Profantova, Kavanova 2003: N. Profantova, B. Kavanova. Mikulčice – pohřebiště u 6. a12. kostela. Brno, 2003.

Somogyi 1997: P. Somogyi. Byzantinische Fundmьnzen der Awarenzeit. – In: Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, 5, Innsbruck, 1997.

Somogyi 2005: P. Somogyi. Újabb gondolatok a bizánci érmék avarföldi elterjedéséről. Numizmatikai megjegyzések Bálint Csanád közép avar kor kezdetére vonatkozó vizsgálataihoz. – In: Studia archaeologica, XI, 2005, 189–228.

Toropu, Stoita 1972: O. Toropu, O. Stoica. La necropole prefeodale d'Obirsia-Olt. (Note preliminaire). – Dacia, XVI, 1972, 163–188.

Winter 2000: H. Winter. Die byzantinischen Fundmünzen aus der österreichischen Bericht der Avaria. – In: Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. MFMA, 7, Falko Daim (Herausgeber), 2000, 45–66.

OLD BULGARIAN PAGAN BURIALS WITH COINS

Valeri Grigorov

Summary

The fourteen excavated Old Bulgarian necropolises dated back to the pagan period provided information about eighteen burials with coins (Table 1). It was Roman imperial coins and sometimes Byzantine ones that were usually found. The analysis of the burials with coins provides an opportunity for defining some specific features. The most numerous burials were the ones containing perforated Roman coins - burial 84 from Kyulevcha, burial 55 from Bdintsi, burial 40 from Razdelna, burial 119 from Istria, burial 300 from Izvorul, burial 56 from Dolni Lukovit, burial 55 from Galiche, Devnya-3, Topola and Balchik. The coins were found in female burials and their location suggests that they were worn on a string around the neck as a decoration of the neck or the breasts.

There are several burials with coins in the Old Bulgarian necropolises which can be related to the custom of "Charon's obol": burial 26 from Novi Pazar and burials 108 and 283 from Izvorul. In all three burials the coins were found at the left (in 2 cases) or in the right (in 1 case) hand of the deceased. The coin that was found in the mouth of the deceased buried in burial 81 from Obârşia Nouă can also be interpreted as "Charon's obol".

Previous excavations have provided information only about two cases when contemporary Byzantine coins were put in the burial as a grave good. Burial 34 from the Kyulevcha necropolis yielded two coins: a golden coin of Leo IV and his son Constantine VI (776-780) and a silver coin of Constantine VI and Irena (780-797); site 5, burial 3 from Divdyadovo yielded 1/2 folis of Anastasius (507-512).

The review of the burials with coins gives us reasons to conclude that these coins had different functions – in some cases they were used as personal adornments and in others – as a grave good. In several cases the coins point out to a close semantic relation with the custom of "Charon's obol" although it does not become clear whether they were direct descendant of the ancient tradition or originated from similar mythological ideas and religious believes. Therefore the archaeological interpretation of each of the coins found in the burial depends on its particular location within the grave pit as well as on the general context of the grave goods.

РОЛЯТА НА КУЧЕТО В ОБРЕДИТЕ НА ПРАБЪЛГАРСКОТО ЕЗИЧЕСТВО

Тодор Чобанов, СУ "Св. Климент Охридски"

Досега няма специално изследване, посветено на ролята на кучето в прабългарската езическа обредност. Единствено В. Бешевлиев (Бешевлиев 1981, 77) се спира накратко върху свързаните с този проблем въпроси. Същевременно наличните извори, както и конкретни данни от археологическите проучвания, позволяват да се допусне, че кучето е играло определена роля в прабългарското езичество. Сред изворите най-интересни са сведенията на Теофилакт Охридски в "Мъченичеството на 15-те тивероулски мъченици" (ГИБИ, IX, 63-67). Теофилакт съобщава, че българите служели на слънцето, луната и други звезди, а имало и такива, които принасяли жертви на кучета. Византийският духовник обобщава: "Дотолкова се беше помрачило тяхното безумно сърце, че почитаха тварите, вместо техния творец".

Подобно сведение за почитание на кучета дава и Продължителят на Теофан, който при описанието на церемониите, извършени при сключването на 30-годишния мирен договор между България и Византия съобщава, че като пазители и свидетели на договора били призовани и разсечени кучета, а безбожните езичници им принасяли и на тях жертви (Златарски 1994, 436). Друго интересно сведение, включено и в български средновековни преводи на „Синаксар на цариградската църква" от X в., представя разказът за 377-те византийски мъченици (Гюзелев 2006, 104–105). Съгласно този разказ, българският предводител Дицег отсякъл ръцете на византийския архиерей Мануил и ги хвърлил за храна на "скверните песове".

Сведения за почитане на кучето има и за волжките българи. Ибн Фадлан съобщава, че те „...приемат лая на кучетата като благословия, радват му се и наричат „Да е плодородна годината, да има благодат и мир." (Фадлан 2000, 61).

Прочутият Мадарски конник също ни кара да мислим, че кучето играе важна роля в прабългарското езичество. В композицията на релефа то заема важно място наред със самия конник и поваления лъв. Прави впечатление, че кучето е с изплезен език и е обърнато към лъва. На значението на тези подробности ще се спрем по-нататък в изследването. Трябва да се отбележи, че присъствието на кучето в сцената се явява най-съществената разлика между българския паметник и източните му аналози – като прочутите релефи от Накш-и Рустам, Так-и Бустан, Накш-и Раджаб и други. Като правило в сасанидските релефи кучето никога не се представя по този начин – като централен участник в действието. Където има кучета, като например в един от ловните релефи от "големия айван" от Так-и Бустан (второстепенни сцени спрямо основната композиция), те не са водещи, а "допълващи персонажи". Същевременно във версиите на „царския лов", представени върху луксозни съдове, като например съхраняваните в Ермитажа, кучета също не се явяват.

Кучето присъства и върху паметниците на художествения метал, свързани с прабългарите. Две много близки изображения са представени върху дръжката на елиптичната купа № 8 от съкровището от

Надь-сен-Миклош (почти сигурно съд за извършване на ритуални действия) и върху медальон, открит в близост до Южната порта на Велики Преслав. Определяни като “куче-лъв”, тези фигури сполучливо се свързват от И. Акрабова-Жандова с паметници на сасанидската торевтика (Акрабова 1984, 173–191). И на двете изображения животното е с изплезен език.

Присъствието на кучето в сцената от Мадара и върху луксозни предмети, използвани от езическия елит, подчертава неговата значимост в представите на прабългарското езичество. Логично е тогава кучето да присъства и в погребалната обредност на прабългарските некрополи. В монографията си “Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–IX век на територията на България” Ж. Въжарова на няколко места отбелязва присъствието на кучешки скелети в анатомичен порядък в некрополите от езическия период. Такъв некропол, съчетаващ погребения с трупополагане и трупоизгаряне, е този при с. Кюлевча, Шуменско. Изследователката е склонна да приеме, че кучетата, откривани в гробовете, в този случай са жертвена храна (Въжарова 1976, 86). За съжаление невъзможността специалист да се занимава с откритите животински кости, е довела и до невъзможност да се установи от какво животно са голям брой от откритите в погребенията скелети. Така остават неидентифицирани в крайната публикация целите или разчленени скелети в гробове № 31, 40, 52, 66, 88, 93. Фотографиите на някои от тези гробове представят скелети на животни, които биха могли да принадлежат на кучета. Директно като скелет на куче от Ж. Въжарова са определени анатомично разположените животински кости в детския гроб с № 71. При други изследвани от Ж. Въжарова некрополи също има значителен брой неидентифицирани животински скелети, част от които биха могли да принадлежат на кучета. Такива са например гробове № 45, 59 и 107 от некропола при Бдинци (Въжарова 1976, 156–167). Кучета са поставени и в гроб № 69 на некропол Девня 1 – до краката на погребания, и в гроб с кремация от некропол Девня 3 – до горелите човешки кости. Кучешки кости се откриват и в некропола при Изворул (Димитров 1987, 210).

Особено интересен е откритият през 1989 г. в местността Кайлъка край гр. Плевен гроб в двукамерна пещ за вар, включващ скелетите на шест или седем кучета (Ваклинова 1989, 129–142). В гроба има и два човешки скелета, единият от които е на момче на около 12–14 г. в позиция “хокер” със северна ориентация. Индивидът е европеид с монголоидни белези със силна кръгова деформация на черепа. Около него са подредени костите от кучета – части от кости на куче (под гръдния кош), три цели скелета и части от два други (до гърба), цял скелет (до стъпалата). На база на откритата коланна гарнитура гробът се датира във втората половина на VI – началото на VII в. и се свързва с ранното присъствие на българи (Ваклинова 1989, 135–138, Рашев 2007, 173–174). Ролята на кучетата в този гроб според М. Ваклинова е да бъдат пазители на договор, след сключването на който е било извършено жертвоприношението на двамата положени в пещта индивиди (Ваклинова 1989, 138).

Паралели на разгледаните дотук примери представляват голяма група погребения в Средна Азия и съседните ѝ територии, съдържащи кучешки черепи или скелети на кучета, погребани с хора или самостоятелно (Литвински 1984, 161–169). Като най-ранен е сочен могилен гроб от Хорезъм, датиран в средата на I хил. пр.Хр., в който са открити три кучешки черепа, подредени под ъгъл един спрямо друг, с несъмнено ритуално предназначение (Воробьева 1973, 85, 213). В могила № 9 на некропола Карагай-булак в Чуйската долина се разкрива следната ситуация: човешкият гроб в изкопа е ограбен, а по-късно в съоръжението е извършено вкопаване в стената, в което е положено куче. След това на по-горно ниво са оформени още две кучешки погребения (Абетеков 1978, 59–61, рис. 1–2). Откривателят определя съоръжението като “пост-скитско” и заключава, че “... аналогични погребения сред паметниците на номадското население в Киргизия и Казахстан не са известни... може да се предположи, че този обичай се свързва с религиозните представи на жителите на Карагай-Булак... произлизащ от ритуалите на зороастризма” (Абетеков 1978, 59–61). Със зороастрийските традиции Б. Литвински и А. Седов свързват цяла серия от находки на кучешки челюсти, поставяни понякога в паници и често в съседство с осуарии (Литвински 1984, 162), както и самостоятелните кучешки погребения – скелети и очистени кости, като тези в една от могилите на некропола на градището Кургантепе – Самаркандски Согд (Литвински 1984, 162).

Отвъд пределите на Средна Азия обичаят да се погребват кучета със стопанина им е засвидетелстван в скитските гробове от долното и средното течение на р. Днепър, в Крим и на Таманския полуостров. Интересно е погребението с три кучета от некропола в Скитски Неапол (Шулц 1953, 63–67). Подобни практики са налице и при сарматските, савроматските и аланските погребални комплекси (Литвински 1984, 162). Характерен пример са два гроба от сарматско заселване в Далмация от IV в., в които мъртвите са погребани заедно с кучета, като единият покойник е положен заедно с пет от тях (Ваклинова 1989, 137). Изображенията на кучета върху стели, свързвани с аланите, се определят от В. Кузнецов като магически, изпълняващи охранителни функции и гарантиращи покоя на погребаните (Кузнецов 1962, 53).

Близки паралели на наблюдаваните в Дунавска България практики, свързани с кучета, има и в културата на Хазарския хаганат, сред населението на който са включени големи български и алански групи. Особено интересни са сведенията, публикувани от С. Плетнева за ранните комплекси в крепостта Саркел и по-конкретно за използването на цяла серия от стопански съоръжения и ями за по-късни погребения и жертвоприношения (Плетнева 2000, 94–96). В 5 пещи за топене на метал според авторката са открити “остатъци от ритуални жертвоприношения” – черепи на кучета и коне или части от тях – долни челюсти със зъби. При погребването на кучешка долна челюст се набива на очи близостта на тази практика с цитираните от Б. Литвински и А. Седов зороастрийски традиции от Средна Азия, които включват погребването както на цели кучета, така и само на техни черепи или само на долни челюсти (Литвински 1984, 162). И в двата случая най-вероятно се търси символично “продължение” на описаните ритуали за церемониално хранене на кучета, чиито духове трябва да закрилят хората от злите сили. Подобен извод прави и С. Плетнева, която допуска, че жертваните кучета, открити в производствения комплекс, “... били предназначени да охраняват хората от злите духове на ковашко-леярското дело” (Плетнева 2000, 95). Интересното е, че изследователката не е цитирала паралелите на тези практики, нито е определила с какви конкретно вярвания на саркелските обитатели на могат да се свържат те.

В непосредствена близост до металодобивния комплекс от ранните фази на Саркел, за който стана дума, са открити кръгли ями, определени като зърнохранилища. Оказва се, че в една трета от тях, може би вторично, са извършени погребения – на индивиди брахикранен тип “средноазиатско-междуречен” и на животни. Животинските гробове са основно кучешки (ями № 2, 31, 46, 55а), в анатомичен порядък, като само някои от тях са с разбъркани кости (Плетнева 2000, 94–96, рис. 68–69). Кучетата са едри, определени от изследователите като ловни или овчарски. На база на представените илюстрации с мащабиране може да се предположи, че става дума за кучета от молосоидни породи, подобни на изобразеното на сцената от Мадара. Тук става дума не за жертвоприношения, а по-скоро за гробове на кучета, в близост до гробовете на техните стопани. Очевидно е, че кучетата са почитани от обитателите на комплекса, антропологично принадлежащи към средноазиатския междуречен брахикранен тип, за които С. Плетнева приема, че са българи в състава на хаганата (Плетнева 2000, passim).

Данни за религиозните практики на населението на Хазарския хаганат, свързани с кучета, се откриват и в други важни комплекси освен Саркел. Такъв пример е вторият храм от Маяцкото градище с план от вписан в правоъгълник вкопан квадрат. Сградата е ориентирана с ъглите си по четирите посоки на света. В центъра на вътрешното пространство е разположено ритуално огнище, а в близост до него – овален каменен постамент. При входа на храма откъм югозапад са открити три кучешки черепа (Ваклинова 1989, 137). Веднага изпъква близостта с цитирания по-горе могилен гроб от Хорезъм от I хил. пр. Хр., в който също са разположени три кучешки черепа, вероятно при извършване на конкретен религиозен ритуал, свързан с функциите на кучето като същество, отблъскващо злото.

Ритуални кучешки гробове в анатомичен порядък са открити и в Дмитровски некропол, един от еталонните археологически комплекси за културата на Хазарския хаганат. Тук кучетата, масивни животни – ловни и бойни, са положени в дромосите на катакомбните гробове, в ролята на пазачи на своите стопани дори и в отвъдното (Плетнева 2000, 40–41).

Нужно е да се изясни с какви конкретно вярвания могат да се свържат откритите в археологическите комплекси на прабългарите следи от култ към кучето. Връзката на това животно с хтоничните (задгробни) сили е концептуализирана в детайли във всички митологични комплекси на индоевропейските народи. Тук ще се спрем само на най-интересните примери, като този за двете четириоки кучета на бог Яма, похитители на живота, които бродят сред живите и проправят пътя на мъртвите към царството на бога на смъртта (Ригведа, X, 14,12). Кучето, на скито-сарматски език *kuti*, на български *куче*, диалектна руска форма *кутя*, умалително *кутенок* (ОИЯ 1979, 294), заема централно място във вярванията на иранските народи и играе ключова роля в обрядностите на зороастризма. Въпросите около ролята на кучето са развити основно в “[Закона] даден против девите”- “Видевдат”, който е неразделна част от текстовете на Авеста и представлява в голямата си част сбор от практически жречески предписания, които трябва да се следват (един вид зороастрийски требник). Във Видевдат 19.30 се казва, че две кучета седят на моста, водещ към рая – Чинват, заедно с небесния ангел, посрещащ душите на праведните, а в 13.9 същите тези кучета са наречени “защитниците на моста” (spāna pəšu.pāna). В запазените пехлевийски коментари към “Видевдат” в тази връзка се говори за кучетата, които охраняват земните области и другите, които охраняват четиринадесетте небесни области” (Darmesteter, цит. по Литвински 1984, 165). В “Бундахишна”

30,1,1 (първотворение), пехлевийски текст, преразказващ космогонични и космологични текстове от Авеста, също се казва, че в началото на моста Чинват стоят на стража двойка свръхестествени кучета (съгласно Boyce: CAIS).

Кучето в зороастризма е свързано не само с представите за отвъдното и погребалните ритуали. Неговата роля в ежедневния живот е стриктно регламентирана в свещените текстове и коментарите към тях. Основни постулати от "Видевдат" са също, че децата и кученцата следва да се отглеждат съответно седем години за дете и шест месеца за кученце (Видевдат:15.45), че за болните кучета трябва да се полагат грижи като за болен човек (Видевдат:13.35), че кучето съчетава в себе си осем вида човешки характери (Видевдат:13.44-48), че кучето трябва да се храни със същата храна, с която се храни човекът (Видевдат:13.28). Като обобщение на многобройните и строги правила, дефинирани от Видевдат, можем да цитираме 13.49, където Ахура Мазда заявява на Зороастър, че "не ще устои никоя къща за мен на създадената от мен земя, където няма овчарско или домашно куче".

Във връзка с тези вярвания и постулати, формулирани от Авеста, зороастрийските общности и в древността, и в наши дни практикуват различни важни ритуали, свързани с ролята на кучето. Един от най-важните е sagdīd, оглеждане от кучето, при който починалият трикратно, на три етапа от поминалните ритуали, е оглеждан отблизо от куче, водено от мага. Животното се храни при тези процедури със специално осветено яйце, символ на безсмъртието, и с три ритуални късчета хляб, поставени върху тялото. По този начин кучето става страж и защитник на покойния, гарант за безпроблемното му преминаване по моста Чинват. В продължение на три дни, докато душата пътува, три пъти на ден се приготвя ритуално очистена любимата храна на покойния и с нея се храни или домашното куче, ако има такова, или улично (Boyce 1977, 150–153, 163). На четвъртия ден се приготвя специално месно ястие, състоящо се от седем вида вътрешности на жертвено животно, които най-добре представят неговата същност. От тази гозба се дава и на кучето. След този ден, до четиридесетия, кучето се храни по веднъж на ден, в часа на смъртта, всеки път със запечено и посолено яйце и три късчета хляб (Boyce 1977, 158–159).

Както бе казано, съгласно текстовете на Авеста, две кучета очакват душите на мъртвите на моста Чинват, водещ към рая. Тук, съгласно вярванията на зороастрийците, се тълпят добри и лоши духове, надявайки се да грабнат преминаващите души. Небесните кучета защитават душите от злите деви, които се опитват да ги грабнат докато напредват по тесния мост. По аналогия кучетата в земния свят имат подобни задачи още от появата на първия човек – Гайомард. Легендарното куче Зарингош (Жълти уши) е създадено и изпратено от Ахура Мазда да го пази от кроежите на злия Ангри Маню. Жълти уши освен това пази близо до моста Чинват и лае толкова страшно, че злите деви се объркват и не могат да грабнат душите на преминаващите към рая. От своя страна Митра, едно от главните божества в зороастрийския пантеон, се появява на тази сцена на постоянна битка за душите на покойните и три пъти на ден размахва своя магически боздуган, което кара злите деви, които вече са хванали някоя душа, да я изпуснат. Жълти уши помага непрекъснато на Митра. Ако човек приживе е бил добър с кучетата, хранил ги е и не им е причинявал зло, Жълти уши го спасява и отправя към рая, дори ако мястото му е в ада. Обратно, ако приживе човекът е бил лош с кучетата, кучето му пречи да премине моста (Hartman 1953, 118–119; Persian rivayats 1932, passim). В специалните служби в памет на душите на мъртвите (fravašis) винаги се включва и ритуално хранене на кучета.

В ежедневния живот на зороастрийските общности и до днес широко се практикува ритуалното ежедневно хранене на кучето, и то преди хората в къщата да са започнали да се хранят. Храната е същата като човешката и включва три късчета осветен хляб и късче осветен хляб, потопено в осветена вода, а понякога и специално приготвени яйца. Магът или член от семейството поднася храната на кучето в специална купа, като същевременно се произнасят молитви. Едва тогава може да започне храненето на членовете на семейството (Boyce 1977, 143–144).

Любопитно е сведението, цитирано от М. Бойс, че е налице практика, при която при колене на жертвени животни езикът се изтръгва, освещава със специална церемония и с него се храни куче (Boyce 1977, 158). Това може би обяснява изобразяването на кучета с изплезени езици както в паметниците на персийската металопластика, така и на кучето от Мадара. Езикът, изплезен напред, символизира магическия кучешки лай, отблъскващ злото и носещ добро знамение. Сведения за такова вярване откриваме у Ибн Фадлан, който съобщава, че за волжките българи кучешкият лай бил благотворен, добра поличба, предсказваща урожайна година (Ибн Фадран 1939, 72).

Как тези наблюдения за ритуалите, свързани с кучето в зороастризма, могат да се свържат с разгледаните по-горе паметници на култа към кучето у прабългарите? Ритуалното хранене – "принасяне на жертви" на кучета е налице. Неговото практикуване се споменава в няколко византийски извора и очевидно не става дума за нещо по-различно от традициите в зороастрийските общности, цитирани по-горе. Това ритуално хранене лесно би могло да бъде прието от византийски очевидци за "принасяне на дарове на кучета", особено ако е било извършвано, по подобие на зороастрийската практика, в рамките на специална церемония и с използването на специални осветени метални съдове.

Вероятно и при прабългарите кучето се свързва с хтоничните сили и, ако съдим по кучешките скелети, откривани в определени гробове, играе роля подобна на тази, описана в Авеста – на водач и пазач на душата по пътя ѝ към отвъдното. Подобно становище, че кучето играе ролята на водач на мъртвите, изказва и Д. Димитров, но без да го обвързва с някаква по-комплексна религиозна обрядност или система от вярвания (Димитров 1987, 210).

По този начин се обяснява и спорадичното поставяне на кучета в гробовете. Кучетата не са били умъртвявани, освен в изключителни случаи, когато се е налагало да се спасява нечия застрашена душа или за извършването на друг магически ритуал. За потвърждение на такава хипотеза би следвало да очакваме да се открият още самостоятелни гробове на кучета, като например описаните по-горе погребения от Саркел. В полза на тази идея говорят и данните от непубликувания много дълбок шахтов "гроб" от Плиска с няколко кучета. Очевидно съоръжението е с ритуално-магически характер и може би е модел на пътя на душите към отвъдното, охраняван от духовете на поставените в него животни.

Може да се предположи също така (на база на сведението за особените ритуали, извършени при подписването на 30-годишния мирен договор), че и при вярванията на прабългарите кучето е натоварено с функцията да отблъсква злото (лъжата в случая с договора) и да гарантира чрез особената си роля на защитник на доброто спазване на договора. Все пак сведението за ритуалното разсичане на кучета по време на сключването на 30-годишния договор трябва да се приема с критичност. В. Златарски убедително критикува достоверността му тъй като Продължителят на Теофан не е очевидец на церемониите, а присъствалият на тях дякон Игнатий не съобщава за включването на кучета в ритуала (Златарски 1994, 434-441).

Възможно е да се даде и различно обяснение за действието, извършено от Дицег - храненето на кучетата с месото на византийския владика Мануил, а не да се приема, че става дума за зверство, впечатлило съвременниците на събитието. Изхождайки от хтоничните функции на кучето и свързаните с тях поменални ритуали с даването на специална храна, може да се предположи, че по този начин видният духовник е бил от една страна пречистен, съгласно вярванията на прабългарското езичество, а от друга – отправен към рая, воден от духовете на погълналите месото му кучета. Чрез този ритуал самите българи пък са били предпазени от неговата християнска сила, явяваща се от гледна точка на езичеството опасна и вредна.

Бъдещите проучвания в ранносредновековните археологически комплекси по Долен Дунав ще осигурят допълнителни доказателства за или против предложения нов поглед за ролята на кучето в старобългарската езическа религия. Би било полезно и провеждането на кинoложко изследване, за да се установи дали костите на кучета от комплекси, свързани с българи, могат да се асоциират с днешната порода “българско овчарско куче”, която има за най-близък родственик кавказката овчарка. Двете породи принадлежат към голямото семейство на молосоидните кучета и вероятно са предпочитаните породи на българо-аланското население на Хазарския хаганат.

Абетеков 1978: А. Абетеков. О погребении собаки в усуньском кургане в Чуйской долине. – КСИА, 154, 1978.

Авеста, Видевдат 1998: Авеста, Видевдат. Авеста в русских переводах. Санкт Петербург, 1998.

Акрабова-Жандова 1984: И. Акрабова-Жандова 1984. Златна апликация с изображение на лъв от Преслав. – Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София 1984, 173-191.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите – бит и култура. София, 1981.

Гюзелев 2006: В. Гюзелев. Покръстване и християнизация на Българите. София, 2006.

Ваклинова 1989: М Ваклинова. Погребение от епохата на Великото преселение на народите. – ППИК 1, 129–142.

Воробьова 1973: М. Воробьова. Дингильдже. Усадьба I тысячелетия до н.э. в Древнем Хорезме. Москва, 1973.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–IX в. на територията на България). София, 1976.

Димитров 1987: Д. Димитров. Прабългарите в Северното и Западното черноморие. Варна, 1987.

Златарски 1994: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, т.1. София, 1994.

Ибн Фадлан 1939: Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Москва, 1939.

Кузнецов 1962: В. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа. – МИА, 106, 1962.

Литвински, Седов 1984: Б. Литвински, А. Седов. Культура и ритуалы Кушанской Бактрии. Погребальный обряд. Москва, 1984.

Плетнева 1967: С. Плетнева. От кочевий к городам. Москва, 1967.

Плетнева 2000: С. Плетнева. Очерки хазарской археологии. Москва, 2000.

Рашев 2007: Р. Рашев. Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2007.

Шулц 1953: П. Шулц. Мавзолей Неаполя Скифского. Москва, 1953.

Boyce: M. Boyce. Dogs in Zoroastrianism, at CAIS (www.cais-soas.com).

Boyce 1975: M. Boyce. A history of Zoroastrianism. Leiden-Koln, 1975.

Boyce 1977: M. Boyce. A Persian stronghold of Zoroastrianism. Oxford, 1977.

Hartman 1953: S. Hartman 1953. Gayomart. Upsala, 1953.

THE ROLE OF THE DOG IN THE PROTOBULGAR PAGAN RITUALS

Todor Chobanov

Summary

Various Byzantine sources, including the works of Theophylactus of Ochrida, archbishop of Ochrida (modern Ohrid, FYRMacedonia), who lived in the 11th – 12th century, provide information that the Protobulgars-pagans performed dark rituals that included "offering sacrifices to dogs". An important fact is that a dog with its tongue hung out is a key figure in the composition cut on the Madara rocks. It is worth noting that the presence of a dog is one of the major differences between the Bulgar monument and its Persian analogues cut on rocks and engraved on metal objects. The latter never include dogs as a major element of the composition.

Dogs were buried in graves excavated on the Lower Danube dated to the Pagan period in Bulgaria (prior to 865 AD) and in a grave in Pleven related to the early presence of Bulgars in the late 6th – the early 7th century; dogs have been interpreted as ritual food but this hypothesis still needs a solid proof. Dogs with their tongues hung out were also depicted on a bowl from the Nagy-Szent-Miklos hoard and on a medallion found in Preslav. All of them were featured according to the eastern (Sassanid) tradition.

It becomes clear that the dog was an important element of the Protobulgar pagan beliefs. In order to decode and explain the role of the dog the author finds and makes comments on parallels in the funerary rituals of various ethnoses who inhabited territories in Central Asia mainly during the early centuries AD. The specialists who have studied and analyzed these rituals think that these practices in Central Asia were related to the Zoroastrism. A short description of the main Zoroastrian rituals including dogs and the related texts from the Avesta are presented in the paper as an attempt to find some connection and to explain the pagan ritual practices evidenced by the archaeological finds from the Lower Danube.

After studying the key elements of these rituals – a ritual of everyday dog feeding, a funerary "meeting" between a dog and the body of the deceased and funerary dog feeding for a 40-day period – as well as analyzing the role of a guide of the soul of the deceased and a protector against evil powers and demons that was attributed to the dog in the Zoroastrism. the author concludes that it seems very likely that such beliefs also existed among the Protobulgars; such thesis offers an explanation to the unclear information provided by the Byzantine sources about worshipping of dogs and the presence of dogs on various monuments and pieces of art, including the famous Madara relief. This conclusion is supported by archaeological finds attesting that dogs were respected and treated with special care at the Khazar fortress of Sarkel, where Bulgars lived together with other ethnoses.

МИТЪТ ЗА СЛАВЯНСКОТО НАЧАЛО НА ПЛИСКА

Павел Георгиев

Проблемът за етническата характеристика на Плиска вълнува изследователите още от нейното откриване преди малко повече от сто години. С напредъка на проучванията ставаше все по-ясно, че нейните паметници са изключително многообразни и в редица отношения несравними с който и да е ранносредновековен център в Европа. С натрупването на археологическа и историческа информация за нея възниква въпросът кои са създателите на този необичаен ранносредновековен център, наричан основателно "феноменът Плиска" или "археологическа култура Плиска" (Рашев, Димитров 1999, 47).

Настоящата работа няма амбициите да решава въпросите, свързани с етническата характеристика на "култура Плиска". Тя цели да осветли от днешна гледна точка само един от тях.

Както е известно, още в хода на издирването на предшественика на Велики Преслав, беше поставен и въпросът за славянското минало на наричаната и до днес "първа българска столица". К. Иречек, който е бил запознат с изданието на Л. Стоянович върху т. нар. Български апокрифен летопис, предлага за издаване части от него на български език през 1898 г. (Иречек 1898, 261–267; Иванов 1970, 273). Тогава именно става известно, че търсеният византийски град Πλίσκοβα е носел славяноезично име Плюска граⷣ, че той е "създаден" от цар Испор, т.е. Аспарух. Това именно окуражава братя Шкорпил да обявят, че при Абоба се е намирала "старобългарската столица на Аспаруха, Крума и Маламера" (Бр. Шкорпил 1898, 153). Трябва да се подчертае обаче, че според българския издател на апокрифната летопис Й. Иванов нейните свидетелства, между които и тези за Плиска на Аспарух, следва да се приемат за безспорни само поради липсата на други по-пълноценни данни (Иванов 1970, 274). Това ни задължава да се отнасяме с особено внимание към информациите, както за началото на Абоба-Плиска от края на VII в., така и към славянската форма на нейното име, особено като се има предвид, че става дума за запис, който не е по-ранен от края на XI в.

Първите изследователи на Абоба-Плиска са подчертано резервирани към идеята за нейната принадлежност към славянския етнос и култура. Ф. Успенски въведе термина "старобългарски паметници", с който да отличи културното наследство от времето на "политическото преобладание на завоевателния български елемент над славянските племена" (Успенский 1905, с. 1, 6). За него старините при Абоба са "най-древният български стан или аул, от който Българите извършили завоюване и подчиняване за себе си на седемте славянски племена". К. Иречек от своя страна, когато говори за паметници като девташларите, изрично отбелязва, че става въпрос "за старобългарско (т.е. прабългарско – П. Г.) (не славянско) езичество".

В началото на XX в. част от материалите и паметниците на Абоба-Плиска бяха определени като "римски" и тази им характеристика продължи да се лансира чак до към края на XX в., когато стратиграфски проведените разкопки дадоха изрични доказателства, че съмненията за залагане на античен град в Абобското поле са неоснователни (Рашев 1997, 10-11; Георгиев 2000, 152 и сл.). Днес може да се каже, че тази и без това доста неопределена научна хипотеза е в историята на изследванията и би било безсмислено да се реанимира.

Идеята за началото на Абоба-Плиска като славянско селище възникна много по-късно. Нейна единствена основа е името Плюска гра̂ от апокрифния летопис. Особени заслуги за утвърждаването на тази чисто езиковедска аргументация принадлежи на В. Бешевлиев, който през 60-те години на XX в. разви аргументите на Й. Микола и М. Фасмер и дори допусна, че ранославянското селище с името Плиска е принадлежало на северите (Бешевлиев 1962, 14 и сл.). Неговите аргументи се възприемат и до днес и това е напълно естествено. Формата Плюскаград е безспорно славяноезична и има многобройни аналогии в ареала на славянската прародина или в зоните на славянското разселване, където се свързва етимологически със значението на характерната за тези територии дума за “блато” или “езеро”. Това се отнася и до срещаните в старобългарския превод на Симеон Логотет и в превода на Константин Манасий още по-съкратени форми, звучащи както и днешната - Плиска.

На базата на тези лингвистични спекулации беше изградена хипотезата за съществуване на ранославянско селище, върху чиито останки след 681 г. израства Аспаруховата столица. Особено настойчиви станаха тези твърдения през втората половина на XX в., когато, както е известно, в българската историческа и археологическа наука бяха тенденциозно прокарвани тезите за славянската принадлежност на редица културни и други явления от нашето средновековие.

В българската археология, главно през 50-те и 60-те години, бяха положени специални усилия за идентифицирането на поне част от материалната култура на Плиска като славянска по произход и принадлежност, а основната част от нейното население бе обявено за славянско (Георгиева 1962, 1–5; Милчев 1964, 1–12). Особено се активизира този процес с разкриването във Външния град на селища с жилища полуземлянки, свързвани категорично от повечето изследователи с наличието на значителен масив от славянско население (Михайлов 1948; 1955, 49 и сл.; Михайлов, Милчев 1959, 263–290; Милчев 1960, 33–66; Георгиева 1955, 11–42). Успоредно с тези проучвания беше наложена тезата и за славянския произход на голяма част от битовата керамика и част от битовия инвентар, намиран както в чертите на Външния, така и на Вътрешния град. Наред с това още тогава някои учени свързваха землянките и керамиката с врязана украса, изработена на бавно колело, не толкова със славяните, колкото с прабългарите (Мавродинов 1959, 51). С. Ваклинов например отстояваше тезата, че полуземлянките или “уземните жилища” са принадлежали на “уседнали пастирски родове” и са били възприети от славянско население, за които те са типични (Ваклинов 1977, 86). Срещу това обаче застанаха Ат. Милчев, С. Георгиева и Ж. Въжарова, които считаха, че основните носители на материалната култура в Плиска като цяло и особено на тази от нейния Външен град, са славяните (Милчев, 1964а, с. 23 и сл.; Въжарова 1965, с. 127 и сл.).

Новият етап на изследвания на селища с полуземлянки и следи от наземни жилища не потвърди мнението на учените, които ги свързваха безапелационно със славяните (Георгиев 1981, 190–197, вж. с. 220 за мнението на А. Милчев; Станилов, Димитров, Янкулов 1991, 124–137; Димитров 1992, 58–67; Станилов 1999, 79). Недостатъчно обосновано с конкретни доводи остана и предложеното в литературата мнение за смесения славяно-български произход на населението във Външния град.

При досегашните разкопки не е открит некропол или гробове с характерния за славяните обряд на трупоизгаряне. Изключение правят гробове № 25 и 26 при апсидите на Голямата базилика (Въжарова 1979, 73, 79, обр. 8 и 16). Според Ж. Въжарова те са гробове камери с трупоизгаряния, които е възможно "да са оставени от славяни". Според нас обаче те са печки от жилища полуземлянки от селището под базиликата (Fiedler 1999, 86).

За славянска материална култура на населението от Външния град се изказаха през 80-те и 90-те години и някои от изследователите слависти от следващата генерация. Р. Василев например обяви, че откритото от него селище в. м. "Първомайска чешма", на 2,5 км източно от североизточната част на голямото землено укрепление може да се датира в края на VII или през VIII в. и да се свърже определено със славянски етнос (Василев 1987, 400, 402; 1988, 211–215; 2003, 107–108).

Постепенно, през последните едно-две десетилетия се наложи едно по-трезво отношение към тезиса за славянския характер на материалната култура от Външния град. Я. Димитров беше първият, който изрази резерви към "приписваните на славяни жилища полуземлянки и керамични производствени пещи, проучени от Ат. Милчев в района на Асар дере" (Димитров 1994, 29). Резерви прозвучаха и към оценката на останките от жилища и керамика на ръка или на примитивно колело от селището при "Първомайската чешма", североизточно от Плиска. Това селище следва да се оценява като сателитно на "кампуса Плиска" заедно с останалите, разположени по левия бряг на Крива река, която е важен водоизточник в района (Георгиев 2003а, 173–174). По повод на *quasi* раннославянската керамика във и край Плиска Я. Димитров отбеляза важно явление: "съжителството" в затворени комплекси на типично раннославянски съдови форми (тавички, гърнета) с такива, които "носят типичните белези на старобългарските съдове от втората половина на IX и дори началото на X в." (Димитров 1994, 29). Същото обаче важи и за намерената западно от Вътрешния град, в прорязана от жилище яма, обеца луница от "пастирски тип" (Димитров 1994, 31, обр. 3). Тя беше оценена от автора като пръв "достоверен славянски паметник в Плиска". Фактът обаче, че според Хампел този тип византийски обеци намира широко разпространение в целия славянски свят от VII в. насетне, най-вече под формата на добити чрез леене екземпляри, показва, че те имат дълъг живот. Според С. Станилов те се произвеждат поне до към края на IX в. (Станилов 1999, 77-78), а В. Григоров настоява за горна хронологическа граница докъм началото или средата на IX в. (Григоров 1999, 32; 2002, 145). При наши разкопки във Вътрешния град през 2005 г. беше открита наполовина запазена луница със звездообразна (5-лъчева) висулка (обект Дървена крепост, изкоп II, пол. № 240) (обр. 1). Находката е отлята в двустранен калъп от медна сплав (със сребро ?) и има белези, които я отнасят към по-късната фаза на "пастирския тип" обеци, които се срещат в некрополи и селища докъм средата на IX в. (Григоров 1999, табл. 6, VIII G; 2002, 145, табл. I, 2). Стратиграфската ѝ позиция не позволява уточнения, но тя безспорно принадлежи на пласт след средата на IX в. и вероятно е била в употреба до късно. Ние не знаем каква точно е стратиграфската дата за обецата, намерена от Я. Димитров. Възможно е тя да принадлежи към ранния археологически комплекс, датиран в VIII–IX в., но не е изключено тя също да е “доживяла” до последния период на най-активен живот. Така че познатите ни славянски паметници (керамични форми на ръка или метал) са преотложени в по-късни пластове и не са в състояние да докажат съществуването на славянско селище от VI–VIII в.

Подобен извод се налага и за друг вид “славянски” материали. Това са т. нар. рисунки на рала върху каменни блокове, приемани за “паметник на славянското земеделие в Плиска” (Stantchev 1953, 338–339). По-късно те бяха допълнени и преразгледани като свидетелство за ранно земеделие у прабългарите (Овчаров 1980, 47–48). Въпросът за тяхната етническа атрибуция обаче е второстепенен. Важна за нас в случая е тяхната датировка. По-обосновано изглежда те да се датират в IX, а не в VII–VIII в. За това свидетелстват материалите, върху които са нанесени изображенията. В подкрепа на това говорят и еднообразните изображения на рала върху тръби от водопровод (лични наблюдения върху водопровод, открит от Ат. Милчев през 60-те години). Той се намира при Южната порта и е пресечен от основите на търговските помещения там (Милчев 1975, 270). Отсъствието на легло и защитно покритие дават основание да бъде отнесен най-рано към средата на IX в. Изобразяването на рала върху глинени тръби, както и върху тухли или каменни блокове, подсказва, че те играят там ролята на “знак” и не свидетелстват пряко за образа на земеделското пособие. Но дори и да приемем, че изображенията са свидетелство за агрикултура, те се отнасят по-скоро към времето на разпространение на земеделски инвентар в Плиска след средата или втората половина на IX в. (Henning 2000, 74 sqq.).

Така че документираните славянски реликти в културата на ранносредновековна Плиска засега загатват за славянско културно и физическо присъствие не по-рано от края на VIII или началото на IX в. Това дава право да поставим днес под съмнение съществуването на раннославянско селище от VI–VIII в. в проучваните сектори от Външния и Вътрешния град. В този смисъл следва да се съгласим със съвременната преценка, че “все още са неизвестни предполаганите от някои автори следи от раннославянско селище, съществувало, както се допуска въз основа на името Плиска на мястото на по-късната столица” (Рашев 2003, 158–159). Впрочем, авторът на тази преценка е един от изследователите, които продължават да отстояват, че “името Плиска е славянско по произход” (Рашев 2000, 92).

Както изтъкнахме по-горе, именната форма “Плиска” е безспорно славяноезична. В този смисъл и приведените нови нейни паралели са резонно славянски по характер. Това не означава обаче, че названието на българската столица от VIII–IX в. е със славянски произход. Тази преценка изисква по-обстоен коментар, тъй като става въпрос за единствения аргумент за началото на Плиска като славянско селище.

Изясняването на произхода на името Плиска налага установяване на неговата автентична форма (вж. табл. I). Според нас това е засвидетелстваното от Лъв Дякон през втората половина на X в. название Πλίσκουβα. Към него се придържа и т.нар. Патриа Константинополис от края на X в. Ана Комнина (края на XI или начало на XII в.) изписва името най-точно, без фонетичен правопис, като Πλίσκοβα (Златарски 1970, 409–410).

Р. Рашев писа преди няколко години, че "е трудно да се разбере... как по-късната византийска форма Плискова може да отразява по-точно името от по ранната домашна форма Пл(и)ска". Очевидно тук авторът има предвид споменаването на Омуртаговата столица в Чаталарския надпис от 821 г. Там обаче нейното име е Πλσκας τῶν κάνπον. Втората съставка в него съответства на –oba (-ova) в употребяваното от византийски автори име (Георгиев 1999, 12–30; 2000б, 43–59). Тя има за формален и смислов аналог и думата гра҃ в пълната форма Плюска гра҃. Частично съхранена, вече само като суфикс, виждаме съставката –ova (от Pliskova) и в други славяноезични варианти на това име като Пльсковъ, Плесковъ.

Така че всички източници: византийски, домашни гръкоезични и домашни славяноезични ни представят названието като двусъставно. Първата му част съдържа собственото име, а втората определението за характера на селището като лагерен град. В по-късен период името добива редуцирани славяноезични варианти и започнало да се произнася и записва само като Пльсковъ, а също и Плиска. От всички с безспорно автентично звучене е името *Plisk oba, тъй като съдържа гюркоезичната дума oba (ova), използвана до най-ново време за "поселение, юрта, местожителство, род, племе" и т.н. (Мурзаев 1984, 401). Тя произлиза от древнотюркското oba със значение "род", "племе". Словоформите oba\uba, ора се използват в течение на столетия като означение за "племе", "поселение", "жилище", но също така и за "могила" (Севортян 1974, 398–401). Във връзка с последното значение ще напомним, че в Българския апокрифен летопис се говори за т. нар. "сто могили" и "стомогилен цар" като предшественик на Испор цар (Аспарух). С понятието "могила" очевидно тук се имат предвид вид късноантични укрепени селища (Георгиев 2004, 31–32).

Възражения срещу нашето осмисляне на именната форма у византийските автори има и по повод на това дали тя трябва да се чете като Pliskoba, или като Pliskova (Рашев 2000, 92). Това е наистина сериозен, но не и нерешим въпрос. Както писа В. Бешевлиев, двата звука: "б" и "в" се предават с буквата "В", така че е трудно да се установи, как тя се е произнасяла (Бешевлиев 1979, 47; Beševliev 1978, 65–68). Ние навярно също бихме останали в неведение, ако нямахме примера с "живото" до началото на XX в. произношение на съвременното селищно име на Плиска – Aboba. Нека тук не разискваме въпроса за неговия произход и значение. То съдържа същата съставка, както и Πλίσκοβα и служи за пример как се е произнасял звукът, изразен с буквата "бета/вита". В потвърждение на произнасянето на името като *Plisk oba се явяват и десетките местни имена от евразийската степ, които съдържат съставка –oba. Освен това, в Плиска е намерен и беше разчетен от нас надпис от XI или XII в., в който се съдържа фонетичният запис на думата -oba като -ора, следствие на потъмняване на звучната съгласна (Георгиев 2002, 87–92).

В заключение трябва да подчертаем, че автентичната форма на названието на ранносредновековния български център е *Plisk oba. То е представено от византийските автори от X–XII в. в неподправен вид, но със слято изписване на двете му съставки. Най-ранният извор – Чаталарският надпис на хан Омуртаг, дава името двусъставно, но в гръкоезичен превод на неговата втора част. Чрез гръкоримското καμπους е посочен изрично характерът на Омуртаговата столица като военен лагер от римски тип. Впрочем, опитите значението на латиноезичното campus да бъде превеждано само като "поле" не са коректни. Кампусът в латиноезичната военна терминология е не само поле (ager), но и важна и неотменима част от римските castra (военни лагери) или градове и в някои случаи той също е защитен със землено-дървени укрепления или крепостни стени (Daremberg et Saglio 1918, 632–634, fig. 5783). Така че с "кампус" в нашия случай е означен военният лагер с принадлежащото към него "поле" за военни упражнения и маньоври, които в езика на тюркоезичните българи са били определяни с думата "оба".

Славяноезичните именни форми Плюска град, Пльсковъ, Плесковъ, Плисковъ или Плиска са съответно пълен, редуциран и още по-съкратен превод и произношение на ирано-тюркското, респективно (пра)българско название, което има устойчив характер и се проследява от Централна Азия до Адриатическото крайбрежие (Георгиев 1999, 12 и сл.; 2000б, 43 и сл.). Във формата си Plisk oba то е исконното име и на голямата ранносредновековна военна и селищна агломерация в Абобското поле.

Славяноезичните форми не може и не бива да се използват като аргумент за съществуване на раннославянски предшественик на столицата Плиск оба. Достатъчно е, че те, поради пълната славянизация на съвременния ни език, са оцелели и са в употреба и днес. В тази връзка ще напомним, че този процес е отразен адекватно и в административната номенклатура на съвременната ни държава. В годините между 1931 и 1947 селото Абоба получава името Плисковъ, което е *de facto* резултат от историческия компромис между (пра)българския и славянския изговор. След "реформите" (езикови и политически) е наложена по административен ред формата "Плиска", която е още по-подчертано славяноезична и е израз на прославянските тенденции в обществено-политическия и научно-културен живот в България до 1989–1990 г.

В този смисъл предположенията за раннославянско начало в историята и културата на столицата Плиска засега са резултат от съвременно деформиране на историческата действителност и митологизиране на славянския принос в нейното развитие. Това не означава, разбира се, че не е възможно в бъдеще в Плиска да се открие същинско раннославянско селище. Напротив, търсенията на неговите останки следва да продължат. Една от перспективните изследователски зони за това е районът в горното течение на Асар дере, който остава най-слабо проученият терен, но и най-важният за изучаването на ранна и достолична Плиска (Мавродинов 1948, 162–163; Георгиев 2000а, 18 и сл.; Василев 2003, 104 и сл.). Изобщо районът на Лудогорското плато с неговото южно подножие е от първостепенна важност за изучаване на "дървената" култура на столицата Плиск оба, тъй като несъмнено това е бил хинтерландът, осигуряващ материални и човешки ресурси за реализация на нейния първоначален облик.

Бешевлиев 1962: В. Бешевлиев. Из късноантичната и средновековна география на североизточна България. – ИАИ, XXV, 1962, 1–18.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бр. Шкорпил 1898: Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI–XI в. София, 1977.

Василев 1987: Р. Василев. Ранносредновековни селища VIII–X в. в района на Плиска. – В: Втори Международен конгрес по българистика. Доклади, 6, 1987, 400–406.

Василев 1988: Р. Василев. Первое раннеславянское поселение в районе Плиски. - Труды V-ого Международного конгресса славянской археологии, 2. Киев, 1988, 211-215.

Василев 2003: Р. Василев. Заселването в Плисковското поле през ранното средновековие по данни от археологическите проучвания. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 104-108.

Въжарова 1965: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI–XI в. София, 1965.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в.). София, 1976.

Въжарова 1979: Ж. Въжарова. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав, I. 1979, 69–80.

Георгиев 1981: П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска.– Плиска – Преслав, 2, 1981, 190–197.

Георгиев 1999: П. Георгиев. ΙΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΟΝ – ГРАДЪТ ПЛИСКОВ (произход и значение на името). - В: Трудове на Катедрите по История и Богословие при ШУ "Епископ Константин Преславски", 3, 1999, 12–30.

Георгиев 2000: П. Георгиев. 100 години Абоба-Плиска. – В: Културната интеграция между чехи и българи в европейската култура. София, 2000, 152-163.

Георгиев 2000а: П. Георгиев. Селищната структура на Абоба – Плиска. – Археология, 2000, 3–4, 16–30.

Георгиев 2000б: П. Георгиев. Плискова – Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 7. В. Търново, 2000, 43–59.

Георгиев 2002: П. Георгиев. Асеневци в Плиска. – Сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 87–92.

Георгиев 2003: П. Георгиев. Началото на Абоба – Плиска. – In: Studia protobulgarica et medievalia Europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 175–182.

Георгиев 2003а: П. Георгиев. Изтокът на Абоба – Плиска. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 168–180.

Георгиев 2004: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис (1). – Археология, 2004, 3–4, 27–36.

Георгиева 1955: С. Георгиева. Разкопки на могили № XXXII и XXXIII в Плиска. – ИАИ, XX, 11–42.

Георгиева 1962: С. Георгиева. По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура. – Археология, 1962, 3, 1–5.

Григоров 1991: В. Григоров. Обеците в старобългарската култура на север от Дунав. – Археология, 1999, 3–4, 21–42.

Григоров 2002: В. Григоров. "Пастирски" тип обеци от Силистренско. – Добруджа, 20, 2002, 145–149.

Димитров 1992: Я. Димитров. Нови данни за археологическата карта на Плиска. – Приноси към българската археология, 1. София, 1992, 58–67.

Димитров 1994: Я. Димитров. За славянските археологически паметници в Плиска. – В: Епископ Константинови четения, 1. Шумен, 1994, 28–34.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през Средните Векове, I, 1. София, 1970.

Иванов 1970: Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970.

Иречек 1898: К. Иречек. Географическите имена в българското видение на Пророк Исаия. – Периодично списание, кн. LV–LVI, 1898, 261–267.

Мавродинов 1948: Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска: 2. Мястото на първоначалното заселище. – РП, III, 1948,

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, I. София, 1959.

Милчев 1960: А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в м. Асардере – Плиска. – ГСУ ФИФ, LIV, 2. София, 1960, 33–66.

Милчев 1964: А. Милчев. По въпроса за културата на славяни и прабългари в нашите земи през ранното средновековие. – Археология, 1964, 2, 1–12.

Милчев 1964а: А. Милчев. Проучвания на раннославянската култура и на Плиска през последните двадесет години. – Археология, 1964, 3, 23–35.

Милчев 1975: А. Милчев. Занаятчийски и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. –В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 246–273.

Михайлов 1948: Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945–1947 г. – РП, III, 1948, 171–225.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 49–181.

Михайлов, Милчев 1959: Ст. Михайлов и Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. – ИАИ, XXII, 1959, 263–290.

Мурзаев 1984: Э. М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.

Овчаров 1980: Д. Овчаров. Изображения на рала върху рисунки-графити от Плиска. – Векове, 1980, 1, 42–48.

Рашев 1997: Р. Рашев. Плисковският аул. – Плиска – Преслав, 7, 1997, 10–22.

Рашев 2000: Р. Рашев. За Плиска по повод на една рецензия. – Археология, 2000, 3–4, 91–95.

Рашев 2003: Р. Рашев. За началото на българската средновековна култура. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 145–167.

Рашев, Димитров 1999: Р. Рашев, Я. Димитров. Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999.

Севортян 1974: Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1974.

Успенский 1905: Ф. И. Успенский. Историко-археологическое значение Абобы... – ИРАИК, X, 1905, 1–15.

Beševliev 1978: V. Beševliev. Zur Frage des Lautwertes des Buchstaben B in Spätgriechischen. – In: Bulgarisch – byzantinische Aufsaetze. London, 1978, 65–68.

Daremberg et Saglio 1918: Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire d`Antiquités grecques et romains, IV, 2. Paris, 1918.

Fiedler 1999: U. Fiedler. Столица без гробове? Плиска и езическото българско царство на Долния Дунав в светлината на гробните находки. – In: Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalter–archäologie. Frankfurt am Main. 1999, 83–89.

Henning 2000: J. Henning. Vom Herrschaftszentrum zur städtlichen Grossiedlung mit agrarische Nachweise der Landwirtschaft aus dem frühmittelalterlichen Pliska. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 74–86.

Stantchev 1953: St. Stantchev. Une monument de l`agriculture slave, 4, 1953, 338–349.

THE MYTH ABOUT THE SLAVIC ORIGIN OF PLISKA

Pavel Georgiev

Summary

The paper presents a review on the archaeological, historical and linguistic data that was used for creating the popular thesis that the so-called "first Bulgarian capital" Pliska was preceded by an early Slavic settlement of the same name dated to the period until the late 7th century.

The study proves that the undoubtedly Early Slavic archaeological materials are few and were redeposited after the early 9th century. No remains of a cultural layer, houses or graves were encountered until present. This fact makes us question the theses proposed in the 1950-es and 1960-es suggesting that the material culture of the population inhabiting the Outer town of Pliska was Slavic in nature and affiliations. This thesis remains an improvable working hypothesis until proved by a future discovery of necropolises left by the inhabitants of the settlement from the pre-Christian period.

The only reason for the supposed Slavic origin of the history and the culture of the Early Mediaeval agglomeration since it was identified in the late 19th century until present is the linguistic judgment on the Slavic origin and affiliations of its name.

The author of the current paper defies this popular thesis by emphasizing that the Slavic origin of the name Pliska is valid only for the late and undoubtedly Slavic forms such as: Плюска град, Пльсковъ, Плесковъ и Плиска (Plyuska grad, Plskov, Pleskov and Pliska). All these result of Slavic complete or reduced pronunciation of the older and authentic name of the Bulgarian capital dated to the 8th - 9th century mentioned by the Chatalar inscription of khan Omurtag (dated in the 821 AD) and by 10th – 12th century Byzantine chroniclers. The historical name of the Bulgarian capital is preserved precisely (except for the joint spelling of the two words) in Ana Comnena's work: Πλίσκοβα. The information provided by Leo the Deacon and Patria Constantinopolis bears a phonetic nuance: Πλίσκουβα. The name consists of two parts – the personal name and the suffix -oba/ouba, which is the Turkic word designating a large steppe settlement or "town" that is still part of many names in the Eurasian steppe as well as part of the name of the village existing until the early 20th century on the territory of the Early Mediaeval Pliska – Aboba. In its earlier record – the Chatalar inscription written in Greek letters – the mentioned Turkic word was replaced by the Greek κάνπον, which is its direct translation because it is based on the Latin word campus that was used as early as the Roman period to designate a military camp or a camp town. The complete Slavic form Плюска град (Plyuska grad) used by the Bulgarian Apocryphal Chronic (the late 11th century) is also a translation of the authentic (Proto)Bulgar name of Omurtag's capital. The modern form "Pliska" is attested mainly in works of writers who lived in the time of the Second Bulgarian Kingdom and used only the personal name (Плиска) Pliska without the suffix found in the earlier sources describing the agglomeration as a camp town.

In the end the author makes the conclusion that nothing in the authentic form of the name of the Bulgarian capital suggests its Slavic origin and nature. He emphasizes that the task of discovering the early Slavic or (Proto)Bulgar predecessor of the military camp (campus) Pliska is still not completed. One of the possible but poorly investigated zones is the northwestern part of the territory of the large earthen fortification.

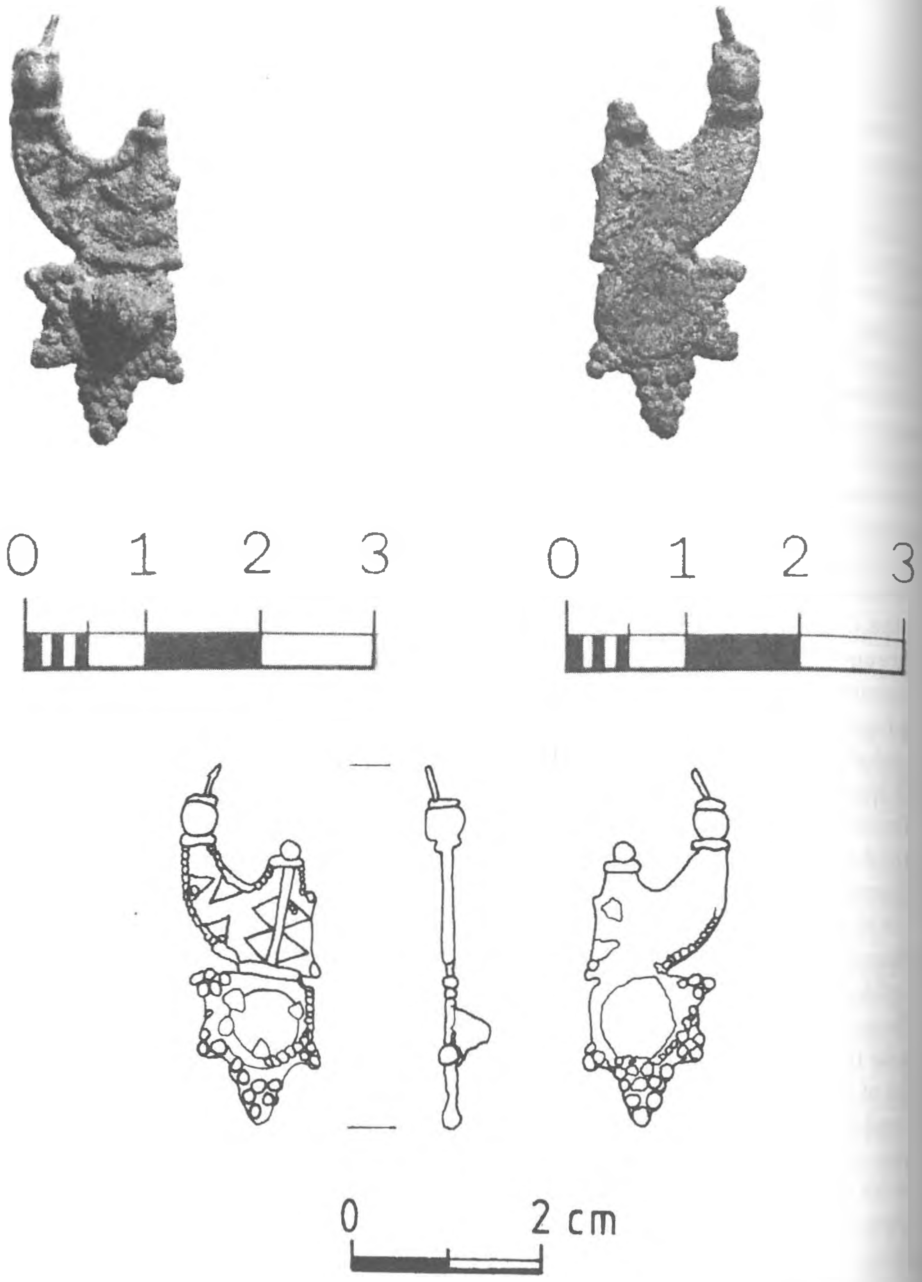

Обр. 1. Част от сребърна обеца – луница със звездообразен завършек от Вътрешния град.
Fig. 1. Part of a silver earring – "lunitsa"(crescent moon-shaped) with a star-shaped ending, found in the Inner City.

ΠΛΙΣΚΟΒΑ, ΠΛΙΣΚΟΥΒΑ
(автентично название)
(Лъв Дякон, Патриа Константиинополис, Ана Комнина, втора половина на X – начало на XII в.)

↓

ΠΛΙΣΚ ΟΒΑ= *PLISK OBA
(реконструирана форма на автентичното име)

↓

ΠΛΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΟΝ
(гръцки превод на автентичното название,
Чаталарски надпис на хан Омуртаг, 821 г.)

↓

ПЛЮСКА ГРАД
(пълен славяноезичен превод на автентичното название,
(Български апокрифен летопис, края на XI в.)

↓

ПЛЄСКОВЪ ПЛЬСКОВЪ
(I редуцирана форма на названието за дн. Псков,
Повести временных лет, Ипат. летопис, начало на X в.)

↓

ПЛИСКА
(II редуцирана форма на названието за Абоба-Плиска,
превод на Симеон Логотет, X в., и превод на Константин Манасий, XIV в.)

↓

ПЛИСКОВЪ
(название на село Абоба между 1931 и 1947 г.)

↓

ПЛИСКА
(днешното название на историческото и съвременното селище)

Табл I. Схема за еволюцията на засвидетелстваните в източниците именни форми на столица Абоба-Плиска.
Table I. Chart of the evolution of the names of the Bulgarian capital Aboba-Pliska as attested by the written sources.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ ВЪВ ВЪТРЕШНОТО УСТРОЙСТВО НА МАСОВИТЕ ЖИЛИЩА В ПЛИСКА

Константин Константинов

Интериорът на средновековните жилища има важно значение при отразяване нивото на битова култура на всяко общество. Той се определя от редица фактори: социално-икономически, етнически, природо-географски. Досега в научната литература е отделено малко внимание на вътрешното оформление на жилищата в Плиска през периода VIII–XI в., като се засягат предимно конструктивните и плановите им особености (Миятев 1960, 1–21; Димитров 1975, 212–245; Балабанов 1988, 11–15; Василев 1993, 35–39; Василев 2000, 103–107). Това налага натрупаният през последните години археологически материал да бъде анализиран, за да се реконструира интериора на столичните жилищни сгради.

Водещо място при вътрешното решение на жилищата в средновековна Плиска заема тяхната големина. Тя е тясно свързана с цялостното архитектурно оформление на сградите и дълбочината на вкопаване. По този показател различаваме вкопани и наземни жилища, които имат различно оформено вътрешното пространство[1]. Сред жилищата полуземлянки от Плиска преобладават тези с размери около 10–15 м², като по-рядко се срещат и такива с обитаема площ от 20 м². При досегашните проучвания са открити и единични случаи на по-големи жилища – в селището при обект "Цеха" (Балабанов 2004, 112), в селището до Голямата базилика (Василев 1995, 32), в селището североизточно от обект 31 (Василев 1993, 37–38), като се откроява жилище VI от селището при обект 31 – с обитаема площ повече от 40 м² (Михайлов 1963, 16). Според някои проучватели наличието на големи по размери жилищни сгради е белег за социалното разслоение в обществото и свидетелство за статута на техните обитатели (Балабанов 2004, 136).

Съществен фактор за определяне особеностите на вътрешното оформление е и наличието на различен брой помещения в рамките на едно жилище. В столичния център преобладават еднопространствените полуземлянки, но се срещат и такива с многоделен план. Използването на повече от едно жилищно помещение позволява да се диференцират различните битови дейности, като се обособят "кухня" и "спалня" със съответния интериор. В други случаи подобно разделение на вътрешното пространство се прави в рамките на една жилищна яма, като се използват дървени преграждения (Балабанов 2004, 120), а понякога и едноредови каменни зидове с калова спойка (Станилов, Димитров 1991, 138).

Елементи от архитектурното оформяне на интериора на масовите жилища в Плиска са стените, пода и тавана на помещенията. Използваният при направата им материал допълнително способства за удобствата на обитателите на сградата и е белег за нивото на битовата им култура. Резултатите от проведените разкопки показват, че най-често стените на вкопаните жилища в столичния център не са облицовани. Те са врязани в здравия терен, без да личат следи от допълнително укрепване. По подобен начин са изградени преобладаващата част от жилищата на обикновеното столично население, като някои учени са склонни да смятат, че стените им са били покрити с изделия от нетраен материал – животински кожи, рогозки и др. (Балабанов 2004, 136).

---

[1] Поради спецификата на вътрешното оформление, интериорът на наземните жилища в Плиска ще бъде обект на отделна научна публикация.

На територията на Плиска се срещат и полуземлянки със стени, покрити с дървени талпи с дебелина 0,05–0,10 м. Такива са засвидетелствани в селището при обект "Цеха" (Балабанов 2004, 105, 110, 116), в селището при обект 31 (Михайлов 1955, 148; Михайлов 1963, 12; Михайлов, Милчев 1959, 265), в селището югоизточно от Вътрешния град (Станилов 1985, 177), както и в района на Крумовия дворец (Плетнева 1992, 51). Сравнително малкият им брой може да се дължи както на недоброто състояние на достигналите до нас вкопани жилища, така и на възможността да са били напълно разграбени след тяхното напускане. На този етап подлежи на съмнение хипотезата, че подобна дървена облицовка на стените е белег за датиране до средата на IX в. (Василев 2000, 105). Аргумент за отхвърляне на подобно твърдение е фактът, че тя се среща и в много по-късни жилища от столичния център.

Наред с тази конструкция, при досегашните разкопки са открити и жилища с облицовка от ломени камъни и тухли с калова спойка. Обикновено градежът е еднолицев, разположен с гладката си страна към вътрешността на помещението. Подобни жилища се срещат сравнително рядко на територията на Плиска – в района на западната крепостна стена (Дончева-Петкова 1992, 135), покрай източната крепостна стена (Балабанов 1992, 157–158), при обект Z до Дворцовия център (Джингов 1992, 109) и др. Намерените в тях материали позволяват датировката им да се отнесе към първата половина на XI в., което ги свързва с печенежките архитектурни традиции (Дончева-Петкова 2003, 248). Според други учени наличието на подобна облицовка се дължи на необходимостта от допълнителното укрепване на жилища, които не са вкопани в здрав терен (Балабанов 2004, 136–137).

Част от интериора на жилищните сгради е и подовата настилка на помещенията. Преобладават жилищата с под от трамбована глина без допълнителна облицовка. Подобна настилка се предпочитала вероятно защото е позволявала в здравия терен да се вкопа̀ват отоплителни съоръжения, стопански ями и др. В други случаи върху жълто-кафявата пръст е поставян тънък слой глинена замазка с дебелина от 0,02 до 0,15 м, която е осигурявала изолация на пода от атмосферните води. Подобно предназначение има и нареждането на каменни плочи с неправилна форма, което е сравнително рядък прийом в жилищното строителство на Плиска. Засвидетелстван е в някои жилища полуземлянки от селището при обект "Цеха" (Балабанов 2004, 108), като не е изключено да служи и за уплътняване на част от пода.

С най-малко археологически данни разполагаме за покривната конструкция на масовите жилища. За нея може да се съди единствено по намерените гнезда от колове, вкопани на различна дълбочина в пода. Гредите, поддържащи покривната конструкция, имат различна форма – правоъгълна, кръгла, елипсовидна. Диаметърът им е от 0,10 до 0,25 м, като са вкопани в здравия терен на дълбочина от 0,20 до 0,40 м. Разполагат се в ъглите, а нерядко и в средата на стените, което е основание да се предполага, че засводяването е ставало с двускатен покрив. В отделни случаи

– селището при обект “Цеха” – следи от гнезда за колове, поддържащи покрива, не са открити. Според разкопвача му, изнасянето на гредите извън жилищната яма и увеличаването на височината на жилището се правело с цел разширяване на обитаемото пространство [Балабанов 1992: 165; Балабанов 2004: 138]. Върху така оформилите се “банкети” вероятно се разполагали местата за спане и почивка. Датировката на тези жилища, както и аналогиите, най-вече на територията на Русия (Раппопорт 1975, 117), е основание да се предполага, че подобно увеличаване на жилищната площ е характерно за периода след средата на X в. В по-ранния период “спалнята” била разположена в рамките на жилищната яма. Върху пода на някои полуземлянки, в близост до отоплителното съоръжение са запазени отпечатъци от рогозки (Балабанов 1992, 148; 2004, 103). Вероятно за спане и почивка са били използвани и намерените покрай стените стъпала от трамбована пръст с височина 0,10 м и ширина около 1 м (Балабанов 1992, 158; Михайлов 1963, 16).

Централна част на вътрешното пространство на плисковските жилища заема огнището. Освен за отопление най-вероятно е използвано за приготвяне на храната и за осветление. Разположено е предимно в средата на жилището и обикновено е с кръгла или елипсовидна форма с диаметър 0,40–0,80 м. Може да се допусне, че е предизвикана от широко разпространения сред средновековното население соларен култ, при който огнището се явява еквивалент на слънцето на земята (Петрова 1987, 170). Огнището е изграждано направо върху подовото ниво или е вкопано в него на дълбочина 0,10–0,20 м. Разположението му в средата на жилището е с практически съображения, свързани с възможността да се предизвика пожар на дървената конструкция на стените и тавана. Предпазваща роля вероятно изпълняват и откритите в някои полуземлянки глинени бордюри с височина 0,10–0,15 м (Балабанов 1992, 152), както и оградженията с вертикално поставени тухли или дребни ломени камъни (Балабанов 1992, 150, 154).

Друг вид отоплителни съоръжения са каменните печки. Изградени са от ломени камъни или преупотребени тухли, като в повечето случаи са запазени само в основата си. Имат правоъгълна или подковообразна форма и са разположени обикновено в един от ъглите на жилищното помещение. Мястото им е обусловено от малките размери на голяма част от вкопаните жилища, водещи до стремеж към рационално използване на вътрешното пространство. Печките се разполагат предимно успоредно на срещуположната на входа стена, на разстояние от около 0,15–0,20 м от нея. Според някои учени това е правено с цел да се улеснят самите обитатели при внасянето и поставянето на дървата в огнището (Василев 2000, 103). Честото разполагане на входа от южната страна определя и ситуирането на каменните печки в североизточния или северозападния ъгъл на жилището. Местоположението им е обусловено от стремежа на обитателите да затоплят студената стена в тяхното жилище, като в същото време димът излиза безпрепятствено през отвора на входа. Каменните печки са изградени предимно в правоъгълна яма, вкопана на различна дълбочина (0,20–0,80 м) в нивото на пода на жилището. Подобен начин на вкопаване на каменната печка е засвидетелстван в голяма част от жилищата полуземлянки на територията на Плиска, което е от важно значение при изясняване на тяхната датировка. Стратиграфските наблюдения върху ранносредновековните селища във Външния град са основание да се приеме хипотезата, че жилищата с вкопани в пода пещи са по-ранни от тези с пещи, изградени върху пода (Станилов, Димитров 1999, 43). Най-често тези ями имат по-големи размери от самите отоплителни съоръжения, което позволява в образувалата се площадка да се вадят въглени и жарава. Каменните печки се използват както за отопление, така и за приготвяне и затопляне на различни ястия. В подкрепа на втората функция е и наличието на отвор с диаметър 0,20 м в свода на каменна пещ от жилище № 10 до източната крепостна стена на столицата (Балабанов 1992, 153). Подобни отвори, определени от изследователката им като "отвори-комини", се откриват и в някои вкопани жилища в селището при с. Цар Асен, Силистренско (Димова 1993, 67).

По-слабо разпространени в Плиска са пещите, изградени в една от стените на жилището. Направени са от глинена основа, вкопана в здравия терен или от камък с кална спойка върху подовото ниво на жилището. Имат кръгла или елипсовидна форма с диаметър 1–1,5 м, която във височина завършва с куполовиден покрив. Основният показател, който ги характеризира, е напълно покритата им горивна камера (Балабанов 2004, 140). Досегашните проучвания показват, че пещите са използвани като допълнително отоплително съоръжение в жилищата и често се срещат заедно с каменна печка или открито огнище. Този факт, както и самото им вкопаване в здравия терен, предполагат използването им и за други цели, свързани с приготвянето на храна и изпичането на хляб.

Неизменна част от интериора на масовите жилища в Плиска са стопанските ями, които се срещат и в периода на Второто българско царство (Анчева 1985, 64). Вкопани са в пода на различна дълбочина и най-често имат крушовидна или камбановидна форма с равно дъно. Често в рамките на едно жилище има повече от една яма, което се дължи на различното им битово предназначение. Ямите за съхранение на зърнени култури се разполагат близо до отоплителното съоръжение, докато тези за събиране на отпадъчни материали са в противоположния ъгъл. В отделни случаи са изнесени и извън рамките на жилищната яма за да се увеличи обитаемото пространство чрез покриване и на невкопан терен (Балабанов 2004, 138).

Освен недвижимите елементи в жилищата се откриват и редица битови предмети. Разполагането им в помещенията е съобразено с утилитарното им предназначение, като естетическите им качества остават на заден план. Преобладават предметите от дърво, камък и керамика, докато металът присъства ограничено във всекидневния живот във вид на заключващи устройства (панти, ключалки, катинари), гвоздеи, ножчета и др. Във вътрешността на жилищата се откриват предимно хромели, каменни брусове, глинени прешлени, костени шила и други, свързани с непосредствените битови нужди на обитателите им. На този етап точното място на битовите предмети в рамките на жилищната яма не може да бъде определено. С подобна информация разполагаме единствено за керамичните съдове, които са най-масовия материал в проучените жилища. Често са откривани в редица, което предполага съхраняването им върху дървени полици, разположени в близост до стените. Това се отнася предимно до съдовете без дръжки, докато всички останали вероятно са окачвани на куки, намиращи се под дървените подпорни греди на покрива на жилището. За съхранение на керамичните съдове в някои полуземлянки е използвана и широка до 0,5 м ивица от трамбована пръст, служеща като лавица (Балабанов 1992, 148). В други случаи подобна роля е изпълнявала дървена поставка за съдове, от която на места са се запазили гнездата от забитата в земята мрежа от колчета (Антонова, Витлянов 1985, 60–61; Балабанов 1992, 148; Димитров, Стоянова 2005, 128; Михайлов 1955, 144–145).

Всички конструктивни части на интериора на масовите жилища в Плиска са подчинени на идеята за осигуряване на благоприятни условия за живот. Наблюдава се тенденция към увеличаване на обитаемата площ, което позволява да се осъществят различни архитектурни решения при вътрешната подредба на жилищните сгради. Като цяло обаче в тях преобладават предметите с чисто утилитарно предназначение, докато предметите на лукса са рядкост.

Антонова, Витлянов 1985: В. Антонова, Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север. (Археологически разкопки 1973-1975 г.) – В: Плиска – Преслав, 4, 1985, 44–78.

Анчева 1985: Р. Анчева. Пространствена организация на средновековния жилищен интериор през XIII–XIV век (По археологически данни). – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 60–65.

Балабанов 1988: Т. Балабанов. Массовое жилище в Плиска (VIII–XI в.). – В: Труды V-ого Международного конгресса археологов-славистов, II, Киев, 1988, 11–15.

Балабанов 1992: Т. Балабанов. Жилища покрай северната и източната крепостна стена в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 5, 1992, 146–169.

Балабанов 2004: Т. Балабанов. Селище в югозападната част на Външния град на Плиска. – В: Плиска – Преслав, 10, 2004, 101–168.

Василев 1993: Р. Василев. За планировката на някои ранносредновековни селища във Външния град на Плиска. – В: Приноси към българската археология, II, 1993, 35–39.

Василев 1995: Р. Василев. Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 7, 1995, 27–33.

Василев 2000: Р. Василев. Функции и развитие на масовото жилище-полуземлянка в средновековна Плиска. – В: Плиска – Преслав, 8, 2000, 103–107.

Джингов 1992: Г. Джингов. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. – В: Плиска – Преслав, 5, 1992, 105–121.

Димитров 1975: Д. Ил. Димитров. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI–XI в. в Североизточна България. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 212–245.

Димитров, Стоянова 2005: Я. Димитров, Хр. Стоянова. Жилища в източната част на така наречената "Цитадела" в Плиска (Разкопки през 1995–1996 г.). – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Т. 2. Варна, 2005, 121–134.

Димова 1993: В. Димова. Ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско (Крепостни съоръжения, жилищна и църковна архитектура). – В: Добруджа, Т. 10. Варна, 1993, 55–75.

Дончева-Петкова 1992: Л. Дончева-Петкова. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска – Преслав, 5, 1992, 124–145.

Дончева-Петкова 2003: Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – В: Плиска –Преслав, 9, 2003, 244–258.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 49–181.

Михайлов 1963: Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959-1961 г. – ИАИ, XXVI, 1963, 5–46.

Михайлов, Милчев 1959: Ст. Михайлов, Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. - ИАИ, XXII, 1959, 263–291.

Миятев 1960: К. Миятев. Жилищната архитектура в България през IX и X в. - ИАИ, XXIII, 1960, 1–21.

Петрова 1987: Л. Петрова. Огънят в традиционната народна култура на населението в Североизточна България. - ИНМВ, XXIII, 1987, 169–176.

Плетнева 1992: Св. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977-1980 гг.). – В: Плиска – Преслав, 5, 1992, 35–63.

Раппопорт 1975: П. А. Раппопорт. Древнерусское жилище. – В: Археология СССР. Свод археологических източников. Ленинград, 1975.

Станилов 1985: Ст. Станилов. Селище югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – В: АОР през 1984, Сливен, 1985, 177–178.

Станилов, Димитров 1991: Ст. Станилов, Я. Димитров. Селище югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – В: АОР през 1990, Ловеч, 1991, 138–139.

Станилов, Димитров 1999: Ст. Станилов, Я. Димитров. Ранният тип жилища в селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – In: Zwischen Byzans und Abendland. Frankfurt am Main, 1999, 41–44.

ABOUT SOME PECULIARITIES OF THE INTERIOR STRUCTURE OF THE HOUSES IN PLISKA

Konstantin Konstantinov

Summary

The paper is aimed at presenting the specific features of the interior structure of the semi-pithouses in Pliska in the 8th – 11th century. The author provides a brief review on the material and attempts the restoration of the house interior using the information about various elements of the exterior. These elements provide valuable information on the everyday life of the people inhabiting the above mentioned houses. For the restoration the author also uses archeological and ethnographic information, concerning the interior of the semi-pithouses in Pliska.

ХРИСТИЯНСКА РИСУНКА В ОСНОВИТЕ НА ЕЗИЧЕСКИ ХРАМ В ПЛИСКА

Гергана Илиева

В рамките на тухлената ограда от дворцовия комплекс на Плиска се намира масивна сграда, чийто план и устройство определят нейната интерпретация като езически храм (Karasimeonoff, 1943, 163, Abb. 229). При нейното допълнително проучване през 1947–1948 година е открита рисунка (Михайлов 1955, 74, обр. 23). Тя се намира в северозападната част на храма и е врязана върху страничното лице на голям варовиков блок от горния ред на основите (обр. 1). Подовата настилка на сградата, състояща се от тухли и каменни плочи, е запазена само в североизточната ѝ част. Проектирано на запад, нейното равнище е на 0,17 м над блока с рисунката, така че той е оставал скрит под пода на обходния коридор в храма (обр. 2). Позицията на блока налага извода, че рисунката е била нанесена преди влагането му в основите (при обработката или при взиждането). Това дава право да се допусне, че тя е дело на човек, участвал в строителството на тази част от храма. Рисунката е постигната с дълбоки врязани линии и е дело на опитна ръка. Тя заема цялата лицева повърхност на каменния блок. Оразмерена е и е изпълнена с помощта на подходящи инструменти – най-вероятно пергел (циркул) и острие (грифел). И двата са сред пособията на строителите, така че и това подсказва, че авторът на рисунката е професионален строител.

Във факсимилето на рисунката С. Михайлов показва кръст, чието хоризонтално рамо завършва в двата си края с вписани в кръг шестлистни розети (обр. 3). Кръстът е с двоен контур, запълнен от диагонално пресечени линии като в средикръстието е получен Х-образен знак. Хоризонталното рамо е със слабо разширяващи се краища, а двете окръжности, в които са вписани розетите, се явяват негови завършеци. Рисунката и нейната безспорна връзка с християнската символика са оставени без коментар в първоначалната публикация, вероятно поради предхристиянския (езически) характер на сградата. По-късно, разглеждайки въпросите, свързани с началото на християнството в България, П. Георгиев се спира специално на кръста с розетите (Георгиев 1993, 106, обр. 73). Той изразява мнението, че става въпрос за християнски сюжет и търси логични причини за неговата поява в основите на езическия храм.

През 2005 г. ми бе поставена задача да заснема и изясня същността на рисунката. При днешното състояние на сградата от каменния блок с нея се виждаше само горната част, което наложи разчистване на терена пред него. Той беше разкопан до долния ръб и хоросановата подложка, върху която лежи. Детайлният оглед на вече доста повредената повърхност на блока показа, че рисунката съдържа и други елементи, останали незабелязани досега (обр. 4). В основата на кръста, от двете страни на вертикалното рамо,

---

[1] Задачата ми беше поставена от П. Георгиев, на когото изказвам своята благодарност за предоставената възможност да се занимая с този важен паметник и за насоките при неговата интерпретация.

установих фигурите на две птици. Те са представени в профил с обърнати към кръста глави. И двете са с дълги опашки, които достигат до кръговете с розетите като техни естествени завършеци. Формата и размерите на телата им се различават. Върху главата на птицата отляво има подредени в дъга вертикални чертици, вероятно от гребен (корона) на паун. Различията между двете птици загатват за т.нар. полов диморфизъм (Ланге 1984, 29). По-богатото оперение, украси от форми и багри при пауните се среща при мъжките екземпляри. Това позволява да се допусне, че е представен чифт пауни: мъжки и женски. Техните фигури са съобразени с кръста, като стоят симетрично в долната му половина и образуват единна композиция, която е изпълнена едновременно и с общ замисъл (обр. 5) .

Сцената има символичен характер. В нейната основа лежи престарата идея за Дървото на живота. Разположението на сакралния мотив издава източна традиция. Той е познат в древна Месопотамия, откъдето преминава в изкуството на Източния и Западния свят (Rice 1950, 70-81). Дървото на живота е символ на дарения от Бога вечен живот (Шиваров 1995, 75). Най-известният му словесен образ е представен в старозаветната книга Битие (2: 9). Съществува аналогия, а вероятно и приемственост, между Дървото на живота от Битие и кръстното дърво на Разпятието (Шевалие, Геербрант 1996, 301). Издигнатият върху планина в центъра на света кръст е продължение на древния образ на Дървото на живота в центъра на райската градина.

Използването на шестлистни розети, като продължение на хоризонталното рамо, подсилват значението на кръста. Розата представяна като розета има различна символика. Вписването ѝ в кръг я определя като соларен символ, оттам и християнската асоциация с Божия син. В християнската иконография розетата има много значения. Появата ѝ върху ампули се свързва с култа към Св. Йоан Богослов. Оздравителната сила на розата прави резонно нейното изобразяване върху ампули за света вода, а по-късно и върху медальони заедно с кръста (Атанасов 1992, 154, Табл. II). Вписаните в кръг розети от Плиска намират най-близка аналогия в украсата на процесийните кръстове (Тотев 1998, 200-2003, обр. 3-8; 2002, 26, обр. 2; 2005, 218, обр. 12). Там те са гравирани чрез точки и са разположени като орнаменти върху най-широката част на рамената или в средикръстието. Броят на листата им варира от 6 до 8 и те имат остри краища, като опират плътно до кръга. В християнската символика розата се приема за атрибут на Дева Мария или емблема на Божията майка, както и на мистичното Рождество на Христос. Според Д. К. Шепард дърветата и цветята, към които прибавя и розетите, подчертават визията на пасторалната представа за небето, символизират „стенографски" рая или са асоциация на райската градина (Sheppard 1969, 67). Червената роза се свързва с пролятата кръв, раните и мъченичеството на Иисус. Тълкуването на розетите в кръг се насочва към темата за мъченичеството на Христос и неговите последователи (Георгиев 1993, 106).

Християнската същност на рисунката от Плиска личи и от включените в композицията два пауна. Те представят ранно-християнския иконографски мотив – Извора на живот. Първообразът на тази сцена – пиещи от кантарос пауни – преминава в по-строго дефинираната форма с Христовия кръст (Димитрова 2003, 141). Евхаристията е символично свързана с христовата жертва на кръста, дадена за спасителното избавление на душите на неговите последователи (Димитрова

2003, 141). Иконографската сцена, в която участват птици, намира паралели в редица паметници на средновековното изкуство от българските центрове: позлатената плочка в Преславското съкровище (Тотев 1993, 79), част от бронзов съд от сграда до южната крепостна стена на Преслав (Витлянов 1997, 353, обр. 1), къс от мраморна плоча на старохристиянски амвон от източната крепостна стена на Плиска (Василев 1979, 101; Минчев 2002, 56, 58, обр. 1–3) и др. Обърнати към кръста пауни откриваме и в украсените с миниатюрна живопис страници на български книжовни паметници – Симеоновия сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) (Иванова-Мавродинова 1968, 101). Обърнатите към кръстното дърво два различни по пол пауни в рисунката от Плиска напомнят за райската градина с нейните първи обитатели: Адам и Ева, насочили поглед към центъра – Дървото на познанието и живота. Общата сцена – кръстното дърво, шестлистните розети и двете птици обединяват основни идеи в християнските възгледи. Дървото на живота в изгубения човешки рай, като символ на вечния живот, възможен единствено чрез мъченичеството и спасителната жертва на Божия син и личните изпитания на хората.

Съчетаването на трите вида символи, при които видимо се акцентира на розетата, намира паралели в паметници от Сирия (Sodini, Tate, Bavant 1980, 22, 23, 32, 33) и Армения (Арутюнян 1985, 92). Релефно представената и с внушителни размери розета е обикновено на добре видими и важни части от християнските паметници. В Армения тя украсява фасадите на редица базилики в Егвард (VI в.), Текор (IV–V в.), Касах (IV–V в.), (обр. 6). Върху ранносредновековните паметници на християнската архитектура в България подобно фасадно оформление забелязваме върху стените на Кръглата църква в Преслав (Миятев 1932, 16). Върху пиластър при западния вход между атриума и нартекса е изобразена релефно вписана в кръг шестлистна розета.

Близки до рисунката от Плиска са група паметници на мемориалната архитектура в Армения (Мнацаканян 1985, 269). Става въпрос за т.нар. хачкари (в превод – кръстове), които се явяват характерни творби на арменското изобразително изкуство за дълъг период – от IX до XVIII в. Това са каменни плочи, обикновено със солидни размери. Иконографската схема на хачкарите остава непроменена с течение на вековете. Около центъра на композицията – кръста, симетрично и пропорционално са разположени розети с квадратни, многоъгълни и звездообразни плетеници, растителни и зооморфни орнаменти. Много често върху гърба или лицевата им част са нанесени надписи с указания за майстора, датата и дори повода за създаването им. Проучвателите на паметниците свързват техния произход с т.нар. тегавор-хач – крилат кръст, под влияние на мотива свещени криле от сасанидското изкуство (Айбабина 2001, 147). Използваната комбинация от символи върху каменния блок от Плиска и внушителните размери на композицията насочват към подобен на хачкарите практически характер. В сравнение с арменските хачкари, поставяни на добре видими и важни места, при рисунката от Плиска е точно обратното. Оставала е скрита от погледите на своите съвременници. За своя творец тя е била със значение на мемориален знак, който предвещава тържеството на кръста над все още строящия се езически храм. Авторът е бил запознат с християнската символика, която е директно копирана от друг паметник, или заимствана от образци с подобни символи. Възможно е той да е бил запознат и с наложената на границата между езичество и християнство през IV–V в. практика за поставяне на големи кръстове, върху разрушени езически сгради[2] (Daremberg, Saglio 1896). В случая с паметния знак от Плиска редът е обратен, но вероятно изразява същата идея – победата на християнския кръст.

За изясняване на разглежданата композиция е необходимо да се разгледа културно-историческата ситуация в българската столица по време на нейното изготвяне.

Още от проучванията на Ст. Михайлов се знае, че зидът с вградения блок с рисунка е бил изграден след опожаряването и засипването на преминаващия под неговите основи таен ходник (Михайлов 1955, 74). Това дава сериозни основания разглежданата рисунка да бъде отнесена във времето след превземането и опожаряването на Плиска през 811 г. от византийския император Никифор I Геник (802–811). Използвана през първата половина на IX в. за нуждите на езическия култ, сградата е била разрушена, вероятно при официалното приемане на християнството. Така, периодът на нейното съществуване, може да бъде отнесен в границите между 812 и 864 г., като е по-правдоподобно датата на строежа на зида с рисунката да е по-близо до долната хронологическа граница. Както се знае от изворите, по време на победоносните походи на хан Крум (802–814) през 812–814 г. в българските земи, и най-вече в неговия “аул” в Плиска, са преселени голям брой византийски военнопленници от Източна Тракия. Между тях, според Теофан Изповедник, е имало и такива, които стават мисионери и разпространяват християнската религия и култура сред населението на новите си местожителства (Златарски 1970, 360, 375). Напълно правдоподобно изглежда авторът на разгледаната християнска композиция да е бил измежду носителите на християнската религия в българската столица. Чрез нея той е изразил върху каменния блок на българския езически храм своето убеждение за триумфа на християнския Бог.

Айбабина 2001: Ел. Айбабина. Декоративная каменная резьба каффы XIV–XVIII веков. Симферополь, 2001.

Арутюнян 1985: В. Арутюнян. Каменная летопись армянского народа. Ереван, 1985.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Добруджа, 9, 1992, 146–161.

Василев 1979: Р. Василев. Източната крепостна стена в Плиска. – Плиска-Преслав, I, 1979, 98–107.

Витлянов 1997: С. Витлянов. Дървото на живота в паметници на Първото българско царство. – Проблеми на прабългарската история и култура. Шумен, 3, 1997, 337–353.

Георгиев 1993: Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1982.

Димитрова 2003: Ел. Димитрова. Изведбата на евхаристичните сцени во ранохристијанската декоративна пластика. – Старохристијанската археологија во Македонија. Скопје, 2003, 133–150.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, 1, I, София, 1970.

Иванова-Мавродинова 1968: В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръко-

---

[2] В 426 г. император Теодосий II предписва да се разрушат или доразрушат езическите храмове, а на тяхно място да поставя кръст, в знак на изкупление (Cod. Th. XVI, 10, 25).

писите от Преславската книжовна школа. – Преслав, I, 1968, 80–124.

Ланге 1984: Е. Ланге. Багрите при животните. София. 1984.

Минчев 2002: Ал. Минчев. Мраморен парапет от ранновизантийски амвон от Шуменския музей. – ИИМШ, 10, 2002, 52–61.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 50–181.

Миятев 1932: Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. София, 1932.

Мнацаканян 1985: С. С. Мнацаканян. Наследие востока в мемориальных памятниках Армении. – В: Культурное наследие Востока, Ленинград, 1985, 266–284.

Тотев 2005: К. Тотев. Византийски процесиен кръст от първите разкопки в Плиска. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 216–219.

Тотев 2002: К. Тотев. Константинополски процесийни кръстове от средновековна България. – Проблеми на изкуството, 2002, 3, 25–33.

Тотев 1998: К. Тотев. За три процесийни кръста от Преслав – ИНМВ, 1998, 34-35 (49–50), 198–206.

Тотев 1993: Т. Тотев. Преславското съкровище. Шумен, 1993.

Филипова 1997: Сн. Филипова. Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5–6 и 11–12 век. Скопје, 1997.

Шевалие, Геербрант 1996: Ж. Шевалие, Ал. Геербрант. Речник на символите. София, 1996.

Шиваров 1995: Н. Шиваров. Речник на библейските символи. София, 1995.

Daremberg, Saglio 1896: Ch. Daremberg, E. Saglio. DAGrR, II, 2, Paris, 1896.

Karasimeonoff 1943: P. Karasimeonoff. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska – ИБАИ, XIV, 1943,136–168.

Rice 1950: D. Talbot Rice. The Leaved Cross. – Byzantinoslavica, XI, 1950, 70-81.

Sheppard 1969: D. Carl Sheppard. Byzantine Carved Slabs. – Art Bulletin, 1969, LI , 65-71.

Sodini, Tate, Bavant 1980: J.-P. Sodini, G Tate, B. et S. Bavant, J.-L. Biscop, D. Ossaud Syria. – Revue d'art oriental et d'archeologie Paris, LVII, 1980.

A CHRISTIAN DRAWING ON THE FOUNDATIONS OF A PAGAN TEMPLE IN PLISKA

Gergana Ilieva

The paper presents a drawing, which was incised on a large limestone block in the foundations of a temple within the frames of the Palace assemblage in Pliska. Although it was incised on a pagan building, the drawing was related to Christian symbols. The place of the stone block kept the drawing hidden from the eyes of its contemporaries, i.e. the drawing was not visible at the time when the pagan temple was functioning. The drawing was incised prior or during the building construction. Perhaps the drawing was made by a Christian who was well aware of the meaning of the depicted symbols. The drawing represents a cross, whose horizontal arm ends with two rosettes inscribed in circles. Two birds (peacocks) in profile are depicted at the lower part of the cross, on both sides of the vertical arm, facing it.

The drawing was made in the period between 812 and 864, the time when the building was functioning as a pagan temple. Probably the artist, who incised it, was one of the prisoners-of-war, who was Christian. The drawing stayed hidden under the floor of the building and probably the person who made it wanted to express his belief in the triumph of Christianity over the pagan believes.

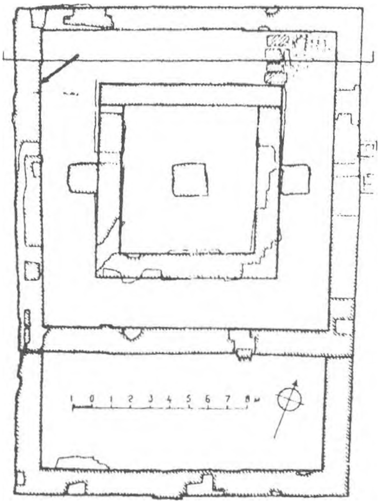

Обр. 1. План на езическия храм.
Fig. 1. Plan of the pagan temple.

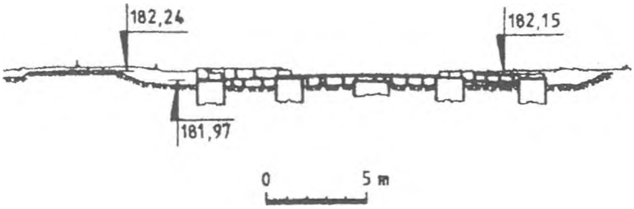

Обр. 2. Разрез А-А1 на храма. Поглед от юг.
Fig. 2. Cross-section A-A1 of the temple. View from the south.

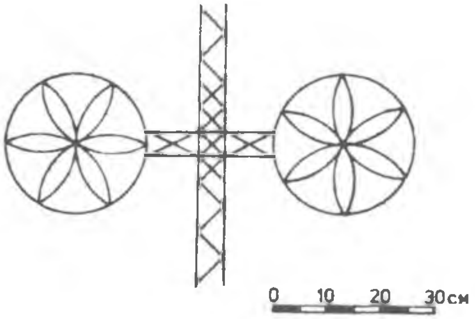

Обр. 3. Рисунка по Ст. Михайлов.
Fig. 3. Drawing after St. Mihaylov.

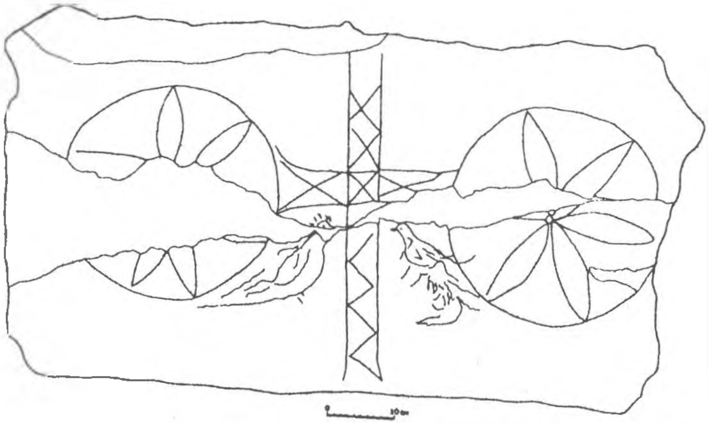

Обр. 4. Каменният блок с рисунка.
Fig. 4. The stone block with a drawing.

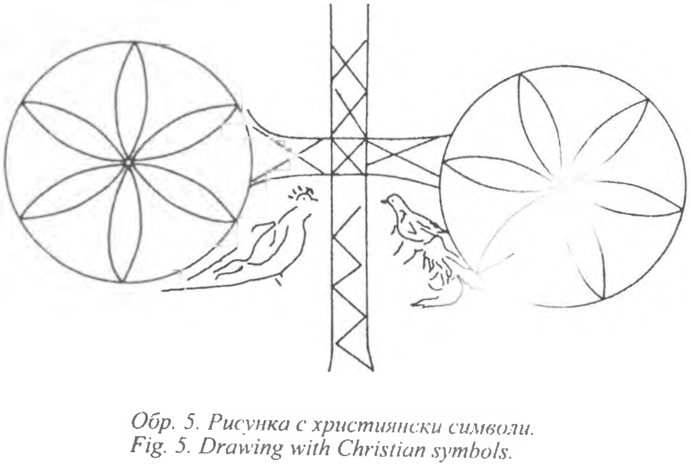

Обр. 5. Рисунка с християнски символи.
Fig. 5. Drawing with Christian symbols.

НОВИ РИСУНКИ ГРАФИТИ ОТ ПЛИСКА

Станислав Иванов

Темата за рисунките – графити от Средновековието, не е нова, но продължава да се обогатява с материали, като голяма част от тях произхождат от старите български столици. Още при първите разкопки в Плиска са открити рисунки, като техният брой до наши дни постоянно нараства. Предложени са основанията за тяхното типологизиране, определянето на произхода и съдържанието им (Овчаров 1982, 368). В литературата са изказани две основни концепции за смисъла и значението на рисунките графити (Овчаров 1982, 56, 90-91; Рашев 1990, 49-50, 53), но все още проблемът не е решен, главно поради липсата на сигурен ориентир за хронологията и преки данни за тяхното конкретно съдържание.

Последните проучвания в Плиска обогатиха колекцията от рисунки с нови изображения. Някои от тях ще бъдат представени в настоящата работа. Те произхождат от редовните археологически разкопки в западната половина на Цитаделата, проведени в периода 2000–2005 г.[1] Врязани са върху различен по характер материал - преобладава варовикът, но се срещат и върху мрамор и строителна керамика. Съоръженията, в които се откриват, също са различни – каменната дворна настилка, печки, основи на сгради и др. Това позволява някои от тях да бъдат датирани. Повечето обаче са от съоръжения, в които материалът, върху който са направени, е бил преизползван. Откритите рисунки са различни по характер и съдържание. Тук те ще бъдат разгледани по местонамиране.

Помещение между сграда "К" и езическия храм в Цитаделата. Помещението е открито през 1948 г. при разкопките на С. Михайлов (Михайлов 1955, 75, обр. 24). При последните проучвания на това място, върху горната страна на добре обработен каменнен блок от северния зид на помещението, бяха открити врязани рисунка и два знака (обр. 1), които при предишните разкопки са останали незабелязани.

Рисунката представя животинска фигура в ход наляво, която е схематична и освен това е недовършена. Начинът, по който са представени главата и най-вече устата, навежда на мисълта, че се касае за хищник. Върху тялото с три черти е загатната характерна особеност на животното, вероятно грива. Особенност в предаването на фигурата е оформянето на предния крак. Схематизмът на рисунъка не позволява да се определи точно дали става въпрос за един или два предни крака. Начинът, по който завършват чертите, допуска и двете възможности. Като задни крака могат да се възприемат две къси линии под задната половина на тялото, въпреки че е възможно и друго – едната да представя опашката на животното.

---

[1] Разкопките се провеждат от екип с ръководител ст. н. с. I ст. д. и. н. Рашо Рашев и заместници н. с. I ст. д-р Янко Димитров и автора на настоящата работа – виж поредицата АОР за съответните години. Изказвам благодарност на колегите за възможността да публикувам рисунките.

Подобни животински изображения са открити в Преслав при разкопки на църквата с гроба на чъргубиля Мостич (Рашев 1990, 50-51, табл. II, 1; 2004, 246, обр. 2, 3). Доколкото ни е известно, подобно изображение на хищник се открива за първи път в Плиска.

Освен рисунката, върху същия камък са врязани два знака. И двата представят варианти на т. нар. ипсилон с две хасти – най-широко разпространения върху ранносредновековни паметници от България знак. Единият от тях е врязан с тънко острие. Другият също, но тук линиите са дублирани, което показва, че те всъщност очертават контурите, а самият знак е трябвало да бъде изсечен по-дълбоко с длето.

Каменният блок се явява сполия в зида на тази късна постройка от XI в. Няма яснота по въпроса за времето на направа на знаците и рисунката, нито дали те са синхронни. Единственото, което може да се допусне е, че знаците са правени по времето, когато камъкът е бил обработван, за да послужи при строежа на някоя постройка с монументален градеж. Рисунката обаче би могла да е направена както по това време, така и по-късно, така че не е възможно да се прецизира нейната дата.

Ями. От насипа в две от многото проучени ями произхождат тухла и мраморна плочка с рисунки.

Мраморната плочка очевидно е част от подовата облицовка на някоя от представителните сгради в Дворцовия център на Плиска, за което може да се съди от останките от розов хоросан върху грубата опака страна. Върху гладката ѝ лицева повърхност с тънко острие е врязана рисунка, изобразяваща широко известното начертание ”вавилон” или “дама” (обр. 2) (Рашев 2008, кат. № 45). Изображението е надраскано небрежно и заема почти цялата площ на плочката. С най-голяма вероятност може да се допусне, че то е надраскано след поставянето на плочката в пода на сградата, или след нейното разрушаване.

Относно смисъла и значението на това изображение има изказани различни предположения. Едната теза е, че представлява схема за игра (Тотев 1972, 38–40). Според друго мнение те са магически символ в езическите вярвания на прабългарите (Аладжов 1980, 43–44). В последно време се налага мнението за християнската им символика (Рашев 2008 и посочените там съображения и факти).

Също от насипа на яма от X–XI в. произхожда един фрагмент от тухла, който има керемиденочервен цвят и врязани по повърхността линии (обр. 3). Всички линии са врязани след изпичането и повечето не очертават ясни изображения. В горната дясна част може да се отдели надраскан кръст, чиито три края завършват с по-дълбоко врязани точки. Подобни изображения на кръстове, завършващи с точки, се откриват и по каменните блокове от външното лице на южната порта на Плиска. Вляво от кръстното начертание няколко линии като че ли загатват за част от животинска фигура. От нея личат ясно два крака и част от тялото нагоре, без да може да се каже дали е предна или задна част, нито пък какъв е видът на животното. Възможно е рисунката да не е довършена. Много от останалите пресичащи се линии могат да се оприличат на отделни знаци, но тълкуването им като такива е несигурно.

Северно от сграда ”К”. При североизточния външен ъгъл на банята, там, където през северната стена преминава тръбата, захранваща банското помещение с чиста вода, се откри издълбано в камък корито, за чиято направа е бил преизползван блок от някоя постройка с монументален градеж. Върху долната страна на коритото се разкри част от рисунка на кон (обр. 4). Тя не е запазена цялостно, тъй като нейната задна част е била отчупена при направата на коритото. В запазената част линиите очертават предницата на коня – краката (без копитата), гърдите и шията, като главата или не е довършена, или не е достигнала до нас. Конят е представен с повдигнат десен крак, в тържествен ход наляво. По фигурата се забелязват детайли, които позволяват тълкуване като елементи от конската сбруя. Върху гърба най-вероятно е загатнато седло. Отпред на гърдите чрез една линия е представен ремък, но не е изключено и да е част от някакво покривало. Върху шията на коня успоредни резки маркират част от гривата.

На фона на многобройните конски изображения от Плиска изпъкват три, които по начертание – добре изобразена фигура на коня и тържествен ход наляво с вдигнат преден десен крак, могат да образуват една група. Първата произлиза от проучвания на Тронната палата и е врязана върху каменен блок (Шкорпил 1905, 285; Абоба – Плиска 1905, табл. LIV, 16). Втората рисунка е върху блок от западната крепостна стена (Дончева-Петкова 1985, 22, обр. 22а). Тук конят е определен като галопиращ, но разположението на фигурата издава повече тържествен ход. Третото изображение произхожда от гражданската сграда североизточно от Цитаделата (Станчев 1955, 211–216, обр. 28). Последният паметник представя церемониална сцена и е единственият от тази група, върху който е представен конник. Към тази група трябва да прибавим и новата рисунка. Вглеждайки се в конските изображения, не може да не направи впечатление сходното представяне на животинската фигура. Това насочва към извода, че авторите на тези рисунки пресъздават сюжет, който са наблюдавали. Въпросът, който възниква, е дали тези образи са отражение на парадни сцени от живота или са копия на професионални творби на изобразителното изкуство. И двете предположения са напълно възможни, тъй като в близост до Плиска се намира мадарският скален релеф – вероятният първообраз на тези рисунки. Сходството между него и изброените рисунки е несъмнено и го е отбелязано още от К. Шкорпил (за изображението открито от него). Разликата е само в посоката на движение на коня (Шкорпил 1905, 285).

Пред описаната фигура е врязано друго животинско изображение, което е по-схематично – чрез една непрекъсната линия са представени гръб и уши, върху “гърба” е добавена полуизвита линия. Вероятно се касае за второ конско изображение, останало недовършено.

Около двете фигури се забелязват и други линии, но те не позволяват да се идентифицира каквато и да било фигура.

Помещение ”К1”. Под разпределителния зид между помещения К1 и К2 се намира зидана с тухли и хоросан печка с производствено предназначение. Предпещното ѝ пространство бе ограничено откъм север от два добре обработени варовикови камъка. Върху единия от камъните е врязана рисунка (обр. 5). Тя представлява правоъгълник, върху една от дългите страни на който са врязани две двойки черти, перпендикулярни на дългата. Двойките са еднакви, като при всяка от тях едната черта е по-дълга от другата. С този детайл рисунката наподобява схематично представяне на крепостна или оградна стена с местата на входовете. Подобна рисунка, но с повече детайли, е открита върху блок от основата на тухлената оградна стена на Цитаделата (Михайлов 1955, 109-110, обр. 47). Камъкът от помещение ”К1” най-вероятно е бил преизползван от друг градеж. От състоянието му не личи той да е бил допълнително обработван и може с убеденост да се твърди, че това е първоначалната му форма. Въпреки това не е ясно дали врязаното изображение се е намирало върху него, когато той е бил избран за ограничаване на предпещното пространство, или е врязано от някой от обслужващите пещта.

Каменна дворна настилка. Знаци и рисунки се откриват и върху каменните плочи от дворната настилка. Повечето от тях са "скрити", тъй като остават от долната страна на камъните. Върху един такъв камък се откроиха знаци и рисунка (обр. 6). Камъкът е отчупен в единия си край. Върху по-голямата част се намира широко известният в Плиска знак – "лабрис" (двойна брадва). Той се среща както върху камъни от крепостната стена, така и по зидове на постройки с монументален градеж. Заема почти цялата централна част на плочата и е издълбан дълбоко. В десния край на камъка са представени рисунки на четириъгълници, които се допират и преплитат. От срещуположния край на каменната плоча е отчупен един къс, върху който също са врязани с тънко острие линии. Сред тях на едно място се забелязва съчетание, което наподобява руноподобен знак или гръцката буква – ψ.

Върху счупен на две части камък от дворната настилка има рисунка без ясен образ и редица от руноподобни знаци (обр. 7). По-ясно е изображението в десния край на плочата, където има представена пентаграма, част от линиите на която не са довършени. До нея е врязан знак, наподобяващ буквата "Z". По-голямата част от повърхността на плочата е заета от руноподобни знаци, които са разположени в един "ред". Някои от тях наподобяват знаците, откривани върху различни материали от центровете на Първото българско царство. Върху отчупеното парче също се забелязват надраскани небрежно линии, някои от които също могат да се оприличат на букви, например "P", или знаци. По повърхността има и 7 плитко издълбани ямки, за които не може да се твърди, че са свързани с изображенията или знаците. Разположението им позволява да се включат в различни геометрични комбинации. Засега не е ясно дали разположените в един ред руноподобни знаци представляват надпис. По този въпрос трябва да се произнесат специалистите епиграфи.

Малък дворец – източна половина. Върху камък от първия ред блокове от западната основа, на външното лице, се откри дълбоко изсечен знак. Знакът, който се намира почти в централната част на камъка, е заобиколен от всички страни с плитко врязани линии (обр. 8). Някои от тях представляват геометрични фигури – триъгълник и трапецовидна фигура. Други представляват знаци, които често се срещат върху археологически паметници. Има и линии, които не образуват ясна фигура или знак и приличат повече на случайни драсканици. Неяснотата на повечето врязани линии не позволява да приемем, че става дума за една цялостна композиция, въпреки че обстоятелствата на откриване говорят, че са врязани преди изграждането на източната половина на сградата. Не е изключено камъкът да е преизползван тук от някоя по-стара постройка, имайки пред вид обстоятелството, че се намира в зид, който е по-късен от най-ранните монументални градежи в Плиска. Това позволява да се допусне възможността, че врязаните плитко линии не са направени по едно и също време.

Относно датировката на рисунките могат само да се правят предположения.

Въпреки че произлизат от относително добре датирани комплекси, е ясно, че повечето от тях, ако не и всички, са върху преупотребен материал, което поставя въпроса за времето, когато те са били изработени. Дори за изображенията и знака върху блока от основата на Малкия дворец единствената сигурна дата е, че може да се постави не по-късно от първата четвърт на IX в. Долната му граница остава в сферата на предположенията. По-сложен е въпросът с датировката на останалите рисунки, тъй като е възможно някои от тях, особено тези в най-късните съоръжения, да са направени при последното използване на материала. Несигурна датировка имат и рисунките, открити върху плочи от каменната дворна настилка. Въпреки че се откриват върху долната страна на плочите и практически е невъзможна направата им след поставянето на последните, при разкопките се откриха данни за нейната нееднновременна направа (Рашев, Димитров 2004, 171).

Представените нови изображения допълват броя на рисунките графити от Дворцовия център на Плиска. В сюжетно отношение те не правят изключение от останалите известни паметници, но се откриват и нови за Плиска типове изображения. Възможните съчетания на рисунки и рунически знаци представляват интерес за бъдеща работа по някои от тях.

Аладжов 1980: Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. - Археология, 1980, 1, 41–47.

Дончева-Петкова 1985: Л. Дончева-Петкова. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973 – 1977 г. – Плиска – Преслав, 4, 1985, 91–116.

Михайлов 1955: С. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948 – 1951 г.). - ИАИ, XX, 1955, 49–227.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки – графити. София, 1982.

Рашев 1990: Р. Рашев. За художественото и културно-историческо значение на рисунките – графити от IX – X в. – Проблеми на изкуството, 1990, 1, 49–55.

Рашев 2004: Р. Рашев. Още нещо за "Преславската цивилизация" – Преслав, 6, 2004, 245–254.

Рашев 2008: Р. Рашев. Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседни страни. – Археология, 2008.

Рашев, Димитров 2004: Р. Рашев, Я. Димитров. Разкопки в Дворцовия център на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2003 г., София, 2004, 171.

Станчев 1955: С. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. - ИАИ, XX, 1955, 183–227.

Тотев 1972: Т. Тотев. За една игра в средновековна България. – Археология, 1972, 3, 33–41.

Абоба – Плиска 1905: Абоба – Плиска. Альбом. – ИРАИК, X, 1905.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Рисунки на камнях и кирпичах и скульптурные фрагменты. - ИРАИК, X, 1905, 281–286.

NEW DRAWINGS-GRAFFITI FROM PLISKA

Stanislav Ivanov

Summary

The paper is aimed at publishing new drawings-graffiti found during regular archaeological excavations in the western part of the Citadel in Pliska. The eight drawings were incised on stone blocks, tiles and bricks, most of which were reused and this makes it difficult to specify the date of the graffiti.

The images of animals – part of a horse figure (Fig. 4) and a figure of a predator (Fig. 1) – were incised on two stones. Part of an animal together with a cross and a few lines which do not form a specific figure were incised on a brick (Fig. 3). A small marble tile bears an image of "draughts" (Fig. 2), and a drawing of space surrounded by enclosure wall and two marked entrances was incised on a small stone block (Fig. 5). The most interesting image was incised on a tile from the yard pavement and consists of a pentagram and a row of runic signs that can be interpreted as an inscription (Fig. 7). In many cases the graffiti were incised on stones bearing signs of craftsmen (Fig. 6, 8). Although the subjects of the newly found drawings do not differ from the ones already known, there is one that presents a completely new image for the Pliska graffiti that has no parallels – the image of a predator.

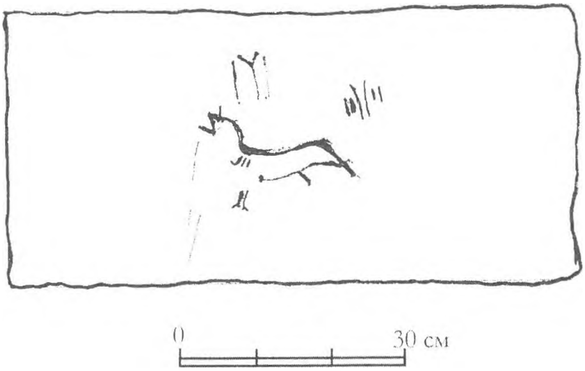

Обр. 1. Изображение на хищник и знаци върху камък от късното помещение между сграда "К" и езическия храм в Цитаделата.
Fig. 1. An image of a predator and signs on a stone from the late premise situated between building "K" and the pagan temple in the Citadel.

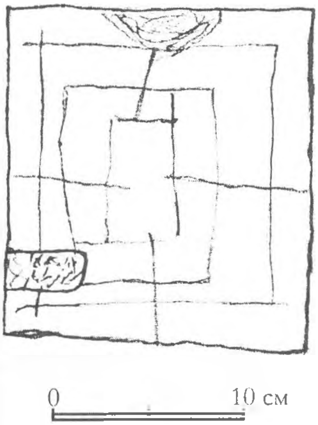

Обр. 2. Изображение на "дама" върху мраморна плочка от подова облицовка.
Fig. 2. A drawing of "draughts" on a small marble tile from the floor surface.

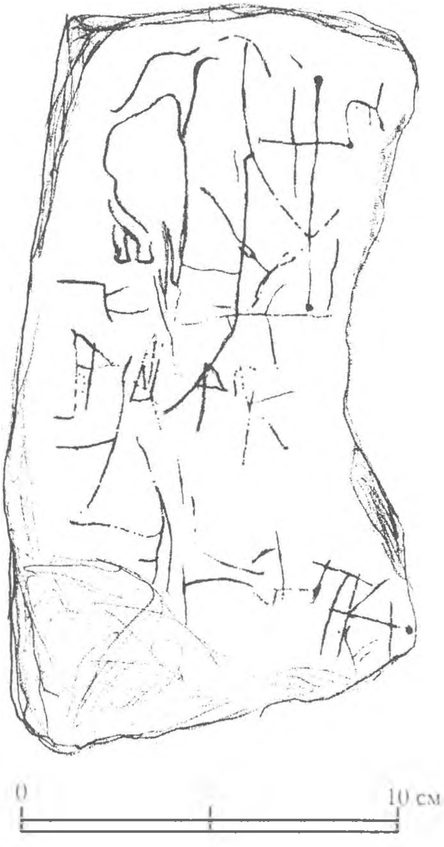

Обр. 3. Изображения на кръст и част от животинска фигура върху тухла.
Fig. 3. An image of a cross and part of an animal figure on a brick.

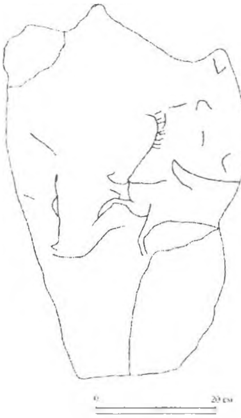

Обр. 4. Части от конски фигури върху каменен блок, преизползван като корито.
Fig. 4. Images of parts of horse figures on a stone block reused as a trough.

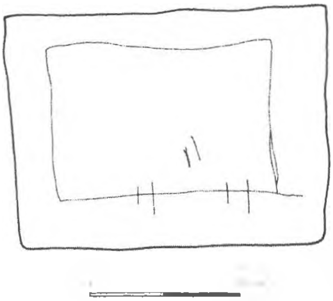

Обр. 5. Схематична изображение на оградна стена с входове.
Fig. 5. A drawing of an enclosure wall with entrances.

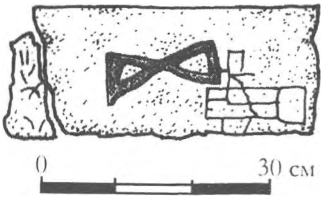

Обр. 6. Врязани знаци и рисунки върху плоча от дворната настилка.
Fig. 6. Incised signs and drawings on a slab from the yard pavement.

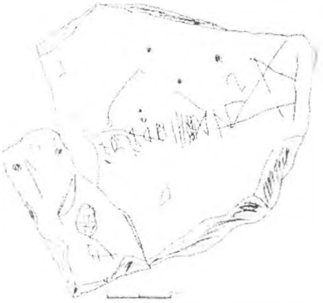

Обр. 7. Пентаграма и рунически надпис върху плоча от дворната настилка.
Fig. 7. A pentagram and a runic inscription on a slab from the yard pavement.

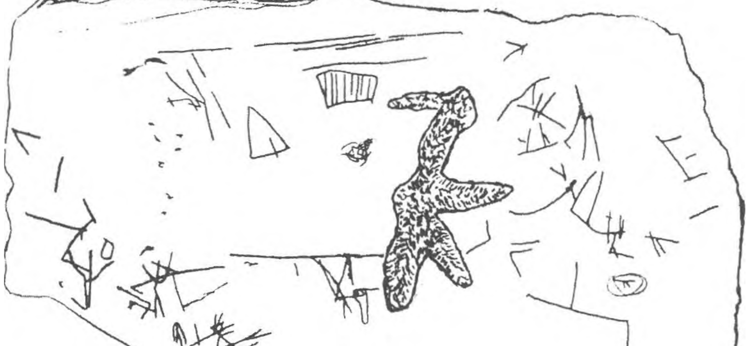

Обр. 8. Знак и различни изображения върху блок от западната основа на източната сграда на Малкия дворец.
Fig. 8. A sign and various images on a stone block from the western part of the foundations of the Small Palace eastern building.

НОВИ НАХОДКИ НА БЕЛОГЛИНЕНА РИСУВАНА КЕРАМИКА ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Кремена Стоева

В настоящия материал са представени две декоративни белоглинени плочки - находки от последните няколко археологически сезона във Велики Преслав.

Фрагментите от първата плочка се откриха в черквата в местността Манастирчето, където бе разкрит малък манастир (скит) от X в.[1] Плочката е с форма, близка до квадратната, със страна 6,3 до 6,5 см и деб. 0,3 см (обр. 1). Формувана е от добре пречистена бяла глина с незначителни примеси на ситен пясък и слюда. След опалването глината е добила равномерен бледо-кремав цвят. Въпреки липсващите фрагменти, върху лицето добре се различава мотивът „разцъфнал кръст". Рамената се разширяват към краищата, украсени са с плътни и надебелени в окончанията линии, които са обиколени от „перлен низ".[2] Разцъфтяването на кръста е предадено с двойка срещуположни полупалмети, които се развиват от долното рамо (ствола на кръста) и три пъпки, с които завършват поне три от рамената. Контурите са изтеглени с черна боя, а за основен тон е послужил естественият цвят на глината. Растителните орнаменти са оцветени с жълто-кафява и светлозелена глазура (от последната се забелязват слаби следи при едно от листата на палметата). Прави впечатление, че рисунъкът е направен с известна небрежност - кръстът е леко наклонен наляво, а палметите са несиметрични (лявата стои по-високо от дясната). Обратната страна на плочката е гладка, без следи от зебло.

До този момент са известни още две плочки с мотива „разцъфнал кръст". Едната е открита в манастира, а другата - при пещите за рисувана керамика в местността Патлейна (Миятев 1936, 27, обр. 28, 29, № 25; Тотев 1993, обр. 78)[3]. Иконографията на кръста върху първата плочка стои много близо до изображението от Манастирчето. Разликите се свеждат до някои детайли при растителните орнаменти и в използваните глазури: при плочката от Патлейна кръстът е оцветен в синьо, листата на палметите са зелени и сини, а излизащите от рамената на кръста пъпки - охрово-жълти (Миятев, 1936, 29, табл. XXVII, 2). Втората плочка представя друг вариант на мотива, при който кръстът е двойно пресечен и върху пиедестал от три стъпала в междурамията е изписана формулата IC XC NIKA (Тотев 1993, обр. 78).

---

[1] Непубликувани разкопки на Т. Балабанов и АМ „В. Преслав".

[2] Този орнамент имитира богатата декорация на метални кръстове, изработени по подражание на издигнатия на Голгота от император Константин кръст, украсен със злато, сребро и скъпоценни камъни. Пример за такъв прототип е кръстът реликварий на Юстин II в съкровищницата на Св. Петър в Рим, който императорът подарил на папа Йоан III (Durand 1999, 42). Подобни богато украсени процесийни, литургични или участвали в църковната мебелировка кръстове, безспорно е можело да се видят и в столицата Преслав.

[3] По устна информация, предоставена ми от проф. Тотев, от работилниците в манастира в местността Патлейна произхожда още една плочка с разцъфнал кръст. За тази находка научих след написването на настоящия материал и, доколкото ми е известно, тя все още не е публикувана.

Трета плочка с разцъфнал кръст открихме сред керамичния материал от Кръглата църква във фонда на Преславския музей (обр. 2).[4] Доколкото може да се съди по запазения фрагмент, плочката е близък паралел на тази от Манастирчето: кръстът е украсен по същия начин, а от ъглите на рамената му излизат пъпки. По запазеното горно рамо и встрани от него личат следи от синя глазура, с каквато е оцветен и кръстът върху плочката от Патлейнския манастир. Обратната страна е гладка, без следи от тъкан.

Разцъфнал кръст срещаме и при други паметници на декоративното и приложното изкуство от Велики Преслав. Като най-близки паралели ще посочим кръстовете с напъпили рамена и палмети върху мраморна плоча и капител от Дворцовия манастир, както и една фрагментирана мраморна плоча с гнезда за инкрустации от експозицията на Преславския музей (Шкорпил 1927, 219, табл. XLVI, обр. 9; Тотев 1998, табл. XL, 1). Трактовката на растителния орнамент както при рисуваните, така и при релефните кръстове напомня за един друг мотив от репертоара на преславските майстори керамици и каменоделци – обърнатите една срещу друга акантови полупалмети, които фланкират централна фигура. Този мотив виждаме в украсата на белоглинен съд и корниз от Патлейна, в правоъгълна рисувана плочка от Кръглата църква, варовиков капител и мраморни плочи от Двореца и Вътрешния град на Преслав (Миятев 1936, обр. 29, 41, 65, 72–74; Мавродинов 1959, 205–206, обр. 226; Овчаров 1985, 155–156, обр. 46–47).

Посочените примери илюстрират взаимното влияние между различните приложни изкуства в старата столица. Ефектът на пластичния контур при паметниците на рисуваната керамика е постигнат чрез възможностите на полихромния рисунък (Миятев 1936, 94). При плочката от Манастирчето за тази цел са използвани жълто-кафява и светлозелена глазура, с които са били оцветени листата на палметите.

В изследванията си за Преславската керамика Кр. Миятев и Т. Тотев отбелязват, че разцъфналите кръстове от Преслав имат подчертано сходство с цъфтящите кръстове във Византия от IX–XI в. Като най-близки паралели са посочени миниатюра в Cod. Par. Gr. 510 от IX век, мраморна плоча от IX–X в. в Kaiser Friedrich Museum, мраморна плоча от фиала в Атонската Лавра от XI в. и релефните кръстове по стените на Атинската Панагия Горгопико (Миятев 1936, 101, бел. 2; Тотев 1995, 19). Към тези примери ще добавим също кръстовете с палмети по византийски ставротеки от края на X– началото на XI в., които се пазят в библиотеката Сан Марко във Венеция, Ермитажа и катедралата на гр. Монополи в Италия (Katsarelias 1997, 79–80, cat. № 37, 38, 163, cat. № 110). Сходно третиране на растителния орнамент виждаме и върху пиластър от църквата Св. Богородица Панахрантос в Константинопол от X век (Talbot Rice 1950, 78, fig. 3).

Както бе споменато по-горе, фрагментите от плочката се намериха в манастирската черква при входа от притвора към наоса, над слой покривна керамика с дебелина около 0,50 м. На същото ниво се откриха многобройни късове мазилка, камъни от разрушените зидове и фрагменти от прозоречно стъкло. Някои късове мазилка са с дъговиден ръб, други 6 фрагмента пазят следи от боя със зелен, кафяв и черен цвят.

Структурата на пластовете, бедният инвентар в черквата и двете сгради, както и липсата на следи от пожар или друго бедствие показват, че след изоставянето му, манастирът се е разрушавал постепенно, под въздействието на природните условия. Тези обстоятелства, както и липсата на елементи от стенна украса другаде в черквата, ни карат да смятаме, че местонамирането на плочката е близко до нейната първоначална позиция в украсата на действащия храм. Откритите в насипа находки ни дават основание да допуснем, че плочката с разцъфнал кръст, фланкирана от фрески с геометрични или растителни (?) мотиви, е украсявала оформения над вратата свод, където, както изглежда, е бил вместен и един прозорец. Като се имат предвид малките размери на плочката и липсата на следи от хоросан или друга спойка по обратната ѝ страна, струва ни се, че е възможно тя да е била закрепена върху дървената врата на храма, в издълбано за целта квадратно легло. В наличния досега материал от Преслав никъде не се виждат следи от хоросан или друго свързващо вещество. Относно плочките за инкрустация Кр. Миятев счита, че са били закрепвани с глина, тъй като под запазените в мраморни архитектурни детайли плочки *in situ* сегменти не е откривано нищо друго освен пръст (Миятев 1936, 44–45).

---

[4] Инв. № 2773 в Спомагателен фонд.

Известно е, че „разцъфналият кръст" се появява за първи път в украсата на раннохристиянските гробници (Миятев 1925, 16–19; Pazaras 1997, 37–38). Той е много популярен мотив през ранно-византийската епоха, по време и след иконоборческия период (Pazaras 1997, 37–38; Вълева 1996, 52; Talbot-Rice, 68). Неговото значение като „ново дърво на живота" и символ на победата над смъртта и Възкресението е утвърдено още в ранната християнска екзегетика (Вълева 1996, 52). В този смисъл, разцъфналият кръст върху плочката от Манастирчето е напомнял на прекрачващия прага на Божия дом, че кръстното дърво дарява живот и спасение на душата. Тук ще припомним и тезата на Г. Мийе, според който кръстовете, изписани около вратите, прозорците, арките и сводовете отклоняват злите сили (Вълева 1996, 52). В подкрепа на това твърдение е още една находка от същата черква – изображение на равнораменен кръст, врязан по мазилката на южната фасада, в близост до прозореца на наоса.

Втората белоглинена плочка е открита в пласта с деструкции върху пода на северното последно помещение на верижната сграда, ограждала от изток Патриаршеския комплекс.[5] Тя е с листовидна форма и размери: дължина – 4,75 см, ширина – 3,5 см и дебелина – 0,3 см (обр. 3, 4). Формувана е от добре пречистена глина с незначителен примес на ситен пясък и слюда, добила след изпичането бледо-кремав цвят. Страничният ръб е косо отрязан, върху обратната страна личат следи от повърхността (вероятно дървена табла), върху която е била формувана плочката. Лицевата страна е украсена с мотива пауново перо: в центъра е разположено окото, състоящо се от ствол и окръглена главичка, от тясната част на плочката към широката излизат радиални линии. Контурите са изтеглени с черна боя, за оцветяването са използвани тревно зелена, охрово-жълта и зелено-кафява глазура. Между централната сърцевидна част и кръгчето на окото са запазени следи от боя с тъмно-червен цвят.

Малките размери и листовидната форма определят предназначението на плочката като детайл за инкрустиране върху мрамор, дърво или друг материал. Със същата форма, но с по-големи размери, е известна друга плочка от Кръглата църква без украса и с изписана на гърба буква З. Кр. Миятев отбелязва, че тя съответства на вдълбаните легла по два фрагмента от мраморни корнизи, които също са открити в Кръглата църква (Миятев 1932, 146, обр. 253. 8-№ 267, 94–95, № 145, 146). Откритите досега сегменти за инкрустация са с едноцветно покритие (най-често плътна кафява или зелена глазура) или имат естествения цвят на опалената глина (Тотев 1995, с. 21), тъй като в повечето случаи представляват незавършена продукция на работилниците за рисувана керамика. Със своето полихромно покритие листовидната плочка с пауново перо от Дворцовия център на Велики Преслав няма аналог сред открития досега материал.

---

[5] Непубликувани разкопки на Т. Балабанов. Благодаря на д-р Балабанов за възможността да участвам в проучванията на обекта през 2005 г. и да публикувам тази находка.

Мотивът „пауново перо" е един от най-популярните в украсата на рисуваната керамика от Преслав. Той е често срещан както при декоративните облицовъчни плочки, така и при трапезните съдове. Някои изследователи го считат за типично цариградски (Акрабова-Жандова 1977, бел. 22). В почти същия вид, както при разглеждания детайл за инкрустация, го виждаме върху квадратни облицовъчни плочки със страна 4,5 см от Кръглата църква (Миятев 1936, обр. 16). Разликата е единствено в пропорциите (продиктувана от формите на плочките) и в използваните глазури. От Кръглата църква са и няколко фрагмента от по-големи плочки с „паунови пера", които според Кр. Миятев са части от крилете на ангели, изобразени в монументален вид, подобно на известната икона на Св. Теодор (Миятев 1936, 11–12, обр. 1).

Самостоятелно или в съчетание с други мотиви пауновото перо участва и в украсата на трапезни съдове. Често се среща във вариант с ромбовидна форма на перото (Акрабова-Жандова 1977, 75, обр. 1. 1, 19; 2; 24. 1–3). В съчетание с мотива шахмат два реда паунови пера образуват многолистна розета върху дъното на едно блюдо от Дворцовия манастир (Тотев 1994, обр. 1б). Друга разновидност на мотива, когато перото и окото, от което излизат радиални лъчи, имат полукръгла форма, виждаме върху стените на съд с форма на патица, върху чието дъно е представен паун (Тотев 1994, обр. 2а). В този вариант мотивът се среща и върху други съдове с различна форма (Акрабова-Жандова 1977, обр. 25, 26). Представено по този начин, „пауновото перо" има известна близост с мотива „ангелско крило", който се среща при ограничен брой находки (Тотев 1995, 20).

В християнското изкуство паунът символизира безсмъртието на душата и Възкресението (Цончева 1971, 238; Купър 1993, 156–157). „Стоте очи" на пауновата опашка отразяват идеята за всевиждащата църква (Ferguson 1989, 23), а пауновото перо е сред атрибутите на Св. Варвара – една от най-почитаните в Преслав светици (Ferguson 1989, 107; Купър 1993, 157; Иванова-Мавродинова 1955, 90 и сл.).

Разглежданата в настоящия материал плочка с „пауново перо" най-вероятно представлява част от украсата на мраморен или друг архитектурен детайл с вдълбани легла за инкрустация. Като се има предвид, че мотивът „пауново перо" вероятно е запълвал крилете на архангели (или ангели) в монументални керамични изображения (Миятев 1936, 12), можем да допуснем, че плочката от Дворцовия център, заедно с други керамични сегменти, е била инкрустирана в монументална икона, направена от дърво или друг материал.

Представените две белоглинени рисувани плочки обогатяват представите ни за декоративните форми и мотиви, използвани от преславските керамици. Този нов материал предлага и един неизвестен досега елемент, като използването на полихромен рисунък при керамичните сегменти за инкрустация.

Акрабова-Жандова 1977: Ив. Акрабова-Жандова. Преславската рисувана трапезна керамика. – Преслав, 2, 1977.

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – ИНМВ, 27 (42), 1991.

Вълева 1996: Ю. Вълева. Кръстът – сотирологичен символ. – Проблеми на изкуството, 2, 1996.

Иванова-Мавродинова 1955: В. Иванова-Мавродинова. Надписът на Мостич и Преславският епиграфски материал. – Надписът на чъргубиля Мостич. София, 1955.

Купър 1993: Дж. Купър. Илюстрована енциклопедия на традиционните символи. София, 1993.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.

Миятев 1925: Кр. Миятев. Декоративната живопис на Софийския некропол. София, 1925.

Миятев 1932: Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. София 1932.

Миятев 1936: Кр. Миятев. Преславската керамика. София, 1936.

Овчаров 1985: Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град. – Плиска – Преслав, 4, 1985.

Тотев 1982: Т. Тотев. Манастирът в Тузлалъка – център на рисуваната керамика в Преслав през IX–X век. София, 1982.

Тотев 1993: Т. Тотев. Велики Преслав (пътеводител). Варна, 1993.

Тотев 1994: Т. Тотев. За една колекция белоглинени рисувани съдове от Преслав. – Сб. В чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994.

Тотев 1995: Т. Тотев. Преславската художествена керамика. – Сб. „1100 години Велики Преслав", Шумен, 1995.

Тотев 1995а: Т. Тотев. Преславските ателиета за рисувана керамика. – Плиска Преслав, 7, 1995.

Цончева 1971: М. Цончева „Художественото наследство на тракийските земи", София, 1971.

Шкорпил 1927: К. Шкорпил. Паметници от столицата Преслав. – Сб. „България 1000 г. (927–1927)", София, 1927.

Durand 1999: J. Durand. Byzantine Art. Paris, 1999.

Ferguson 1989: G. Ferguson. Signs and symbols in Christian art. Oxford University, New York (reprinted edition), 1989.

Katsarelias 1997: D. Katsarelias – cat. №№ 38–39. – In: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, ed. H. Evans and D. Wixom. New York, 1997.

Pazaras 1997: T. Pazaras. "Two transenna panels". – In: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, ed. H. Evans and D. Wixom. New York, 1997.

Talbot Rice 1950: D.Talbot Rice. The leaved cross. – Byzantinoslavica, XI, 1950.

NEW FINDS OF WHITE CLAY GLAZED WARE FROM VELIKI PRESLAV

Kremena Stoeva

Summary

The present paper is aimed at publishing a couple of decorative white clay glazed tiles from Veliki Preslav.

The first tile was found in a layer with debris in the church situated in Manastircheto locality. The tile was found at the entrance between the narthex and the naos of the church and its provenance suggests that it decorated the vault-arch above the door or was assembled in a special quadrangular nest carved in the wooden door of the church. The tile bears an image of a "blossoming cross" (Fig. 1, 2).

The second tile was yielded by the debris in the last (northernmost) room of the chain building enclosing the Patriarch's assemblage to the east. The tile is decorated with a "peacock feather" pattern (Fig. 4, 5); it is leaf-shaped and its small dimensions indicate that it was designed as a segment to be inlaid in an architectural detail made of marble or some other material.

The presented white clay painted tiles add new information to our knowledge on the decorative shapes and motifs that were used by the Preslav ceramists. The new finds also provide information on an element unknown until present – the use of polychrome painting to decorate the ceramic segments for encrusting.

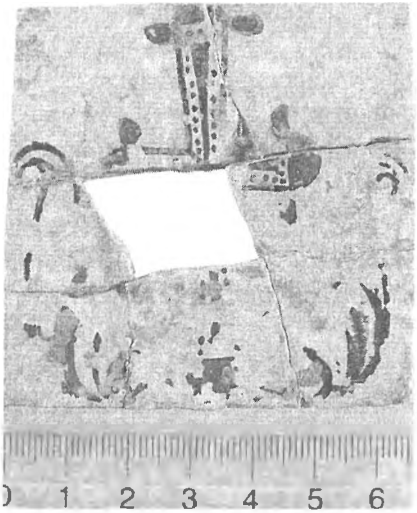

Обр. 1.

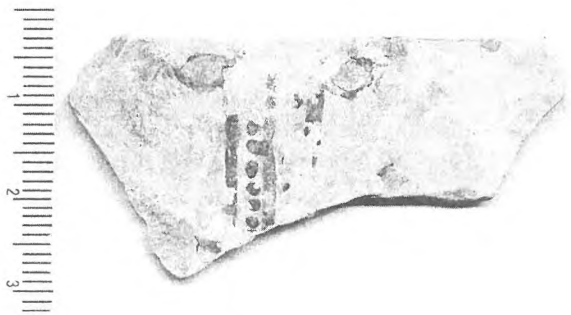

Обр. 2.

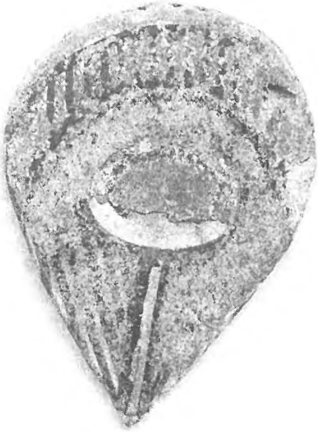

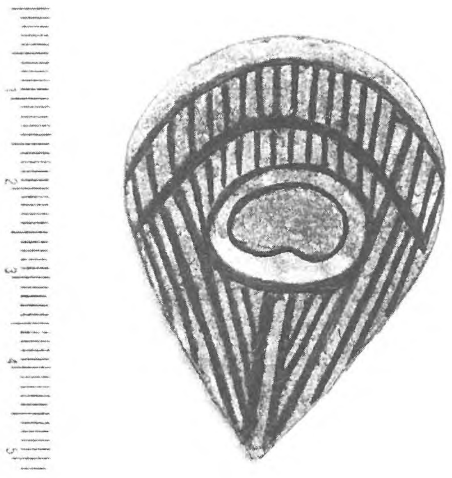

Обр. 3.

Обр. 4.

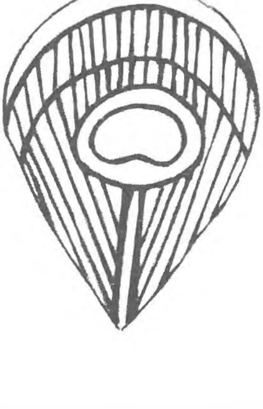

Обр. 4.1.

ДВУСТРАННА БРОНЗОВА ИКОНА С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ХРИСТОС ПАНТОКРАТОР И БОГОРОДИЦА КИРИОТИСА ОТ РАЙОНА НА ПРЕСЛАВ

Стела Дончева

При извършената наскоро проверка на Средновековния фонд на музея в Шумен вниманието ни бе привлечено от една бронзова двустранна иконка с релефни допоясни изображения на Христос Пантократор и Богородица Кириотиса, произхождаща от околностите на Преслав[1]. Двата образа са заключени в кръгла рамка, от двете страни на която има два отчупени щифта за халките, служещи за закрепване на иконата (обр. 1а,б). По широчината ѝ върви пояс от релефни насечки. Всички белези сочат, че това е задтилна иконка и представлява част от по-голям предмет, състоящ се от верига и кръст или някакъв друг масивен пандантив, окачен на нея. Тя е съединявала двата края на веригата и се е намирала точно зад тила на приносителя, като оттук идва и определението ѝ. Въпреки установените изображения на Христос и Богородица по този род предмети, необходимо е да спрем вниманието си, както на тяхното изпълнение, така и на иконографските им особености.

Изображението на Спасителя е на Христос Пантократор – фронтално изображение и висок релеф. Овалът на лицето е силно издължен, което се подчертава и от заострената в края брада. Дългата коса, разделена при челото, пада на раменете, откъдето започва кръстатият нимб. Подробностите от лицето не са ясни, което е резултат от отливането на предмета За сметка на това пък останалата част от образа е предадена с подробности – химатионът пада на множество гънки по тялото и подчертава стройния му обем; ясно се долавя очертанието на пръстите на лявата ръка, държаща евангелието, а също и на дясната, представена в благославяща поза. От двете страни на изображението са врязани традиционните символи – IC XC с хоризонтални хасти над тях.

Другата страна на иконката е заета от релефното изображение на Богородица Кириотиса (Никопея), което се доближава по начин на изпълнение до това на Христос. Божията майка е представена фронтално, държаща с двете си ръце Младенеца. Овалът на лицето е издължен и прецизно предаден, но и тук подробностите от него не личат ясно. Мафорият се спуска към раменете и подчертава добре пропорционираното тяло, а украсата по цялата дреха е с нанесени релефни линии. Пред себе си Богородица държи детето Иисус, като най-ясно се вижда главата му. От двете страни на изображението са врязани абревиатурите МР ΘΥ с хоризонтални хасти над тях.

Иконографските особености на изображенията отнасят направата на иконката към края на X и най-вече XI в. На пръв поглед това е ясно изразената линейна стилизация, характерна за византийското изкуство през XI в., която се проявява преди всичко с многочислените паралелни линии на облеклото, създаващи впечатление за известен схематизъм (обр. 2а,б). В същото време обаче се наблюдава подчертана мекост и задушевност на образите – отправна точка за установяването на новия хуманизъм в началото на XII в., характерен със своята дълбочина и проникновеност. Развитието на двата иконографски типа – на Христос Пантократор и Богородица Кириотиса (Никопея), както и паралелите от тази епоха, потвърждават тази хронология.

---

[1] Размерите на иконата са: диаметър – 2,6 см, дебелина – 0,7 см. Инв. No 22338.

Типологическите формули, използвани за портрети на Христос и Богородица, произхождат от официалните изображения на владетелите и висшите длъжностни лица на империята и датират от V в. след възтържествуването на християнството (Грабар 1983, 257). От втората половина на VI и началото на VII в. се задълбочава близостта между "свещените изображения" на императорите и изображенията на Христа. Именно тогава официалната почит, отдавана на портретите на владетеля, се прехвърля върху изображенията на Христос като владетел, а оттам и върху всички портрети на светците.

Образът на Пантократора се появява към края на IX в., но става особено популярен през XI и XII в. Той обикновено се помества в купола и увенчава всички изображения; явява се средоточие на църковния "чин". Христос Пантократор обикновено се представя в допоясна фигура, с евангелие в лявата ръка и с благославяща десница. По такъв начин дори и в малките изображения по икони и предмети на малката пластика се съхранява величественият характер на образа, царящ в купола. Тук за пръв път се появява и т.нар. имесловие, изразено с положението на пръстите на благославящата ръка, което става постоянно за паметниците от XI в. (Кондаков 2001, 59; Райс 2002, 114).

За величието на образа свидетелства и описанието на Фотий за Всемогъщия, изписан в купола на прочутата Неа на Василий I, където демиургът е изобразен в средата на цял сбор от фигури. "Мъжественият образ на Христа – казва той – го показва на небето как наблюдава внимателно земята и обмисля добрата наредба и управлението, изпълнен със загриженост за човешкия род" (Грабар 1982, 121). Тези думи представят Пантократора като върховен господар на Вселената, която той управлява и като небесен сюзерен на императора. Всички подобни изображения на устройството на космическата монархия са идеализирани изображения на първообраза – византийската монархия. На инициативата на династията на Комнините се дължи изграждането в Константинопол на трите храма, посветени съответно на Христос Филантроп, Христос Пантократор и Христос Евергет (посочени са по реда на построяването им) (Грабар 1982, 118, бел. 12; 120). Наименованието Пантократор е заимствано от Апокалипсиса и Веруюто и означава върховната власт на небесния монарх и едновременно с това прилича на официалната титла на византийския василевс – "автократор". Това от своя страна отразява идеята за мистичната връзка между Христос и византийския монарх, за владетеля наместник на Бога и за избрания народ на християните. Изображението на Всемогъщия от Веруюто представя Христос, а не Бога Отец; то обаче не е и изображение на Христос като много други, тъй като претендира да изразява единението на отца и сина и да представя Пантократора, основавайки се на Св. Ев. Йоан I; 1; X, 30; XII, 45 и най-вече на Апокалипсиса I, 8, където се споменава думата Пантократор.

От мозаечните образи на Спасителя трябва да се спомене този в църквата Св. София в Киев, който произхожда от XI в. и се отличава с тежки, но величествени форми. Химатионът покрива дясната ръка, така че се вижда само благославящата десница; дългите коси са разделени на челото; овалът на лицето следва преданието и съответства на Неръкотворния образ; големината и закръглеността на очите, широкият нос и дъгообразните вежди отличават типа от по-късните изображения (Кондаков 2001, 31, Обр. 47). Фигурата на Спасителя, заключена в медальон е част и от иконографската схема на църквата Успение Богородично в манастира Дафни, отнасящ се към XI столетие, който се смята за един от паметниците, налагащи византийския стил на това време. Овалът на лицето тук е силно издължен и отговаря на търсената духовност, която се подсилва от рамката, представена като дъга (Кондаков 2001, 33, обр. 49). Идентично изображение от същото време (XI–XII в.) има върху бронзов лят литургичен съд (кацея) от Херсон (Византийский Херсон 1991, 93, No. 92). Прави впечатление, че не само главата с издълженото лице, коса и кръстат нимб, но дори и дрехата са представени по един и същ начин. Това се отнася и за начертанието на буквите от двете страни на образа и за късите хоризонтални черти на абревиатурите над тях. Близка до описаното изображение на Христос Пантократор, също от Херсонес и датирана в XI в., е кръгла бронзова иконка, която се различава по това, че благославящата дясна ръка на Спасителя не е пред тялото, а е изнесена встрани (Банк 1978, 67, рис. 53). Освен бронзови медальони там са намирани и стеатитови икони. Такава е кръглата стеатитова иконка от XII в. с допоясното изображение на Пантократора, от което лъха реализъм и пластичност на рисунъка (Искусство Византии 1977, 117, обр. 624).

Едно от най-добрите изображения на Всемогъщия се наблюдава върху медальон от Metropolitan Museum (New York), където е представен в цялото си величие (обр. 3). Нанесени са всички подробности – кръстатият нимб е допълнително украсен, погледът е насочен наляво, носът и веждите са правилно очертани, а диплите на хламидата подчертават обема на тялото, на фона на което в по-светли тонове е представено евангелието (Wessel 1967, 121, Abb. 40b). Сходно е представянето на Пантократора върху кръгъл медальон при иконата на Архангел Михаил от катедралата Сан Марко във Венеция, хронологически отнасяща се към XI в. (Frazer 1984, 152).

Върху двустранен медальон-енколпион с емайли от края на XI – началото на XII в. са изобразени Богородица и Христос Пантократор в класическите за времето форми. Образът на Всевишния е представен в строга линейност, с подчертано величие и строгост, като проява на неговото господство над видимия свят (обр. 4) (Evans, Wixon 2001, 165, No. 112).

Основният иконографски тип на иконата на Богородица Никопея се оформя пре VII–VIII в. във Византия, като символ на императорския дом и емблема на триумфа на войските над варварите. Според Кодин в случаите, когато императорът не участва в богослужението – в дните на Рождество Христово, Кръщение и Връбница, той слуша литията от място, където се намира образът на “Панагия Богородица Никопея”. По-късното свидетелство за историята на иконата е на Константин Порфирогенет, който отбелязва, че тя е носена пред войската като “източник на живота на Ромеите” (Кондаков 1998, 125–127). Култът към Богородица Никопея придобива особена популярност в императорския двор. Неговият официален характер се налага при Македонската династия и след кратко прекъсване отново излиза на преден план към средата на XI в. Придворният култ към Никопея е свидетелство за по-малката популярност извън пределите на определения кръг. Това от своя страна се отразява на количеството съхранени паметници с тази иконография, както и на незначителния брой предмети на дребната пластика (Степаненко 2004, 281, бел. 14).

Първоначално типът представя Божията Майка в цял ръст държи овален щит с Христос Емануил, а самият Младенец благославя, окръжен от небесно синьо сияние. Една от разновидностите е седящата Божия Майка да държи пред себе си кръгъл или овален щит с допоясното изображение на Младенеца. Има и друго изображение, което впоследствие става особено популярно, и то е на Богородица Кириотиса. Много често двете схеми - на Никопея и Кириотиса се смесват, но от XI–XII в. вторият тип на Божията Майка, държаща Христос пред себе си без всякакъв диск или щит около него, става предпочитан и широко разпространен. Един от малкото паметници, запазени от началния период, е византийската икона от X в., на която Богородица е представена в своя класически вид, наложил се окончателно през следващия XI в. Трябва да се спомене и мозайката в апсидата на църквата Успение в Никея, както и кръста от Ватиканския християнски музей, където Богородица е изобразена в цял ръст, поддържаща Младенеца пред себе си (Степаненко 2004, 137, 142). С утвърждаването си иконографията на Богородица Кириотиса, поднасяща Предвечния Младенец към всемира, получава духовно значение на молеща се икона и представя смисъла на идващия на помощ на света и на всеки човек Спасител.

Изображенията на Христос Пантократор и Богородица Кириотиса са широко застъпени и при монетите на византийските императори от това време. Вседържителят е представен основно върху монетите на Михаил IV Дука (1071–1078), както и върху тези на Константин IX Мономах (1042–1055), Исак Комнин (1084–1091), Никифор III Вотаниат (1078–1081), Исак II Ангел (1185–1195). Трябва да се отбележи, че основното изображение върху анонимните фолиси – клас А и В също е на Пантократора. Образът на Богородица Никопея се среща отново най-вече при монетите на Михаил IV Дука (1071–1078), както и по тези на Исак II Ангел (1185–1195) и Роман III Аргир (1028–1034) (Кокотейло 1998, 54–57, 68, 71–74, 95–96).

Още по-последователно двата образа са застъпени при лицевата страна на оловните печати. В това отношение примерите на моливдовули, намерени на територията на нашата страна от XI в., са значителен брой, като тези с Богородица Никопея са преобладаващи. Тук за разлика от византийските монети от изследвания период е предпочетен класическият образ на Никопея – поддържаща с двете си ръце Младенеца, заключен в кръгъл медальон (Йорданов 1993, №32-34 – Христос Пантократор; № 43–75, 87–88, 96, 98–109, 225, 369–371 – Богородица Никопея).

Не по-маловажен, освен иконографията, е въпросът за мястото и начина на направа на този предмет. Изобилието на такъв род паметници, намерени в Херсонес, показва според А. Банк, тяхното широко разпространение в такъв местен неголям византийски център (Банк 1978, 67–70). Находките от територията на страната ни също потвърждават това. Няма основания обаче да се смята, че всички произведения са внос отвън. По-скоро може да се предполага, че в много от случаите такъв род предмети са създавани на място и по образец. За това свидетелстват находките на калъпи и матрици, чийто брой не е толкова голям, но достатъчен, за да потвърди съществуването на местно производство. Самата техника на леенето дава възможности за многократното изготвяне на произведения от този род, свидетелстващо за пътищата на разпространение на византийската художествена култура в свързаните с нея страни. В тези случаи не е имало нужда от чужди майстори, защото това е непосредствено копиране на вносен оригинал от местни, повече или по-малко квалифицирани, майстори.

Образците на определените иконографски типове се изготвяли във византийската столица и поради тази причина копирането и разпространението им можело и да не е от благороден метал. Заедно с това многочислените други паметници, които придобиват масов характер, като бронзовите кръстове и накитите, се явяват не винаги прецизни копия, които или са близки до своите прототипи или силно ги променят. Това зависи както от самите византийски паметници, така и от традициите на страните и културите, влизащи в орбитата на законодателя на художествените вкусове на средновековието – Византийската империя.

Банк 1978: А. Банк. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Москва, 1978.

Византийский Херсон 1991: Византийский Херсон. Каталог выставки. Отв. ред. И. Чичуров. Москва, 1991.

Грабар 1982: А. Грабар. Религиозното изкуство и византийската империя в епохата на Македонската династия. – В: Избрани съчинения. Т. 1, София, 1982, 112–131.

Грабар 1983: А. Грабар. Портретът в старохристиянската иконография. – В: Избрани съчинения. Т. 2, София, 1983, 242–258.

Искусство Византии: Искусство Византии в собраниях СССР. Отв. ред. А. Банк. Москва, 1977.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Кокотейло 1998: Р. Кокотейло. Византийски монети. София, 1998.

Кондаков 1998: Н. Кондаков. Иконография Богоматери. Т. 2, Москва, 1998.

Кондаков 2001: Н. Кондаков. Иконография Господа Бога нашего Иисуса Христа. Санкт Петербург, 2001.

Райс 2002: Т. Райс. Искусство Византии. Москва, 2002.

Степаненко 2004: В. Степаненко. Культы Богоматери Никопеи и Одигитрии в Византии X – XII вв. (по материалам Преславского архива). – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна, 2004, 279–287.

Evans, Wixon 2000: H. Evans, W. Wixon. The Glory of Byzantium (843–1261). New York, 2000.

Frazer 1984: M. Frazer. Byzantinische Email – und Goldschhmiedearbeiten. – In: Der Schatz von San Marco in Venedig. Köln, 1984, 117–211.

Wessel 1967: K. Wessel. Die Byzantinische Emailkunst vom 5. Bis 13. Jahrhundert. München. 1967.

TWO-SIDED BRONZE ICON WITH CHRIST PANTOCRATOR AND THE VIRGIN KIRIOTISA FROM THE PRESLAV REGION

Stella Doncheva

Summary

Making a routine check on the finds dated to the Mediaeval period kept at the Museum of History in Shumen, the author of the current paper came across an interesting small two-sided bronze icon with relief busts of Christ Pantocrator and the Virgin Kiriotisa that was found in the Preslav region. The iconographic style of the icon gives us reason to date it to the 11th – 12th century. The emphasized linear stylization that was typical for the Byzantine 11th century art is well expressed by the numerous parallel pleats of the garments creating a feeling of a certain schematism. However, the images emanate softness and intimacy that are elements of the new artistic trends and the humanistic approach of the 12th century characterized by profundity, insight and emotions. It is proved by the development of both iconographic types – of Christ Pantocrator and the Virgin Kiriotisa (Nikopeya) -- as well as by the parallels dated to the same period.

Equally important to the iconography is the problem related to the place and the way the icon was made. We do not have reason to think that all objects like this icon were imports; we would rather assume that in many cases such objects were made on the spot and copied a model. This suggestion is evidenced by the discovered moulds and matrices whose number is high enough to confirm the existence of local production. The casting technique itself provides opportunities for a repeated manufacturing of objects like the above mentioned one and enables the spread of the Byzantine arts in the neighboring countries. In our case there was no need of foreign craftsmen because it is an imported model directly copied by local craftsmen of various qualification. The models of certain iconographic types were made in the Byzantine capital and there was no need for the copies to be made of precious metals. The copies of icons as well as those of bronze crosses, jewels, etc. were not always precise copies of the originals; sometimes they were similar to the prototypes but in some cases they differed from the originals quite a lot. It depended both on the Byzantine originals and the cultural traditions of the countries circulating in the orbit of the creator of the Mediaeval art tastes – the Byzantine Empire.

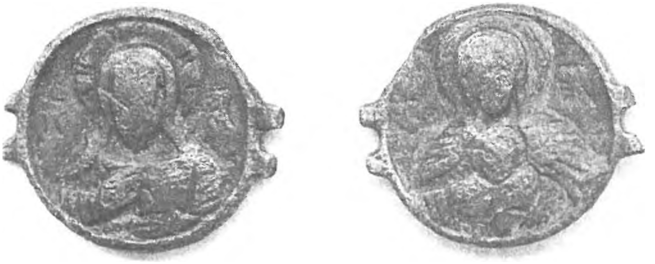

Обр. 1. Двустранна иконка – бронз. Преслав. X–XI в.
Fig. 1. Two-sided icon – bronze. Preslav. 10th – 11th century.

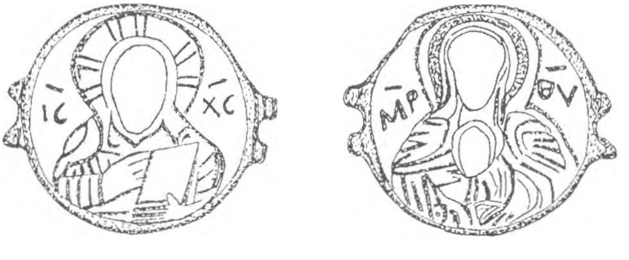

Обр. 2. Двустранна иконка – бронз. Преслав.
Графично изображение.
Fig. 2. Two-sided icon – bronze. Preslav. Drawing.

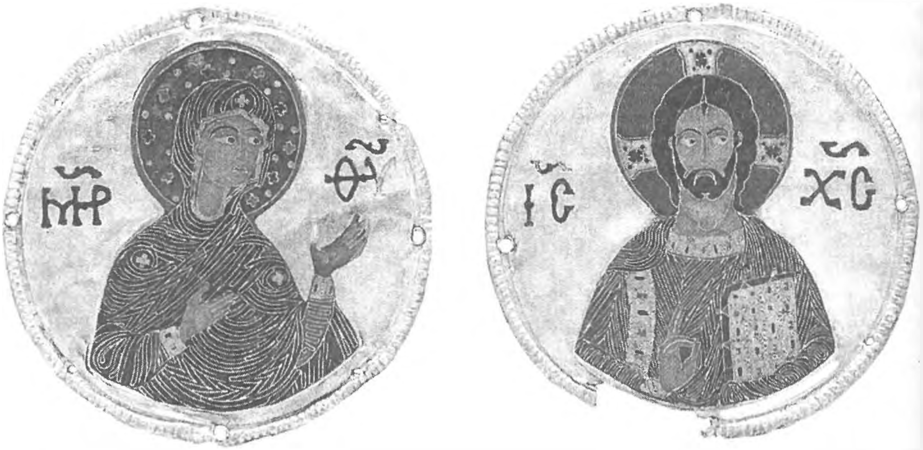

Обр. 3. Медальон – злато с емайл. Христос Пантократор. XI в. Византия.
Fig. 3. Medallion – gold with enamel. Christ Pantocrator. 11th century. The Byzantine Empire.

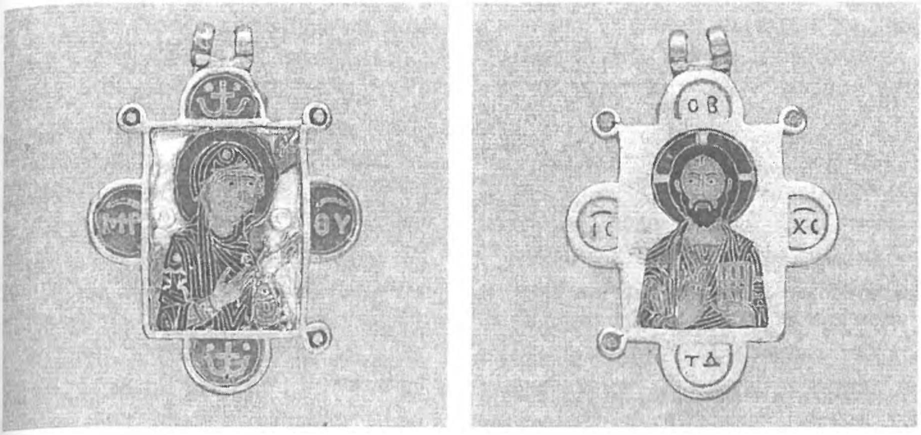

Обр. 4. Двустранен реликвиар – злато с емайл. Христос Пантократор. XI в. Византия.
Fig. 4. Two-sided relicvarium – gold with enamel. Christ Pantocrator. 11th century. The Byzantine Empire.

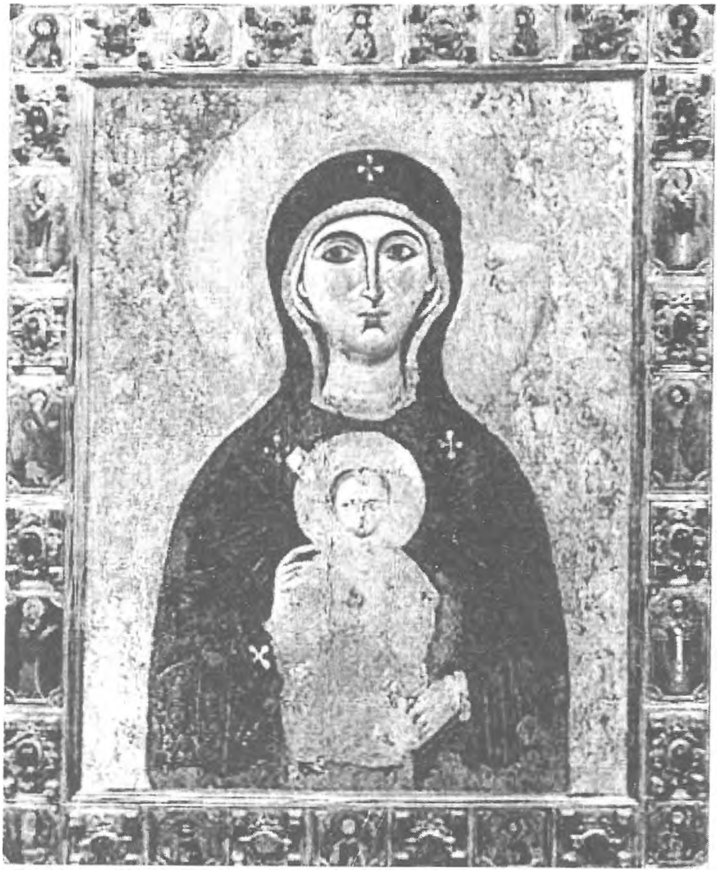

Обр. 5. Икона. Богородица Кириотиса. X в. Византия.
Fig. 5. Icon. The Virgin Kiriotisa. 10th century. The Byzantine Empire.

АМУЛЕТ “ПЕЧЕНЕЖКИ” ТИП – ЗА ПЪРВИ ПЪТ В ПРЕСЛАВ

Стойчо Бонев

През последните няколко години се провежда мащабна кампания за цялостно изследване на югозападната част на Царския дворец в Преслав. Резултатите са впечатляващи, тъй като се достигна до пълно очертаване на градоустройствената композиция на този дворцов район през столичния период (IX–X в.), но в същото време се проследи и сложната стратиграфска картина на терена, която представи свидетелства за интензивен живот, продължил без прекъсване до началото на XIV в. Разкриха се, както великолепни архитектурни паметници, така и голямо количество находки, които характеризират бита на обитателите през различните периоди. Сред тях се открояват ярки образци на художествената индустрия от X в., но също така и много предмети, представители на масовата материална култура от XII–XIV в. Вече е установено от други места на територията на Двореца и не е изненада, че и тук най-рядко се срещат или въобще отсъстват материали, които се датират със сигурност в XI в. Дългогодишните ми наблюдения и теренни проучвания в различни сектори на Дворцовия център показват, че в неговите рамки ясно изразен културен пласт от единадесетото столетие се открива трудно или съвсем няма. Само на отделни места над руините на столичните сгради, вече сведени до нивото на терена, се е отложила тънка ивица зеленикава пръст, която с много резерви може да се приеме, че принадлежи на XI век. Основание за такава констатация е фактът, че този, да го наречем условно “културен пласт”, се различава категорично от предшестващия го, ярко изявен със светлокафявия си цвят, старобългарски пласт от IX–X в., но не може да бъде сбъркан и отнесен към мощните сиво-черни насипи, огромните вкопавания и пълнежите в гробните ями от некрополите, които бележат живота от XII в. насетне. При това положение с чисто логически аргументи, но без достатъчно веществени доказателства, следва да се заключи, че тънката зелена прослойка, която не надвишава 6–8 см, се е получила при спорадични пребивавания през XI в. Обяснение на така формиралата се през времето на терена и стигнала до нас стратиграфия все още не е правено, но съм убеден, че такова има и скоро ще бъде предмет на задълбочено изследване.

На този фон постъпването на една находка, чиято датировка в XI в. в нашата и чуждата литература се счита за безспорна, предизвиква оправдан интерес. Става дума за ажурен листовиден амулет, отлят от бронз, от който се е запазила горната по-широка част със счупен, но ясно различим петлик за окачване (обр. 1а,б). Амулетът се откри над останките на една новоразкрита, всъщност разчистена напълно през 2006 г., сграда със сложен план, която засега няма аналог не само в югозападния ъгъл на Двореца, където тя доминира, но и в цялата владетелска резиденция. По-точното ситуиране на местонамирането му изисква да се каже, че той е попаднал направо върху пласта с варовиков и хоросанов трошляк, който на дълб. 1–1,10 м бележи нивото на разрушаване на постройката, заедно с една анонимна византийска монета клас А2 (975–1025). С други думи, когато амулетът е бил изгубен от неговия притежател, сградата вече е била съборена или нейният демонтаж е бил в ход. И това събаряне се датира с ред археологически доводи категорично в началото, по-точно в първите няколко десетилетия на XI в., каквато е и безусловната хронологическа определеност на амулета.

От стигналия до нас фрагмент става ясно, че формата му е добре известна от другите подобни екземпляри, добити от нашите земи и извън тях. Широката му част очертава листовидна форма, която е с максимална ширина 4 см. Контурът е постигнат с две симетрични ленти, широки по 0,6 см, съединени от дъговидно хоризонтално рамо. Леко изпъкналата лицева повърхност е декорирана с наредени в низ кръгли и елипсовидни ямички (обр. 2). В основата на амулета личи отчупен сега наполовина петлик за окачване, чийто отвор в действителност е бил 0,3–0,4 см. От него, но във вътрешността, води началото си отвесно рамо, което продължава по надлъжната ос, за да се съедини по-долу с хоризонталното. В средата то е уширено двустранно, при което се е получил кръгъл медальон с диам. 0,8 см. Центърът му е отбелязан с по-дълбоко гнездо с диам. 0,2 см. Отлят по такъв начин в тази широка половина на амулета са оформени два отвора с приблизително триъгълна форма и с конкавни страни. Оттук нататък реконструкцията на това изделие на металопластиката се улеснява от примерите, които ни сочат някои от напълно запазените екземпляри, открити другаде. Основните външни ленти следват листовидното очертание и се събират в заострен край, до който достига и отвесното рамо. Така се получават още два отвора, които окончателно оформят ажурната вътрешност на амулета. Много е възможно от върха да е излизал конусовиден, капковиден или друг някакъв завършек.

В такъв вид намереният в Преслав ажурен листовиден амулет намира почти пълно сходство с друг, счупен дори по същия начин, открит в наземните жилища на крепостта при Скала и датиран също в първата половина на XI в. (Йотов, Атанасов 1998, 120, обр. 86_1, кат. № 364, табло CVI_{364}). Като цяло и в общ план тези материали не са от най-често срещаните при редовни археологически разкопки у нас. От една малка, но с качества на обобщаваща, работа, посветена на тях, се вижда, че засега от нашите земи са известни 12 броя (Йотов 2000, 242–246, обр. 1–3). Трябва да направя уточнение, че включеният в нея под № 4 предмет не би могъл със сигурност да се отнесе към тази група находки, както се вижда и от първичната му публикация (Дончева-Петкова 1992, 141, обр. $41_а$). За сметка на това в същата работа се съобщава за още два амулета, които се съхраняват в музея в гр. Исперих и обнародването им е предстоящо. При това положение следва да приемем, че общият им брой е 13. От тях само три са открити при разкопки, в нормална археологическа среда и в добре характеризиран културен пласт. Към тях сега се прибавя и публикуваният тук новопостъпил амулет от Преслав, заедно с всичката информация, която носи и която увеличава много научната му стойност.

Що се отнася до откриването на ажурни листовидни амулети извън съвременните български граници, трябва да се каже, че разпространението им се проследява добре по линията Северна Добруджа – Южноруските степи (Dinogetia 1967, 282, fig. 168_{10-14}; Spinei 1973, 277–316; Круглов 2003, 13–82, рис. 1_{29}, 9_{4-7}). Там те са засвидетелствани на място в гробнични комплекси оставени от печенезите. Именно това обстоятелство е позволило те да се свържат с тяхната материална култура (Плетнева 1958, 159, рис. 41). По мое мнение е уместно да бъдат определени като "печенежки" тип, както съм го направил в заглавието на настоящата работа.

Въпросът за присъствието на късните номади в Преслав, след като градът вече не е столица на Средновековната българска държава е твърде слабо засегнат в нашата археологическа книжнина. Причината за тази празнота са може би малкото веществени паметници от техния бит, които постъпват от проучванията, макар и на обширни територии, във втората българска столица. В това отношение нещата стоят доста по-различно в сравнение с Плиска (Рашев 1983, 242–252; Дончева-Петкова 2003, 244–258) и редица крепости в Лудогорието и Добруджа, особено тези по трасето на средновековния път към Дръстър (Въжарова 1986, 39–40, обр. $36_{6\,7}$; Атанасов 1986, 78–79, табл. $\mathrm{II}_{1\,4}$; Йотов, Атанасов 1998, 69, табл. XLIX; Йотов 2000, 242). Все пак и в Преслав, както се видя, следи от късни номади не липсват съвсем. Към разгледаната тук находка трябва да прибавим и четирите езически гроба, положени на няколко места в големия манастир северозападно от Царския дворец – два от тях в неподдържаната вече манастирска крипта, един при апсидите на централната манастирска църква и един в източния двор (Тотев 1998, 46). Ориентацията им, наличието на конски скелет в единия от гробовете и фрагментите от котли с "вътрешни" уши са достатъчно основание да се отнесат към погребалната практика и материалната култура на печенезите (Въжарова 1981, 55).

Оскъдните находки говорят, че Преслав може би е останал непокрит от масово печенежко население, но в никакъв случай не е убягнал от взора на печенежките щурмови отряди и понякога е бил обект на набезите им. През 30-те – 50-те години на XI в. те зачестяват и слизат все по́ на юг и едва ли техни отделни военни единици са пропуснали да се отбият в бившата българска столица. Стига се дори до решително сражение с византийската армия през 1053 г. в нейните околности (Златарски 1972, 108). По това време обаче от града, по-точно от облика, който е имал като държавен център, е останало много малко и новите нашественици са могли да участват само в неговото дообезличаване.

Атанасов 1986: Г.Атанасов. Средновековни амулети от Силистра. – ИНМВ, 22, 1986, 74-81.

Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI–XI в. – Плиска – Преслав, 3, 16-59.

Въжарова 1986: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI – XI в. София, 1986.

Дончева-Петкова 1992: Л. Дончева-Петкова. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – Плиска – Преслав, 5, 124 –145.

Дончева-Петкова 2003: Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 244 –258.

Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, II. София, 1972.

Йотов 2000: В. Йотов. Листовидни ажурни амулети от XI в. – Плиска – Преслав, 8, 242-246.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала – крепост от X – XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Круглов 2003: Е. В. Круглов. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. – Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 3. Половецко-золотоордынское время. Донецк, 2003, 13–82.

Плетнева 1958: С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южноруских степях. –МИА СССР, 62, 1958.

Рашев 1983: Р. Рашев. Късни номади в плисковското поле. – Преслав, 3, 242 -252.

Тотев 1998: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998.

Dinogetia 1967: I. Barnea. Podoabele de metal. – Dinogetia, I. Bucureşti, 1967, 277–302.

Spinei 1973: V. Spinei. Découvertes de l'etape tardive des migrations à Todireni (dep. De Botoşani). – Dacia, XVII, 1973, 277–316.

"PECHENEG" TYPE OF AMULET – FOUND FOR THE FIRST TIME IN PRESLAV

Stoycho Bonev

Summary

The excavations in the southwestern part of the Royal Assemblage in Preslav yielded a find dated to the 11th century. It is an open-work leaf-shaped amulet cast in bronze. This type of amulets is a rather rare find. Only 13 amulets have been found in Bulgaria so far, 3 of them in regular archaeological excavations. These amulets are common finds for the territories between the Northern Dobrogea and the South Russian steppes. The fact that they have been found in the Pecheneg funerary assemblages gives us reasons to relate them to the Pecheneg culture.

The discovery of a Pecheneg amulet in Preslav attests that without being permanently inhabited by Pechenegs in the first half of the 11th century, the former Bulgarian capital was subjected to invasions from them.

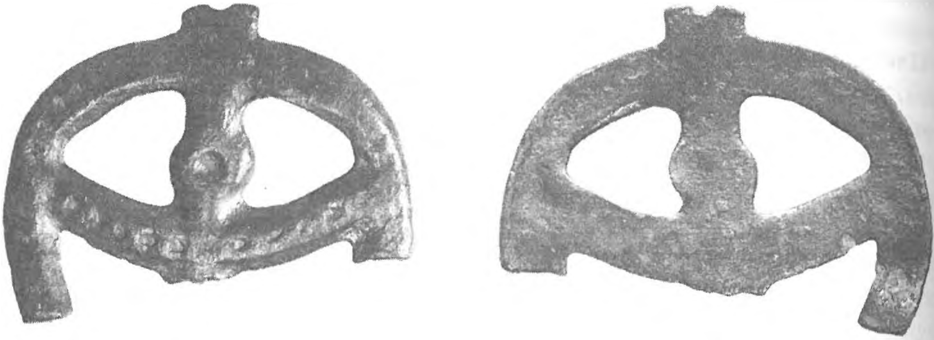

a

b

Обр. 1. Ажурен листовиден амулет.
а) лицева страна; b) обратна страна.
Fig. 1. Open-work leaf shaped amulet.
a) obverse; b) reverse.

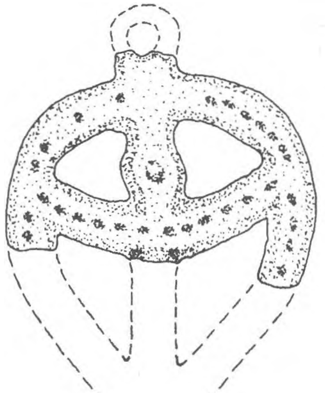

Обр. 2. Реконструкция на амулета.
Fig. 2. Reconstruction of the amulet.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРЕСЛАВСКАТА ПОГРЕБАЛНА ПРАКТИКА

Емилия Евтимова

Изследването на средновековните некрополи, вкопани в терена на Велики Преслав допълва оскъдната информация за историята на града и бита на неговите жители. Данните, получени от сравнителния анализ на гробните съоръжения, положението на скелетите и инвентара, дават възможност да се очертаят основните характеристики на християнската погребална практика. Отделните елементи на ритуала почти изцяло се вписват в християнската сепукрална традиция. От една страна се констатира сравнителната унифицираност на обреда, от друга – труднообяснимите различия в детайлите му. В следващите няколко страници наред с представянето на типичните християнски погребения ще се поставят и някои въпроси, свързани със спецификата на преславската религиозно-обредна система.

При археологическите проучвания северно от Дворцовата църква във Велики Преслав бяха разкрити 38 гроба.[1] Три от тях (№ 36,37,38) са вкопани източно от базиликата, а останалите - на север от оградната стена (обр. 1). Местоположението им един спрямо друг във вертикален и хоризонтален план не показва предварителна планировка на гробищното пространство. Поради слабо изразената денивелация на терена посочените дълбочини са отчитани от нивото на съвременната повърхност. Според стратиграфските данни, особеностите на погребалния обред и възрастовата характеристика, гробовете принадлежат към три отделни некропола, затова ще бъдат разгледани последователно. Номерирането на гробовете от 1 до 38 е съобразено с реда на проучването им (обр. 1, табл. 1).

Първата група обхваща 16 гроба, от които едно препогребване (обр. 2, 3). Скелетите на някои от тях са частично разрушени при предишни проучвания. Откриват се на дълбочина от 1,80 до 1,50 м от повърхността на терена. Повечето от гробните ями (66,7%) принадлежат на възрастни индивиди и са без ограждение (обр. 2, 3). Останалите (33,3%) са частично маркирани (обр. 4, гроб 19).

Различните варианти, засягащи формата и начина на изграждане на погребалното съоръжение, са типични за Велики Преслав (Георгиев, Михайлова, 1993, 78). Ориентацията на покойниците е много точна – с глава на запад и крака на изток. Изключение правят гробове №26 и 36, чието отклонение на югоизток е съответно 15° и 25°. Обикновено ръцете са скръстени в областта на таза или гърдите. Долните крайници са изпънати. Различията в положението на скелетите (череп, ръце, долни крайници) едва ли се дължат на някакви регионални схващания за обредността. По-скоро те са резултат от естествените гнилостни процеси и слягането на пръстта. Изтляването на биологичната маса и хлътването на гроба водят до нарушаване на ставните връзки и разместване на костите. Затова коментирането на тези данни не би прибавило нищо ново към информацията за проучените гробове от терена на Велики Преслав.

---

[1] Изказвам благодарност на Д. Овчаров и Н. Овчаров за предоставения ми материал, оказаната помощ при ситуирането на гробовете и рисуването на скелетите.

Интерес представлява откритият в тях материал и възможностите, които дава за реконструкция облеклото на покойниците. Погребалният инвентар е представен от кухи сферични копчета, завършващи с петлик за пришиване. Според големината си те могат да се обособят в три групи: малки (диаметър от 0,5–0,6 см, височина 0,92–0,95 см), средни (диаметър 0,6–0,95 см, височина 0,96–1,2 см) и големи (диаметър 0,96–1,2 см, височина 1,3–1,9 см). Местоположението, броят и размерите им определят и утилитарното им предназначение. Така например най-малките копчета се намират обикновено около врата, а средните и големите - на гърдите и ръкавите.

В гроб 24 са открити тридесет и осем копчета от трите типо-размера, групирани по следния начин. Едно малко под челюстта, 3 средни, хоризонтално разположени под него, и 18 големи върху гръдния кош. Останалите копчета са големи и се откриха в следния ред: 4 по протежение на дясната ръка, 8 двуредно върху лявата и 4 вертикално между краката (Евтимова 1993, 155). При тези данни задачата за установяване на модела на костюма, с който е бил погребан мъртвецът, е сравнително лесна. В случая това може да стане и без да се обръщаме към многократно коментираните паметници, свързани с историята на средновековния костюм. Интерпретирането на тези източници засяга преди всичко дрехите на българските царе и средновековната аристокрация. Моделът и материалът, от който се изработвали, показват положението на отделния индивид в социума. Скъпите материи и благородните метали били привилегия на хората с висок обществен ранг. Освен това образци от техните костюми са познати от историческите, сфрагистичните и художествените паметници, достигнали до нас. Що се отнася до облеклото на обикновения човек, източниците на информация са повече от оскъдни. Това са главно археологическите материали, открити в по-богатите гробове. Използването им доведе до сполучливи възстановки на средновековния костюм от XII–XVI в. (Джонова-Митова 1958, 39–64; Нешева 1976, 23–38). От тях се вижда, че хората с по-нисък социален статус се стремят да подражават в облеклото си на знатните особи, но проявяват и известна оригиналност при интерпретирането на модните тенденции. В крайна сметка това е въпрос не само на материални възможности, но и на естетика. Ушиването на собствена дреха е благодатно поле за изява на творчество и индивидуалния вкус на всеки човек. Така скъпият сърмотъкан плат е бил заместван от богати шевици, а бисерите – от златото и от бронз.

Първото, което може да се каже за покойника от гроб 24 е, че не е беден, но материалните му възможности не са и твърде големи. Затова говори ефектно украсената му, но с евтини бронзови копчета, одежда. В последния си ден е бил облечен в риза и дълга до глезените връхна дреха. Ризата се е закопчавала с малкото копче. Туниката е била богато декорирана. Върху вратната и извивка са били пришити 3, отпред в два реда - 28, а долният разрез на дрехата се е затварял с 4 копчета. Ръкавите на костюма също са украсени – десният с 4, а левият с 8 двуредно разположени копчета (обр. 4). Пришитите отпред копчета предполагат няколко варианта за закопчаване. Единият е, че копчетата са имали само декоративно предназначение, но това е малко вероятно. Другата възможност е пазвеният отвор да е бил пристяган с ширити или т. нар. "хусарско закопчаване"(обр. 4б,в). Туниката е с цепка, започваща от средата на бедрото, и се е носела със свободно разтворени поли. Несъмнено това е мъжки тип облекло, но дължината му го прави непригодно за езда. Богатата украса предполага, че това е празничен костюм, обличан в специални случаи.

В гроб № 26 копчетата са 6 – 2 малки и 4 със среден размер, открити върху шията, гърдите и до китката на лявата ръка. Очевидно яката се е затваряла от 2 малки, а пазвеният отвор и маншетът - от останалите 4 копчета. От наличните данни не може със сигурност да се определи полът на погребания, защото през средновековието мъжкият и женският костюм се доближават по модел и украса. Прави впечатление обстоятелството, че броят на копчетата, отрити при дясната ръка на скелет в гроб № 24, са с 4 по-малко от тези при лявата, а при скелет № 26 – липсват. Вероятно и двамата покойници приживе са си служили предимно с дясната ръка, т.е. били са "десняци". С течение на времето копчетата се губели и поради немърливост или липса на средства не са били пришивани нови.

Датирането на некропола е свързано с твърдението, че до третата четвърт на XIII в. Велики Преслав запазва ролята си на религиозен център, където се намира митрополитската резиденция (Овчаров, Аладжов, Н. Овчаров 1992, 128). По същото време Дворцовата базилика претърпява няколко преустройства. Върху източната и част е изградена нова култова сграда. Въпреки че се използват част от стените на стария храм, начинът на градеж е съвършено различен. Независимо от това постройката е църковна и вероятно с нея е свързано развитието на вече изследвания некропол в центъра на града (Овчаров, Аладжов, Н. Овчаров 1992, 23, 71–115). Според основните си характеристики: местоположение, оформяне на гробните съоръжения, положение на скелетите и инвентар, разгледаните гробове не се отличават от проучените и публикувани преславски некрополи (Нешева 1979, 47–59; Аладжов 1981, 19–24; Овчаров, Аладжов, Н. Овчаров 1992, 72–115, 131–158; Георгиев, Михайлова 1993, 164–179; Евтимова 1993, 180–196; Тотев 1997, 207–218; Бонев 1998, 130–197). Затова не може да се предположи, че некрополът е синхронен на новопостроения храм и се отнася към края на XIII в.

Втората група гробове се открива не само в непосредствена близост до разгледаните по-горе, но и на приблизително еднаква дълбочина от 0,10 до 0,30 м над тях. Всички скелети са с отклонение на северозапад (зимно астрономическо време) между 33°, 35° (обр. 5). Само при един от тях отклонението е 25°. В този случай изместването на скелетите не може да се обясни с разлагането на трупа и натиска на пръстта отгоре. Гробните ями са изкопани и оформени предварително с това отклонение. С изключение на ориентацията, всички останали показатели се вписват в елементите на християнския погребален модел.

Констатира се застъпване на гробните ями при двата некропола. Интересна ситуация се наблюдава при четири от тях, вкопани в права редица от запад на изток (обр. 6). Първият скелет (гроб № 18) е с отклонение 35° на северозапад. Между подбедрениците му, 0,10 м по-дълбоко, се откриха раменни кости на втория покойник. Той е ориентиран запад–изток. Пръстите на краката му са застъпени от черепа на следващия мъртвец (гроб № 10), който е с познатото изместване от 33°. Непосредствено след него е погребан друг индивид (гроб № 11) с ориентация запад–изток.

Известни особености има и при разкритите две препогребвания. При първото тазовите кости са обърнати по посока запад–изток, а бедрените са поставени под тях. От второто са запазени само дясната тазова и дясната бедрена кост, както и двете подбедреници. И в двата случая липсва черепът. Явно при тях се наблюдават известни различия от проучените аналогични паметници в следстоличен Преслав.

Гробните находки също са оскъдни. Черепът на скелет № 6 бе положен върху керемида от светложълта глина с дребни примеси. Върху нея има врязан знак IYI (обр. 6). В единственото детско погребение (момиченце ?) бяха открити две обеци, поставени една под друга (обр. 7). Те представляват незатворени халки от двойно пресукана медна тел. На едната от тях е нанизано кухо сферично копче. Диаметърът на първата обеца е 2,1 см, а на другата – 2,3 см. Дебелината на халката съответно е 0,5 см и 0,6 см. Местоположението и големината на обеците предполагат, че приживе не са били носени от детето. По-скоро са погребален дар на мъртвото от близките му. Употребата на този вид накити е с твърде широки хронологически граници и поради това не може да послужи за датиране. Тъй като в същия гроб беше погребан друг индивид (жена?), вероятно роднина на детето, възможно е обеците да са били нейни. След разкопаването на гроба и събиране на костите на първия скелет, накитите са били “подарени” на детето.

От казаното дотук се вижда, че начинът на погребване е необичаен. Голямото отклонение на скелетите е най-характерният елемент на погребалния ритуал. Ако за другите преславски некрополи подобно изместване на скелета е изключение, то за разглежданите гробове е правило. Това обстоятелство едва ли може да се обясни с ориентацията на мъртъвците съобразно годишното слънцестоене. Защото тогава би трябвало да приемем, че всички погребани, без разлика в пол и възраст, са умрели през зимните месеци. Подобно твърдение звучи неубедително. В научната литература досега не е публикуван самостоятелно действащ сезонен некропол. Прегледът на историческите извори, засягащи разпространението на ереси или някакви други неортодоксални представи за погребалния обред, не дадоха резултат. Безуспешно се оказа и търсенето на култова сграда с отклонение 33°-35°. Впрочем градеж на християнски храм с такава ориентация едва ли е възможен, независимо от сезона, в който се полага първата копка. Затова въпросът за причините, наложили този начин на погребване, остава открит и без задоволително обяснение.

Единственият сравнително сигурен показател е дълбочинното съотношение между гробните ями на двата некропола. Погребалните съоръжения на изследваните десет гроба са вкопани на дълбочина 1,60 до 1,40 м от нивото на съвременната повърхност, т.е. 0,10 до 0,30 м над първата група гробове. Вероятно няколко десетилетия делят единия от другия пласт. Откритите две препогребвания предполагат известна продължителност при усвояването на гробищното пространство. Така почти се елиминира възможността хората да са умрели и погребани само през месеците декември-март. Нарушаване целостта на скелетите, между разгледаните две групи гробове, се констатира единствено при черепите. Това означава, че при създаването на “северозападния” некропол, на повърхността са били запазени следи от по-ранните погребения. Съобразяването на гробовете един спрямо друг предполага и хронологическата им близост. Възможно е гробовете със северозападна ориентация да се датират в края на XIII или началото на XIV в.

Последната група гробове принадлежи само на деца. Гробните ями са вкопани в същия терен на дълбочина от 1,25 м до 1,10 м. Скелетите са ориентирани запад–изток. Повечето от погребаните деца са много малки. В една гробна яма се откриха 4 скелета, положени един върху друг. Две от децата (скелет № 13 и № 15) със запазена дължина съответно 0,60 и 0,50 м, вероятно са бебета. Костите им са леко разместени от тежестта на положените отгоре покойници (скелет № 12 и № 14). Не е изключено в тази яма да са извършени две препогребвания (№ 13 и № 15) и две повторни погребения (№ 12 и № 14). Особеното в случая е, че не се регистрираха следи от ритуални действия, характерни за този вид трупополагания. Излиза, че две от децата (№ 12 и № 14) са погребани над предишните покойници (съответно № 13 и № 15). Ако тленните останки на по-малките деца (№ 13 и № 15) вече са били разложени, когато са се извършвали следващите погребения, то костите им нямаше да бъдат в такова добро състояние. Разкопаването на гробно съоръжение четири пъти, без да се съблюдава изискването за няколкогодишен интервал между погребенията, е доста съмнително. Както бе отбелязано скелети 13 и 15 са в анатомичен порядък, почти без разместване. Съдейки по дължината, това са най-малките деца, ако не по възраст, то със сигурност по ръст. При погребване на покойници върху индивиди с неоформена костна маса, то последните би трябвало да бъдат буквално смазани от тежестта им. Обаче скелетите на децата са добре запазени. Може би разумното обяснение на този факт е, че всички покойници са погребани в един ден. Така биологичната маса на труповете е предотвратила разместването на ставните връзки. Запазеността на скелетите в анатомичен ред, въпреки натиска от тежестта им един спрямо друг, не изключва подобна възможност.

Приведените аргументи се подкрепят от топографските данни и находките при гробовете. Откритият инвентар, медна обеца до черепа на скелет № 15 и парче тухла до № 12, подсказват, че ямата не е откривана повторно. Трябва да се припомни и изискваният от църквата минимален санитарен период за извършване на ново погребение във вече употребен гроб. Без напълно да се изключва вероятността в гроб № 13 и № 15 да се направени препогребвания, по-близо до истината стои предположението, че и четирите деца са погребани едновременно. Обичаят да се полагат в един гроб близки сродници е засвидетелстван в почти всички средновековни некрополи. В проучените гробове от Преслав са установени аналогични ситуации, но обикновено засягат двама мъртъвци (Овчаров, Аладжов, Овчаров 1992, 90, обр. 135). На южния площад е разкрита яма с четири скелета, но костите на крайниците им са събрани и плътно върху тях са подредени черепите (Евтимова 1993, 185). Типичният начин на погребване е след събиране костите на първия мъртвец и извършване на съответните ритуални действия, останките му да бъдат поставени до главата или в краката на неговия роднина. Видно е, че обстоятелствата в детския гроб са различни от общоприетата практика.

При датирането на този некропол трябва да се има предвид фактът, че там са погребани единствено деца. На пръв поглед се повтаря картината от “северозападните” гробове, но тук обособяването се дължи на възрастта, а не на ориентацията. Ако е вярно предположението, че в един гроб наведнъж или един върху друг са погребани 4 трупа, то веднага изниква въпросът за причината на смъртта. Може би става дума за някакъв нещастен инцидент? Възможно е, но при различно ситуиране на погребалното съоръжение. Защото другите погребения са "единични", но все пак са само детски. Сравнително еднаквата дълбочина на вкопаване, както и явно набързо оформените гробни ями, дават основание да се мисли, че това е извънреден некропол. Вероятно е свързан с някаква епидемия – болести, достатъчно срещани през средновековието. Едновременната смърт на няколко деца от едно семейство или род, потвърждава подобна хипотеза. Полагането на труповете един върху друг, независимо от ръста и теглото, показва поредността на заболяването. Казано по-точно първо е умряло бебето (скелет № 15), а последно – погребаното най-отгоре дете (скелет № 12). Не е изключено децата да са били полагани в рамките на няколко дни или седмица.

От друга страна, възникването на некропол вследствие на такива обстоятелства в близост до редовни християнски погребения, е неприемливо. При разпространяване на заболявания с висока степен на смъртност, гробовете се изкопават извън границите на действащото в момента гробище. Изглежда, че при извършването на детските погребения не е имало никакви следи от други гробове. Същевременно при проучените гробове не бяха открити често използваните неутрализиращи средства при такива обстоятелства – например негасена вар или подсипка от въглени. Впрочем живите въглени се използват за пречистване на гробната яма и при редовните християнски погребения. Може да се допусне, че сродниците са действали в екстремална ситуация и просто са бързали да се отдалечат от гробището. Възможно е децата да са починали от непозната по това време болест, т.е. тя да не се е възприемала като епидемия. Затова хората са счели, че обичайните превантивни мерки са безполезни. Както и да се тълкува констатираният факт, то той определено не кореспондира с преславската погребална практика. От всичко казано дотук се налага предположението, че това са най-късните погребения. Този извод засяга не само коментирания вече материал, но и всички проучени преславски некрополи.

След обобщаване на цялата информация от представените археологически паметници, могат да се направят няколко заключения. Несъмнено, всички мъртъвци са погребани съгласно наложените от практиката и впоследствие приети от църквата правила. Следователно и трите некропола са християнски. Първият е свързан с построената църква в края на XIII в. върху източната част на Дворцовата базилика. По характерните си белези той се вписва в некропола, ограждащ катедралния храм, продължил съществуването си няколко столетия (Аладжов 1982, 19). Предположението е обвързано с последния строителен период на култовата сграда – края на XIII в. По това време гробовете напускат очертанията на "църковния" некропол и се вкопават в неговата периферия. Те са свързани със следстоличния период от съществуването на града и илюстрират скромното битие на преславските жители.

Плътността на гробните ями (приблизително 20 м^2), при които се установи отклонение на северозапад от 33° и 35°, предполага обособяването на отделен район със собствена специфика на погребалния ритуал. Възможно е тези погребения да са част от горния некропол, но това е малко вероятно. До този момент във Велики Преслав не е установено (на такава малка площ) устойчиво изместване на скелетите съобразно зимното слънцестоене. Сходната дълбочина на вкопаване, близостта на погребалните съоръжения предполага, че двете групи гробове са синхронни или ги отделя малък отрязък във времето. Хронологически последни са детските гробове. Струва ми се правдоподобно предположението, че те са възникнали в резултат на епидемия и не могат да се свържат нито с "църковния" нито със "северозападния" хоризонт.

Отделните компоненти на религиозно-обредната система на трите групи гробове допълват сведенията за преславската погребална традиция. Това е времето, когато от монументалните градежи на Втората българска столица са останали само руини и Вътрешният град се превръща в огромен некропол. Неговото проучване продължава. Натрупаната значителна по обем информация за практикуваните ритуали се запълва от нови данни. Затова предложеният текст изяснява една сравнително малка част от общата характеристика на погребалната практика в следстоличен Преслав.

Аладжов 1981: Ж. Аладжов. Некрополът при Дворцовата черква във Велики Преслав. - МПК, 1981, 3, 19–24.

Бонев 1998: С. Бонев. Големият царски дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата IX–XVI в. Велико Търново, 1998.

Георгиев, Михайлова 1993: П. Георгиев, Г. Михайлова. Некрополът при Кръглата църква в Преслав. – В: Плиска–Преслав 1993, 6, 164–179, София.

Джонова-Митова 1958: Д. Джонова-Митова. Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. - ИЕИМ, 1958, 39–64, София.

Евтимова 1993а: Е. Евтимова. Некрополи южно от дворцовите сгради в Преслав. – В: Плиска–Преслав 1993, 6, 180–196, София

Евтимова 1993б: Е. Евтимова. Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – Приноси към българската археология, 1993, II, 154–158, София.

Нешева 1976а: В. Нешева. Приноси към проучване на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, 2, 23–38.

Нешева 1979б: В. Нешева. Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. – Археология XXI, 1979, 2, 47–59.

Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав през X в. София, 1991.

Тотев 1997: Т. Тотев. Гробнични постройки и некропол в дворцовия манастир на Преслав. -ТКИБ, 1997, I, 207–218.

ON THE PROBLEM OF THE PRESLAV FUNERARY PRACTICE

Emilia Evtimova

Summary

The necropolises constitute a considerable part of the archaeological monuments dated to the post-capital period of Veliki Preslav. More than 600 burials have been published so far, excavated mainly on the territory of the Inner Town. The current paper focuses on 38 of them. Although the number of the studied burials is not high, they form 3 separate groups, each of them displaying specific funerary ritual.

The first group is situated near the northern enclosure wall of the Royal Church. Regarding its main characteristics, it matches completely the already published necropolis surrounding the cathedral church. This necropolis was either directly related to the church or built around the same time.

The second group consists of burials located on an area of 20 sq. m and their stratigraphic position is different – they are dug in 10-30 cm higher than the burials of the group previously described. All skeletons have one and the same orientation, with a 33°-35° deviation to the northwest except for a single skeleton displaying a deviation of 25° to the northwest. There is a minimal overlap of the areas of the two groups, a fact suggesting that when the graves from the second group were made, there were traces/marks left from the earlier ones. The author comments on this problem but as she can not suggest a proper explanation, she leaves it open for further discussions.

The third group is located near groups 1 and 2 but consists of children's burials only. One of the grave pits yielded 4 skeletons placed one on top of the other. They were probably buried at the same time. This circumstance leads us to the assumption that it was a special necropolis that was probably a result of an epidemic. Burying people who had died of unnatural death, even if they were children, within the frames of a Christian cemetery was unacceptable according to the orthodox funerary practice. As a rule their mortal remains should have been buried far beyond the boundaries of the necropolis, in undedicated land. In the studied case the children's burials were situated next to the regular Christian burials. Most probably the grave marks of the latter did not exist anymore. In any case the time span was long enough to erase the memory about the cemetery which was remembered by generations. For that reason the author draws the conclusion that the children's burials were the latest not only in relation to the above studied burial but also in relation to all Preslav necropolises in general.

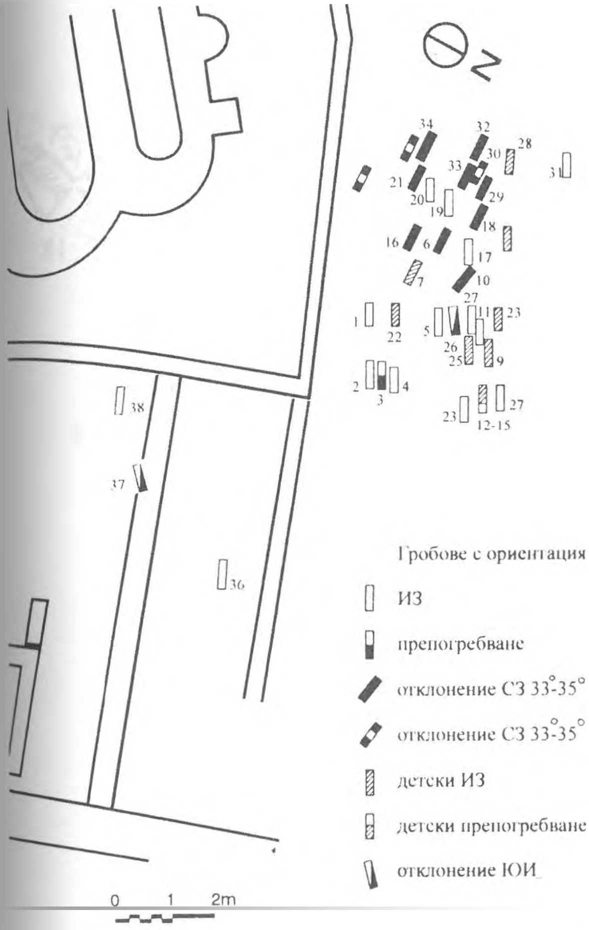
N
34
32
30
28
31
33
21
29
20
19
18
16
6
17
7
10
27
1
22
5
11
23
26
25
9
2
3
4
23
12-15
27
38
37
36
Гробове с ориентация
ИЗ
препогребване
отклонение СЗ 33°-35°
отклонение СЗ 33°-35°
детски ИЗ
детски препогребване
отклонение ЮИ
0
1
2m

Обр. 1. Велики Преслав. План на гробовете, вкопани североизточно от Дворцовата църква
Fig. 1. Veliki Preslav. Plan of the burials located to the northeast of the Royal Church

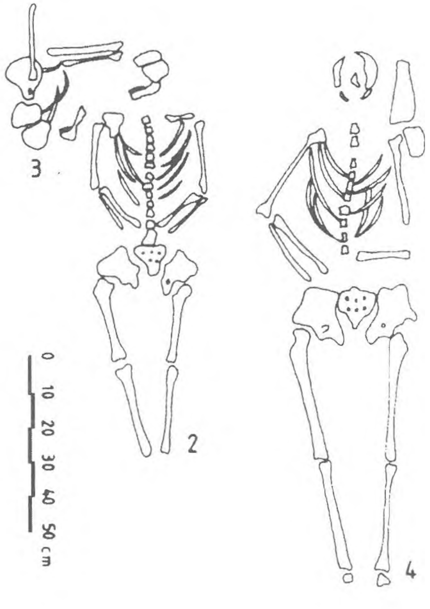
3
2
4
0
10
20
30
40
50 cm

Обр. 2. Велики Преслав. Гробове № 2, 3, 4
Fig. 2. Veliki Preslav. Burials № 2, 3, 4

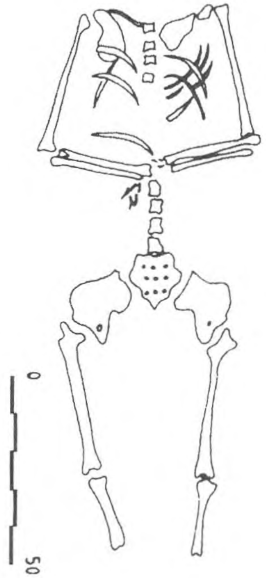

Обр. 3. Велики Преслав. Гроб № 5
Fig. 3. Veliki Preslav. Burial № 5

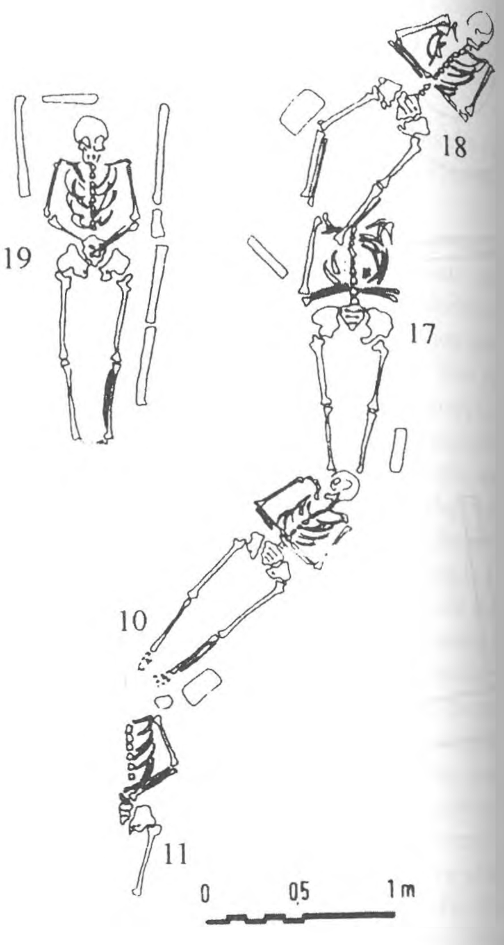

Обр. 5. Велики Преслав. Гробове № 10, 11, 17, 18, 19
Fig. 5. Veliki Preslav. Burials № 10, 11, 17, 18, 19

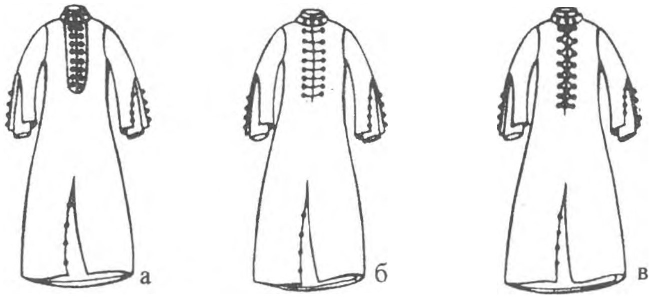

Обр. 4. Велики Преслав. Реконструкция на мъжки костюм от гроб № 24
Fig. 4. Veliki Preslav. Reconstruction of a male costume from burial № 24

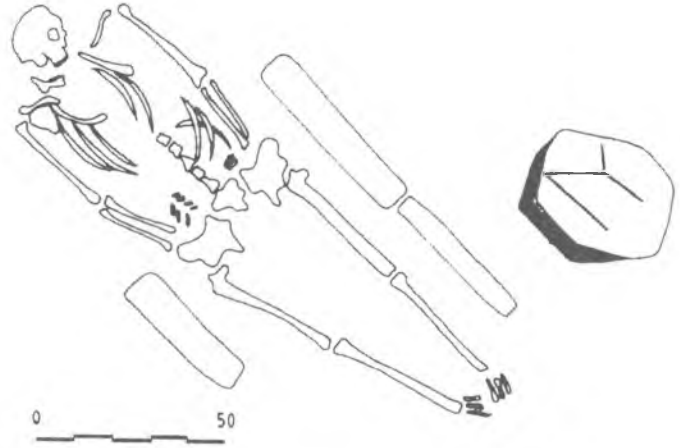

Обр. 6. Велики Преслав. Гроб № 6
Fig. 6. Veliki Preslav. Burial № 6

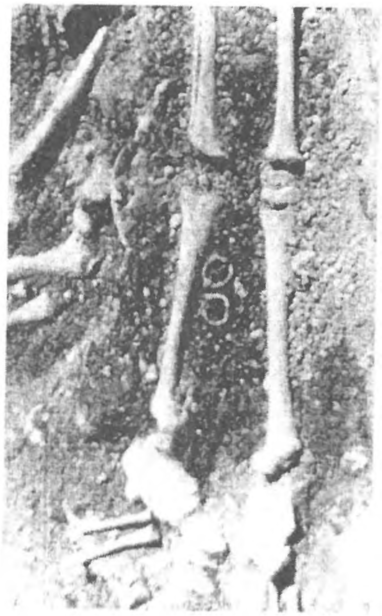

Обр. 7. Велики Преслав. Детайл – гроб № 34
Fig. 7. Veliki Preslav. Burial № 34 – a detail

Таблица 1

пореден №	дълбочина в м (от съвременния терен)	ОРИЕНТАЦИЯ			ГРОБНА ЯМА		запазена дължина на скелета в метри	ВЪЗРАСТ		препогребване	частично разрушен скелет
		Изток-запад (без отклонение)	отклонение		неоградена	оградена (маркирана)		възрастен индивид	млад индивид (дете)		
			северозапад	югоизток							
1	1.7	X			X		1.3				
2	1.75	X			X		1.45	X			
3	1.75				X			X		X	
4	1.8	X				X	1.55	X			
5	1.6	X			X			X			X
6	1.45					X	1.57	X			
7	1.45		33°		X		1.1	X			
8	1.1	X	33°			X	0.45				
9	1.2	X				X	0.98				
10	1.5					X	1.5		X		
11	1.6	X	33°		X		0.98	X	X		X
12	1.1	X				X	0.85		X		
13	1.15	X				X?	0.6			X?	
14	1.2	X				X?	0.95		X	X	
15	1.25	X				X?	0.55		X	X?	
16	1.45					X	1.25		X		
17	1.65	X	35°			X	1.35		X		
18	1.55					X	1.5	X	X		
19	1.7	X	35°			X	1.75	X	X?		
20	1.7	X			X		1.2	X			
21	1.6				X		1.6	X?			
22	1.2		35°					X			X
23	1.25	X				X	1.08				
24	1.55	X				X	1.7				
25	1.5	X			X		1.2	X	X		
26	1.5				X		1.6		X		
27	1.45	X				X	1.6	X			
28	1.1	X			X		0.7	X	X		
29	1.5					X	1.55				
30	1.5		33°			X		X		X	
31	1.2	X		15°	X		0.8		X		
32	1.5					X	1.7				
33	1.45		25°			X	1.4	X			
34	1.4		33°		X		0.75	X	X		
35	1.4		35°							X	
36	1.65	X			X		1.7	X			
37	1.4				X		1.55	X	X		
38	1.8	X						X			X
				25°							

ПОЛОЖЕНИЕ НА СКЕЛЕТА												гроб №	ИНВЕНТАР
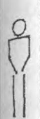	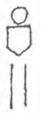	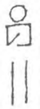	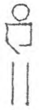	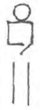	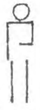	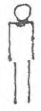	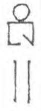	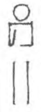	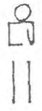	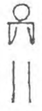	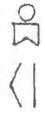		
				X									
X													
X													
						X						6	2 копчета, бронз, припояване; керемида, врязан знак.
					X								
								X				8	
							X						
	X												
X												12	Прешлен, глина, следи от зелена глазура
X													
X													
		X										15	
X													Керемида, къс.
	X												
	X												
X													Обеца, медна сплав, посребрена.
				X									
				X									
			X										
X												24	
										X			
			X									26	
		X											
						X							38 копчета, бронз, припояване.
									X				
													6 копчета, бронз, припояване.
					X								
							X						
						X							
				X								34	
										X			
	X												
													2 обеци, медна сплав.

РАННОТО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ В СБОРЯНОВО. СРЕДНОВЕКОВНОТО ИМЕНИЕ В МЕСТНОСТТА ”ГРАДА НА ДОВЕРИЕТО”[1]

Диана Гергова, Йордан Анастасов

Да се почете паметта на Ж. Въжарова е възможност за равносметка на направените от нея приноси в средновековната археология, за оставената следа в българската археология от една оригинална, динамична и противоречива личност. Обстоятелствата в детството ми бяха предоставили възможността да я познавам отрано и с удивлението на малкото дете да слушам за нейните пътувания на далечни разстояния от Москва до Ленинград, до Рига и Талин. Още не бях сигурна дали съм приета в университета и ми се удаде възможността да бъда с Ж. Въжарова на разкопки на средновековното селище при с. Гарван, Силистренско. В голямата жега нямаше почивен ден … и не беше лесно. Това все пак не ме отказа от моите намерения да следвам археология, а тя самата на края на изживения заедно месец ми каза. „Е, щом издържа с мене толкова време, ще издържиш в археологията и нататък”.

С почит към тази представителка на едно от най-ярките поколения в българската археология, предлагаме предварителните резултати от проучванията на ранното българско средновековие в Сборяново - интегрална част от програмата на екипа на НАИМ, изследващ резервата от 1982 г. насам. В многопластовия резерват с останки от праисторията, тракийската, римската и късносредновековната епоха, издирването на ранносредновековни паметници бе свързано с проследяването на динамиката на селищната система в този изключително интересен, възлов в културно отношение район. През 1984 г. започна работата по археологическата карта на резервата с прилагането на традиционни и най-съвременни методи, като обхождания, въздушна фотограметрия, верификация на наблюденията, сондажи и др. (Гергова 1992, Петрова 1992, Постаджиян 1992).

Допълнителен подтик на ранносредновековните изследвания даваха формулирани преди повече от столетие варианти на хипотезата, изградени въз основа на Омуртаговия надпис от църквата „Св. 40 мъченици” във Велико Търново, според които „всеславната могила” или „гробницата” на хана трябваше да се търсят именно в този район (Овчаров 2005; Теодоров, Гергова 2006; пълна библ. - Иванов, Попов 2006).

Следи от ранното българско средновековие бяха открити в м. Петрова нива, при сондажни проучвания западно от Гинина могила под ръководството на М. Чичикова (Чичикова, Стоянов 1984). Последвалото през последните години проучване на същия участък установи наличието на нови данни за металообработка, дворно пространство с едноделна постройка, както и част от масивна сграда (Пенчева, Николаева 2007). При обхожданията за археологическата карта на Сборяново под ръководството на Д. Гергова през 1985–1986 г. следи от ранното средновековие (от железообработваща дейност) бяха открити и северно от Голямата Свещарска могила, както и в м. Бювен касабъ (Гергова 1992). Разкопките на могила 19 с каменно съоръжение и обредно начупени съдове, датирани към VIII-IX в. (Вълчева 2005) на територията на източния елинистически некропол в Сборяново, установиха нейния ритуален характер (Гергова 2004, 2).

---

[1] Разкопките се провеждат с участието на студенти и докторанти от университетите в Лозана, Женева и Фрибург, обединени в Сдружение „ГЕТ” (Groupe d’études thraces/GET), с финансовата подкрепа на Университета в Лозана, а през 2006 г. частично и в рамките на Проект към МОН “Сборяново – кръстопът на култури и религии”. Геофизичните изследвания се осъществяваха от инж. Ил. Катевски, геодезическото заснемане от Я. Телеа, Н. Дерменджиев, техническото заснемане от В. Танков и Д. Димчева.

Личащите на повърхността внушителни руини от масивни каменни градежи в м. „Бювен касабъ" или „ Града на доверието" на един от завоите на р. Крапинец, южно от Демир баба теке, както и откритите на повърхността материали от ранножелязната (двуспирална желязна фибула с бронзови инкрустации), късножелязната (керамика) и ранносредновековната епоха (Гергова 1992), бяха от особен интерес за изследванията на развитието на селищната система в района на резервата и причина за започването на по-детайлни изследвания.

Предварителното геодезично заснемане на личащите на повърхността структури през 1986 г. бе последвано от първите сондажи (Гергова 1992, 18). Системните археологически проучванията на обекта започнаха през 2001 г. в рамките на българо-швейцарско научно сътрудничество и бяха осъществени в три сезона. Сред задачите бяха извършването на ново и по-детайлно геодезично заснемане на личащите на двата бряга на реката каменни структури, уточняване на плана на комплекса и реализирането на сондажни изследвания на архитектурния ансамбъл 1 (обр. 1-2).

Ограденият с каменни външни стени (без отбранителни функции) ансамбъл от сгради заема площ от 2700 м². Той е разположен на южния бряг на р. Крапинец. Ориентацията му югозапад - североизток е съобразена с релефа на оградения от реката нос. Главният вход на комплекса е разположен в средата на югозападната стена. Той е с приблизителна ширина 2,30 м. Към него води път от югозапад, покрит частично с дребни камъчета, от който е разкрит малък участък при входа и във вътрешността на комплекса (Гергова, Василев, Анастасов, Иванов 2007, 109) (обр. 4).

В оградената от каменните стени площ са идентифицирани 7 сгради с култово, битово и стопанско предназначение, както и дворни места. Всички постройки (вкопани и наземни) с изключение на християнския параклис, следват с малки отклонения общата ориентация на ансамбъла – югозапад–североизток (обр. 3).

Долепено до югозападната оградна стена, източно от портата, е разположено наземно едноделно правоъгълно помещение с каменни основи (50 м²), вероятно със стопански характер (L 5) (обр. 3, 5).

Втора, частично проучена, правоъгълна сграда с площ 48 м², е долепена до югоизточната оградна стена на ансамбъла (L 6). Североизточно от нея личат очертанията на голямо жилище с квадратен план, което предстои да бъде проучено (L 2) (обр. 3).

В северозападната част на селището личат стени, отделящи вероятно две дворни пространства (L 9, L 10). В близост е проучена наземна едноделна квадратна постройка с площ от 19 м² (L 7) (обр. 3).

В центъра на източната част на ансамбъла е ситуиран ранносредновековен еднокорабен параклис с дължина 7,5 и ширина 3,4 м (L 3). Ширината на стените е 0,80 м, а вътрешното пространство – 1,60 м. Основата му е градена от необработени камъни, вкопани на около 0,20 м дълбочина. Каменните блокове очертават двете лица на стената, чиято вътрешност е запълнена с по-дребни камъни. Входът е локализиран в средата на западната стена. В границите на абсидното пространство голям кубичен грубо оформен блок е служел за олтарната маса (обр. 6, 7).

В източната основа на абсидата е бил заровен бронзов кръст – енколпион. Върху едната му страна има надпис ІСХС NНКА и врязана геометрична украса, а на другата е гравиран кръст, чиито рамене завършват с О, Т, К, Н и В, а в центъра е Ө Ө(Е)ОТОК(Е) ВОНӨН (Обр. 12).

Анализът на открития във вътрешността му, засега най-голям в България, фрагмент от реликва, направен в “Лабораторията за изследването на дървото от кватернера” в Лангнау, Швейцария, от д-р Вернер Шох, установи, че тя е от кедрово дърво. Принадлежи на кръстовете енколпиони с гравирана украса. Носенето на тези кръстове започва след покръстването и масовото им разпространение изглежда става по времето на цар Петър (927–970), когато българските манастири процъфтяват и в някои от тях се отливат такива кръстове, включително и в първите десетилетия на XI в. (Дончева-Петкова 1983, Атанасов 1992, Дончева-Петкова 2006, 105). Сред най-близките паралели на кръста от Сборяново е един кръст от Търговищко, частно притежание (Дончева-Петкова 1987, 40–46, обр. 1, 2). Енколпионът е единствената представителна бронзова находка, открита при разкопките. Откриването му в основата на абсидата поставя въпроса за неговото обредно заравяне.

В близост до параклиса, северно от него, е разположена най-представителната жилищна сграда в селището (L 4) (обр. 3). Частично вкопана на юг, с правоъгълен план и с облицовани с камъни стени във вкопаната част, тя е с обща площ от 48 м². Входът е от северозапад. Запазена е северната му каменна страница. Жилището се състои от поне две помещения. Покрай североизточната стена е оформена чрез сух градеж каменна площадка – плот на нивото на терена, вероятно използвана за битови нужди. Пещта, разположена в центъра на постройката, е с частично запазен каменен свод. Под нея, от югозапад, бе открита огнищна яма, вероятно от по-ранна фаза на съществуването на жилището (обр. 8, 9). Размерите на жилището са близки до тези на непроученото жилище, разположено югозападно от църквата. Така покрай югоизточната половина на селището се очертава зона с една култова сграда, големи утилитарни и стопански помещения.

Еднodelна полувкопана постройка с облицовани с камъни стени и с вътрешна площадка (работен плот) на нивото на терена е разположена в северния край на селището (L 11) (обр. 3). Тя е с площ от 30 м². Четири двойки дупки от колове от носещата конструкция са разположени в средата на всяка от стените. Пещта, изградена от камъни, е разположена в СЗ ъгъл. Откритата желязна шлака и правоъгълното каменно корито, разположението ѝ в близост до реката, подобно на производствени сгради в други ранносредновековни селища, дават основание да се предположи, че постройката е била работилница (Обр. 10).

Дамата, врязана върху един от каменните блокове на оградната югоизточна стена, има паралели върху каменни блокове и тухли в много ранносредновековни обекти, а е позната и от тракийско време (Овчаров 1995, Иванов 2005, Гергова, Кузманов 2006, Плетнева 1992, 54–58).

Извън територията на ансамбъла е открита абсидна стена, ориентирана по дължината си в посока югозапад-североизток, с дъга, отворена на североизток. Тя вероятно трябва да бъде свързана с една по-ранна фаза в развитието на комплекса. Стената има специфичен градеж от големи, напречно поставени на равни разстояния, ломени, стесняващи се в горната част, камъни, включени в сухия ѝ градеж с две лица и пълнеж от по-дребни камъни (обр. 3). Фрагменти от каменни стени, пресечени от сградите на комплекса в югоизточната му част, също подсказват наличието на една по-ранна фаза в живота на това селище.

Малобройният керамичен материал, включващ черна керамика с излъскани ивици, гърнета с релефна вълниста украса, дъно от съд с релефен кръст, няколко костени шила, една полусферична бронзова апликация с изчукани триъгълни полета, кремъчни пластини и почти пълната липса на друг инвентар, предполагат, че селището, датирано в IX–XI в., е било напуснато от обитателите си.

Селището се характеризира с градоустройство, характерно както за появилите се в периода на най-голямата строителна дейност на Омуртаг в първите десетилетия на IX в. многобройни болярски имения, съществували и през X в. в района на Плиска (Петрова 1992, 70–71), така и за новооснованите манастири (Витлянов 1995). Имениятa са зависими от релефа, но показват завършеност на градоустройството, заобиколени са от сгради и ниви, от отделни махали със самостоятелен живот или са обединени от един център. Имат почти еднакви площи от по 10–12 дка. Централната постройка, около която е изграден дворно-жилищният комплекс, е къщата на феодала. Тя определя организирането на комплекса и функционално-комуникационните връзки между отделните му части, зависещи от битовите условия и от външни фактори. Интересно е да се отбележи, че първите каменни надземни жилища и производствени постройки са едновременни на църквите (Петрова 1992, 74).

Задължението за полагане на труд обаче е залегнало и в основата на всички източноправославни манастирски устави. В новооснованите български манастири в края на IX и началото на X в. се намират членове на царското семейство и боляри, но най-вече обикновени хора – земеделци, занаятчии, търговци и скотовъди, които продължават да се занимават със своята дейност. Манастирите се превръщат в самостоятелно живеещи, многосъставни организми, които без външна намеса задоволяват всички нужди на вътрешния живот. Това обуславя и структурирането на манастирските сгради и техния градоустройствен облик. И тук основните култови и утилитарни сгради са свободно стоящи, а стопанските постройки обикновено са долепени до стените (Витлянов 1995, 94; Василев 1995).

Селището в м. „Града на доверието" се отличава с малката си площ и компактност и е единственият от ранносредновековните обекти в района, който е разположен в долината на реката. На него са принадлежали и правилно подредените, оградени с каменни стени и равномерно парцелирани земеделски терени, на площ от около 12 ха, на североизточния склон, спускащ се към реката (обр. 2). Може да се предположи, че то е играело централно място в системата от селища от ранното средновековие, разположени на източния бряг на реката, чиито функции предстои да бъдат изяснявани при бъдещите проучвания в Сборяново. От значим интерес е и съхраненият през хилядолетията единствено в устната традиция на местното население топоним. Предполагаемите преводи на Бювен касабъ (Гювен касабъ) са Люляковият град, (Бюен касабъ = Някога имало град) (Райчевски 1985, 219) или

Градът на доверието. Последната интерпретация, консултирана с Ек. Венедикова, ни се струва най-достоверна. Малкият параклис в центъра на селището, символ на новоприетото християнство, вероятно е бил тази негова характеристика, която споменът е съхранил и топонимът е достигнал до днешно време дори и чрез турския си превод.

Заедно с откритата на територията на източния некропол могила от VIII-IX в., селището е свидетелство за едно стабилно ранноблъгарско присъствие в този район както през езическия период, така и след приемането на християнството и допълва представата за селищната система на Първата българска държава (Теодоров, Гергова 2006).

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ 28/43, 246– 268.

Василев 1995: Р. Василев. Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска – Преслав 7, 27–33.

Витлянов 1995: С. Витлянов. Стопанският облик на столичните манастири през IX–X в. – Плиска – Преслав 7, 92–99.

Вълчева 2005: Д. Вълчева. Езическо култово съоръжение от ранното средновековие в Сборяново Могила 19. – Хелис IV, 188–199.

Гергова, Кузманов 2006: Д. Гергова, Г. Кузманов. Проучвания на могила 1 от Западния елинистически некропол на Сборяново. – Хелис V, 212–228.

Гергова 1992: Д. Гергова. Десет години проучвания в Сборяново. – Хелис 1, 9–27.

Гергова, Василев, Анастасов, Иванов 2007: Д. Гергова, Р. Василев, Й. Анастасов, Я. Иванов. Археологически разкопки на ансамбъл от каменни сгради в м. Бювен касабъ, на територията на ИАР Сборяново, в землищата на М. Поровец и Свещари, община Исперих, Разградска област. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 108–111.

Дончева-Петкова 1983: Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони във Варненския музей. – ИНМВ 19/34,113–124.

Дончева-Петкова 2006: Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони от средновековна България. –Spartacus II, 101–112.

Иванов 2005: Я. Иванов. Едно скално свято място в Сборяново. – Хелис I, 214–227.

Иванов, Павлов 2005: Я. Иванов, П. Павлов. Подбрана библиография за проучванията в историко-археологическия резерват „Сборяново". – Хелис IV, 279–286.

Овчаров 1995: Д. Овчаров. Още за игрите в средновековна България. – Плиска – Преслав, 7, 136–143.

Овчаров 2005: Д. Овчаров. За мястото на гроба на хан Омуртаг – догадки и хипотези. – Хелис 4, 200–208.

Пенчева, Николаева 2007: Е. Пенчева, В. Николаева. Археологически проучвания на средновековното селище в м. Петрова нива, Историко-археологически резерват Сборяново. – Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 551–552.

Петрова 1992: П. Петрова. Към въпроса за историко-археологическата топография на външния град на Плиска по данни на аерометода. – Плиска – Преслав 5, 64–76.

Плетнева 1992: С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977-1980 гг.). – Плиска – Преслав 5, 1992, 35–63.

Райчевски 1985: С. Райчевски. Топонимични свидетелства за археологически

обекти и изчезнали селища Исперихско - текето Демир баба. – Североизточна България – древност и съвремие. София, 215-221.

Теодоров, Гергова 2006: Е. Теодоров, Д. Гергова. Тракийски и прабългарски следи, Изток – Запад 2006.

Чичикова, Стоянов 1984: М. Чичикова, Т. Стоянов. Сондажни проучвания на крепостта в м. Петрова нива при с. Свещари, Разградска област. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. София, 1984, 55–56.

Biuvem Kasaba 2003: Biuvem Kasaba – Les premiere recherches sur le site de Biuvem kasaba (Sboryanovo/Bulgarie). Lausanne, 2003.

Postadjiyan, Staykov 1992: Sh. Postadjiyan, Iv. Staykov. Investigation and documentation of the Sboryanovo archaeological reservation using archaeophotogrammetry. – Helis 2, 34–30.

THE EARLY BULGARIAN MEDIEVAL AGE IN SBORYANOVO. MEDIEVAL ESTATE IN THE "CITY OF TRUST" LOCALITY

Diana Gergova, Jordan Anastassov

The investigations of the Early Bulgarian Medieval age in Sboryanovo are a part of the NAIM team programme, designed in 1983, which provides tracing of the settlement system dynamics during the different ages in this very interesting region.

The previous finds from the Iron and Early Medieval ages in the "Byuven Kassaba (City of Trust)" locality determined the sounding work, and from 2001 – the systematic Bulgarian-Swiss excavations.

The site, measuring 2700 sq. m., is surrounded with stone walls. It is situated on the south bank of Krapinetz river, oriented south-west – north-east, in accordance with the promontory surrounded by the river. A pebbled road leads to the main entrance in the south wall's centre. 7 ground and semi-subterranean building of cult, housing or economic functions, have been identified inside the fortified area. Except the chapel, they follow the general orientation of the complex.

The one-nave chapel measuring 7.5 to 3.4 m. with an entrance in the western wall, is situated in the eastern part of the complex' centre. A big cube-shaped stone was probably the mensa sacra in the altar's apse. At its eastern base, a bronze reliquary cross with a cedar wood relic fragment was discovered. Near it is situated the most representative building in the settlement. It is semi-subterranean, with rectangular plan, two premises, entrance from north-west and surface of 48 sq. m. The scarce ceramic finds, including black pottery with burnished stripes, jars with incised wavy decoration, bone and flint tools, date the settlement in 9th – 10th century.

The site in the "City of Trust" locality is a typical Early Medieval estate. The small inhabited area, the vicinity of the chapel and the houses, as well as the specific toponym preserved through the Turkish language, ground the reason to suppose its probable affiliation of a person, tightly connected with the new-accepted Christian faith.

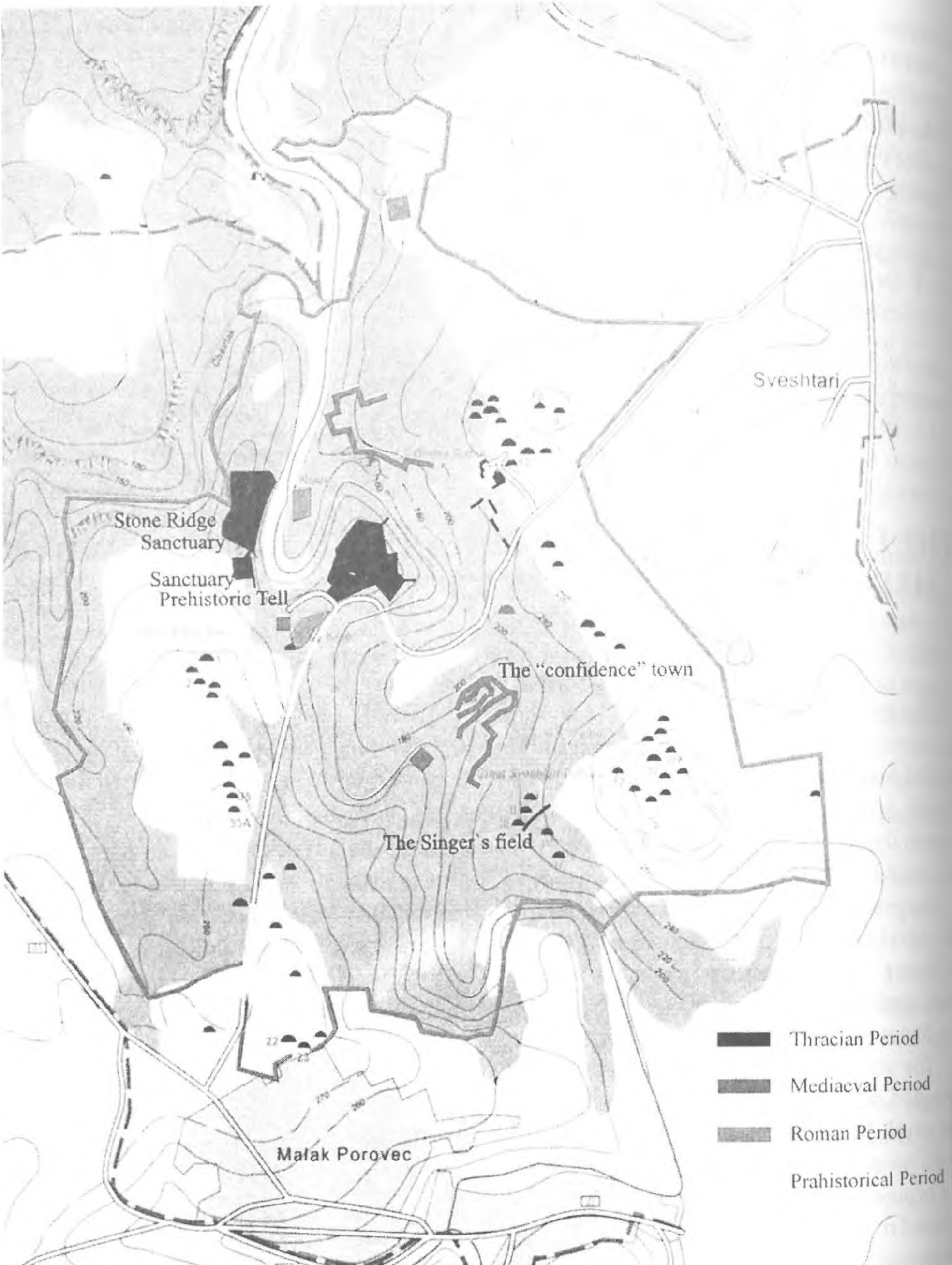
Sveshtari
Stone Ridge Sanctuary
Sanctuary Prehistoric Tell
The "confidence" town
The Singer`s field
Malak Porovec
Thracian Period
Mediaeval Period
Roman Period
Prahistorical Period

Обр. 1. План на резервата Сборяново
Fig. 1. Plan of the Sboryanovo National Reserve with the Medieval settlement in the valley of the rive

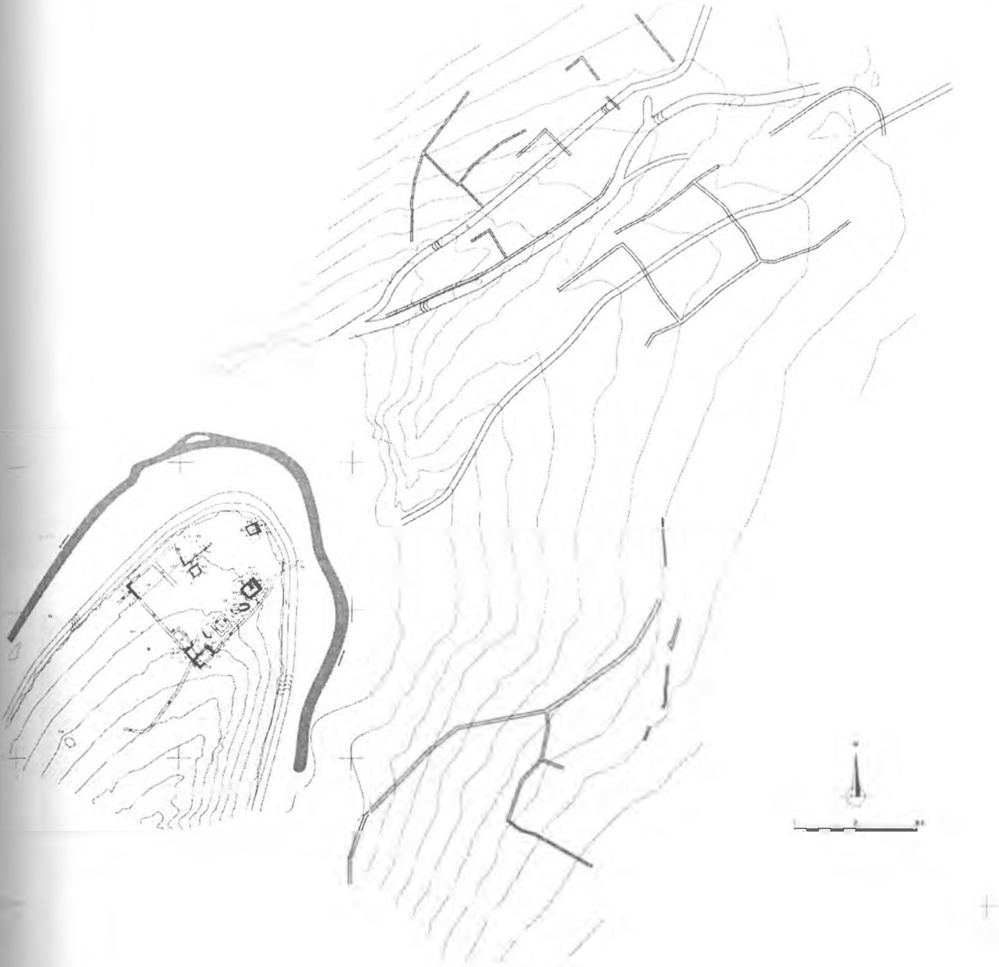

Обр. 2. План на местността „Някогашния град" със селището и стопанските парцели
Fig. 2. Map of the locality "The City of Trust" with the settlement and the agricultural area

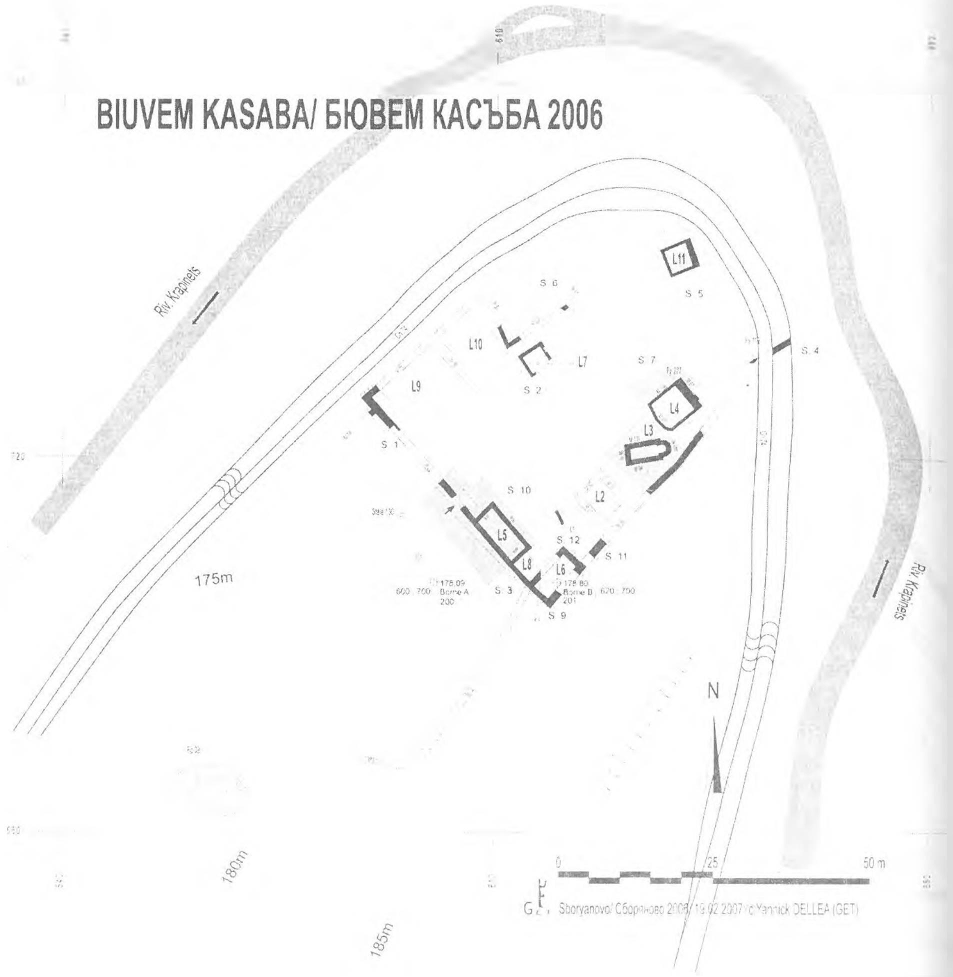
BIUVEM KASABA/ БЮВЕМ КАСЪБА 2006
Riv. Kapinets
L11
S 6
S 5
L10
L7
S 7
S 4
L9
S 2
L4
L3
S 1
S 10
L2
L5
S 12
S 11
L8
L6
175m
178.09
600 : 700
Borne A
200
S 3
178.80
Borne B
201
620 : 700
S 9
N
180m
185m
0
25
50 m
Sboryanovo/ Сборяново 2006/ 19.02.2007/ c Yannick DELLEA (GET)

Обр. 3. План на селището с проучените участъци
Fig. 3. Plan of the settlement with the excavated areas.

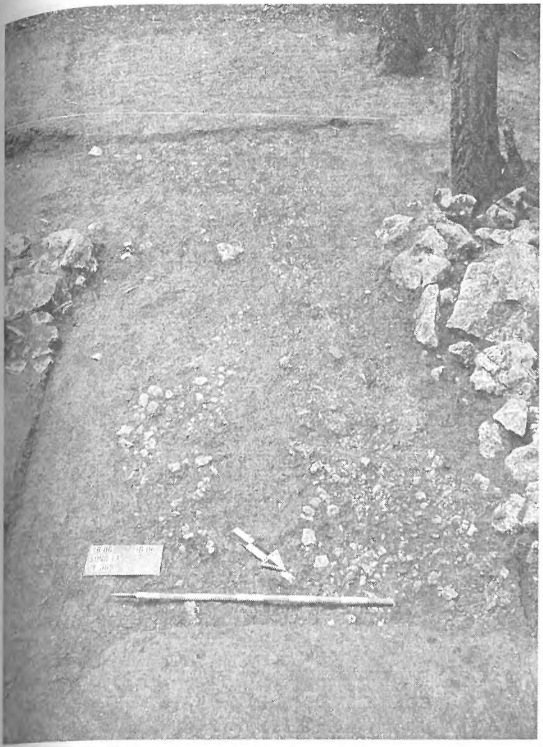

Обр. 4. Пътят с входа на селището
Fig. 4. The road to the settlement and its entrance

Обр. 5. Стопанска постройка до югозападната стена – поглед от ЮИ
Fig. 5. Building of economic functions in the South Western part of the settlement from South East.

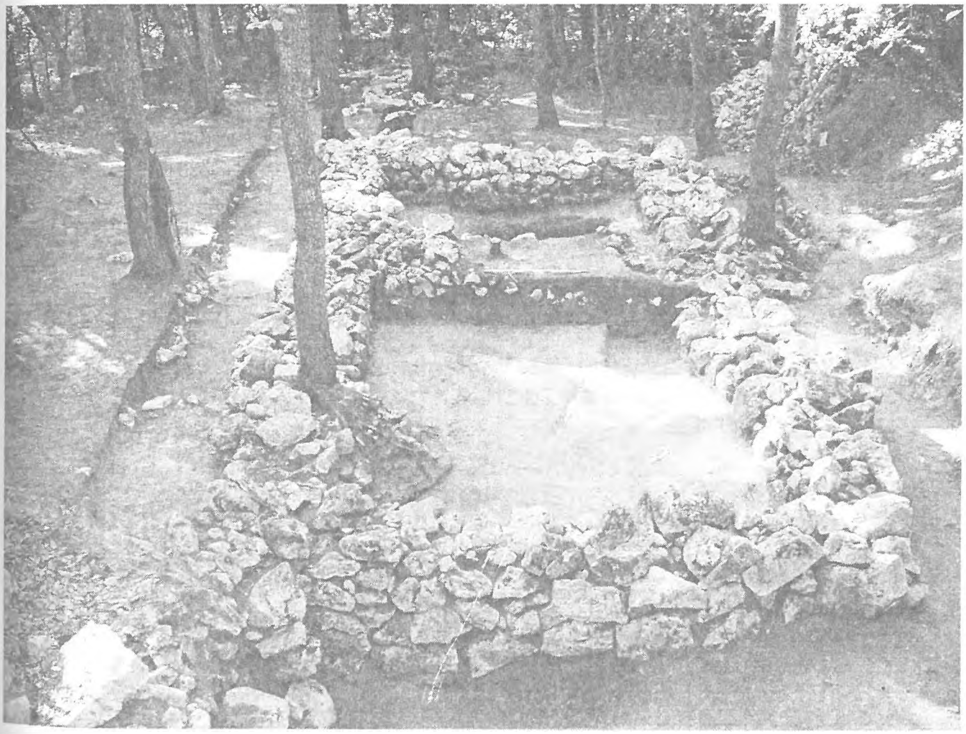

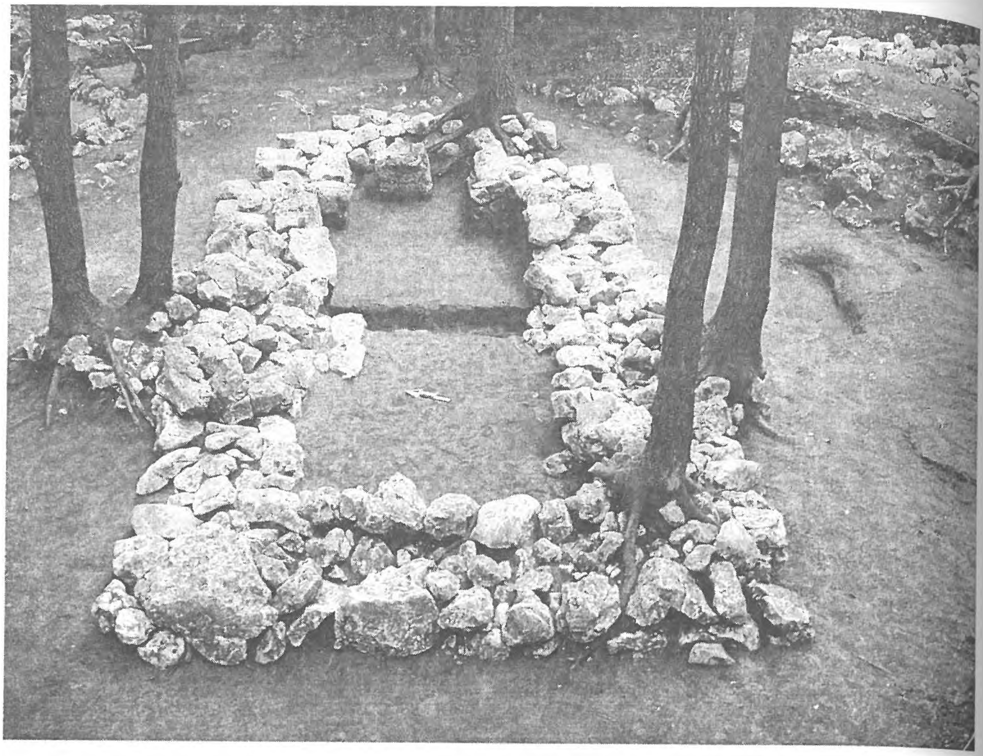

Обр. 6. Параклисът
Fig. 6. The one-nave chapel

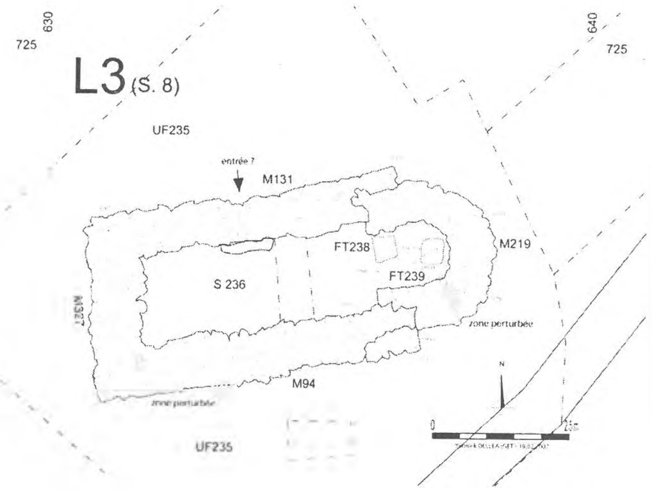
630
725
L3 (S. 8)
640
725
UF235
entrée ?
M131
FT238
M219
S 236
FT239
M327
zone perturbée
M94
zone perturbée
N
0
2,5m
UF235

Обр. 7. Параклисът – план
Fig. 7. Plan of the chapel

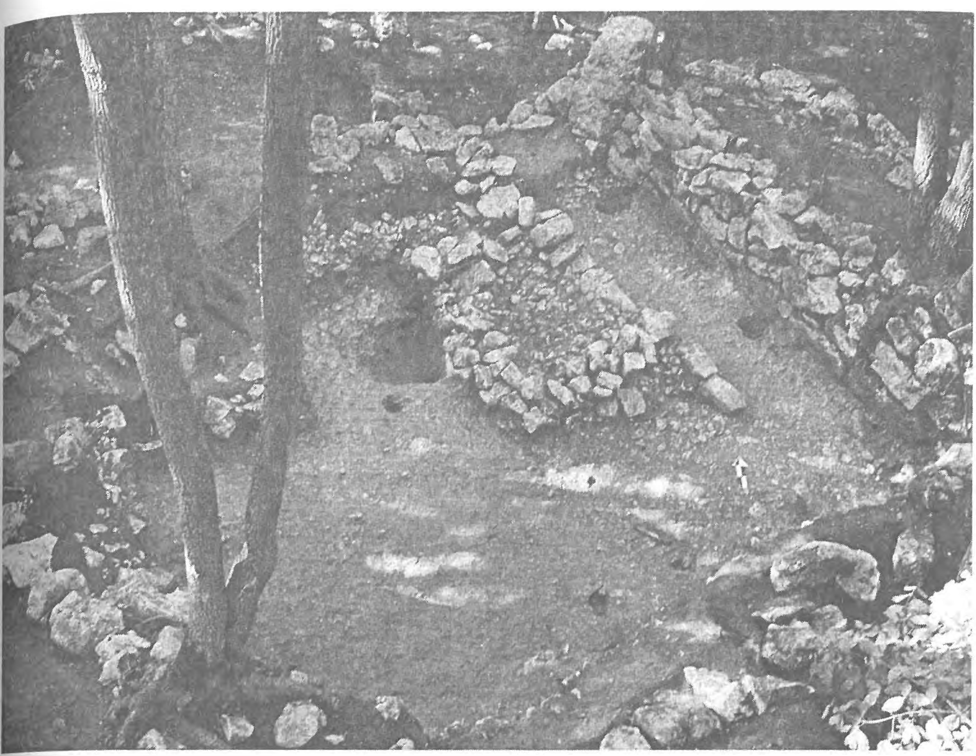

Обр. 8. Жилището до параклиса – поглед от юг
Fig. 8. The house near the chapel from South

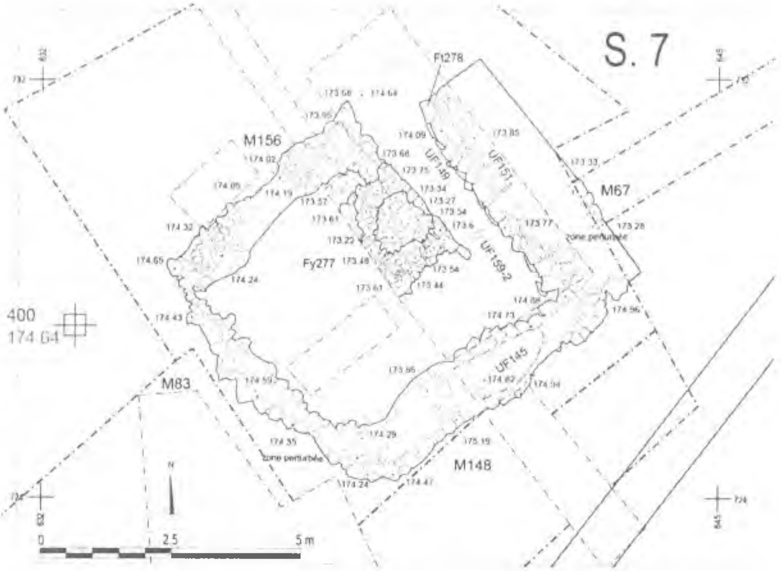
S. 7
Ft278
M156
M67
M83
M148
UF149
UF151
UF159-2
UF145
Fy277
zone perturbée
zone perturbée
400
174.64
173.58
174.64
173.95
174.09
173.85
174.02
173.68
173.75
173.33
174.05
174.19
173.57
173.34
173.27
173.54
173.6
173.77
173.28
174.32
173.61
173.22
174.65
173.48
173.54
174.24
173.61
173.44
174.88
174.96
174.43
174.73
173.95
174.82
174.59
174.94
174.35
174.29
175.19
174.24
174.47
N
0
2.5
5 m
632
732
645
724

Обр. 9. Жилището до параклиса – план
Fig. 9. Plan of the house near the chapel

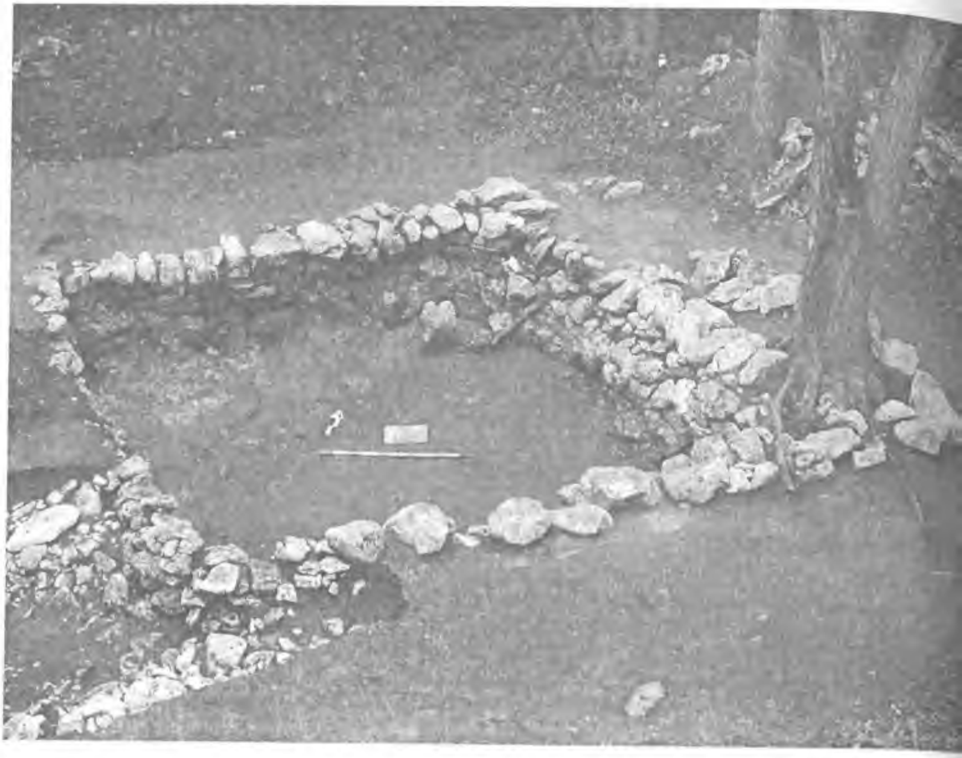

Обр. 10. Работилницата в СИ част на селището
Fig. 10. The workshop in the Northeastern part of the settlement

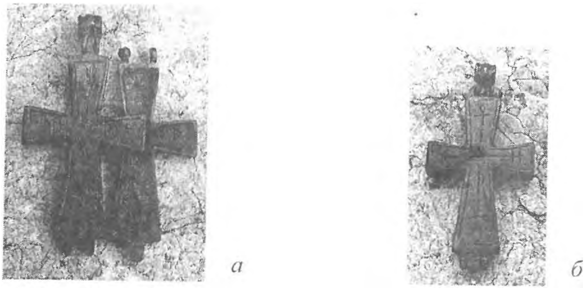

Обр. 12. Бронзовият енколпион
Fig. 12. The bronze cross- encolpion

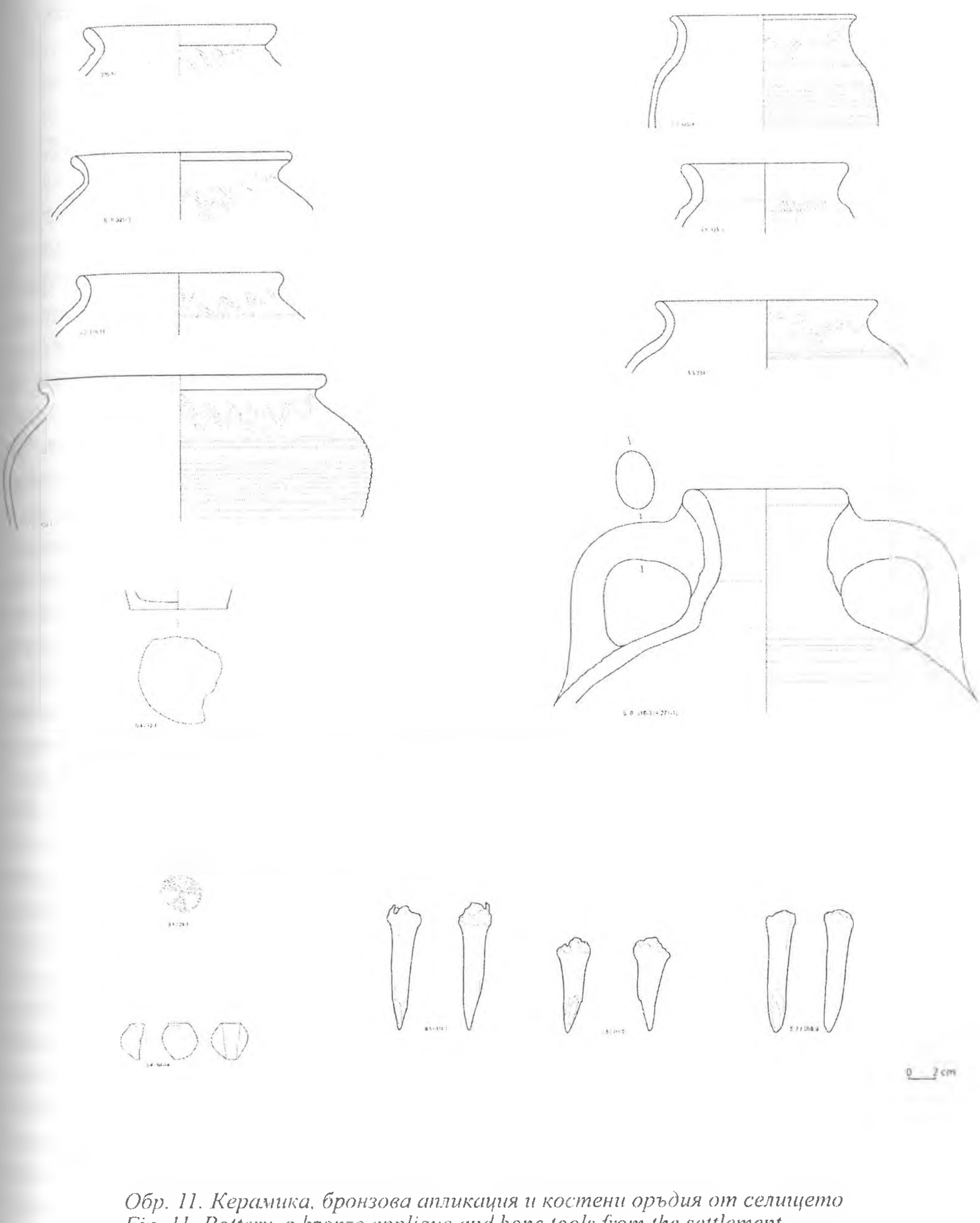

Обр. 11. Керамика, бронзова апликация и костени оръдия от селището
Fig. 11. Pottery, a bzonze applique and bone tools from the settlement

ХРИСТИЯНСКИ ГРОБ ОТ ПЕРИОДА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ОТ НОВИ ИСКЪР, СОФИЙСКО

Мариела Инкова

През 1998 г. в Националния исторически музей постъпиха фрагменти старобългарска керамика, наниз от стъклени маниста, фрагменти от метално манисто и обица с отчупена долна част на висулката. Всички те са открити при изкопаването на септична яма в двор на ул. "Искърско дефиле" № 116, кв. Кумарица в Нови Искър, (обр. 1–2)[1]. Според предадената в музея от полицията преписка, при изкопната дейност, на приблизителна дълбочина 2,00 м, собственикът на имота попада на човешки скелет, като при долните крайници открива фрагменти от "малко гърненце, празно и начупено". Липсват данни за ориентацията на погребания и местонамирането на накитите.

Реставрираното гърне има издължено пресечено-конусовидно и леко асиметрично тяло, широко устие, извито навън и отвесно срязано венче (обр. 3, а, б)[2]. Шийката е къса и силно изразена, а рамената са високо разположени и заоблени. Дъното е гладко. Непосредствено под шийката, до малко под издутата част, са нанесени шест реда от плитко врязани вълнообразни снопчета. Към дъното стените са по-грубо изработени и неравни[3]. Размери: височина 16,4 см; диам. на устието 10,3 см; диам. при рамената 12,4 см; диам. на дъното 7,3 см; дебелина на стените 0,6–0,7 см.

Гърнето е формовано на ръчно грънчарско колело с голям инерционен момент от равномерно смесена с много фини пясъчни примеси глина, по повърхността се забелязват следи от слюда. Съдът е изпечен в режим на оксидация, следствие на което неговият цвят е черен.

По характерните си технологични белези – липсата на следи от пръстите на занаятчията, фините пясъчни примеси, относително тънкостенните, в сравнение с височината на съда, стени, равномерното му изпичане, както и сравнително плитко врязаните вълнообразни линии, гърнето намира аналози сред керамичните съдове от втората половина (края) на IX– началото на X в. По класификацията на Л. Дончева то се отнася към тип I, вариант А 3 (Дончева-Петкова 1977, 41–43, 197–198, табл. II–III). Подобни характеристики имат гърнетата от посочения период, открити в Селището в югозападната част на Външния град на Плиска (Балабанов 2004, т. 10, 114-153), както и някои керамични фрагменти, украсени непосредствено под шийката с плитко врязани вълнообразни линии, от селището при с. Гарван, Силистренско, датирани най-общо IX–X или IX–XI в. (Въжарова 1986, 101, 104, обр. 93/3; 152, обр. 153, 158; 156, 158, обр. 166). Много по-близки технико-морфологични аналози откриваме сред керамиката от средновековен Средец, датирана IX–X в. Глината, от която са изработени гърнетата, е с пясъчни примеси, изпечени добре в режим на оксидация със сиво-черен цвят. Някои от устията са косо отрязани, а вълнообразните линии – плитко врязани (Станчева 1959, 3–4, 65–66, обр. 52/ 4–5). С профилирани устия, високи рамена и също плитко врязани снопчета от вълнообразни линии са гърнетата от разкритите жилища близо до западната главна градска порта на Средец, датирани IX–X в. (Станчева, Станилов 1979, 61–63, обр. 9, 11).

---

[1] При откриването на гроба собственикът на имота Георги Павлов Павлов уведомява II-ро РПУ, които след експертизата на Директора на НИМ г-н Б. Димитров предават откритите паметници и преписката по случая в музея.

[2] НИМ, инв. № 42377.

[3] Консервацията и реставрацията е извършена от Жени Койчева от ЦЛКР към НИМ.

Нанизът е съставен от 157 броя стъклени мъниста (обр. 4)[4], които в зависимост от техниката на изработка се делят на две основни групи:

1. Мъниста, изработени чрез навиване на разтопената стъклена маса около твърда основа (метална или глинена). Формата на отвора е най-често цилиндричен или коничен. При микроскопските наблюдения ясно се забелязват следите от жилките (свили) и някои неравности, подсказващи посоката на движение на стъклената маса - в случая по протежение на обиколката на мънистата или спираловидно. Характерно за тях е, че всяко мънисто е изработено индивидуално. Групата включва два вида мъниста:

– с форма на малки халки или наречени още “пръстеновидни”, с почти елипсовиден профил, общо 4 броя с прозрачно син цвят (обр. 5). Размери: 6,1 х 2 мм, вътр. диам. 3 мм; 6,3 х 2,6 мм, вътр. диам. 3 мм; 6,5 х 2,9 мм, вътр. диам. 2,5 мм; 6,1 х 3 мм, вътр. диам. 3 мм. Формата и вътрешния диаметър подсказват съответно дебелината и формата на твърдата основа, около която е навита стъклената маса. При микроскопския оглед се установиха малки кръгли мехурчета, разположени безразборно. При двете големи мъниста ясно се забелязва затопеният шев. Тук трябва да се отбележи, че при публикуването на подобни паметници рядко изследователите посочват техниката на изработка, най-често се достига до описание на цвета и формата. Изследванията са придружени от черно-бели снимки или неточни рисунки. Поради тези причини тук сме затруднени да посочим най-преките аналогии. Ще отбележим, че със сигурност пръстеновидни навити мъниста са открити в некропола при Одърци от XI в. и Ковачево, XII в., но с цилиндрична или сферична форма и други цветове. Общото впечатление е, че те се срещат сравнително по-рядко в българските земи през средновековието. Мъниста с навита около твърда основа стъклена маса са известни от некропола Кръстеви (Демир Капия) в Македония, гроб 4, датиран края на X - началото на XI в. (Манева 2000, 60, 185, IX–4). През VIII–IX в. вити мъниста, индивидуално произведени на базата на сода (Na-Ca-Si; Na-Ca-Al-Si), са разпространени в зоната на Поднепровието. Идентифицирани са като продукция на византийската стъклопроизводителна школа (Щапова 1983, 178–182; Школьникова 1978, 1, 97–104). Традицията на витите стъклени мъниста, но с друг състав на стъклото (K-Pb-Si и Pb-Si) е продължена от древноруската производствена практика от втората половина на XI до първата половина на XIII в. (Щапова 1962, 2, 81–96).

– с бъчвовидна или с форма на пресечен конус, с тъмнозелен до черен цвят на основата, 8 бр. (обр. 6). В зависимост от дебелината на стъклената нишка броят на намотките е съответно: три пъти и половина и два пъти и половина; при едно мънисто – един път и половина. Върху тази основа е намотана по-тънка стъклена нишка с жълт непрозрачен цвят. Размери: от 4,9 х 4, 3 мм, вътр. диам. 2, 5 мм; до 7 х 3,1 мм, вътр. диам. 2,7 мм. Подобни мъниста са известни още от езическия период на Първото царство – от гроб № 49 от некропола при Бдинци (сини с вълнообразна жълта стъклена нишка) (Възжарова 1976, 156–157, обр. 98–5), в езическия некрополи, северно от р. Дунав – Султана, гробове 5, 14, 17, 29, 59 (Mitrea 1988, XXXII, 1–2, 124, pl. 1, t. 5/ 4, 125, pl. 2, t. 14/ 4, 126, pl. 3, t. 17/ 1, t. 29, 130, t. 59/ 3), от двуобредните некрополи при с. Букьовци, (Възжарова 1959, 21), от Долни Луковит–1, гробове № 55, № 63, № 70, № 81 (Възжарова 1976, 196–197, обр. 121–6, 200, 205–206, обр. 127–6, 208, обр. 129–2), от Галиче, гробове № 1, № 53 (Възжарова 1976, 225–226, обр. 140/3, 239–240, обр. 149/11), от м. Градището при с. Якимово, датирани VIII–IX в. (Милчев 1963, 3, 27, обр. 5), от зоната на Южна България – Абланица–1, гроб № 61 (Възжарова 1976, 287–289, обр. 179–3,4), и Мишевско, гроб № 27 (Възжарова 1976, 303–304, обр. 189–15). Приведените паралели сочат, че макар и носени още през езическия период, коментираните маниста придобиват най-широко разпространение през IX–X в., а през XI в. се срещат изключително рядко*. Тъмносини маниста с жълта релефна нишка са разпространени и във Великоморавия през IX–X в. – Ребешовице (Dostal 1966, tab. LXXXV/3), Врановице, Блучина, и Болерадице (Poulik 1948, tab. XXXVIII, XXXIX–17, 33); в Чакайовце, Братислава-Девин, Хетелница (Hanuliak 2004, 289, tab. VII/14, 311, tab. XXIX/14, 323, tab. XLI/7); срещат се в Старе место “на валах” (Hruby 1955, 336, tab. 37/15, 64/13, 85/68–69) от втората половина - последната третина на IX до първата половина на X в., т.е. от периода на най-активните връзки на Великоморавия със съседните страни и особено с Византия и прилежащата ѝ зона. Най-вероятно същият произход имат и тъмнозелените маниста с релефно навита жълта нишка от унгарския некропол Сaретудвари-Хизофьолд, X в. (The Ancient 1996, 265, 267, fig. 25).

---

[4] НИМ, инв. № 39998.

2. Останалите маниста принадлежат към втората група, изработени чрез нарязване на различни интервали на изтеглена стъклена тръбичка. Микроскопските наблюдения констатираха наличие на жлебове и неравности, разположени по височината на манистото, т.е. от единия до другия край на отворите. Последните най-често имат кръгло или елипсовидно сечение. Отличителен белег са и равните площадки около отворите. Характерно за манистата от тази група е серийното им производство. Делят се на два вида:

– със сфероидна форма с тъмносин (38 бр.), жълт (26 бр.) и светлозелен цвят (3 бр.). При тях максималният диаметър е по-голям от височината им. При внимателния оглед установихме, че голяма част от сините и едно жълто манисто са затопени само от едната страна, така че ръбовете са заоблени. Другата обаче е останала равна (обр. 7). Тази особеност характеризира добре продукцията на стъкларското ателие, стремящо се към серийно бързо и евтино производство за задоволяване масовия вкус на пазара. Размери от 4,1 x 2,6 мм, вътр. диам. 1 мм до 6,9 x 4,7 мм, вътр. диам. 2 мм. Такива маниста са широко разпространени по българските земи през IX–X в., например в двуобредните некрополи Долни Луковит–1, гробове № 63, 64, 66, 67, 70, 81, 95 (Възжарова 1976, 200–201, обр. 124/5; 202–203, обр. 125/6, 10, 204, обр. 126/5, 205–206, обр. 127/6; 208, обр. 129/ 2, 212–213, обр. 132/1; Галиче, гробове № 1, 7, 22, 27, 36, 49, 50, 53, 55, 56, 65; 225–226, обр. 140/3, 227, обр. 14/13, 229–231, обр. 143/16, 232, обр. 144/9-10, 234, 237–238, обр. 148/4, 238–239, обр. 149/4, 6, 11, 240, обр. 150/6, 11, 241–243, обр. 151/14), Преслав–2, гробове № 2, 5 (Възжарова 1976, 260, обр. 164/4, 261, обр.

---

* Цилиндрични маниста с намотана релефно жълта нишка са известни от некрополите при Одърци (Дончева 2005, т. 2, с. 84-85) и Ковачево (Гатев 1985, с. 142, табл. 10/11).

165/2, 262), Букьовци (Въжарова 1959, 1-2, 21), от м. Градището при с. Якимово (Милчев 1963, 3, 27, обр. 5), от християнските некрополи Абланица-1, гробове № 10, 23, 40, 50, 69, 70 (Въжарова 1976, 275-276, обр. 171, 277-278, обр. 172/1, 283, обр. 176/1, 284-285, обр. 177/4, 288-290, обр. 179/6-7, Абланица-2 (Въжарова 1976, 293-294, обр. 182/8-9), Мишевско, гробове № 12, 27, 31 (Въжарова 1976, 301-302, обр. 187/ 11, 303-3-4, обр. 189/15, 305-306, обр. 190/6, 309), Нановица, гробове № 27, 39 (Въжарова 1976, 319, обр. 200/13, 321, 322, обр. 201/7, 324), Мирково (Въжарова 1976, 327-328, обр. 204/3), Туховище (Стоянова-Серафимова 1981), Кръстеви (Демир Капия) в Македония, гробове № 17, 31 (Манева 2000, XXIV, обр. 1-2). Към този вид отнасяме и малките сфероидни маниста, т.нар. синци, затопени винаги и от двете страни. Размери: 3,6 х 1,7 мм, вътр. диам. 1 мм. Освен в некрополите от IX-X в., те се срещат и в по-късните от XI и XII в., като Одърци (Дончева 2005, 65), Любеново и др.

- с цилиндрична форма с жълт (19 бр.), син (9 бр.) и светлозелен цвят (2 бр.). Отличават се от горните по незатопените си остри ръбове (обр. 8). Размери: от 3,9 х 4,8 мм, вътр. диам. 1,2 мм до 5 х 3,5 мм, вътр. диам. 1 мм. Те са широко разпространени в средновековните български некрополи от втората половина на IX-XII в. Подобни на коментираните тук са известни от Галиче гробове № 12, 27, 53 (Въжарова 1976, 228-229, обр. 142, 232, обр. 9-10, 234, 239-240, обр. 149/11, обр. 150/11, 241), Преслав-2, гроб № 2 (Въжарова 1976, 260, обр. 164/4, 262), м. Градището при с. Якимово (Милчев 1963, 27, обр. 5), Абланица-1, гробове № 10, 23, 40, 43, 50, 57, 61, 69, 70 (Въжарова 1976, 275-276, обр. 171, 277-278, обр. 172/1, 283, обр. 176/1, 284-285, обр. 177/2, 4, 178-179, обр. 178/3, 287-288, обр. 179/3-4, 6-7, 289-290, обр. 180/9), Абланица-2, гроб № 1 (Въжарова 1976, 293-294, обр. 182/8-9), Мишевско, гроб № 12 (Въжарова 1976, 300-301, обр. 187/11), Мирково (Въжарова 1976, 327-328, обр. 204/3), Туховище (Стоянова-Серафимова 1981), в некропола Кръстеви, гроб 17 (Манева 2000, XXIV, обр. 1) и др.

Маниста, изработени серийно от изтеглени стъклени тръбички през VIII-IX в. се срещат в Поднепровието. На базата на състава на използваното стъкло (Na-K-Ca-Mg-Al-Si) е установено, че те са дело на сирийската традиция в стъклопроизводството (Школьникова 1978, 97-104). Освен в посочената зона маниста от този вид са известни от Стара Ладога (Львова 1968, 82-90), Саркел (Львова 1959, 324-332), Бирка (Arbman 1940, tabl. 121), Унгария (Ваня 1954, 51-104, табл. V), Великоморавия (Poulik 1948, XXXVII, 1, XXXIX), Коринт (Davidson 1951, XII, 122) и т.н., като най-късните находки се датират в XI в. Тъй като съставът на стъклената маса на коментираните тук маниста не е изследван, на базата на технологичните наблюдения и формално-морфологичните сравнения ги датираме във втората половина на IX-X в.

Най-вероятно към същия наниз е принадлежало и едно кухо метално манисто с издължена овоидна форма, от което до нас са достигнали 13 фрагмента (обр. 9, а-б). Реконструираната дължина е около 3, 9 см. Изработено е от медна пластина с дебелина 0,6 мм чрез отпечатване върху матрица на две отделни части, споени по надлъжната си ос. Върху лицевата повърхност на някои от фрагментите се забелязват ясни следи от "сребристо" на цвят покритие. Украсата се състои от две срещуположно разположени "листенца" с разцепена основа, поместени в централното елипсовидно пространство, което е рамкирано от два пластично оформени бордюра. Подобни мániста, с издължена, близка до бадем и орех форма, са известни от старобългарските некрополи от края VII-началото на XI в., както в Южна България, така и на север от Стара планина и Дунав. Срещат се като цели нанизи от подобни мániста или, подобно на ситуацията от Нови Искър, в съчетание със стъклени мániста – например гроб № 22 от некропола при Копривлен, от VIII–IX в. (Копривлен 2002, 223). Единични мániста са намерени и в Долни Луковит–3 (Въжарова 1976, 218, обр. 136/4), Абланица–2 (Въжарова 1976, 296, обр. 184/4), но без информация за точната им ситуация в гроба, също и в Чиумбруд (Dankanits, Ferenczi 1959, 608, fig. 3/6). Цели нанизи от подобни мániста са известни от Абланица–2 (Въжарова 1976, 296/3), Долни Луковит–3 (Въжарова 1976, 218, обр. 136/1–3, 5–7), Копривлен, гробове № 161 и 177 (Копривлен 2002, 223, 424, фиг. 228, 426, фиг. 233/10а,б), Туховище (Серафимова-Стоянова 1981), Султана (Mitrea 1988, XXXII, 1–2, 124, pl. 2, t. 7/2), Обиршия-Олт (Toporu, Stoica 1972, XVI, 168, fig. 5, 38–40), датирани VIII–IX в., както и в некропола Кръстеви, гроб № 4 от края на X – началото на XI в. (Манева 2000, 86, сл. 64 б), и тук комбинирани със стъклени мániста. Две сребърни мániста са открити на върха на Средната могила при Мезек (Велков 1937, 132–133, обр. 121)*.

Този тип накити има византийски произход, свидетелство за което са не само огърлицата от подобни златни мániста от Преславското съкровище (Тотев 1983, 76–77), но и нанизът от медни (посребрени?) мániста от средновековния Полистилон (античната Абдера), датирани VIII–IX в. (Bakirtzis 1994, 159). Не случайно подобни, но богато украсени с гранулация и филигран, са известни и от Великоморавия от периода на най-оживените ѝ връзки с Византия – IX–X в.: Бърно-Маломерице (Poulik 1948, tab. XLI, 7–7a;), Предмости (Dostal 1966, tab. XXXIV/11–12) и Старе место "на валах" (Ibidem 1948–1950, 115, obr. 62/ b; Hruby 1955, 336, tab. 55/12, tab. 57/17).

Мánистото от Нови Искър е значително по-голямо от останалите, по размери се доближава до тези от Мезек, дълги 3,5 см. По своята украса от релефни линии, оформящи тесни или широки елипсовидни полета има преки аналози с мánистото от Долни Луковит–3 и огърлицата от Туховище.

Обицата представлява кръжило с елипсовидна форма и конусовидна висулка, чиято горна част (над кръжилото) завършва с куха сфера, с едра гранула, обхваната от гладко телче (обр. 10, а–б). Долната част на висулката има конусовидна форма, изградена от спираловидно навита гладка тел, при основата – назърнена, с почти цяла куха сфера и тя окончаваща с едра гранула. От двете страни на висулката – още по една куха сфера, чиито отвори за кръжилото са фланкирани от кръгчета от гладка тел. Над едната сфера кръжилото оформя петличе за закачане на другия му край. Обицата е изработена от медна сплав, кръжилото - от гладка тел с кръгло сечение (диам. 1,3 мм), полусферите са отпечатани на матрица и споени. Всички гранули и телчета са фиксирани чрез спояване. Размери: 4,5 х 2,7 см.

Пряк аналог на коментираната тук са две сребърни обеци от некропола при "Бресто" –"Бурталица", с. Виничани, Тито Велес (Македония), датирани IX–X в. (Манева 1992, 232–233, табл. 16, 93/13, 93/12). При едната кръжилото преминава през сферата (обр. 11, а), а при другата

---

* В публикациите, посветени на тези мániста (Въжарова 1976, 371 и Копривлен 2002, 223), стереотипно се посочва наличието на такива в некрополите от Сандански и Любеново. При направената справка, обаче, се оказва, че металните мániста от тези некрополи са от друг тип.

- през конусовидната висулка (обр. 11, б). Близък паралел е и обицата от Чиумбруд (Dankanits, Ferenczi, 1959, IV, 609, fig. 4/9), датирана края на IX – началото на X в. (обр. 12), както и тези от двуобредните некрополи от Галиче и Михайлово, датирани IX–X в. (Въжарова 1976, 227, 228, обр. 141/6, 142/11, 240, обр. 150/10, 242, обр. 151/7, 248, обр. 155/1, 8). В началото на типологическия ред попадат по-семплите образци от Изворул, гробове № 360, 359 и 98 (Mitrea 1989, 1–2, 216, Abb. 55/359/1, 360/1, 21, Abb. 17, 98/2), Обиршия Олт (Toporu, Stoica 1972, XVI, 168, fig. 5, 11) и Батин (Станчев 1985, XI, 53, табл. VI; Григоров 1999, 29–30, табл. 5. VI B). Инвентарът от него е от втората половина на IX – средата на X в., което подсказва същата датировка и за обиците от Изворул и Обършия Олт, обяснимо със забавения процес на християнизация на населението на север от Дунав. Според Б. Достал генезисът на типа се извежда от обиците със спираловидна висулка. По този общ белег те попадат в един типологичен ред с обиците от Мирково (Въжарова 1976, 328/1–2), гроб № 1 от Кръстеви (Манева 2000, 86, сл. 180, IV, 4 а-б, XXV/1) и Плиска (Плетнева 1992, 61, обр. 32/6-7). Отличават се по оформлението на долната част на висулката и по пръстенчетата от гранули около кръжилото. Елитарният образец е представен от обицата с конусовидна висулка от гранулирана тел от Преславското съкровище (Тотев 1983, 66–67). Подобни, но и доста по усложнени варианти на висулката са известни от великоморавските некрополи от втората половина на IX – първата половина на X в., определени като византийски (Poulik 1948, tab. XLI, 5; Dostal 1966, 32, obr. 7/ 14; Hruby 1955, tab. 55/24–25; Hanuliak 2004, 311, tab. XXIX/10–13, LXXXIX/18). Ако се доверим на сведението от първото житие на Наум, което, по повод унгарското заселване в земите на Среден Дунав, разказва за преселване на тамошно население към българските земи (Христоматия 1978, 292–293), то можем да допуснем разпространението на този тип обици от Великоморавия. Още повече, че обица, идентична на великоморавските варианти с четири конусовидни висулки, е известна от езическия некропол в Султана, гроб № 7 (Mitrea 1988, XXXII, 1–2, 124, pl. 2, t. 7/3). По-вероятно е обаче разпространението на тази модна тенденция в торевтиката по българските земи да се свърже с директните връзки с империята.

Приведените паралели на инвентара от гроба от Нови Искър го датират от средата на IX– началото (средата) на X в. По всяка вероятност той свидетелства за наличието на старобългарски некропол от този период, което предполага съществуването недалеч от него и на селище от същото време. До този момент най-близкият до Средец старобългарски паметник от периода на Първото българско царство бе некрополът при с. Мирково (Въжарова 1976, 326–327). В този смисъл публикуваните тук данни са скромен принос в изучаването на историческото наследство на западните български земи. След археологически установените свидетелства за българско население в Средец през IX–X в. (Станчева 1959, 61–68; Станчева, Станилов 1979, 56–64), важно значение има и изучаването на периферната зона около този военноадминистративен център. Новите данни вече подсказват трайно заселване с българско население около Сердикийската крепост от края на IX–X в. – необходимо условие, за да бъде обезпечено окончателното присъединяване и на югозападните земи по Струма и Вардар към българската държава.

Балабанов 2004: Т. Балабанов. Селище в югозападната част на Външния град на Плиска. – Плиска–Преслав, Велико Търново, 2004, т. 10.

Ваня 1954: Зд. Ваня. Венгры и славяне в освещении археологических находок 10–12 вв. – SlA, 1954.

Велков, 1937: И. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград. – ИБАИ, XI, 1, 1937.

Въжарова 1959: Ж. Въжарова. Славянският некропол в село Букьовци, Врачанско. – Археология, 1959, 1–2.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България. С., 1976.

Въжарова 1986: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг, VI–XI в. С., 1986.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. София, 1985.

Григоров 1999: В. Григоров. Обеците в старобългарската култура на север от Дунав. – Археология, 3–4, 1999.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Некрополи от XI век. С., 2005, т. 2.

Копривлен 2002: Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев–Драма 1998–1999, 1. София, 2002.

Львова 1959: Зл. Львова. Стеклянные бусы из Саркела-Белой Вежи. – МИА, 75, 1959.

Львова 1968: Зл. Львова. Стеклянные бусы Старой Ладоги. – МИА, 10, 1968.

Манева, 1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонја. Скопје, 1992.

Манева 2000: Е. Манева. Кръстеви средновековна некропола. Скопје, 2000.

Милчев 1963: А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. – Археология, 1963, 3.

Плетнева 1992: С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы советского отряда 1977–1980 гг.). – Плиска–Преслав, 5, 1992.

Станчев 1985: Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. – ГМСБ, XI, 1985.

Станчева 1959: М. Станчева. Ранносредновековна керамика от София. – Археология, 1959, 3–4.

Станчева, Станилов 1979: М. Станчева, С. Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец. – Археология, 1979, 1.

Стоянова-Серафимова 1981: Д. Стоянова-Серафимова. Средновековен некропол при с. Туховище, Благоевградско. 1981.

Тотев 1983: Т. Тотев. Преславското златно съкровище. София, 1983.

Христоматия 1978: Христоматия по история на България, т. 1, 1978.

Школьникова 1978: Н. А. Школьникова. Стеклянные украшения конца I тысячелетия н.э. на территории Поднепровья. – СА, 1978, 1.

Щапова 1962: Ю. Щапова. О происхождении некоторых типов древнерусских бус. – СА, 1962, 2.

Щапова 1983: Ю. Щапова. Очерки истории древнего стеклоделия. М., 1983.

Abrman 1940: H. Abrman. Die Gräber. Uppsala, 1940.

Bakirtzis 1994: Ch. Bakirtzis. La Thrace Byzantine (330-1453). Athène, 1994.

Dankanits, Ferenczi 1959: A. Dankanits, I. Ferenczi. Săpăturile arheologice de la Ciumbrud. – MCA, VI, 1959.

Davidson 1951: G. Davidson. The Minor Objects. Corinth. Prinston–New Jersey, XII, 1951.

Dostál 1966: B. Dostál. Slovenska pohřebiště ze středni dobu hradištni na Moravě. Praha, 1966.

Hanuliak 2004: M. Hanuliak. Velkomoravské pohrebiská. Nitra, 2004.

Hruby 1955: V. Hruby. Staré Mĕsto. Velkomoravské pohřebištĕ "na valach". Praha, 1955.

Mitrea 1988: B. Mitrea. La nécropole birituelle de Sultana. Resultat et problèmes. - Dacia, XXXII, 1-2, 1988.

Mitrea 1989: B. Mitrea. Das Gräberfeld aus dem VIII Jahrhundert von Izvoru, Jud. Giurgiu. - Dacia, XXXIII, 1-2, 1989.

Poulík 1948: J. Poulik. Staroslovanskó Morava. Praha, 1948.

Poulík 1948-1950: Jižni Morava zemĕ davnych slavanu. Brnu, 1948-1950.

The Ancient 1996: The Ancient Hungarians. Budapest, 1996.

Toporu, Stoica 1972: O. Toporu, O. Stoica. La nécropole préfeodale d'Obîrşia-Olt (Note préliminaire). - Dacia, XVI, 1972.

CHRISTIAN BURIAL FROM NOVI ISKAR, SOFIA REGION DATED BACK TO THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

Mariela Inkova

The paper is aimed at presenting the grave goods from a Christian burial which was found by accident in 1988 in Novi Iskar, Sofia region. The grave pit yielded sherds of Old Bulgarian pottery, glass beads, fragments of metal ovoid bead and an earring with a conical pendant (Figs. 3, 4, 9, 10). The technical and morphological characteristics, such as the fine sand inclusions, the thin walls, the even firing and the decoration consisting of shallow incised wavy lines of the restored jar, are similar to those typical of the pottery from the 9th - 10th century Sredets. The microscope observations reveal that the glass beads were made by coiling the glass fiber around a stiff core and cutting the manufactured thin glass pipe into pieces. The technological expertise and the morphological comparisons give us reasons to date the glass beads back to the second half of the 9th – the 10th century. The copper bead is almost as big as the ones from Mezek and its decoration is similar to the decoration of the bead from Dolni Lukovit-3 and the necklace from Tuhovishte. The earring has a close parallel in two silver earrings from the necropolis at Vinichani, Tito Veles region (FYRMacedonia) dated back to the 9th – 10th century (Fig. 11). Similar, although much more sophisticated, versions of the pendant were yielded by the 9th –10th century necropolises of Great Moravia. However, it is more probable that their distribution was directly related to the Byzantine Empire. In view of the above listed analogies the burial from Novi Iskar is dated back to the second half of the 9th – the early/mid 10th century. The burial is an evidence of an Old Bulgarian necropolis and probably of a settlement dated back to the same period that functioned in the peripheral zone of mediaeval Sredets. The new archaeological data proves once again that the area surrounding the Serdica fortress was permanently inhabited by Bulgarian population in the late 9th – the 10th century.

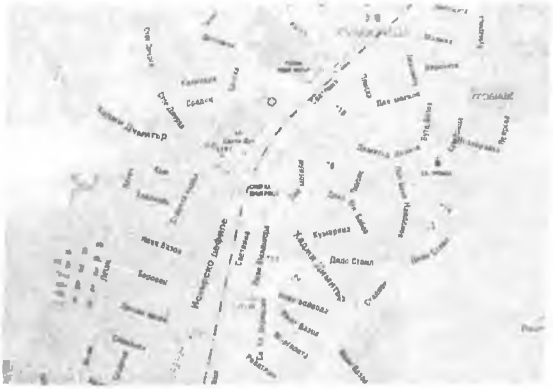
Искърско дефиле
Кумарица
Дядо Стоил

Обр. 1. Карта на кв. Кумарица в Нови Искър, М 1:12 000.
Fig. 1. Map of Kumaritsa living quarter in Novi Iskar, scale 1:12 000.

Обр. 2. Теренът, където е открит гробът (сн. автора)
Fig. 2. The place where the grave was found (photo by the author)

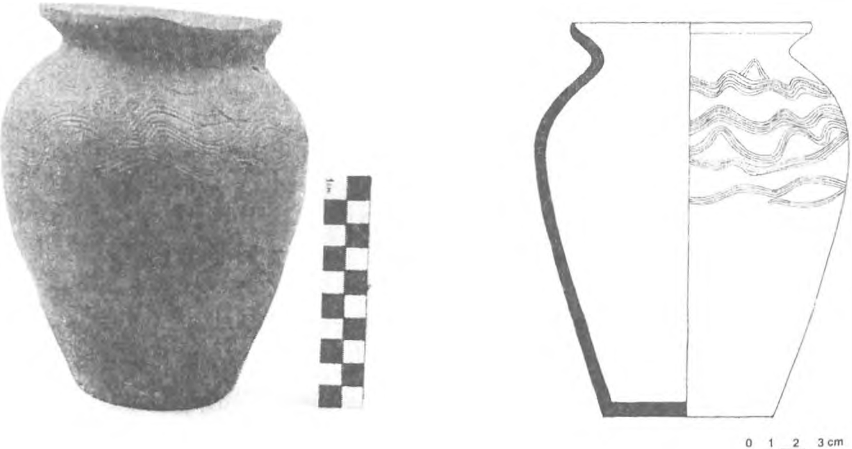

Обр. 3. Керамичен съд: а) фотография (сн. Р. Колев); б) рисунка.
Fig. 3. Ceramic pot: a) photo by R. Kolev, b) drawing

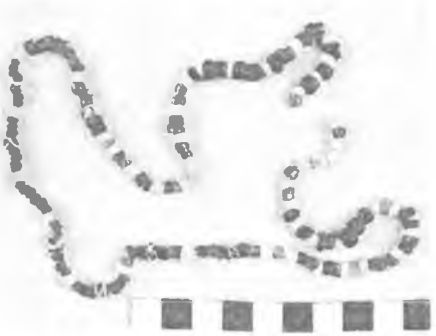

Обр. 4. Наниз от стъклени маниста (сн. Р. Колев).
Fig. 4. Glass beads necklace (photo by R. Kolev)

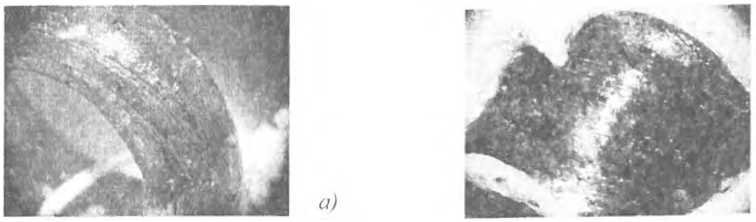

а) *б)*

Обр. 5. Маниста, изработени чрез навиване на разтопена стъклена маса: а) пръстеновидно, б) с форма на пресечен конус (сн. Ал. Вътов).
Fig. 5. Beads made by winding molten glass: a) ring-shaped bead, б) frustum-shaped bead (photo by A. Vatov)

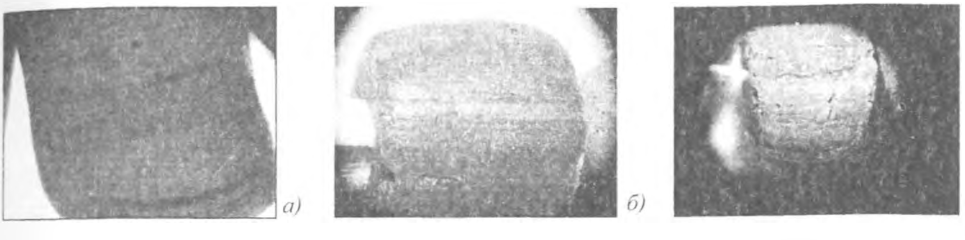

а) *б)* *в)*

Обр. 6. Маниста, изработени чрез нарязване на изтеглена стъклена тръбичка: а) синьо със сфероидна форма; б) зелено; в) зелено с цилиндрична форма (сн. Ал. Вътов).
Fig. 6. Beads made by cutting a tube of glass that has been drawn: a) spheroid-shaped blue bead; b) green bead; c) cylindrical-shaped green bead (photo by A. Vatov)

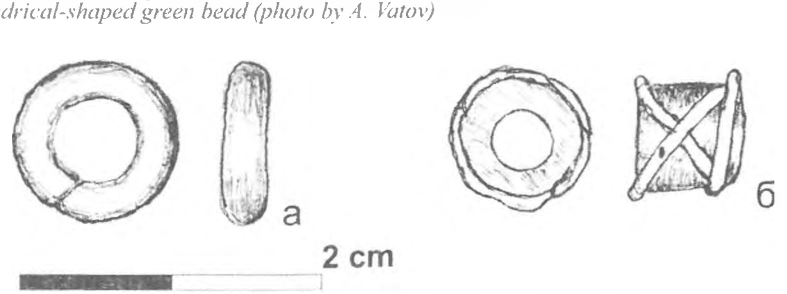

Обр. 7. Маниста, изработени чрез навиване на разтопена стъклена маса: а) пръстеновидно; б) с форма на пресечен конус
Fig. 7. Beads made by winding molten glass: a) ring-shaped bead; б) frustum-shaped bead.

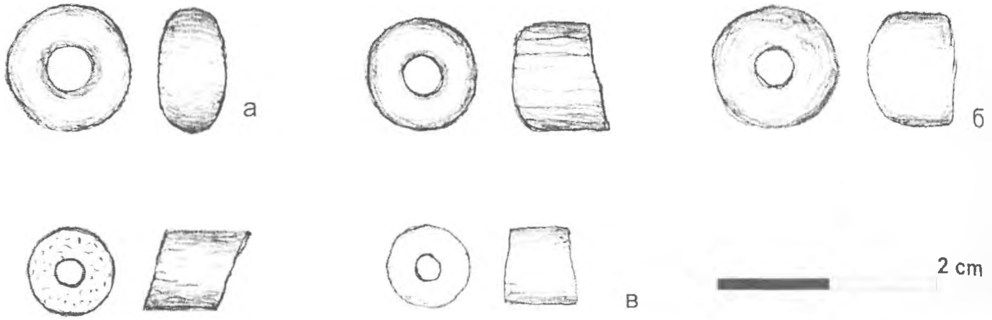

Обр. 8. Маниста, изработени чрез нарязване на изтеглена стъклена тръбичка: а) сферично; б) затопени само от едната страна; в) цилиндрични.
Fig. 8. Beads made by cutting a tube of glass that has been drawn: a) spherical bead; b) beads heated to round off one of the ends; c) cylindrical-shaped beads

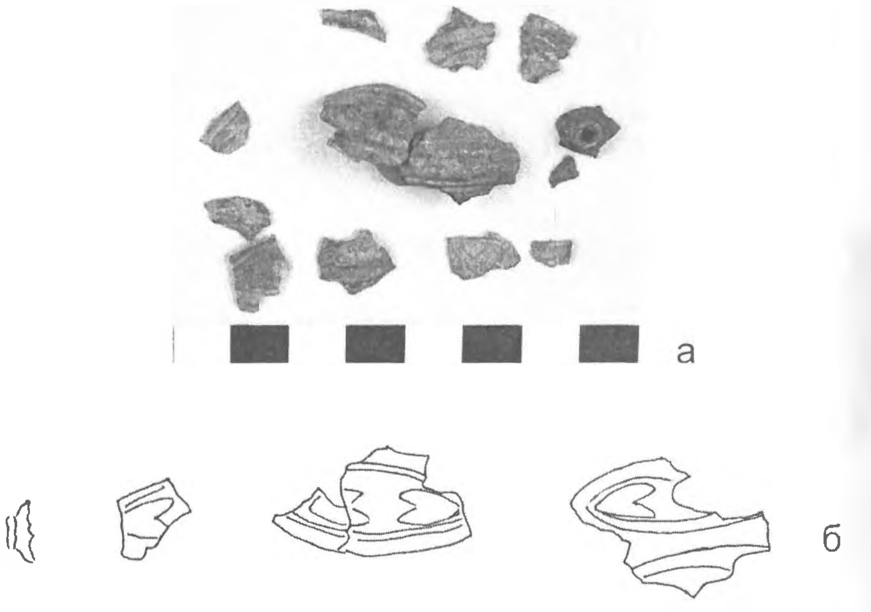

Обр. 9. Фрагменти от метално манисто: а) фотография (сн. Р. Колев); б) рисунка.
Fig. 9. Fragments of a metal bead: a) photo by R. Kolev; b) drawing

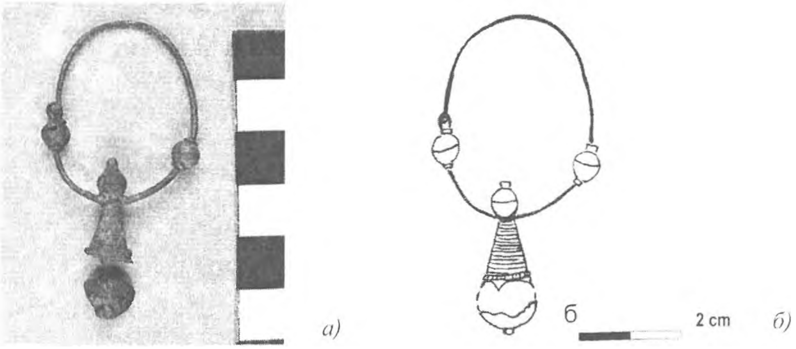

а) б)

Обр. 10. Обица: а) фотография (сн. Р. Колев); б) рисунка.
Fig. 10. Earring: а) photo by R. Kolev; б) drawing

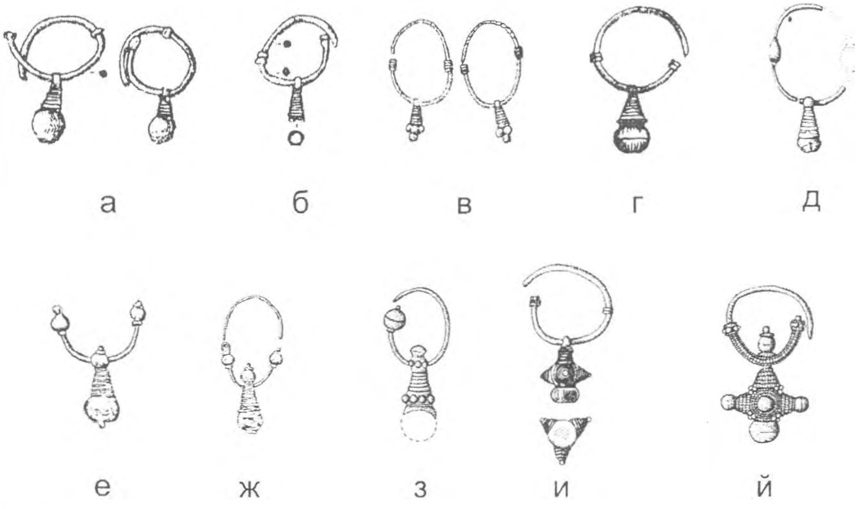

Обр. 11. Обеци с конусовидна висулка: а-в)Изворул, гробове 360, 359, 98 (по B. Mitrea); г) Обиршия Олт (по O. Toporu, O. Stoica); д) Чиумбруд (по A. Dankanits, I. Ferenczi); е-ж) Виничани, Тито Велес, Македония (по Е. Манева); з,й) Великоморавия (по M. Hanuliak); и) Султана, гроб 7 (по B. Mitrea), без мащаб.
Fig. 11. Earrings with conical pendant: a-c) Izvorul, graves 360, 359, 98 (after B. Mitrea); d) Obirsia Olt (after F. Toporu, O. Stoica); e) Ciumbrud (after A. Dankanits, I. Ferenczi); f-g) Vinicani, Titov Veles, Macedonia (after E. Манева); h, j) Great Moravia (after M. Hanuliak); i) Sultana, grave 7 (after B. Mitrea), different scales

ЧЕРВЕНОАНГОБИРАНА КЕРАМИКА ОТ ПЛОВДИВ И РАЙОНА

Росица Морева

При археологически разкопки в Пловдив, Асеновград, Асенова крепост и Воден се открива един рядко срещан тип художествена трапезна керамика, който е почти непознат в научната литература. Тази луксозна керамика се е използвала предимно в големите градски центрове. Засега е известна само по долината на р. Марица. Открива се в пластове от XI–XII в. и се датира от периода на византийското владичество.

Най-характерното при тази керамика е нейната технология на производство. Съдовете са източени от добре пречистена глина, без примеси, на бързо грънчарско колело. След изсушаването им се нанася червената ангоба. После се гравира орнаментът с остър предмет върху изсушената ангоба. В зависимост от ателието, в което са изработвани, съдовете са изпичани при по-висока или по-ниска температура (Borisov 1989, 220). При врязването на орнамента се отнема не само част от ангобата, но и част от глината. Според дебелината на резеца, получената линия е по-тънка или по-плътна (обр. 1).

Луксозната керамика с червена ангоба е представена от блюда, паници, кани и чашки. Стените на съдовете са сравнително тънки – от 0,3 до 0,5 см и звънят ясно при удар. Блюдата са широко разлати. Едни от тях са с тесен перваз, единично или двойно профилиран, с ширина от 0,8 до 1,2 см. При някои блюда външната страна на перваза завършва със заоблено ръбче. Освен профилираните, има и съдове без перваз, със заоблен ръб накрая. Диаметрите на блюдата са от 12 до 25 см (обр. 2а). Дъната са пръстеновидни, с височина до 0,5 см.

Паниците (купи) са дълбоки с отвесни первази и със заоблен ръб (обр. 2б) Диаметрите им са до 30 см. Дъната са поставени на по-високи пръстеновидни столчета, достигащи височина до 1,2 см (обр. 2в).

Каните и чашките се срещат по-рядко Те са с плоски дъна, отрязани с нишка При някои дъната са допълнително изгладени с нож.

Червената ангоба, с която са покрити съдовете, е нанесена с различна дебелина. Има съдове, при които тя е плътна и покрива изцяло вътрешната страна; при други – покрива перваза отвън и минава малко под него; при трети – ангобата е съвсем тънък, почти прозрачен слой, който е поставен върху добре излъсканата повърхност. Цветът ѝ е от светлочервен до тъмночервен.

За украса на съдовете е използван геометричен орнамент от прави и вълнисти линии, концентрични окръжности, спирали, кръгчета и по-рядко ямички (обр. 3, 4). Вълнистите линии са единични и са нанасяни върху перваза, под него и по вътрешната страна на стените на съда. Много рядко вълнистата линия минава върху очертаната вече окръжност. Дъното е подчертано с окръжност или спирала (обр. 4), над които са разположени единични или двойни концентрични окръжности. Тези окръжности образуват пояси, в които е врязана вълниста линия (обр. 3). Една или няколко концентрични окръжности са поставяни понякога и под перваза. Обикновено единично профилираният перваз е подчертан с една окръжност, а двойният – с две. При едни от съдовете са нанесени три окръжности с бяла ангоба. Често срещан прийом на украса е редуването на червена ангоба с пояси от естественото оцветяване на глината с излъскана повърхност. Геометричният орнамент винаги е гравиран върху червената ангоба (обр. 3, 5).

Открит е само един фрагмент от каничка, върху който е врязан интересен зооморфен орнамент от външната страна (обр. 6). В основата на шийката на съда е врязан един ред ямички, под който са изобразени два жирафа, допрели главите си. Животните са представени реалистично: очите са изобразени с малки ямички, рогцата – с полегати линии, а окраската по дългата шия – с три диагонални линии. Вероятно представената сцена е продължавала и в долната част на каничката, украсена с излъскани линии. Червената ангоба е нанесена равномерно, в дебел слой. Врязаната линия на орнамента е плътна.

Откриват се и съдове, покрити с червена ангоба, без украса (обр. 7).

Според технологията на изработване и декорацията, разглежданата керамика се явява прототип на широко известната у нас керамика, украсена в техника „сграфито". Характерните за нея елементи – покриване с ангоба, изсушаване, врязване на орнамента и изпичане, са характерни и за червеноангобираната керамика. Липсва само глазирането. Най-съществeният елемент, обаче, откъдето произлиза и името на „сграфито" керамиката – гравирането на орнамента, е широко застъпен при керамиката с червена ангоба. Геометричният орнамент при нея е съвсем семпъл, докато при глазираната „сграфито" керамика той се усъвършенства и обогатява с внасянето в декорацията на редица други орнаменти – растителен, зооморфен, антропоморфен. Орнаментът с жирафите е предвестник на зооморфния орнамент и вероятно не е единичен случай. Формата на „сграфито" съдовете също се изменя. Те получават по-сложен профил, увеличава се височината на дъната, които освен пръстеновидна форма имат и високи кухи цилиндрични, конусовидни или профилирани столчета.

Датирането на керамиката с червена ангоба е сравнително точно. Тя се среща в пластове с други археологически материали от XI–XII в., заедно с глинени съдове, покрити със златиста и сребриста ангоба. При археологически разкопки в Пловдив са открити няколко типа кани, покрити с червена и златиста ангоба от същата епоха. Първият тип кана е със сферично тяло, плоско дъно, висока и тънка цилиндрична шийка със заоблено устие и една дръжка. Отвън е покрита с плътна червена ангоба и излъскани ивици по тялото и шийката. От вътрешната страна на устието е положен пласт златиста ангоба (обр. 8а). Вторият тип кани са с биконично тяло, плоско дъно, широка цилиндрична шийка с четирилистно устие и с една дръжка. Украсата им е от излъскани ивици и врязани концентрични окръжности под шийката (обр. 8б,в). Третият тип кани са подобни на горните, но устието им е кръгло, със заоблено ръбче, под което излизат две плоски дръжки. Украсата е от излъскани ивици и врязана вълниста линия по устието (обр. 8г). Друг тип е кана с крушовидно тяло, с една дръжка и украса от излъскани ивици и врязани кръгчета под шийката. Подобна на нея е кана с излъскана повърхност, без покритие от ангоба с излъскана повърхност (обр. 8д). Най-интересна е една кана с крушовидно тяло, с една дръжка и дъно, поставено на високо кухо столче, покрито отвън със златиста ангоба. Ивица от златиста ангоба отделя и шийката от тялото. Цялата външна повърхност на каната е украсена с геометричен орнамент от триъгълници и мрежест елемент с бяла ангоба. Всички тези типове кани са в едни хронологически граници с блюдата и паниците, покрити с червена ангоба и врязан орнамент.

Червеноангобираните съдове са се използвали само на трапезата и представляват т.нар. „луксозна керамика". За първи път П. Гатев публикува такава керамика. Открива я при разкопки на средновековното селище при Ковачево и я датира XI–XII в. (Гатев 1985, фиг. 1, 2). Керамика с червена ангоба е намерена и при Асеновград (Морева-Арабова 1989, фиг. 3, 4), Дядово (Borisov 1989, fig. 254) и Златовръх (Детев 1979, фиг. 41). Тя се среща до края на XII в. След това в домашния бит навлиза масово глазираната „сграфито" керамика, чиято функционалност и декоративност е удовлетворявала нуждите на населението, и червеноангобираната керамика престава да се произвежда.

На въпроса за произхода и разпространението на керамиката с червена ангоба засега е трудно да се отговори. Доколкото ни е известно, в чуждата литература такава керамика не е публикувана. Изказаното от П. Гатев мнение, че тя е работена в някои от източните провинции на Византия, изглежда само като предварителна хипотеза (Гатев 1985, 96). До появата на нови археологически материали би могло по-скоро да се приеме, че червеноангобираната керамика е местно производство до масовото навлизане на глазираната „сграфито" керамика.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – РП, 20, 1985.

Детев 1979: П. Детев. Разкопки на терасата „Асърлъка" при с. Златовръх. – ИМЮБ, 5, 1979, 81–124.

Морева-Арабова 1989: Р. Морева-Арабова. Към въпроса за средновековния град Стенимахос. – ИМЮБ, 15, 1989, 209–229.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo. Vol. 1, Tokio, 1989.

RED SLIPPED WARE FROM PLOVDIV AND ITS REGION

Rositsa Moreva

Summary

The luxurious red slipped ware is found in the big urban centers in layers dated back to the 11th – 12th centuries. It is represented by dishes, bowls, jugs and mugs. This ware was made of fine clay without any inclusions on a potter's kickwheel. The decoration consisting of geometric patterns was incised after the vessels were covered with the red slip. The ware was fired at a comparatively high temperature but still had a grey core. The red slipped ware was a prototype of the sgraffito ware. Both wares share the same formation technique and type of decoration. The typical elements such as slip, incised decoration and firing were similar for both the red slipped and the sgraffito ware. The only difference was that the sgraffito ware was glazed. The red slipped ware was a table ware and was in use until the late 12th century. Its manufacturing was discontinued after that because it was replaced by the new trendy sgraffito ware.

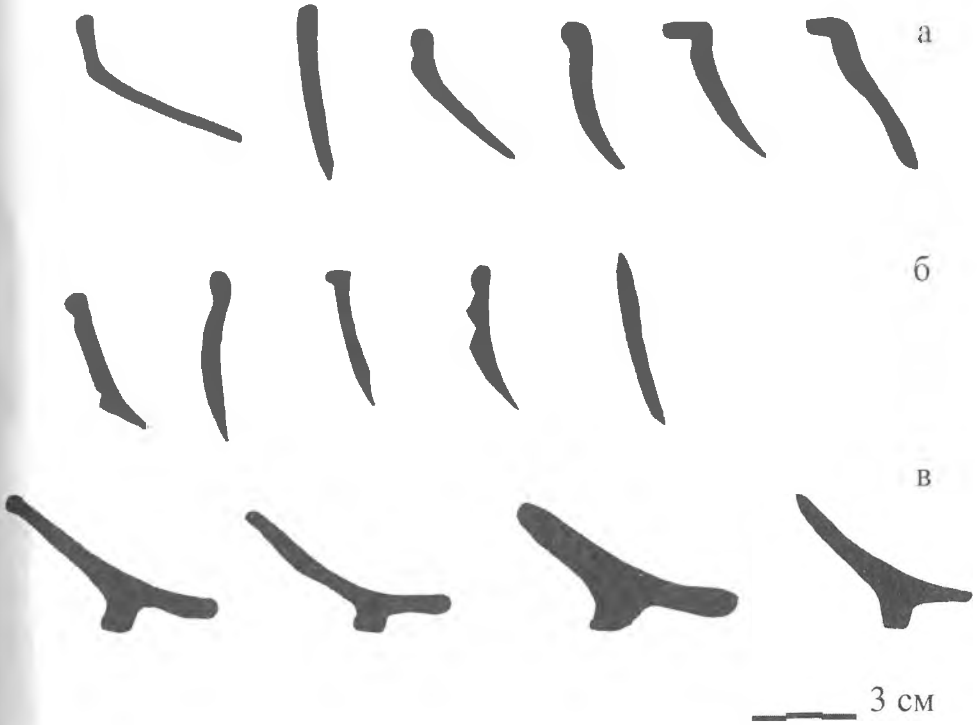

Обр. 1. Профили: а) устия на блюда; б) устия на паници; в) дъна
Fig. 1. Profiles: а) dish rims; б) bowl rims; в) bases

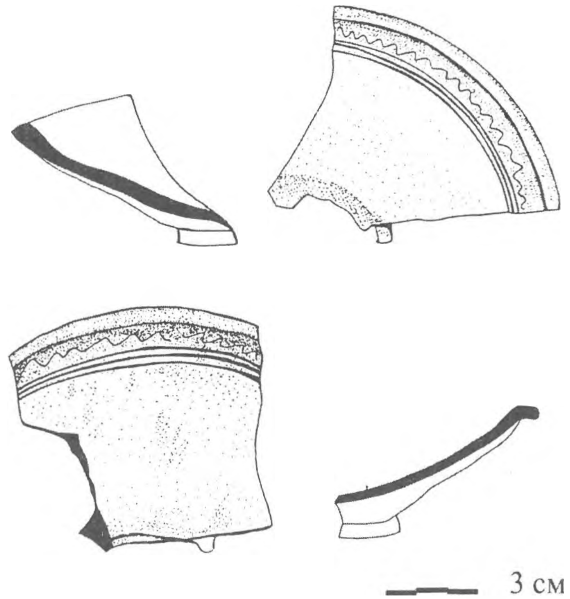

Обр. 2. Червеноангобирани съдове с врязана украса от тънки и плътни линии.
Fig. 2. Red-slipped ware with incised decoration consisting of thin and thick lines.

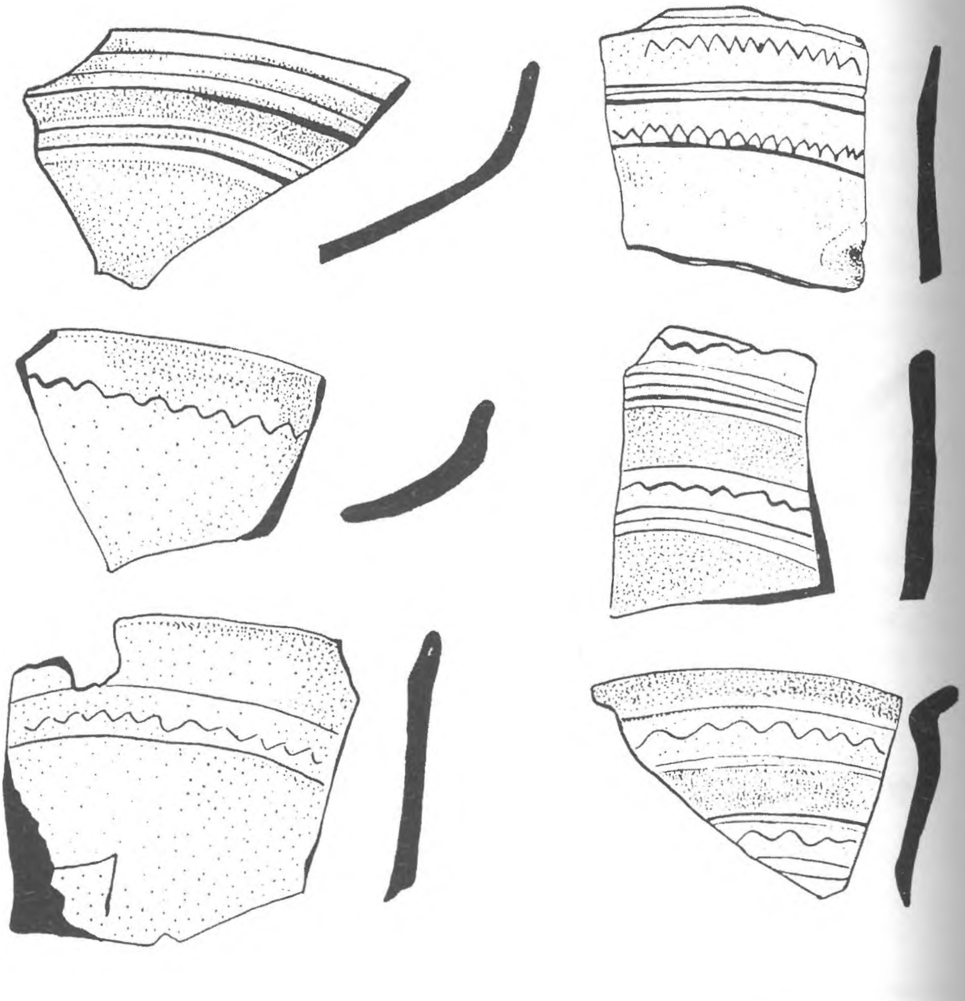

Обр. 3. Червеноангобирани съдове с врязана украса от вълнисти линии, пояси от ангоба и излъскана повърхност.

Fig. 3. Red-slipped ware with incised decoration consisting of wavy lines, slipped bands and polished surface.

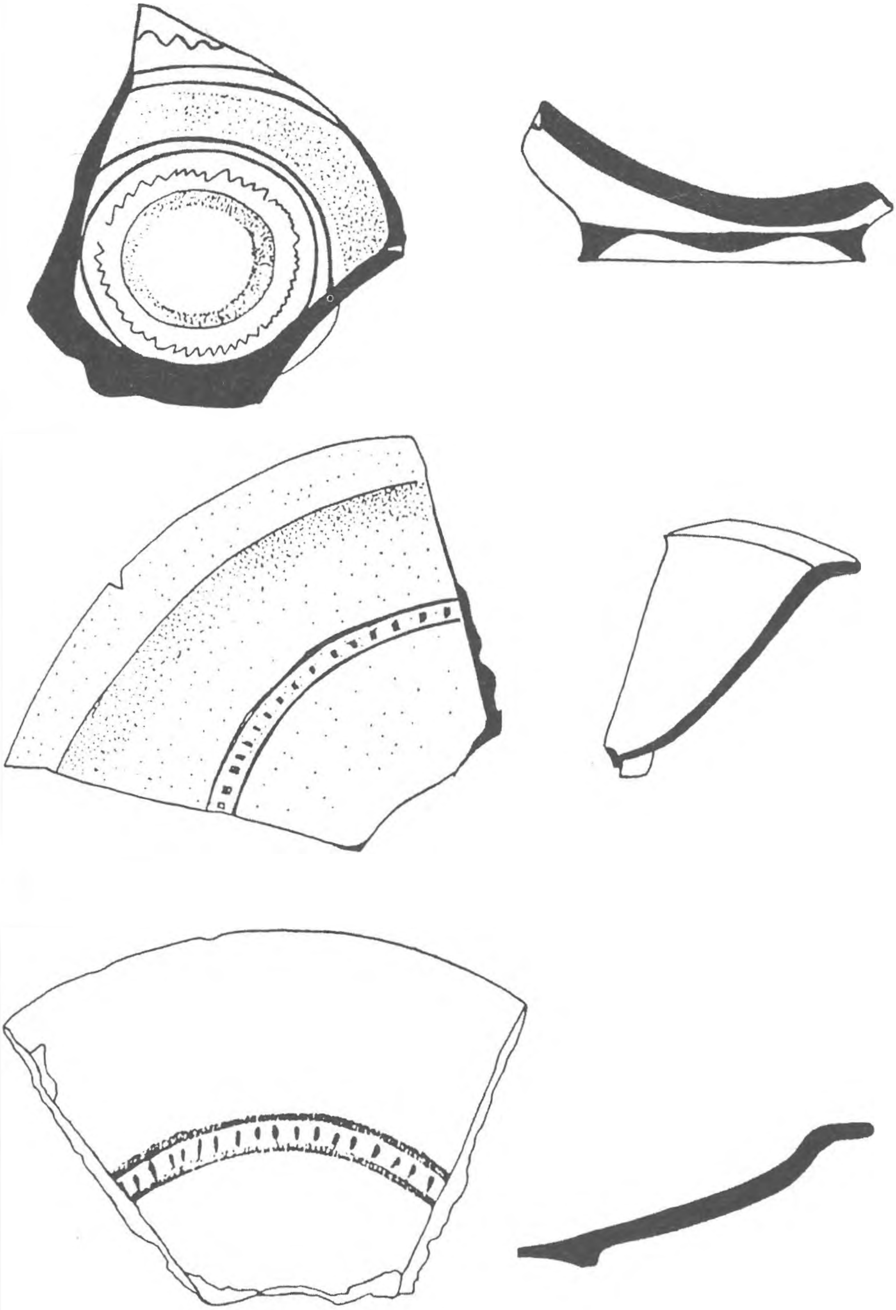

Обр. 4. Червеноангобирани съдове с врязани окръжности.
Fig. 4. Red-slipped ware with incised circumferences.

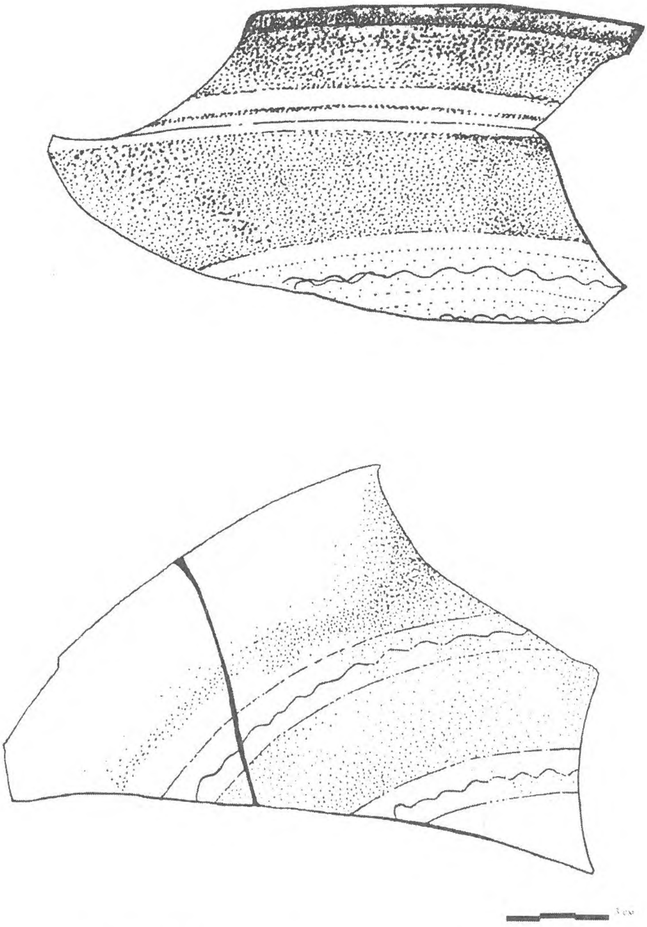

Обр. 5. Съдове с пояси от червена ангоба и излъскана глинена повърхност.
Fig. 5. Vessels with red-slipped bands and polished clay surface.

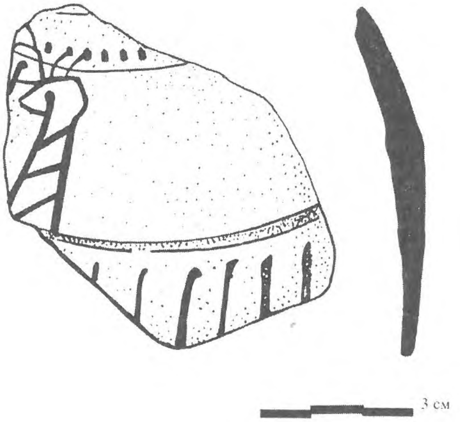

Обр. 6. Зооморфен орнамент с жирафи.
Fig. 6. Zoomorphic design with giraffes.

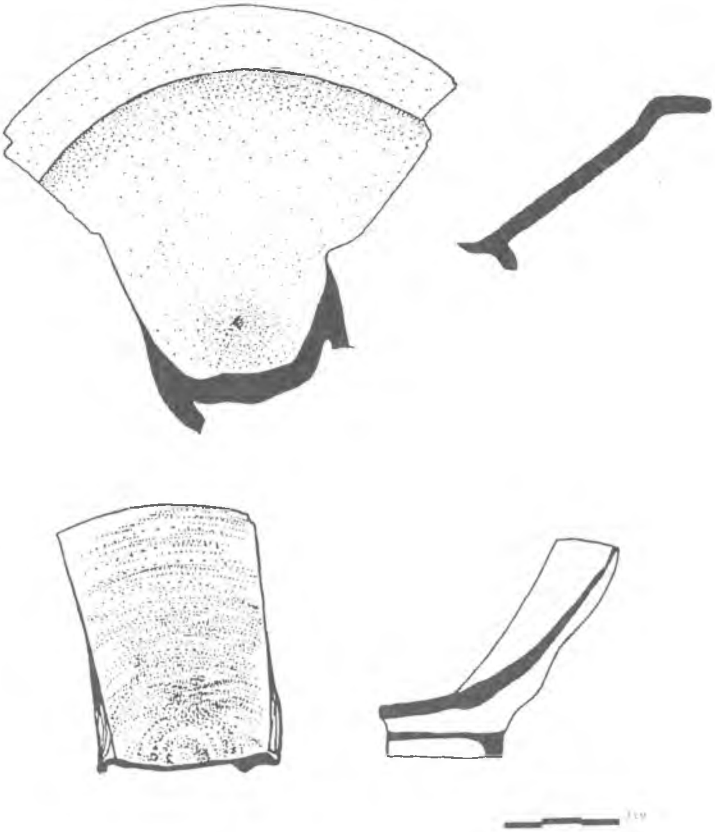

Обр. 7. Съдове, покрити само с червена ангоба.
Fig. 7. Red-slipped ware.

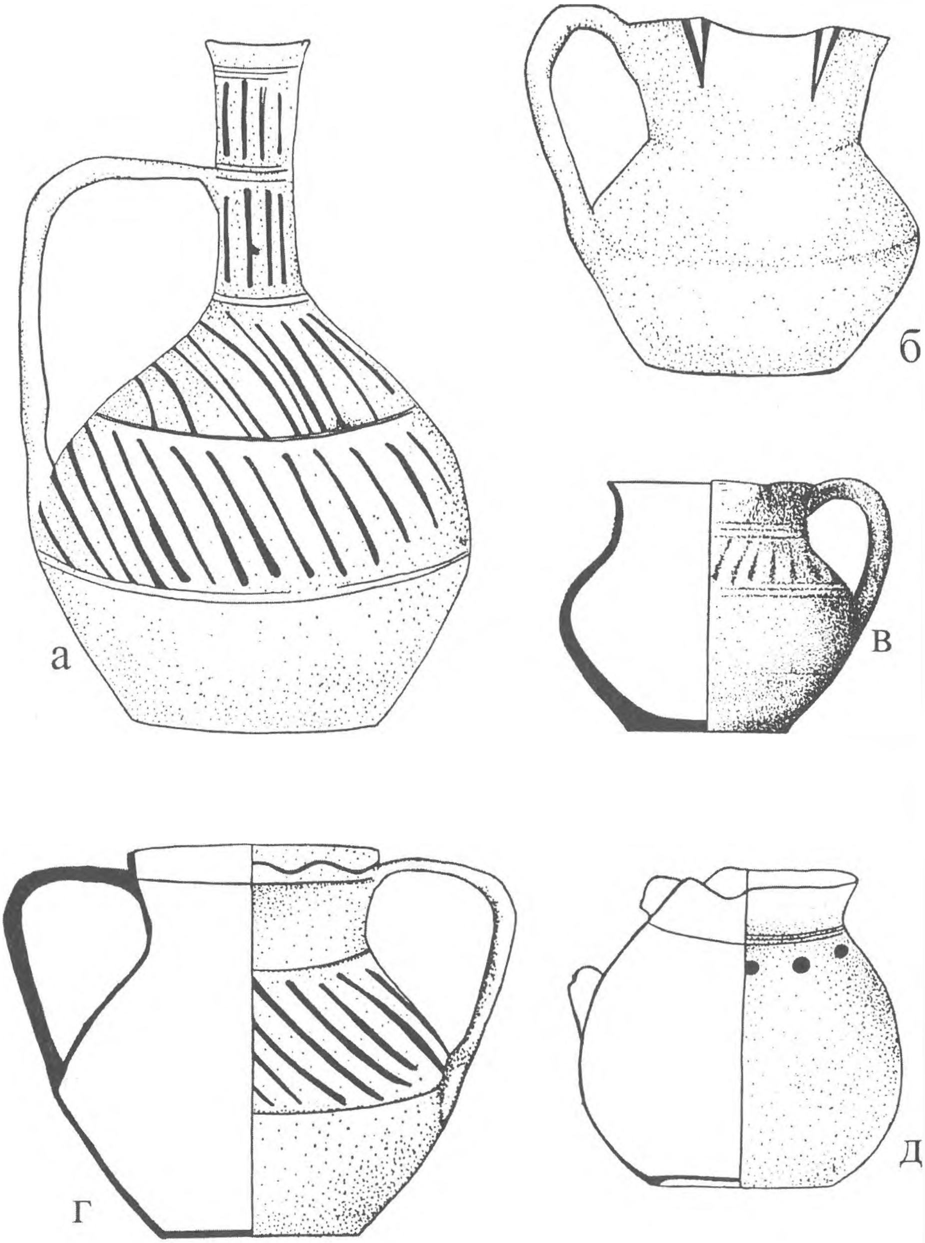

Обр. 8. Кани, покрити с червена ангоба.
Fig. 8. Red-slipped jugs.

БРОНЗОВА РИМСКА МОНЕТА (АС) ОТ II в., ИЗПОЛЗВАНА ВТОРИЧНО КАТО ПРЕШЛЕН ЗА ВРЕТЕНО ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО, НАМЕРЕНА В СИЛИСТРА

Владимир Пенчев

През 2006 г., по време на ежегодно провежданите в Силистра редовни археологически разкопки, беше намерена бронзова римска монета, използвана вторично през средновековието. Благодарение на любезността на научния ръководител на тези разкопки, доц. Ст. Ангелова от Катедра "Археология" при СУ "Св. Климент Охридски", имах възможността да проуча и подготвя за публикуване въпросната монета.

Монетата е намерена в югоизточния ъгъл на помещение № 8 на разкопавана през 2006 г. верижна средновековна сграда, намираща се западно от базилика № 2, на дълбочина 15,43 м. Заведена е в инвентарната книга за монетите от разкопките под инвентарен № 3586. В същото помещение са намерени и няколко средновековни монети, датиращи в периода между средата на XI – средата на XIII в.

Монетата е бронзов римски ас от II в. Тя е силно изтрита (обр. 1). Върху лицевата ѝ страна надписът не личи, а се различават само контурите на бюстово изображение на император, с къдрави коси, брада и лавров венец, надясно. Най-вероятно това е Марк Аврелий или неговият син Комод. Върху обратната страна личат контурите на изправена човешка фигура, без да могат да се различат повече подробности от нея. Вляво от тази фигура се вижда голяма буква S, а вдясно – голяма буква C. Диаметър 25 – 26 мм. Тегло 10,04 г. В средата на монетното ядро е пробита голяма дупка с правилна кръгла форма. Диаметърът на дупката е 8 мм. Пробиването е било извършено много прецизно, като за целта е бил използван някакъв специален инструмент. Пробиването е било осъществено в посока от лицевата към обратната страна. Ръбовете на дупката са заоблени.

Досега сме имали възможност да видим поне няколко десетки бронзови и медни римски монети от периода I – IV в., с подобни големи кръгли дупки в центъра на ядрата им. За съжаление, всичките те бяха или случайни находки или извадени от иманяри от земята, в различни археологически обекти, с помощта на металотърсачи. За тях не можеше да се получи по-конкретна информация за точната археологическа среда, в която са били открити. Публикуваният тук екземпляр, намерен при редовните археологически разкопки в Силистра, за пръв път ни дава възможност да установим, че вторичното използване, след съответното пробиване, на тези римски монети е станало през средновековието.

Според нас, не може да има колебания, за какво точно са били употребявани пробитите по този начин бронзови и медни монети. Те несъмнено са били използвани като прешлени за вретена. За целта, те са били втъквани в долната, заострена част на вретеното, за да направят по-стабилно и равномерно неговото въртене по време на преденето. Бронзовите римски монети, по своите размери, тегла и форми, са били особено подходящи за изработването на такива прешлени за вретена. Подобни монети са били нерядко намирани от местното българско население през епохата на средновековието, в развалините на многобройните римски обекти, и са често срещани в българските земи. Един такъв обект са били и руините на римския Дуросторум, върху които е бил разположен големият български средновековен градски център Дръстър. Най-вероятно сред тях е бил намерен от някой жител на Дръстър и публикуваният тук римски ас, преработен от него в прешлен за вретено.

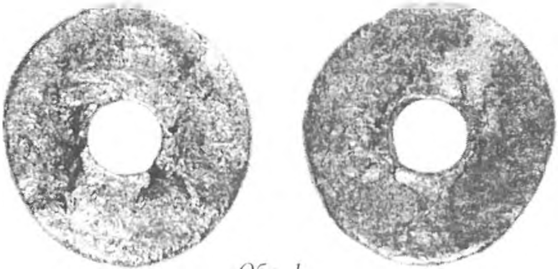

Обр. 1.

ПРИНОС КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА КЕРАМИКАТА ОТ XI–XII ВЕК В ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

(по материали от късноантичната и средновековна крепост “Калето” в гр. Средец, Бургаска област)

Мария Балболова-Иванова

Археологическите проучвания на крепостта “Калето”, разположена непосредствено до индустриалната зона на гр. Средец, дадоха изключително интересен керамичен материал от различни епохи. Многоброен е материалът от IX–X в. (Balbolova-Ivanova 2000, 73–85), както и от XI–XII в. Изследването има предварителен характер, поради това, че археологическите проучвания не са приключили и обработката на керамичния материал ще продължава. За съжаление, Горско стопанство – Средец при залесяване е подравнило с булдозер вътрешността на крепостта, така че целите форми се срещат рядко.

Според предназначението и съдържанието битовата керамика се дели на:

- кухненска – за приготвяне на храна, към която се отнасят само гърнета и
- трапезна – за хранене и пиене, съставена от купи, паници, кани и канички, чаши.

От първата група, според откритите досега материали, са представени само гърнетата.

Изработените на ръчно колело гърнета са по-малко на брой, по-дебелостенни и груби. (обр. 1). Глината е примесена със ситен или по-едър кварцов пясък, изпечена е до керемиденочервен, сиво-черен или червено-кафяв цвят. Телата най-често са яйцевидни и много рядко биконични (почти не се срещат). Сравнени с гърнетата, работени на тежък кръг от IX–X в., тези от XI–XII в. са по-тънкостенни. Дъната са приземисти и това им придава известна тромавост. В по-голямата си част гърнетата на ръчно колело от “Калето” са без украса. В много редки случаи по плещите са врязани пояси от плитки хоризонтални жлебове.

По типологичната си характеристика този вид представлява по-късно развитие на керамиката от IX–X в., но същевременно е носител и на нова тенденция: появяват се черти, характерни за епохата на византийското владичество (XI–XII в.) – изтъняване на стените, изправяне на шийката, нанасяне на украсата само върху плещите на съда (Борисов 1993, 135). Подобни гърнета са известни от много средновековни обекти от България: Дядово (Борисов 1982, 40; Borisov 1989, 167–168), Знаменосец (Борисов 1991, 221–223, обр. 12–15), Караново (Борисов 1994, 101–108), Гипсово (Борисов 1995, 227–243), Ковачево (Гатев 1985, 11–85, обр. 6–11), Преслав (Николова 1968, 169), средновековното селище над Севтополис (Чангова 1972, 50–51, обр. 38), както и от териториите на Македония (Janoviћ 1981, 47–65; Бабиħ 1986, 287, фиг. 68–71), Сърбия (Miniċ 1974, 61–72), Румъния (Comşa 1967, 134–229, fig. 105, 108).

Гърнетата, работени на крачно колело, са тънкостенни, по-стройни, с удължена конична шия (обр. 2, 3). Глината, от която са изработени, е с малко примеси от дребни кварцови зрънца. Телата са яйцевидни, рядко биконични, венчетата са повече или по-малко профилирани. Забелязва се удължаване на конусовидната шия. Дъната носят в по-голямата си част следи от срязване с конец. Досега в крепостта не са открити дъна с релефни знаци или подсипка от пясък от XI–XII в. Този тип е снабден с плоски или с елипсовидно напречно сечение дръжки, които задължително излизат от ръба на устието. Тези с елипсовидно сечение са с един, два или три жлеба по дължина върху външната повърхност. Украсата е от различни по ширина и дълбочина бразди. Фрагментите с излъскан орнамент са рядкост. Само едно гърне, открито върху втората колективна находка от железни оръдия на труда, датирана XII в., е със следи от плътна кафява глазура (обр. 4).

Съотношението на фрагментите от гърнета, работени на ръчно и крачно колело потвърждава тезата на Б. Борисов, че в Югоизточна България през XI–XII в. превес имат тези на крачен кръг (Борисов 2005, 90–91). В “Калето” то е 9 : 3.

Прави впечатление, че тук засега не се срещат котли с вътрешни уши, вероятно поради липса на печенежко население.

Трапезната керамика е представена от паници и чаши само от червена глина, блюда от бяла глина, кани и канички от бяла или червена глина. Изработени са от сравнително добре пречистена глина, най-често с примеси от ситна слюда. При червеноглинените изпичането най-често е до керемиденочервено. Тази група се дели на съдове без и съдове с покритие.

Съдовете без покритие, основно фрагменти от кани и чаши, са изработени от глина, най-често примесена със ситни пясък и слюда. В повечето случаи е изпечена до керемиденочервен цвят. Украсата е нанесена върху плещите и най-често е от хоризонтални жлебове, плитко или дълбоко врязани прави и вълнообразни линии, нанесени с гребен и други.

От каните без покритие интерес представляват фрагментите от една, работена на ръчно колело. Глината е примесена с единични кварцови зърна. Формата е крушовидна. По горната повърхност на съда е нанесен орнамент, твърде много приличащ на този върху каната от Ковачево, но без покритие със златиста ангоба (Гатев 1985, 94, обр. 27). Подобни са известни и от Диногеция (Vilceanu 1967, 268–280, fig. 163, 164).

Ще се спра основно на групата с покритие: съдове с червена и златиста ангоба, с глазура и сграфито. Открити бяха две малки канички. На едната липсва устието и почти цялата дръжка, а от втората е запазена долната издута част от тялото с дъното със столче и малка част от залепената към тялото дръжка. Формата е издължена, което им придава изящност. Първата е покрита с червена ангоба, много силно обгоряла, а втората – с кафява блестяща глазура. Аналози на формата им намираме в Дядово (Борисов 1982, 40, табл. 49 г).

Появата и разпространението на златистата ангоба се отнася към XI–XII в. (Борисов 2005, 92). Покритието им се състои от ангоба, примесена с голямо количество ситно стрита слюда, като в зависимост от цвета и на двете съставки ангобата придобива златист или сребрист оттенък. Глината е добре омесена, плътна с примеси на ситен пясък и слюда. Ангобното покритие е нанесено плътно, което придава на съда прилика с метални форми (Щерева 1977, 6–17). Тази керамика не е характерна за константинополските ателиета, но се среща в голямо количество в Югоизточна България. Тя излиза от употреба в края на XII или в самото начало на XIII в., когато е заменена от сграфитото. В нашата крепост е представена от устия, стени и дъна със столчета на канички, работени на крачно колело, повечето тип “ойнохое” и от един фрагмент от устие и част от тяло на паница, от външната страна на която има релефно издължено листо. Покритието е нанесено от външната страна и отвътре при устието. Някои от фрагментите са фино изработени, с добре нанесено плътно покритие, което ни дава основание да предполагаме, че са внесени от Солун. Голяма вероятност има някои от тях да са донесени и от производствения комплекс в м. "Хисарлъка" – Сливен. Всичко това говори за добри търговски връзки на селището. Съдове със златиста ангоба са познати както от България, така и от страните на Балканския полуостров (Дончева-Петкова 1973, 19, обр. 9; Джамбов 1960, 193, обр. 2; Георгиева 1974, 9; Diaconu, Vilceanu 1972 , fig 49, 50; Zeravica 1974, tab. XII 5; Stillwel, Mac Kay 1967, pl. 66, fig. 62; pl. 68, fig. 82, 84, 89).

Много добре представена е и глазираната керамика, състояща се от паници, купи, кани – големи и малки. Най-често са използвани жълта и зелена прозрачна оловна глазура в различни нюанси. Обикновено купите и паниците са с покритие от вътрешната страна. Едно от дъната на паниците с глазура е с основа от бяла ангоба, с подглазурни петна от червена ангоба и от светла и по-тъмнозелена прозрачна глазура. Отгоре е покрито с безцветна прозрачна блестяща глазура. Съдове с подобно покритие са известни от Веселчани (Овчаров, Хаджиева 1992, 75-76) и от Константинопол (Talbot 1930, 48-49). Друг фрагмент, пак от паница, е с ефект на "мраморизация". Изработен е от добре пречистено и омесено тесто с малко примеси на ситна слюда, добило след изпичането светлокафеникав цвят. По вътрешната повърхност е нанесена матова бяла ангоба, върху която са положени петна от по-тъмна плътна и по-светла прозрачна кафява глазура. След първото изпичане е нанесена прозрачна безцветна лъскава глеч.

На територията на "Калето" се среща, и то доста често, белоглинената керамика, представена от кани – големи и малки, купи, чашки, по-често без допълнителни подглазурни петна. Най-често са употребявани прозрачни глазури с жълт или непрозрачни с тъмносин и черен цвят. Глечта е нанесена по устиетата, части от шиите и дръжките на каните, като в много редки случаи стичането ѝ достига до тялото, а при отворените съдове от вътрешната им страна.

Най-много са фрагментите без допълнителни подглазурни петна. Това е характерно както в хронологически, така и в териториален аспект за периода. Фрагментите са тънкостенни, изработени фино, с качествени глазури. През XI–XII в. вносът е масов (Манолова 2000, 4). Един фрагмент от купа е покрит с плътна жълтокафява глеч, на места прозира петно от червена ангоба. Манолова отнася този тип към константинополската белоглинена керамика GWW II /CWW II (Манолова-Войкова, Костова, Дражева 2006, под печат) Този тип е широко разпространен в района на Константинопол, Кипър (Dark 2001, 120–122), днешните български земи (Манолова 2000, 1–15) и др. Наличието на доста фрагменти от глазирана керамика в крепостта показва, че и тук, както и в останалите градове и селища на юг от Балкана има рязко увеличаване на потреблението на трапезните съдове. Най-вероятно вносът е ставал главно по море от Константинопол през Несебър към Девелт и оттам до "Калето" (Манолова 2000, 11).

Сграфито керамиката, широко разпространена в Близкия Изток още през IX в., от втората половина на XI – началото на XII в. започва да се произвежда във Византия (Георгиева 1974, 58), а в днешните български земи прониква в края на XI в. (Радева 1993, 146). Няма да се спирам на техниката на производството ѝ, тъй като тя е известна (Якобсон 1950, 114). В разглежданата крепост най-често се срещат дъна от паници, периферии и стени на блюда. Дъната са или пръстеновидни, рядко равни и плоски, или с ниски и средно високи кухи столчета. Украсата върху фрагментите е само от вътрешната страна. Външната обикновено носи следи от частично покритие с бяла ангоба.

Украсата е от геометрични орнаменти, от които най-често се срещат концентричните окръжности, спиралите, S-овидният орнамент. Поради факта, че много от фрагментите са с доста малки размери, не можем да определим по-цялостна композиция. Върху част от дъната са врязани концентрични окръжности със или без точка в центъра. По перифериите на повечето фрагменти от блюда се наблюдават спирали. Въз основа на аналогии от Константинопол и поради това, че спиралата по принцип е византийски орнамент, Якобсон датира съдовете със спирали в XII в. (Якобсон 1950, 173). Този мотив се наблюдава и в други средновековни обекти: Сливен, Веселчани (Радева 1993, 148; Овчаров, Хаджиева 1992, 76). Друг орнамент, върху стена на блюдо, наподобява дърво, като стъблото е представено от три вертикални успоредни прави, а клоните от двете му страни – от дъгички, завършващи с точка. Трети орнамент са вертикалните скачени S-ове между две групи по три вертикални прави. Върху две дъна на паници са изобразени монограми чрез отнемане на ангобата. Подобни са открити във Веселчани (Овчаров, Хаджиева 1992, 76).

Прави впечатление, че съдовете, украсени със сграфито техника, както и самата украса, са твърде еднообразни. Засега растителни, птичи, животински, както и човешки изображения, не сме намирали. Дали това се дължи на изгребването на част от горния пласт в крепостта от Горско стопанство или на някаква друга причина, засега не можем да кажем.

Бабиħ 1986: Б. Бабиħ. Материјалната култура на македонските словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп. Прилеп 1986, 285–289.

Борисов 1991: Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – Марица – Изток. Археологически проучвания, I. София, 1991, 205–306.

Борисов 1993: Б. Борисов. Керамиката от средновековната крепост край с. Искрица и мястото ѝ в керамичния комплекс на Североизточна Тракия през XI–XII век. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV век. София–Сливен, 1993.

Борисов 1994: Б. Борисов. Сравнителна характеристика на кухненската керамика от средновековното селище край с. Караново, Новозагорско. - ИМЮИБ, 17, 1994, 101–108.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI–XII век от територията на Югоизточна България. – В: Марица – Изток. Археологически проучвания, 6. Раднево, 2002.

Борисов 2005: Б. Борисов. Керамиката в периода на византийското владичество по българските земи (XI–XII век) и от Второто българско царство (средата на XII–XIV век). Основни прилики и разлики. – Археология, 2005, 1–4, 84–94.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII век край с. Ковачево, Пазарджишки окръг (Разкопки и проучвания, 12). София, 1985.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, II. София, 1974.

Джамбов 1960: Х. Джамбов. Два съда от Пловдив. – ГНМП, IV, 1960, 192–195.

Дончева-Петкова 1973: Л. Дончева-Петкова. 19–20.

Манолова 2000: М. Манолова. Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII век. – Археология, 2000, 1–2, 1–14.

Манолова-Войкова, Костова, Дражева 2006: М. Манолова-Войкова, Кр. Костова, Ц. Дражева. Средновековна керамика от крепостта при Дебелт. – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV век. Карнобат, 2006, 164–175.

Николова 1968: Я. Николова. Средновековна кухненска керамика от южната порта в Преслав. – Трудове на Великотърновския педагогически институт "Братя Кирил и Методий". Велико Търново, 1968.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековен манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI – XIV век) (Разкопки и проучвания, 24). София, 1992.

Радева 1993: М. Радева. Сграфитокерамика от Сливен. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV век. София–Сливен, 1993.

Чангова 1972: Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис X-XIV век. София, 1972.

Щерева 1977: И. Щерева. Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI – XII век). – Археология, 1977, 3, 6–17.

Якобсон 1950: А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII – XIV вв.). – Материалы исследований археологии СССР, XVII, 1950, 114–174.

Comşa 1967: M. Comşa. Ceramica lokala. – In: Dinogetia, I. Bucuresti, 1967, 124–229.

Diaconu, Vilceanu 1972: P. Diaconu, D.Vilceanu. Pacuiul lui Soare. Iatatea bizantina, I. Bucuresti, 1972.

Јановић 1981: М. Јановић. Средновековно насеље во Великом граду у X – XI веку. Београд, 1981, 47–65.

Minič 1974: D. Minič. Les problèms de datation des céramique du site d'habitation medievale a Rubnica. - Balkanoslavica, 1974, 3, 59-73.

Stillwel, Mac Kay 1967: Th. Stillwey, Mac Kay. More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth. Hesperia, 1967, 60–90.

Talbot 1930: D. Talbot Rice. The Byzantine glazed Pottery. Oxford, 1930, 40–50.

Vilceanu 1967: D. Vilceanu. Ceramica de import. – In: Dinogetia, I. Bucuresti, 1967, 268–280.

Zeravica 1972: Zd. Zeravica. Die keramik des XI und XII jahrhunderts Negotiner Gecend und das Problem ihrer etnischen Zuteiling den Slaven. Balkanoslavica, III, 1974.

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE 11TH – 12TH CENTURY POTTERY IN SOUTHEASTERN BULGARIA

(Based on Materials from the "Kaleto" Early Byzantine and Mediaeval Fortress in the Town of Sredets, Burgas Region)

Maria Balbolova-Ivanova

Summary

The current paper is aimed at studying the 11th – 12th century pottery from the "Kaleto" Early Byzantine and Mediaeval fortress in the town of Sredets – household ware made both on potter's hand wheel and potter's kick wheel. The author focuses on the slipped ware: red slip ware, mica ware as well as glazed and sgraffito ware. Special attention is paid to a small red slip jug that has an analogue in the Djadovo find. The excavations also yielded white clay glazed ware: bowls, jugs and small jugs covered with yellow, yellow-brown, black and blue glaze. The most common motifs on the sgraffito ware are the geometric ones – spirals, circles with or without a dot in the centre, incised S-shaped motifs connected to each other made by a thin sharp tool as well as incised monograms. The decoration on the pottery is quite monotonous and does not provide a great variety of ornaments. No floral, bird, animal or anthropomorphic motifs or images have been recorded.

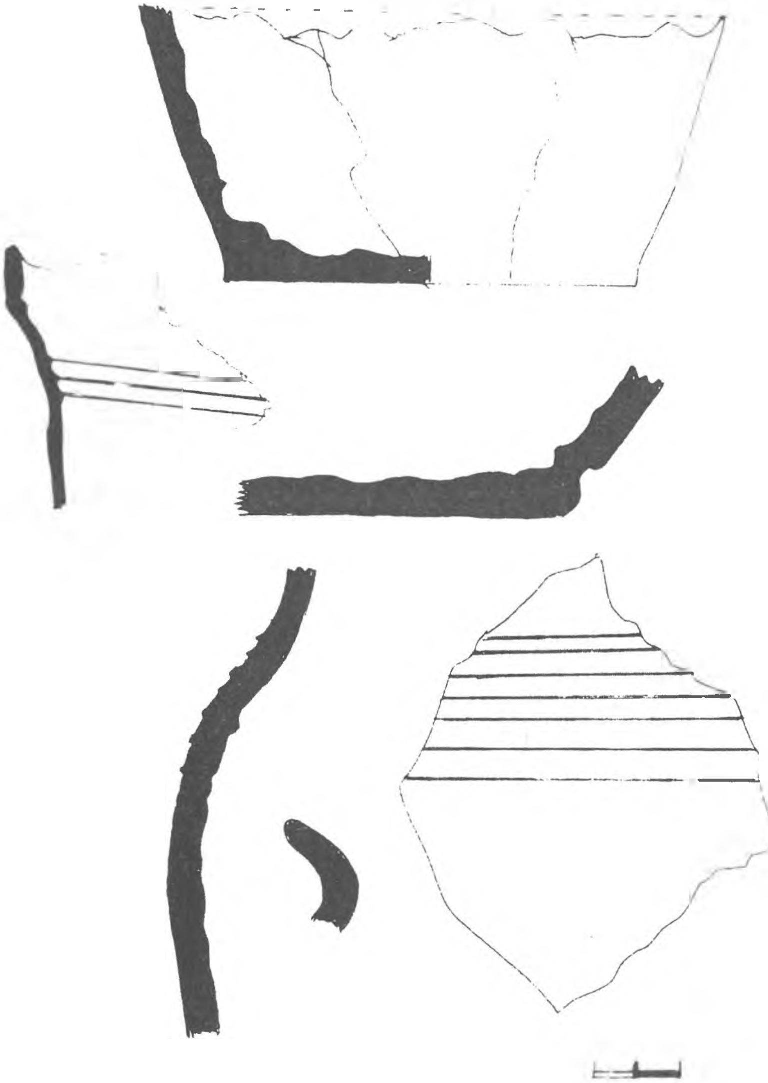

Обр. 1. Гърнета на ръчно грънчарско колело
Fig. 1. Jars made on a potter's handwheel

Обр. 2. Гърнета на крачно колело
Fig. 2. Jars made on a potter's kickwheel

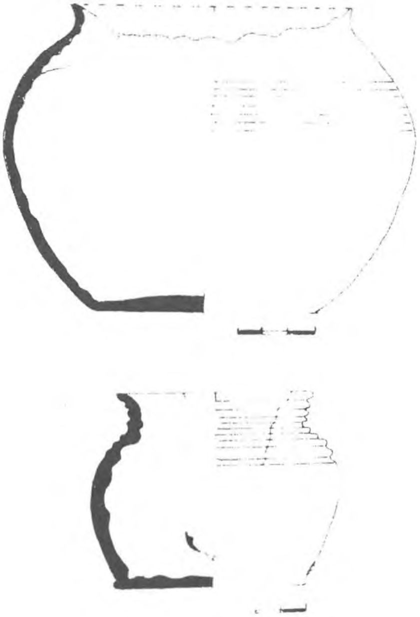

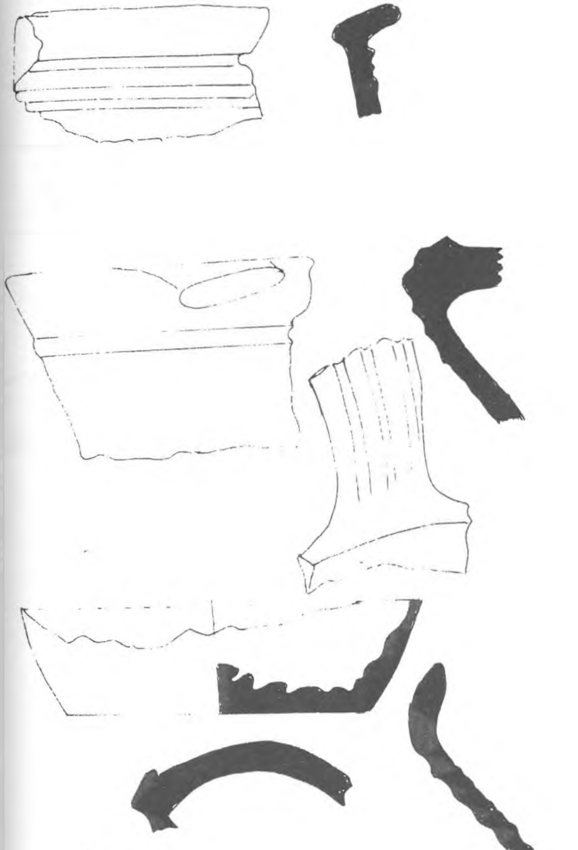

Обр. 3. Фрагменти от гърнета на крачно колело
Fig. 3. Fragments of jars made on a potter's kickwheel

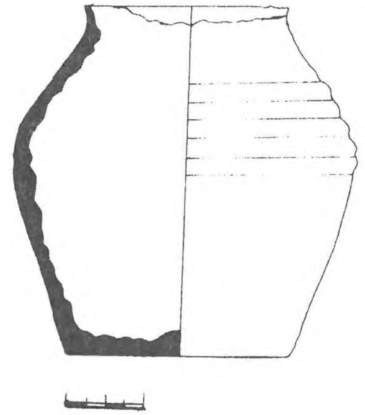

Обр. 4. Гърне с кафява глазура
Fig. 4. Brown glaze jar

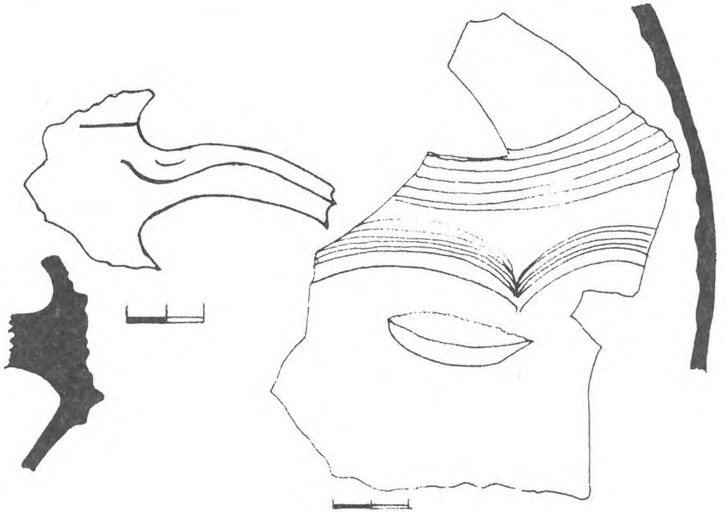

Обр. 5. Кана на ръчно колело
Fig. 5. Jug made on a potter's handwheel

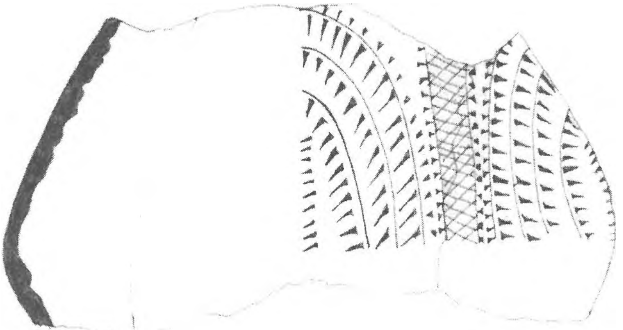

Обр. 6. Кани без покритие
Fig. 6. Jugs without slip or glaze

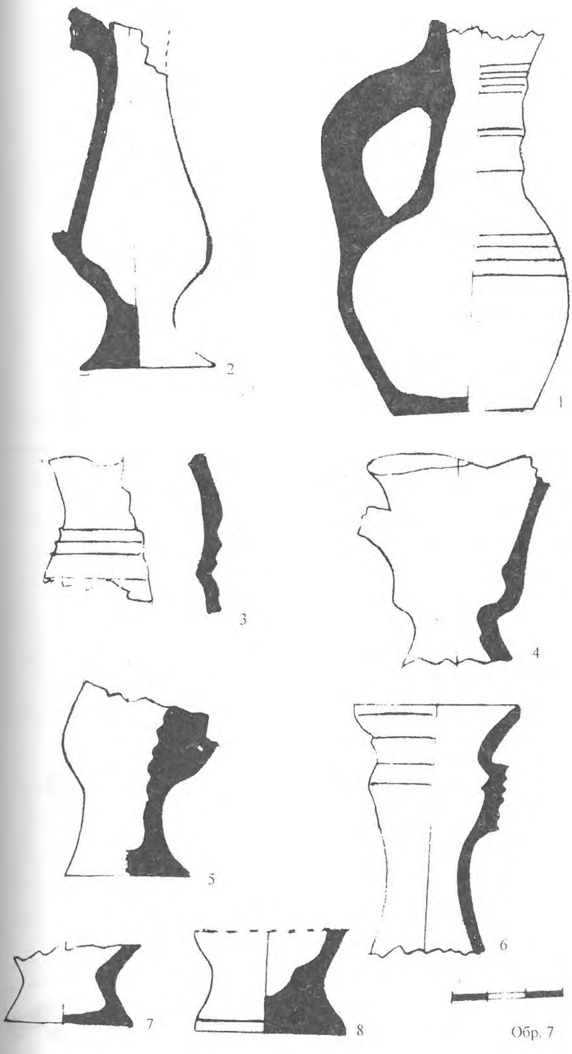

Обр. 7

Обр. 7. 1,5. Канички без покритие, местно производство. 2. Каничка с червено ангобно покритие. 3, 4, 6, 7, 8. Устия и дъна на канички със златисто ангобно покритие
Fig. 7. 1,5. Small jugs without slip or glaze, local production. 2. Red-slipped small jug. 3, 4, 6, 7, 8. Rims and bases of small mica jugs

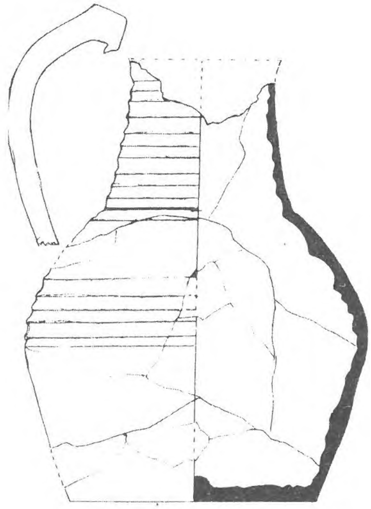

Обр. 8. Белоглинена кана с жълта непрозрачна глазура
Fig. 8. White clay jug covered with yellow non-transparent glaze

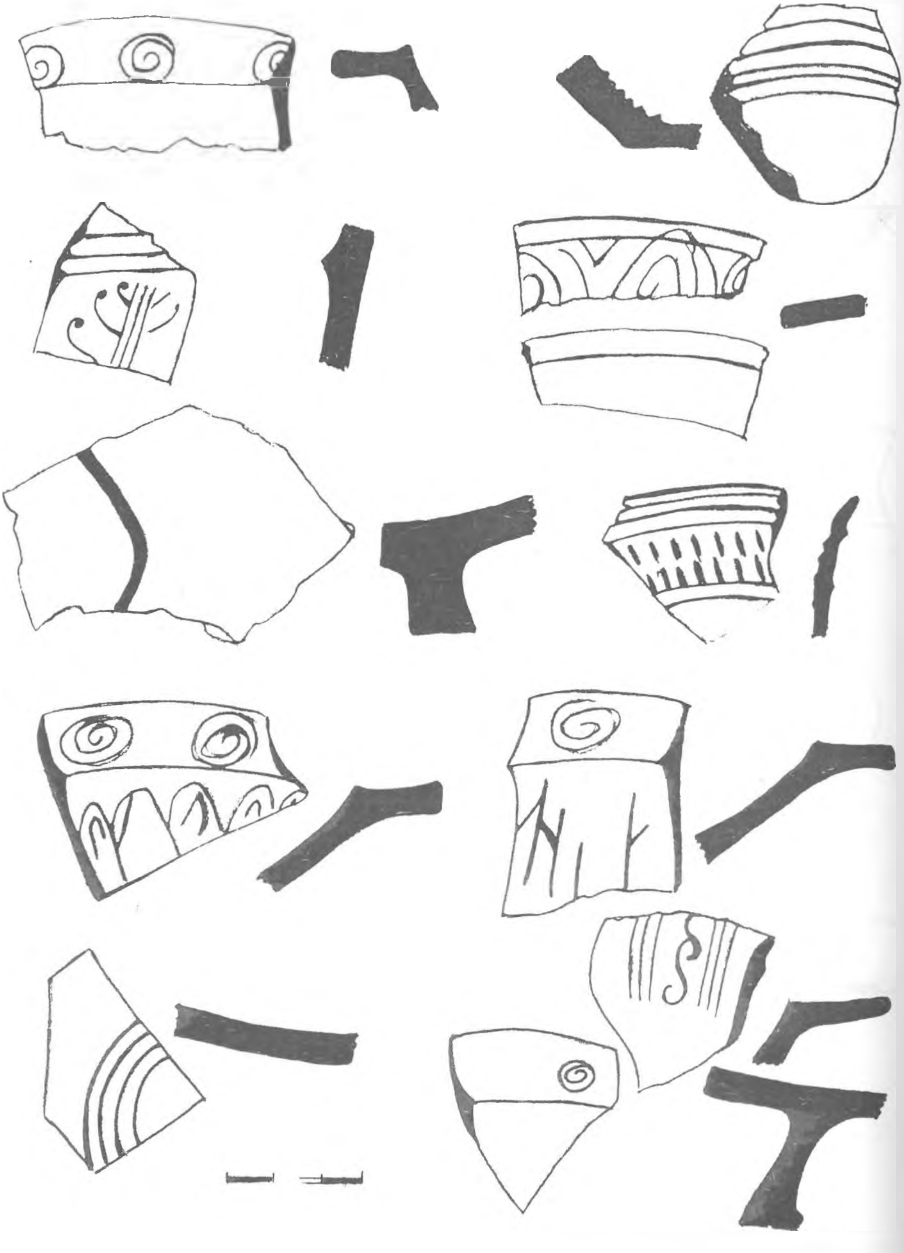

Обр. 9. 1. Паница с червена ангоба и подглазурни петна.
2–9. Сграфитокерамика
Fig. 9.1. Spotted Red-slipped bowl. 2-9. Sgraffito ware

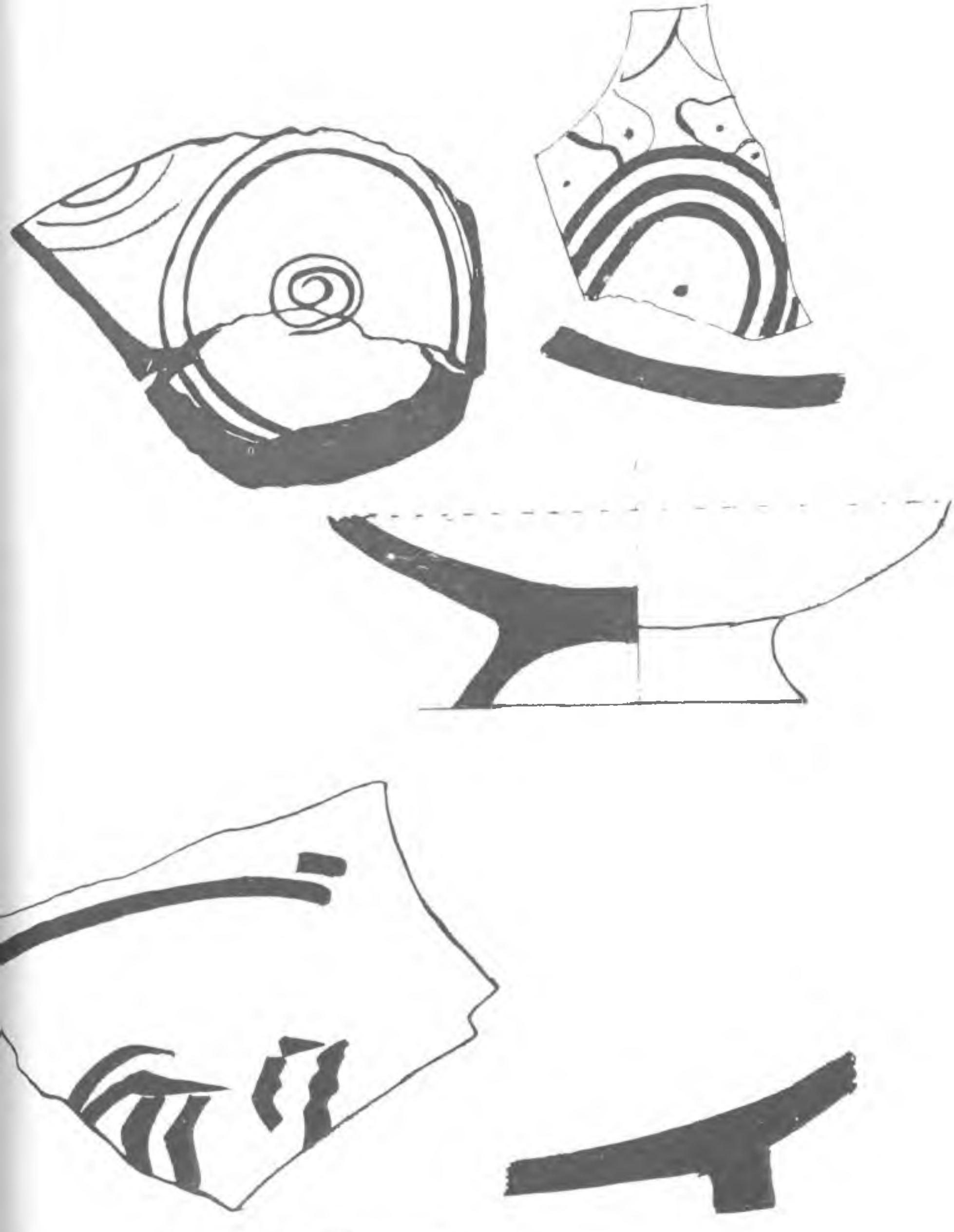

Обр. 10. 1. Сграфитокерамика със спирала и концентрични кръгове. 2. Фрагмент с "мраморизация". 3. Дъно с монограм
Fig. 10. 1. Sgraffito ware decorated with a spiral and circles. 2. Fragments with "marble" decoration. 3. A base with a monogram

СРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ КРАЙ С. КРУМ, ДИМИТРОВГРАДСКО

(предварително съобщение)

Борис Борисов, Гергана Шейлева*

В изпълнение на програмата за проучване на археологическите паметници по трасето на автомагистрала "Марица" през август 2000 г. започнаха спасителни археологически разкопки на средновековно селище край с. Крум, Димитровградско. Последното е било открито от археологическа експедиция под ръководството на Кр. Лещаков (СУ "Св. Кл. Охридски") през 1991 г., при обхождане на трасето на бъдещата магистрала на територията на Димитровградства община. Според документацията на споменатата експедиция селището се намира в м. "Ченгене дере", а въз основа на намерения по повърхността на терена керамичен материал обектът е регистриран като селище от римската епоха. По-късно, по време на спасителните разкопки, бе събрана допълнителна информация от местните жители, според която обектът се намира в местността "Кар дере".

Селището отстои на около 2 км южно от с. Крум и е разположено върху слабо наклонен на юг терен, сред който се открояват ясно две възвишения (обр. 1). Точно върху тях концентрацията на фрагментите от глинени съдове е най-голяма. Почти през средата на определената за проучване площ от сервитута на магистралата преминава съвременното шосе между селата Крум и Добрич.

Спасителните археологически проучвания протекоха в два етапа – първият през 2000 г., а вторият през 2002 г., в резултат на което бе проучена площ от близо 8 дка (обр. 2).

Културният пласт е тънкослоен и силно разрушен от дългогодишното машинно обработване на земята. Освен това още в началото на проучванията бе открито трасето на стария междуселски път, свързващ споменатите села. При строителството му са унищожени напълно археологическите останки. След изоставянето, пътят е бил затрупан с насип от сиво-белезникава рохкава пръст, обилно примесена с дребни и по-едри ломени камъни, късове асфалт и фрагменти от строителна керамика. На отделни места по дължината на трасето бяха открити прослойки от белезникава глина с различна дебелина, ограждащи го от двете страни. При корекцията в началото на 60^{те} години на миналия век на това място е направен допълнителен насип за изравняване на нивото при построяването на близкия мост, прехвърлящ мочурливото дере. По този начин средновековният културен пласт по трасето на стария път е напълно унищожен.

Въпреки това встрани от него на редица места бяха открити по-добре или по-зле запазени основи от жилищни или стопански съоръжения, сметни ями и намерени редица, предимно дребни находки. Трябва обаче да се има предвид, че дори и на местата, където бе установен

---

[*] Автор на първата част е Гергана Шейлева, а на втората, касаеща керамиката – Борис Борисов.

културен пласт, той е съвсем тънкослоен. Важно е още да се отбележи, че в голяма част от сондажите непосредствено под хумусния слой следва направо пласт от стерилна глина, в която някъде се откриваха вкопани съоръжения и най-вече сметни ями.

Ето защо в настоящото предварително съобщение ще разгледаме откритите досега съоръжения, находки и най-вече масовия керамичен материал.

До края на теренните проучвания през 2002 г. бяха открити и проучени цялостно две жилищни помещения.

Жилище № 1 е полувкопано и има неправилна четириъгълна форма със заоблени ъгли и ориентация на надлъжната ос в посока изток-запад, с 20° отклонение на югозапад. Дължината му е 4,76 м, а широчината 3 м. От южната му страна е оформен стъпаловиден отстъп, откъдето най-вероятно е бил входът (обр. 3). Отстъпът оформя площадка, която от изток на запад намалява широчината си от 0,55 м и завършва в самия ъгъл на жилището. По този начин реалната му широчина е 2,38 м. Жилището е вкопано в леко наклонен на юг терен, поради което дълбочината при северната стена е 0,60 м, а при южната - 0,50 от нивото на околния терен и 0,23 м след стъпаловидната площадка, оформяща предверието. Запазени са само две дупки от дървените колове на носещата конструкция, разположени по късите стени на жилището, срещуположно една на друга. По другите страни не са запазени дупки от колове, което показва, че по всяка вероятност покривната конструкция е стъпвала на нивото на околния терен. На тази мисъл навежда и открития голям плосък камък в централната част на жилището, върху който най-вероятно е стъпвал централен стълб, носещ покрива. Последният вероятно е бил от слама или блатни треви, затискани с камъни.

Подът на жилището е от сивобелезникава, силно трамбована пръст. Вероятно пещта е била изградена в североизточния ъгъл, където бе открито струпване от средни и големи ломени и речни камъни със следи от горене. За съжаление, тя е много силно разрушена, поради което точната и типологическа принадлежност не може да бъде определена.

В насипа на жилището бяха открити голямо количество фрагменти от строителна и битова керамика – предимно от гърнета, кани и паници, от които бяха реставрирани едно гърне (обр. 4 а), паница със златиста ангоба (обр. 4 б) и свещник (обр. 4 в). Останалите находки са доста безлични и са представени от силно корозирали железни ножчета (обр. 4 г-д), скоби, халки и пластинки (обр. 4 е-и), бронзова тел (обр. 4 к), стъклено мънисто (обр. 4 л), фрагмент от стъклена гривна (обр. 4 м), каменен брус (обр. 4 н) и др.

Жилище № 2 е наземно, но поради вкопаването му в слабо наклонен на юг терен, при северната стена подът е на дълб. 0,35 м, мерена от нивото на съвременния терен, докато при южната е не повече от 0,10 м.

Жилището има правоъгълна форма със силно заоблена източна стена (обр. 5). Дължината му (север-юг) е 4,45 м, а широчината (изток-запад) е 3,50 м. Подът е от сивобелезникава трамбована пръст. Данни за изграждане на стените липсват, тъй като по дължината им бе открита само една единствена дупка от дървен кол, намираща се в прехода между източната и южната стена.

Цялата североизточна четвърт на жилището е заета от струпване на голямо количество средни и ломени камъни и фрагменти от тухли и въглени, които дават основание да предположим, че там се е намирало отоплителното съоръжение. При почистването му обаче се оказа, че на това място такова липсва, макар че някои от камъните бяха изпечени от огъня. По всяка вероятност то се е намирало в северозападната четвърт на жилището, където бе разчистена вкопана на дълбочина 0,08 м яма с диаметър 1 м. На дъното и се разчистиха няколко плоски ломени и плочести камъни. Вероятно там е било изградено огнище или основа на силно разрушена пещ, от която са и камъните, открити в североизточната четвърт на жилището. Наблюденията обаче категорично показват, че ако на това място се е намирала пещта, тя е била използвана много кратко време, тъй като няма следи от изпичане и отухляване.

В югозападната четвърт на жилището бе разчистена яма с елипсовидна форма и дължина 0,90 м и широчина 0,70 м, вкопана спрямо нивото на пода на дълб. 0,40 м. По всяка вероятност в случая се касае за вкопано зърнохранилище, каквито изобилстват в проучените средновековни селища. В западната половина на ямата бяха намерени три фрагментирани гърнета, едно от които е сравнително добре запазено. Данни за покривната конструкция на жилището липсват.

В жилището бе намерен фрагмент от меден съд, фрагмент от стъклена гривна, силно повреден и неопределим рязан скифат от началото на XIII в. и голямо количество фрагментирани глинени съдове, сред които и няколко паници със златиста ангоба.

От описанието на двете жилища става ясно, че те се различават доста по форма и устройство от известните ни жилища от средновековните селища до с. Дядово (Borisov 1989, 39–56, fig. 23–44), Караново (Borisov 2001, 170, fig. 4) и Знаменосец (Борисов 1991, 208–210, обр. 4; Borisov 1999, 83–92). Разликите се изразяват в силно заоблените им ъгли, оформените пред входовете площадки с неправилна форма и стените, които в повечето от случаите не са прави. Най-съществените разлики обаче се състоят в липсата на достатъчно дупки от дървени колове, които могат да поемат тежестта на стените и покрива, както и в краткотрайно използваните им отоплителни съоръжения. По всички тези характеристики жилищата от селището край с. Крум се доближават твърде много до тези от лятното сезонно селище край с. Гледачево, в комплекса “Марица-изток”, които са били открити, т. е. не са имали стени и са били използвани само през топлите пролетно-летни месеци (Герасимов 1997, 107–108, обр. 8–9), което обяснява и липсата на дълго използвани отоплителни съоръжения (Борисов 1997, 141–142).

Разбира се, далеч сме от мисълта да твърдим, че и селището край с. Крум е било сезонно само въз основа на проучените досега две жилища. Съвсем ясно е, че за това е необходимо да бъдат открити и проучени достатъчно голям брой жилищни и стопански помещения и съоръжения, които да дадат основание за такова твърдение. В общи линии на такава хипотеза навежда и откритият в южната половина на проучваната площ плитък тесен ров, оформящ издължена елипса. От нея е проучена само западната част. По форма съоръжението много наподобява цялостно проучените стопански съоръжения (дворове за затваряне на добитъка) в зимното сезонно селище Гледачево-2 (Борисов 1997, 227–234; Борисов, Шейлева 2003, 196–203), с. П. Градец в района на комплекса “Марица изток” (Borisov 2001, 86–89) и проучващия се обект в м. “Шиханов бряг” край Харманли (Игнатов и др. 2003, 65–66), принадлежащи към една нова, нерегистрирана доскоро по археологически път селищна структура – временни селища на занимаващо се с подвижно скотовъдство население. Към същата мисъл навежда още и липсата на ясно изразен здрав културен пласт по цялата проучвана площ, надхвърляща 8 дка, както и липсата на некропол. Тук му е мястото да припомним, че цялостно проученото селище до с. Дядово, което се отнася към сравнително големите средновековни села, заема площ от 7,8 дка, на която са разположени жилищните и стопанските му помещения, двата некропола и изнесената извън рамките му грънчарска работилница (Borisov 1989, 17, fig. 8).

Към стопанските съоръжения се отнасят и проучените 4 сметни ями, в една от които е намерен билонов скифат на Мануил I Комнин (1143–1180), (обр. 6–7).

* * *

Най-масовият археологически материал, придобит от спасителните разкопки, безспорно е керамиката, която макар и доста фрагментирана все пак дава известна представа както за керамичното производство, така и за хронологията на селището.

Само през първия археологически сезон – 2000 г. са обработени 790 керамични фрагмента с информационна стойност, които се разделят по категории по следния начин: гърнета – 113, паници – 15, кани – 6, стомни – 7, амфоровидни съдове - 2, свещници – 2 и дебелостенни съдове за съхраняване на храни и течности - 3. Освен фрагментите от устия на изброените категории съдове са намери още 225 стени с орнамент, 188 фрагмента от дръжки и 229 от дъна. В това число са включени макар и малобройните фрагменти от съдове със златиста ангоба, глазирана, рисувана и сграфито керамика.

Фрагментарната керамика е обработена с Типологията на фрагментарния материал (ТФМ), с която е обработен и масовият керамичен материал от 9 средновековни селища (Borisov 1989, 135–215, fig. 159, 172; 1991, 220–232; 1993, 130–145; 1994, 101–109; 1995, 227–241; 1997, 129–183; 2001, 147; 2002, 15). Тук му е мястото да припомним, че ТФМ е част от цялостната единна типологическа система на керамиката от XI–XII в., в която влиза още и типологията на целите съдове (ТЦС), (Борисов 2002, 24). Обработването на масовия керамичен материал с единната типологическа система дава прекрасна възможност не само за свързването на отделни детайли – типове дъна, дръжки и други с точно определени типове от съответните категории съдове, но и за синхронизация, както на отделните селища, така и на различните хоризонти в тях, което вече сме доказали на други места (Borisov 2001, 141–148). Ето защо тук няма да се спираме подробно на характеристиката на всеки един от типовете глинени съдове и тяхното разпространение в селището, а ще се задоволим само с най-общата характеристика на керамиката, като си запазваме правото да го сторим след окончателното проучване на обекта в застрашената му от автомагистрала "Марица" част, когато ще разполагаме с окончателните данни не само от керамиката, но и от останалите движими и недвижими паметници. И понеже най-широко разпространената категория съдове са гърнетата, в това предварително съобщение ще използваме само данните за тях, които са и най-представителни.

Преди да пристъпим към характеристиката на керамиката обаче, се налага да припомним още, че в основата на единната типологическа система е залегнал видът на грънчарското колело, с което са произведени съответните типове съдове. По този начин в ТФМ се различават два основни типа гърнета Г-1 и Г-2 и един преходен Г-3, който съчетава в себе си елементите на първите два. И така първият тип гърнета е представен от съдове, работени на ръчно грънчарско колело. Те са по-нататъшно развитие на старобългарската керамика от времето на Първото българско царство и за тях са характерни по-тромави пропорции, яйцевидно или биконично тяло, ниски гърла със силно профилирани шийки и плоски, подсипани с пясък дъна, върху които макар и по-рядко, но все още се срещат и релефни знаци. Много важна отличителна черта на гърнетата от първи тип е липсата на дръжки. Украсата им е съсредоточена най-вече върху раменната част и се състои от прави и вълнообразни поединично или в пояси врязани линии. Съдовете са изработени от добре пречистена глина, често със значителен примес от фина слюда. Гърнетата се отличават с дебелостенност, която при някои екземпляри достига до 1 см. Често от вътрешността им личат неравности по стените, вследствие на бавното въртене на кръга.

За разлика от Г-1, които са по-късно развитие на тези от старобългарската епоха, то Г-2 са типични и характерни за периода на византийското владичество в българските земи (XI–XII в.). Те се отличават със стройните си тънкостенни тела. По вътрешната им повърхност личат следи от пръстите на грънчаря, които са свидетелство за бързо въртене. Съдовете са снабдени с по една дръжка с елипсовидно напречно сечение, която абсолютно винаги излиза от ръба на устието и достига до най-издутата част на тялото. Дъната на съдовете Г-2 са винаги рязяни с конец и често по тях личи дъпълнително излъскване, което в много случаи обхваща и тясна, неравномерно широка излъскана ивица. Гърнета са изработени от много добре пречистена глина, получила след изпичането червен, керемидено-червен, червено-кафяв или сиво-черен цвят. Украсата е врязана и излъскана, като по правило врязаната заема шийката и раменната част, а втората – раменната и придънната част. Налице е ясно изразена тенденция за покриване на цялото тяло с украса – от шийката – до дъното с ефектни съчетания от редуващи се широки полета от коси излъскани ивици и по-тесни пояси от хоризантални или по-рядко и вълнообразни линии.

Третият тип е представен от гърнета, в които се съчетават някои от характеристиките на първите два типа. Така например срещат се съдове, работени на ръчно колело и носещи характеристиката на Г-1, но са снабдени с дръжка, което пък е характерно за Г-2. Срещат се и случаи, при които гърнетата са работени на кръчно колело, но запазват ниската шийка, със силно профилиран навън ръб на устието, типично за Г-1, но отново с дръжка и излъскана украса, присъщи на Г-2. Срещат се и гърнета, работени на крачно колело, с присъщите за Г-2 характеристики, но без дръжки и т. н. Данните от обработването на масовия керамичен материал от десетте селища на територията на днешна Югоизточна България категорично показват, че съдовете от Г-3 се появяват на границата на смяната на ръчния с крачния грънчарски кръг. Отначало те бележат известно покачване, след което постепенно изчезват и се заменят от съдовете от Г-2, които покъсно по времето на Второто българско царство се налагат в грънчарското производство и получават изключително широка употреба (Борисов 2002, 85).

Данните от обработването масовия керамичен материал от средновековното селище край с. Крум показват, че съотношението на гърнетата на ръчно колело (обр. 8) към тези на крачно (обр. 9) е едва 1.76:98.20 %, по което селището край с. Крум се нарежда на последно място в синхронизационната скала на проучените обекти от територията на днешна Югоизточна България (обр. 10). Тук трябва да припомним отново, че в селището край с. Знаменосец, възникнало най-рано – още през втората половина на X в. съотношението на гърнетата на ръчно (Г-1) към тези на крачно колело (Г-2) е 44,05 : 54,85 %, при средни за района стойности 20,39 : 79,42 % (Борисов 2002, 82–83, обр. 62). Освен това гърнетата от първия тип – Г-1 са представени само от два варианта – Г-1Б$_3$ и Г-1Б$_4$, които заемат по 0,88 % спрямо общия дял на всички гърнета, намерени в селището. Съдовете от Г-2 са много по-силно разпространени, макар че и тук липсват редица подтипове. Така например Г-2 Г е представен единствено от варианта Г$_5$ с 1,77 %. Останалите подтипове са представени както следва – Г-2Д – с 4,42 %, Г-2В – с 5,30 %, а най-широко разпространени са Г-2А – 32,74 % и Г-2Б – 53,97 %.

За съжаление селището край с. Крум е еднослойно, което не дава възможност да се проследи хронологическото развитие на отделните типове и варианти съдове, както в цялостно проученото селище до с. Дядово (Borisov 1989, 168–175, tab. 9), селището край с. Знаменосец (Борисов 1991, 219–228, табл. 8) и крепостта до с. Искрица, които са многослойни (Борисов 1993, 130–139, табл. 3).

В заключение трябва да се отбележи, че в резултат на спасителните проучвания на средновековното селище край с. Крум бе установено, че то е еднослойно и сравнително краткотрайно обитавано. Липсата на сериозни културни отлагания, типът и устройството на откритите две жилища, както и липсата на некропол засега дават основание да се предположи, че по всяка вероятност селището е било сезонно, подобно на откритите край с. Гледачево, в района на комплекса "Марица-изток", или пък проучената от него част попада в периферията на средновековното селище. Данните от статистическата обработка на керамиката категорично показват, че то е било обитавано през втората половина на XII и може би и в самото начало на XIII в., което се потвърждава и от намерените монети. Надяваме се отговор на всички нерешени засега въпроси да бъде даден след окончателното приключване на спасителните проучвания по трасето на автомагистрала "Марица".

Борисов 1991: Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – "Марица-изток". Археологически проучвания, 1. София, 1991, 205–306.

Борисов 1993: Б. Борисов. Керамиката от средновековната крепост край с. Искрица и мястото и в керамичния комплекс на Североизточна Тракия през XI–XII в. – В: Североизточна Тракия и Византия през I–XIV в. София-Сливен, 1993, 130–145.

Борисов 1994: Б. Борисов. Сравнителна характеристика на кухненската керамика от средновековното селище край с. Караново, Новозагорско. –ИМЮИБ, XVII. Ст. Загора, 1994, 101–108.

Борисов 1995: Б. Борисов. Сондажни проучвания на ранновизантийско и средновековно селище в землището на село Гипсово, в комплекса "Марица-изток". "Марица-изток". Археологически проучвания, 3. Раднево, 1995, 227–241.

Борисов 1997: Б. Борисов. Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. – "Марица-изток". Археологически проучвания, 4. Раднево, 1997, 129–183.

Борисов 2002а: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI–XII в. на територията на днешна Югоизточна България. Раднево, 2002 (= "Марица-изток". Археологически проучвания, 6, Обнова).

Борисов 2002б: Б. Борисов. Една нова селищна категория от Средновековието в земите на днешна Южна България (тезиси). – ИИМК, VIII, 2002, 227–234.

Борисов, Шейлева 2003: Б. Борисов, Г. Шейлева. Една новооткрита селищна категория в структурата на ранносредновековната селищна система (предварително съобщение). – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 196–203.

Герасимов 1997: В. Герасимов. Средновековното селище от XII в. край с. Гледачево, в комплекса "Марица-изток". – "Марица-изток". Археологически проучвания, 4. Раднево, 1997, 105–128.

Игнатов и др. 2003: В. Игнатов, Г. Кънчева-Русева и Кр. Велков. Археологически разкопки на обект"Шиханов бряг" до гр. Харманли, по трасето на АМ "Марица", км 73+000 до км 73+500. – АОР за 2002. София, 2003, 64–66.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis 11th -12th Century. – Tokyo, 1989, Tokai University Press.

Borisov 1999: B. Borisov. A Study on the Mediaeval House from the 11th-12th Centuries in Southeastern Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 1999, 2, 83–92.

Borisov 2001a: B. Borisov. Synchronization der mittelalterlichen Siedlungen des 11–12 Jahrhunderts in Nordostthrakien. – In: Karasura, 1. Weissbach, 2001, 141–148.

Borisov 2001b: B. Borisov. Features of Mediaeval Culture during the 11th–12th Centuries on Northeast Thrace. – Maritsa-iztok. Archaeological Research. Radnevo, 2001, 169–192.

Borisov 2001c: B. Borisov. Settelments of Northeasteast Thrace 11th–12th Centuries. – Archaeologia Bulgarica, 2001, 2, 77–92.

THE MEDIAEVAL SITE AT THE VILLAGE OF KRUM, DIMITROVGRAD REGION (PRELIMINARY REPORT)

Boris Borisov, Gergana Sheileva

Summary

The Mediaeval site is situated ca. 2 km to the south of the village of Krum, Dimitrovgrad region. It was located during a survey along the route of the future Maritsa highway. An area of ca 8 000 sq. m was excavated in 2000 and 2002 seasons by a team directed by Associated professor Dr. B. Borissov ("St. St. Cyril and Methodius") Veliko Tarnovo University.

The cultural layer is quite thin and highly distirbed by the long term cultivation of the soil with heavy machines as well as by the structures of the road infrastructure. Most of the trenches display one and the same sequence – a plough soil layer followed by a layer of natural clay; the structures and the garbage pits of the site were dug into this clay. One of the pits yielded a billon skyphatos of Manuel I Comnenos (1143-1180).

Two houses were completely excavated. House 1 was semi-dug in the ground and was shaped as an irregular quadrangle with rounded corners. House 2 was built on the surface, quadrangular in shape and with a rounded eastern wall. The floors were made of trampled clay. There was evidence of an oven or a hearth which was used for a short period.

The two houses differ a lot in shape and construction from the rest of the excavated Mediaeval houses in South Bulgaria – they have rounded corners, irregularly shaped platforms in front of the entrances and most of their walls are not staight. However, the

most striking difference is that the number of the located postholes was not enough to support the roof as well as the shoprt period of exploitation of the heating structures. The two houses are similar to the residential structures in the seasonal (summer) site at the village of Gledachevo (Maritsa-iztok), which represent an open type of residential structures, i.e. they had no walls and were used during spring and summer only, a fact that can offer an explanation of the short period of the exploitation of the heating structures.

The jars are the most common type of ware followed in number by plates, jugs, pitchers, amphora-shaped vases, candlesticks and thick-walled storages for solid and liquid food. Few fragments belong to the fine ware - mica ware, glazed ware, painted and sgraffito ware. The pottery sherds were analyzed using the Typology of Fragmented Pottery (TFP) that provided information both about the pottery production and the site chronology.

The site yilded a nimber of small finds made of bronze, glass and iron, a very badly preserved clipped unidentified skyphatos dated to the early 13 th century, etc.

The rescue excavation provided the information that the Mediaeval site at Krum was a single layer settlement and was inhabited for a relatively short period of time. Due to certain peculiarities – the lack of a thick, well defined cultural layer on the entire excavated territory that exeeds 8000 sq. m., the type and the construction of the two excavated houses, the presence of a shallow and narrow ditch shaped as an elongated ellipse, which resembles farming structures excavated at other sites (enclosures for livestock keeping) as well as the fact that no necropolis was located – give us reasons to suggest that it was most probably a sesonal site similar to the ones excavated at the village of Gledachevo, Maritsa-iztok region. Another suggestion is that the excavated area was situated at the periphery of the Mediaeval settlement. The results from the statystical analisis of the fragmented pottery reveal that the proportion between the pottery made on a potter's handwheel and the pottery made on a potter's kick wheel is 1.76:98.20 %. This fact gives grounds to put the Krum site in the last position of the synchronization scale based on the excavated sites on the territory of present-day Southeastern Bulgaria and to be absolutely/relatively certain that it was inhabited in the second half of the 12th and probably in the very beginning of the 13th century. The suggested date is also confirmed by the coins yielded by the excavations.

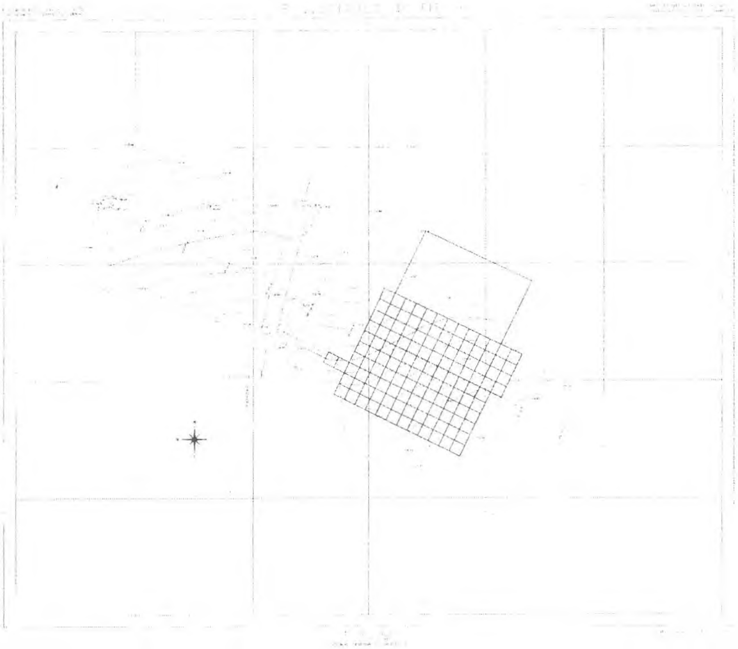

Обр. 1. Тахиметрия
Fig. 1. Tacheometrical plan

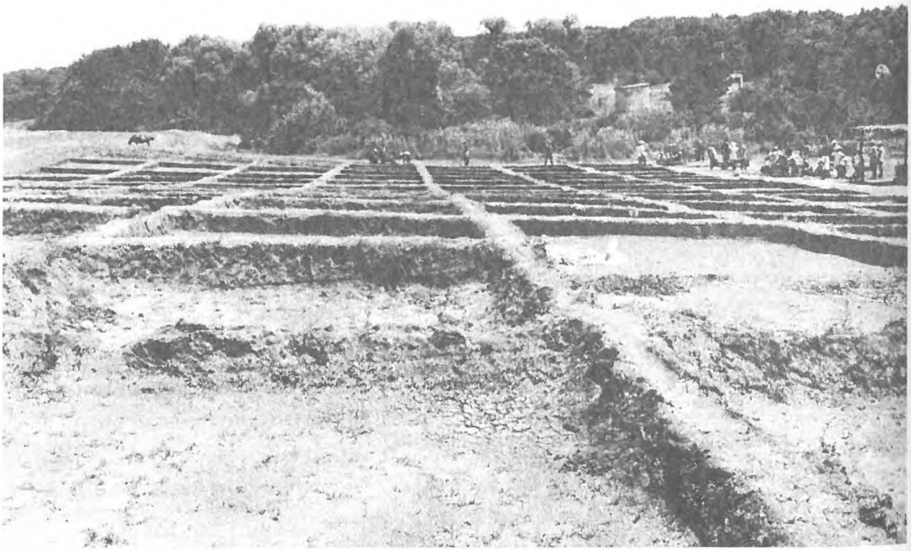

Обр. 2. Момент от проучванията
Fig. 2. A working moment

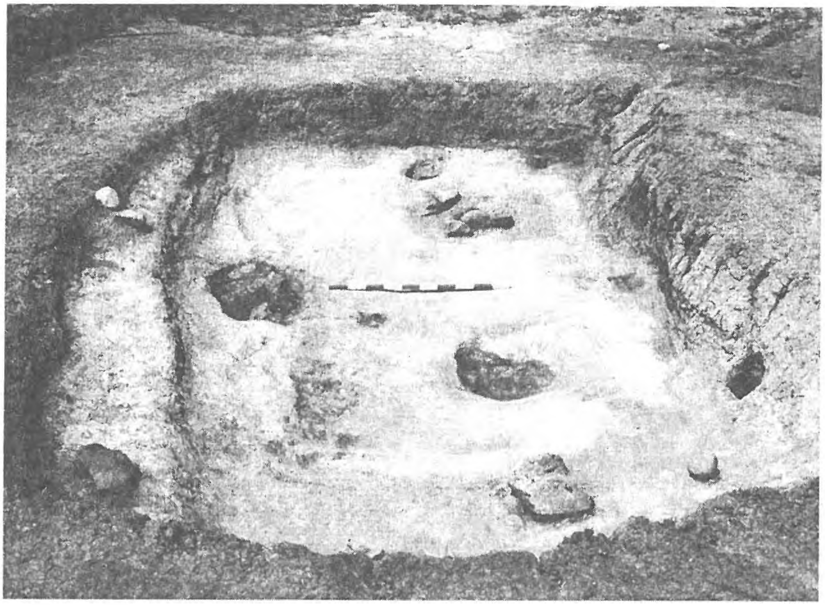

Обр. 3. Жилище 1
Fig. 3. House 1

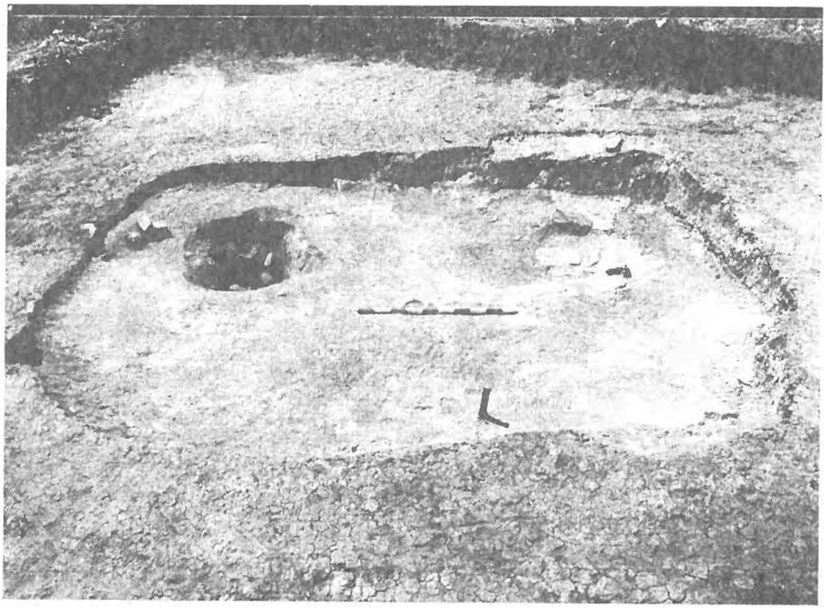

Обр. 5. Жилище 2
Fig. 5. House 2

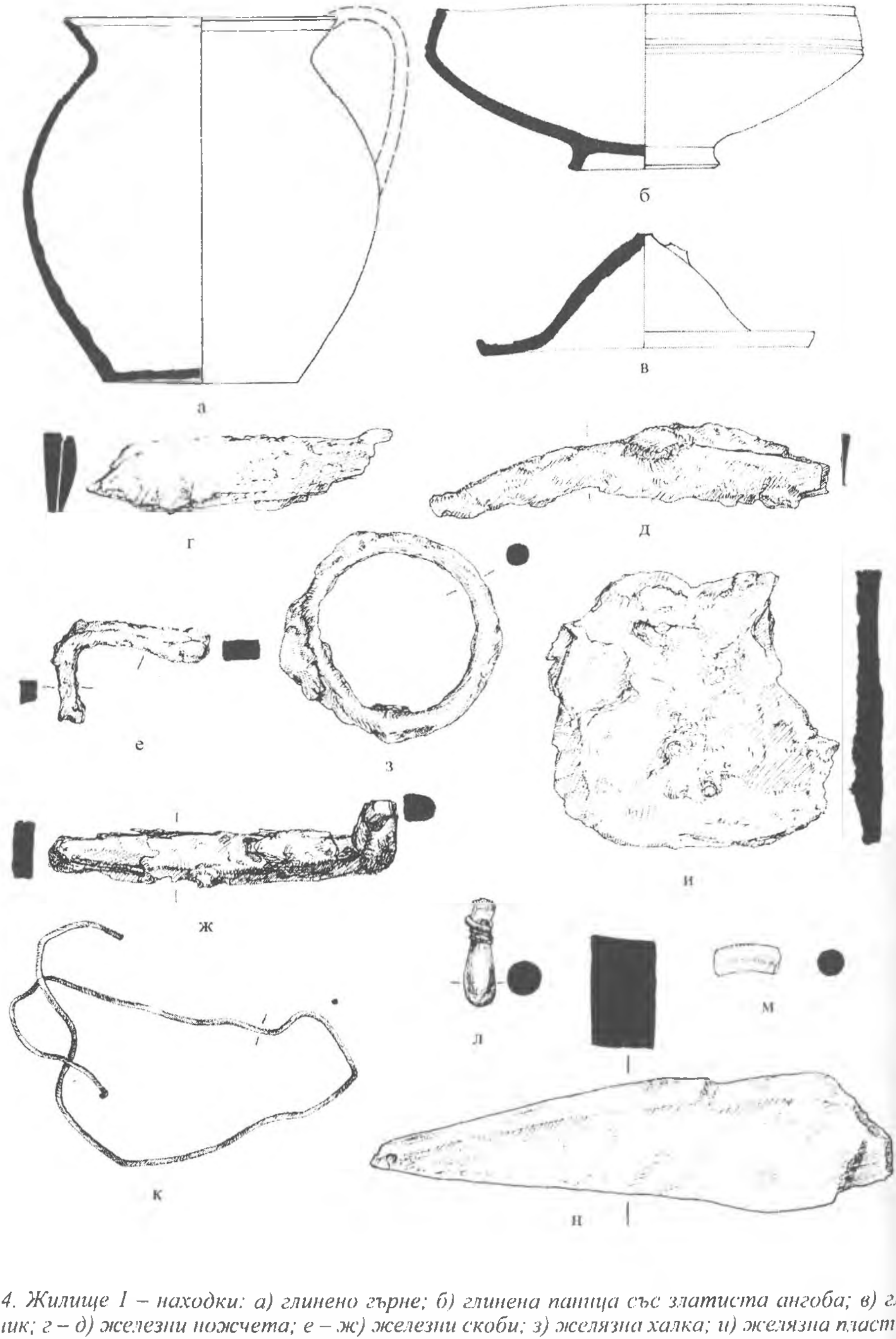

Обр. 4. Жилище I – находки: а) глинено гърне; б) глинена паница със златиста ангоба; в) глинен свещник; г – д) железни ножчета; е – ж) железни скоби; з) желязна халка; и) желязна пластинка; к) бронзова тел; л) стъклено мънисто; м) фрагмент от стъклена гривна; н) каменен брус
Fig. 4. House I – finds: a) clay jar; b) clay mica bowl; c) clay candlestick; d – e) small iron knives; f – g) iron cramps; h) iron ring; i) iron lamella; j) bronze wire; k) glass bead; l) fragment of a glass bracelet; m) whetstone

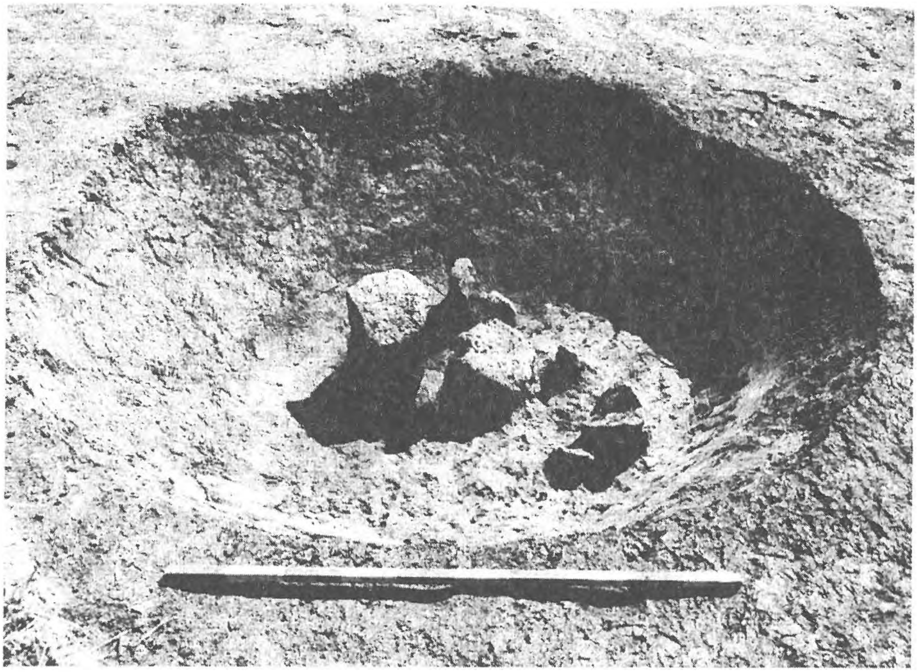

Обр. 6. Яма 3
Fig. 6. Pit 3

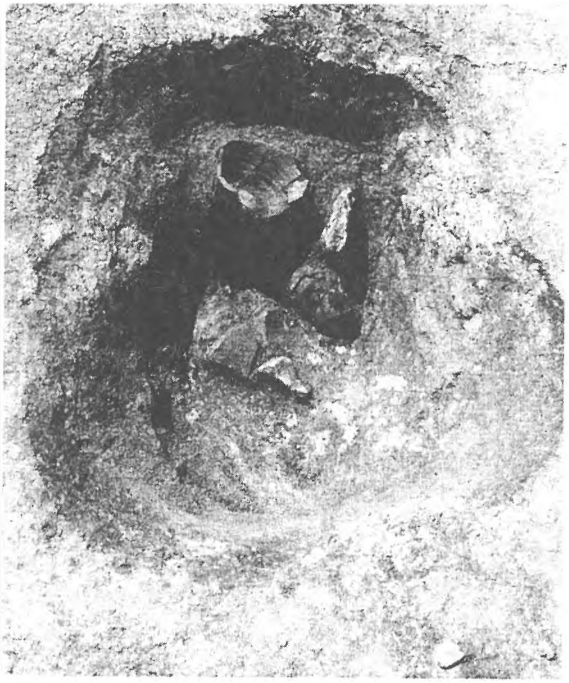

Обр. 7. Яма 4
Fig. 7. Pit 4

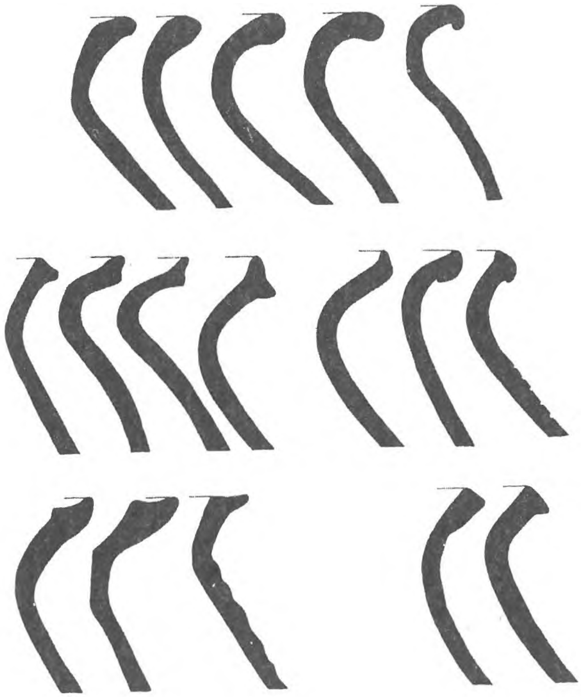

Обр. 8. Профили на гърнета от 1 тип
Fig. 8. Type 1 jars profiles

Обр. 9. Профили на гърнета от 2 тип
Fig. 9. Type 2 jars profiles

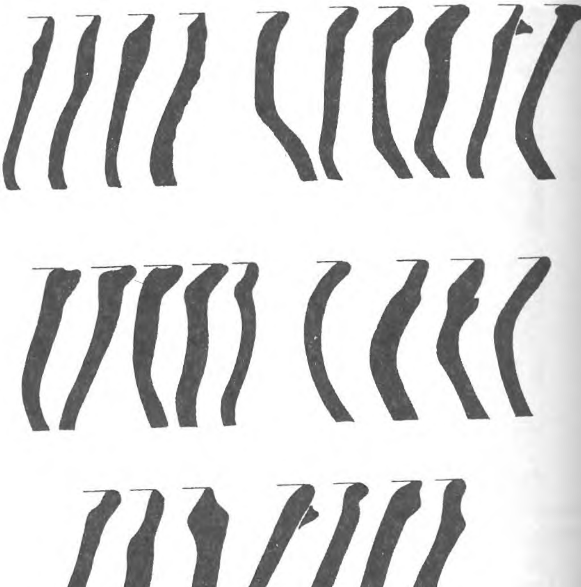

	Г-1 по ТФМ	Г-2 по ТФМ
Знаменосец	44,05	54,85
Искрица	32,87	66,77
Любимец	26,82	73,07
Дядово	25,75	74,15
Н. Градец	24,86	75,1
Гипсово	18,75	81,25
Асеновец	17,51	82,46
Караново	8,03	91,61
Гледачево	3,47	96,53
Крум	1,76	98,2
Средно	20,39	79,42

Обр. 10. Схема на съотношенията на гърнетата от 1 и 2 тип в селищата от Югоизточна България
Fig. 10. Chart of the ratio between type 1 and type 2 jars in the Southeastern Bulgarian sites

НЕКРОПОЛЪТ НА КРЕПОСТТА ЦЕПИНА ПРИ С. ДОРКОВО, ПАЗАРДЖИШКО

Недялка Гиздова

Крепостта Цепина се намира на 6 км северозападно от с. Дорково, Пазарджишка област. Разположена е на висок, с почти отвесни склонове, връх в северната част на Западните Родопи върху планинския масив Каркария (обр. 1). Изследванията показаха, че на този връх е било укрепеното ядро на града Цепина, а в подножието му се е намирало подградието с жилищните квартали. Проучванията досега са съсредоточени в крепостта, а в подградието е разкрита само една църква. Доказано е, че на това място е имало непрекъснат живот още от траките, през ранната желязна епоха, през римската и късноантичната, и през Средновековието. Това се вижда от намерените находки (Георгиева, Гиздова 1966, 41–56; Concev 1959, 285–304).[1]

Предмет на настоящата статия са гробовете, разположени в най-високата част на укрепеното градско ядро на крепостта – цитаделата, и в югозападната част на крепостта, западно от цитаделата и южно от западния преграден зид и замъка. Гробовете в цитаделата означаваме условно като Обект I, а в западната част – като Обект II. Те са разпръснати по целия терен на цитаделата и западно от нея, около щерна 1 и щерна 2, върху жилищата от V–VI в., раннохристиянската църква, южно от замъка на крепостта и западния преграден зид. Досега са разкрити 146 гроба в Обект I (обр. 2) и 27 гроба на Обект II (обр. 3) – общо 173 гроба.[2]

От проучванията се установи, че гробните съоръжения са ями с правоъгълна форма, вкопани на различни дълбочини (0,15–2 м). При някои от тях скелетите са оградени с плочести камъни (гробове № I 20, 34, 56, 58, 63, 67, 69, 96; II 5, 6, 19, 25). При други ограждането е частично с камъни при главата (гробове № I 101 и 104; II 8, 9, 13, 18), при краката (гроб № 62), от дясната или лявата страна на скелета (гробове № 74, 80, 133, 139). Около черепа на гроб № 145 са намерени тухли и камъни, а при гроб №145 при черепа и краката има дребни камъни. Главата на покойника в гроб № 126 е поставена върху плочест камък. В гробове № 103 и № 106 едната от стените на ямите е от зид на жилище от предходните епохи. Този начин на частично ограждане е установен и в други средновековни некрополи (Гатев 1985, 133–134; Чангова 1972, 133).

Погребенията са извършени по християнски обред чрез трупополагане. Ориентирани са запад – изток, според изискванията на християнската религия. Има гробове, които показват отклонения, т.нар. сезонни отклонения – северозапад-югоизток и югозапад-североизток. Както е обърнал внимание на този факт още Нидерле (Niderle 1911, 359), това е характерно за славянските некрополи, когато погребенията се извършват в определен сезон и трупът се поставя по посоката на изгряващото слънце.

---

[1] Археологическите разкопки на крепостта Цепина се извършиха в продължение на 20 години. Те бяха започнати през 1961 г. под ръководството на ст.н.с. Д. Цончев – Археологически музей, Пловдив. След неговата смърт, от 1963 до 1974 г. ръководството поеха С. Георгиева – ст.н.с. в АИМ при БАН и Недялка Гиздова – Исторически музей, Пазарджик. От 1981 г. разкопките бяха подновени под ръководството на Н. Гиздова и продължени до 1986 г.

[2] Антропологичното проучване е извършено от сътрудници на Института по морфология при БАН под ръководството на П. Боев.

От 173 гроба 109 са с ориентация запад-изток, 13 - с югозапад-североизток (гробове № I17, 81, 84, 97, 102, 106, 108, 109, 115, 116; II 23, 24, 25), 9 – със северозапад-югоизток (№ I 24, 69, 75, 90, 103, 113; II, 13, 14, 21). Само в един от гробовете погребаният е в свито положение – трупът е положен на лявата страна, глава наляво, крака свити в коленете, ръце свити в лактите към главата (гроб № 117). Подобни погребения, наречени псевдохокерни, макар и рядко, са открити и в други средновековни некрополи от X–XI в. (Гатев 1985, 128). В гроб № 72 се откри скелет на мъж, поставен в седящо положение, характерен ритуал при погребение на свещеник.

Някои индивиди са погребани в дървени ковчези или поставени на дъски, което се установи от изгнилите части на дъски под и върху скелетите (№ I, 36, 54, 58, 70, 96, 124, 135, 139, 140). В някои случаи се намериха и гвоздеи. Погребения в ковчег има и при други средновековни некрополи от XI–XIV в. (Чангова 1972, 133).

Умрелите са положени по гръб. Главата е в различни положения. При едни черепът лежи на тилната си част, при други е наклонен към лявата страна, а при трети към дясната. Понякога черепът е напълно разложен или липсва.

Различните положения на главата според Караман, Корошец и Алексова (Karaman 1940, 11; Korosec 1950, 27; Aleksova 1966, 26) се дължат на случайното положение, което се е получило при разлагането на трупа и което според нас е най-приемливото предположение.

Положението на ръцете е също различно: в едни от гробовете ръцете на мъртвеца са скръстени и поставени върху таза, корема или гърдите, като най-често дясната ръка е върху лявата. Това положение на ръцете е характерно не само за некропола на Цепина, но и за повечето средновековни некрополи от X–XIV в. (Гатев 1985, 127). Този начин на поставяне на ръцете на мъртвеца е запазен и до днес в съвременния погребален обред.

В други гробове едната ръка на мъртвеца е върху таза или корема, а другата – върху гърдите, или едната свита нагоре, а другата върху корема или гърдите (гробове № I 55, 61, 69, 124 и т.н.). Има и случаи, при които двете ръце са спуснати покрай тялото (гробове № I 30, 33, 82, 84, 140) или само едната ръка е покрай тялото, а другата върху таза или корема (гроб № I 133). Този обичай е останал от езическия обред. Като последица от езическия погребален обред е и ритуалното отрязване на ходилата (гробове № I 3, 133, 145; II 9). Такива случаи на отрязване на ходилата се срещат и при други некрополи: некропола при Севтополис (XI–XIV в.) (Чангова 1972, 134), при Ковачево (XI–XII в.) (Гатев 1985, 128). Този обичай е засвидетелстван още през ранното средновековие и е запазен до късно у славяните (Нидерле 1924, 58).

Вероятно със страха от съживяването на мъртвия е свързано и вторичното разкопаване на гробове № 118 и 132. При тях скелетите са разрушени, костите заедно с гробния инвентар са събрани и поставени в четвъртити гробни ями, едната с размер 0,40/0,50 м, оградена с плочести камъни (гроб № 118), а другата с камъни и тухли (гроб № 132). В гроб № 100 костите са събрани и поставени без ограждане. При гроб № 7 костите са събрани и черепът е обърнат върху лицевата част. Вторично разкопани гробове са открити и в средновековния некропол при с. Ковачево (Гатев

1985, 133). Този обичай е засвидетелстван и в други некрополи, както през ранното, така и през късното средновековие.

Откриха се гробове и с вторични погребения. Гроб № 36 и 37 (обр. 4), 53, 54, 75 и 76, 137 и 138. При тях до краката или главата на погребания са поставени събраните кости и гробният инвентар от по-ранен гроб. Този обичай съществува и до днес.

Има и случаи на частично застъпване на гробовете, тъй като не са били обозначавани с трайни надгробни знаци – например краката на индивида от гроб № I,75 са унищожени от гроб № 71; на обект II – краката на индивида от гроб № 13 са унищожени от гроб № 11. Такива вторични погребения и застъпвания са установени и в некрополите при с. Ковачево (Гатев 1985, 134), Севтополис (Чангова 1972, 132) и др.

От проучените 173 гроба, 68 са на деца, което показва, че детската смъртност е била голяма.

По запазените следи от тъкани върху някои накити – гривни и наушници – се доказва, че мъртвите са погребвани облечени (гробове № I 20, 21, 22, 23, 28, 58, 81, 83, 87, 113, 125 и 140), погребвани са и с накити така, както са ги носели приживе. Най-богати са гробовете на момичетата (№ I 21, 23, 113 и др.), на млади жени (гробове I 58, 83, 102, 103 и други) и на децата (№ I 22, 25, 55, 87 и др.) (обр. 5). Мъжките` гробове са почти без находки.

Накити се намериха в 71 гроба. Те са твърде скромни по вид и направа: обеци и наушници, украсяващи главата, и огърлици, гривни, пръстени и копчета, украсяващи тялото. Най-често срещаните накити са обеците, наушниците и гривните.

В гробовете бяха намерени 88 обеци и наушници и 8 извън тях. В някои от гробовете бяха по една отляво или отдясно на черепа по стар славянски обичай. Както се знае според този обичай се носи само една обеца на едното ухо, било то на мъж, жена или дете (Нидерле 1924, 243; Георгиева, Пешева 1955, 54; Митова-Джонова 1958, 40, 42; Чангова 1972, 112–113). Чисто женски накит, разпространен сред славянството през IX–XIV в., са наушниците. Различават се от обеците по своите размери и масивност. Като по-големи и по-масивни те са се носели прикрепени към косата на панделка или на забрадките. Има случаи, когато и обеците са се носили като наушници.

Най-често срещаните обеци и наушници са отворените халки с различна големина, изработени от обла медна или бронзова тел с различна дебелина, понякога слабо позлатени, със или без украса (обр. 6). Някои от тях са украсени с нанизани на халката по едно или две метални кухи сферични или биконични тела, съставени от две половинки, запоени в основата, със или без украса. От двете им страни върху халката има намотани тънки телчета за придържане на телата. Повечето от тези сфери са разрушени и само останалите по халките намотки напомнят за тяхното съществуване (обр. 7).

Намерените в гроб № 83 и в насипа две медни обеци са с нанизани на халката медни кухи сфери от две полусфери, споени в основите и украсени с тънки релефни халкички, залепени на гъсто върху сферата. От двете им страни, върху отворените халки на обеците има намотки от тънка обла тел, прехвърлена през сферата (обр. 8 $_{1,2}$).

В насипа се намери сребърен наушник, слабо позлатен, във вид на отворена халка от обла тел с нанизано кухо биконично тяло от два конуса, споени в основи, украсено с шипчета с пирамидална форма. От двете страни на тялото върху халката има по две намотки от тънки обли телчета (обр. 9). Това е единична находка от разрушен гроб. Подобна наушница е открита при с. Драгижево, Великотърновско (Филов 1913, 335; История на българското изобразително изкуство 1976, 300, обр. 336).

Обеци и наушници са откривани и в други средновековни некрополи: при с. Костандово и Велинград, Пазарджишко (Чангова-Шопова 1969, обр. 21, 204, 32); махала Въргов дол до Мадан, м. Църквата до с. Слащен, Гоцеделчевско (Георгиева 133, обр. 42; 137, обр. 9; 139, обр. 10; 158, обр. 2; 164, обр. 2), в Кърджали (Манова 1965, обр. 24$_{[illegible]}$) и други. Този тип накити са най-често срещани не само в Родопите, но и в цялата страна (Георгиева, Пешева 1955, 541–542, обр. 39; Миков 1934, 150, обр. 135; Мутафчиев 1915, 94, обр. 70$_{[illegible]}$; Станчев, Начева 1960, 83, 85, обр. 8, 89, обр. 9, 90, обр. 10, 92, обр. 11; Чангова 1972, 112, обр. 92; Гатев 1985, 130, фиг. 10, табл. 8), в Русия (Кузнецов 1969, рис. 29; Седов 1972, рис. 18$_{1-2}$), Югославия (Korosec 1950, fig. 1–11$_{7}$; Aleksova 1960, tab. 14$_{97, 99, 101, 103, 106, 107}$, 23$_{1-9}$), Чехия и Словакия (Tocik 1968, tab. 5–55, 30$_{10}$q 31$_{13}$), Полша (Rajewscki 1937–1939, tab. 1$_{10}$), Румъния (Rusu 1962, fig. 2$_{11, 12, 28}$), Унгария (Mesterhasy 1970, fig. 1$_{1, 4, 5, 8, 11}$, 2$_{8, 11, 17, 18}$, 3$_{4}$, 4$_{[illegible]}$) и другаде.

В насипа на некропола бе открита една обеца, представител на друг тип. Тя е с отворена халка с обла тънка медна тел, украсена с ажурна плетеница от тънка тел върху халката – диам. 0,025 м, деб. на телта 0,0015 м (обр. 10). Аналогични обеци са открити в средновековния некропол до Луковит (Станчев, Кочева 1960, обр. 8$_{6}$, 9$_{26-27}$, 11$_{95-96}$) и при с. Беден (Георгиева 1965, 133).

Има още един тип обеци и наушници. Те са изработени от обла бронзова или медна тел и представляват отворени халки с нанизано стъклено или костено мънисто (обр. 11). Намерени са 11 броя в гробове I 22, 23, 25 – 2 бр., 35, 102, 113 – 3 бр., 132 и 2 броя в насипа от разрушени гробове. Ако ги разгледаме детайлно ще констатираме следното: три от тях са с по едно нанизано на халката мънисто, украсено с инкрустирана ивица от стъклена паста. На двете мънистото е черно от непрозрачно стъкло, украсено с вълниста ивица от жълта стъклена паста. Третото е костено с кафяв цвят, украсено със зигзаговидна линия с жълта паста. От двете страни на отворите на тялото му има по един релефен жълт пръстен. Диам. на халката 0,02 м, деб. на телта 0,001 м, диам. на мънистото 0,01/0,007 м, дълго 0,011 м. Аналогични са на обеци от некропола при с. Ковачево (Гатев 1985, фиг. 10, табл. 8$_{[illegible]}$).

Останалите обеци са с мъниста от прозрачно или непрозрачно стъкло, със сферична или цилиндрична форма. Едни от мънистата са с бял цвят (гробове I 22, 24, 102), други са със син цвят (гробове I 23, 25, 86).

Подобни обеци с мъниста са открити в некрополите при с. Ковачево (Гатев 1985, фиг. 10$_{[illegible]}$), с. Костандово (Чангова, Шопова 1969, обр. 21), в с. Нановица, Хасковско (Въжарова 1976, обр. 11), с. Мадара (Миков 1934, обр. 13$_{48}$), в Югославия (Aleksova 1966, tab. 13$_{[illegible]}$), в Чехия (Tocik 1968, tab. 55$_{[illegible]}$), датирани от X–XIV в.

В насипа се откри една медна позлатена обеца, отворена халка с диам. 0,02 м, деб. на телта 0,0015 м, със заострени краища, от двете страни върху халката с по седем намотки от тънка позлатена филигранна жичка. В гробове 28 и 86 се намериха по една желязна обеца, отворени халки от обла тел.

В гроб 81 (на жена) се откри интересен предмет, паралели на които не са известни досега. Това е бронзова кръгла пластинка, леко корубеста с дупчици с тънки халкички по краищата, с диам. 0,09 м и деб. 0,001м. Тя е разположена на четири фрагмента, на два от които са запазени по една дупчица без халкичката (обр. 12). Мястото, където беше открита – при теменната кост на черепа, и видът на пластинката подсказват, че тя е била използвана в украсата на главата на погребаната жена, вероятно за подложка на дъно на малка овална шапка, аналогична на шапката на деспотица Доя от стенописите на църквата в Земен и на Десислава от Боянската църква (Нешева 1976, 34).

В девет от гробовете са намерени стъклени мъниста от огърлици върху шийните прешлени. В гроб 20 на гърдите на погребаната имаше стъклено мънисто със син цвят, вероятно използвано за амулет. Мънистата произлизат от гробове на момиченца, девойки или млади жени. Стъклените мъниста на огърлиците са с различни форми: обли, сферични, ръбести, цилиндрични, продълговати, с биконични, ромбовидни, триръбести, четириръбести, с различна големина и цветове - черни, жълти, сиви, червени, зелени, розови, бели, сини, кафяви, от прозрачно или непрозрачно стъкло. Преобладават дребните черни мъниста във вид на халкички и с цилиндрична форма от прозрачно стъкло (гробове I 22, 70, 113) (обр. 13). В по-малки количества са жълтите и сиви сферични дребни мъниста от непрозрачно стъкло. Някои от тези мъниста са сляти на спирала (гроб 25). По-богати и с по-голямо разнообразие мъниста се намериха в гробове 21, 23, 25 и 112. Откриха се и счупени мъниста.

Описаните мъниста в Цепинския некропол са аналогични на откриваните в различни родопски некрополи (Чангова, Шопова 1969, обр. 35; Георгиева 1965, обр. 5; Манова 1969, обр. 8; Възжарова 1968, обр. 2, 8), както и на други места у нас (Гатев 1958, фиг. 4, 5, 6, 7, 8, 9; Буюклиев, Влашка 1973, обр. 10; Георгиева, Пешева 1955, обр. 42; Станчев, Начева 1960, обр. 11_{128}, 12_{112}), на територията на Русия (Львова 1959, рис. 6_{10}; Арциховский 1930, 111,137), Румъния (Comca 1967, fig. 176_{1-2}, $177_{4а-5а-в}$), Югославия (Aleksova 1966, 57), Чехия и Словакия (Tocik 1968, tab. 7_{12-28}, 56_{1}), Гърция (Davidson 1952, tab. 121, 122, № 2454, 2472–2473).

Намериха се и 55 гривни, по-голяма част от които са медни или бронзови, понякога със слаба позлата. Изключение правят четири железни гривни и една посребрена. Гривните са поставяни по една или по две на едната или на двете ръце.

В най-голямо количество са гривните от четворно увита медна или бронзова обла тел, понякога позлатени, с отворени и разширени, завършващи във вид на петлици, краища – 37 броя в 24 гроба. (обр. 14). Само една от тях е изработена от двойно вита обла медна посребрена тел, с разширен и завършващ с петлик край (счупена на две парчета, а другият ѝ край липсва, гроб 87). В седемнадесет гроба върху скелетите имаше по една гривна на ръка и в шест гроба – по две.

Такива метални гривни се срещат почти във всички средновековни некрополи у нас, най-много през Второто българско царство (Георгиева, Пешева 1955, обр. 35; Станчев, Чангова, Петров 1961, обр. 5_{2}; Мутафчиев 1915, обр. 69_{2-4}; Кацаров 1912, обр. $240_{а-б}$; Иванов 1910, обр. 95; Мавродинов 1955, 14, обр. 3; Георгиева 1965, обр. 45, 204; Чангова 1972, обр. 87_{1}; Буюклиев, Влашка 1973, обр. 10; Гатев 1985, обр. 9). Те са широко разпространени у всички славянски народи (Niderle 1931, 206–207), особено в Русия (Рыбаков 1948, обр. 87). Намират се още в Коринт (Davidson 1952, tab. 112), където са датирани в XII в. и другаде.

Широката територия на разпространение на тези еднакви накити говори за установени тесни връзки, доказва трайна общност в славянската култура. От нашия некропол, както и от други подобни некрополи се вижда, че тези накити са били трайни и предпочитани от средновековната българка (Георгиева, Пешева 1955, 540).

Друг вид метални гривни са плоските масивни, във вид на отворена халка, изработени от бронзов или меден лист, понякога с позлата, с различна дебелина, с правоъгълно, полукръгло или обло сечение. Понякога са с изтънени и заоблени краища или имитират змийски глави. В 15 гроба се намериха 19 гривни и няколко части от гривни в насипа. Някои са украсени с врязани с острие линии и вдлъбнати точки или линии, очертани с резец, които образуват разнообразни геометрични фигури (обр. $15_{1, 2, 3, 4}$). Понякога в тези фигури са нанесени с поансон вдлъбнати точки – по една, две и повече. За по-голяма пластичност, на някои от тях на двете външни страни, са изрязани правоъгълни или триъгълни полета. Една от тях е от гроб 62. Запазена е наполовина. Изработена е от медна позлатена пластинка с правоъгълно напречно сечение, с изтънен и заоблен край (другият липсва). Външната ѝ страна е украсена с пунктирано врязани напречни и надлъжни успоредни прави и вълнисти линии, с вдлъбнати с поансон точки, инкрустирани със стъкло (обр. 16). Има и част от друга подобна гривна, която се намери в насипа. Тя също е изработена от медна позлатена пластинка с правоъгълно сечение. Единият край е леко разширен и слабо закръглен. Другият е счупен. Запазената дължина е 0,04 м с напр. сечение 0,01/0,004 м. На лицевата страна е украсена с врязани с резец линии във форма на правоъгълник или ромб, по средата с вдълбани с поансон точки. На места са запазени останките от инкрустирано стъкло. Аналогични на нашите гривни са намерени в некропола край Ловеч (Георгиева, Пешева 1955, обр. 29).

Цели плоски масивни гривни със и без украса се откриха в гробове I 20, 21,58, 62, 81, 96, 113, 125 и II 1, 27. Те са с различни дебелини. Някои от тях са украсени с врязани линии с острие и по дебелината на гривната.

Откриха се още 5 метални гривни – отворени халки, изработени от потънка бронзова или медна пластинка с полукръгло сечение, с изтънени и заоблени краища, без украса – в гробове 83, 124 и 132. Подобни гривни без украса са открити в некропола на средновековното селище върху развалините на тракийския град Севтополис (Чангова 1972, обр. 87_{10}, 89_{1-2})

Метални масивни гривни с отворени краища, наподобяващи змийски глави, се откриха в два гроба (I 20, II 3) и една в насипа. Те се явяват като наследство от античната традиция у славяните (Георгиева, Пешева 1955, 537). Подобни гривни са откривани и в други средновековни селища и некрополи у нас (Георгиева, Пешева 1955, обр. 33, 35_{1-3}, обр. 91_{2}; Гатев 1958, обр. $62_{4,6}$). Металните масивни гривни се откриваха в гробовете заедно с витите гривни. Те са широко разпространени у нас в средновековните некрополи още от X до XIV в. и по-късно (Гатев 1958, 143). Накрая трябва да прибавим, че петте железни гривни са от гробове I 11 и II 58 и две са от насипа. Само едната е запазена изцяло. Тя е изработена от четириръба желязна пръчка, отворена със завити навън краища във вид на кръгчета. Диам. 0,057–0,042 м, напр. сеч. 0,004–0,007 м (обр. 17). Подобна е на гривни, открити в некропола в Ловеч (Георгиева, Пешева 1955, обр. 32_{1}), средновековното селище над тракийския град Севтополис (Чангова 1972, обр. 83_{9}), средновековното селище и некропол край с. Ковачево, Пазарджишко (Гатев, 1958, 144), и с. Любеново, Хасковско (Аладжов 1969, обр. 6_{4}). Другата е фрагмент от гривна, изработена от обла желязна тел, единият край украсен с нанизана бронзова халкичка, другият отчупен. Диам. 0,07 м, деб. на телта 0,004 м. От останалите две, едната е част, с полукръгло сечение, липсващи краища. Другата е с четвъртито сечение, също с липсващи краища. Петата е във вид на отворена халка с диам. 0,03 м, деб. 0,002 м.

Стъклена гривна в гробовете е открита само една (II 17) с диам. 0,048 м и кръгло напречно сечение 0,006 м, черен цвят. Намерени бяха няколко фрагмента в пръстта на разрушени гробове. Стъклените гривни са с кръгло или правоъгълно сечение. Изработени са от черно непрозрачно стъкло с инкрустирани по дължина или спираловидно червени ивици. Има и парчета от червено непрозрачно стъкло. Аналогични са на стъклени гривни, открити в други средновековни обекти у нас от XI–XIV в. (Нешева 1979, обр. 8).

В шест от гробовете се откриха пръстени, по един или по два на лявата или на дясната ръка, на средния или на малкия пръст. Пръстените са медни, плоски или обли. В някои случаи халката се разширява във вид на плочка, а на други е обикновена. Такива са в гроб 58 (две на средния пръст на дясната ръка на умрелия, без украса), гроб 103 (два пръстена по един на малкия и на средния пръст, като на единия халката е слабо разширена отгоре, без украса) и по един пръстен в гробове 37, 106, 132. Пръстени с обикновени отворени халки от обла тел са откривани през тракийската, античната и средновековната епохи у нас (Аладжов 1973,155).

В гроб 27 на лявата ръка на умрелия се намериха два пръстена. Първият е отворена халка от обла медна тел, единият край на която е заоблен, имитира змийска глава, с пет напречни успоредни нареза на лицевата страна. Вторият е медна затворена халка, разширяваща се отгоре във вид на шестоъгълна плочка, украсена по края с врязани линии, а в средата по дължина с гравирано клонче. От двете страни на плочката има пет напречни успоредни нареза върху халката (обр. 18).

Украсяването на пръстените чрез разширяване на горната част на халката във вид на плочка с различна форма, покрита с геометрични фигури, се е практикувало от славянските народи (Niederle 1931, fig. 1, 4,15, 16, 17, 19).

Само в един гроб (I 136) са намерени едно кухо бронзово копче, запазена е едната половина на сферата с халката за пришиване към дрехата и халка (II 22). Подобни копчета са откривани през цялото средновековие (Нешева 1979, 52). Намирането само на две копчета ни дава основание на предполагаме, че през ранното средновековие такива копчета не са били употребявани масово (Гатев 1985, 148).

Трябва да кажем, че се намериха още накити извън гробовете, споменати досега. Това са: две медни гривни, едната от четворно увита обла медна тел с краища във вид на петлици, другата от обла бронзова тел с удебелени краища, украсена с врязани линии във вид на ромбове (диам. 0,07 м, деб. на телта 0,004 м, обр. 19), един фрагмент от сърмена лента на три парчета, широка 0,004 м, изтъкана от сърма в син цвят с геометричен мотив върху памучна кафява основа (обр. 20). С такива сърмени ивици са били украсявани най-често дрехите на по-заможните жени и мъже у нас, особено през XIII–XIV в. Останки от сърмовезани ивици са открити в гробове от некропола на Негованци (Джонова 1958, обр. 3) и Преслав (Нешева 1979, 82, обр. 10).

Откри се и една гема от пръстен, изработена от полупрозрачно керемиденочервен карнеол с елипсовидна плоска форма от двете страни. На лицевата ѝ страна е изобразен Хермес, гол, надясно, превит, с кадуцей в едната ръка. На главата петасос.

Нека подчертаем още веднъж, че описаните накити от некропола на крепостта Цепина – гривни, пръстени, обеци, наушници, огърлици, се свързват с подобни украшения, срещани най-често у нас и при другите славянски народи през XI–XIV в.

Данните, добити от разкопките на некропола на крепостта Цепина ни дават основание да го отнесем към XI–XII в. Доказателство за това са: някои от гробовете са открити върху разрушените зидове на раннохристиянската базилика (гробове 3, 46–49, 54, 55) (обр. 21), върху тухлената ѝ подова настилка и под нея, на наоса – 26 гроба (I 4, 41, 45, 126–146), в притвора ѝ четири гроба (51–53, 60), както и върху разрушените зидове на жилищата от ранновизантийския период (гробове 84, 123 и други). Църквата е била построена през V–VI в., като трикорабна базилика, функционирала и през Първото българско царство (VII–XI в.), когато тя е преустроена в еднокорабна и е съществувала до завладяването на тези земи от Византия в началото на XI в., когато това място е било превърнато в гробище.

Една част от гробовете са унищожени от по-късното строителство през XII–XIV в. Откриването на отделни човешки кости и накити в пръстта около гробовете потвърждава това. При строежа на подпорния зид на щерна № 1 са разрушени частично гробове 92, 95, 98, 144, 146. При строеж на подпорен зид при замъка в югозападната част на крепостта са били унищожени части от скелетите на гробове 26 и 27.

Некрополът е престанал да съществува към края на XII в. или в началото на XIII в., когато е била издигната крепостта и когато във вътрешното самостоятелно крепостно ядро (цитаделата) са били изградени двете водохранилища и замъкът в югозападната част на крепостта. Тогава са били засегнати и унищожени от новите строежи гробовете на некропола. Приведените паралели с накитите и погребалните обреди също ни насочват към тази датировка и потвърждават българския произход на населението, обитавало крепостта през това време и късното средновековие. Периодът до XIV в. е най-интензивен в живота на крепостта, когато Цепина е била седалище на деспот Алексий Слав (Papadopoulos 1933, 4–6).

Аладжов 1969: Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. – Известия на българските музеи, I, 1969, 143–144.

Аладжов 1973: Д. Аладжов. Материална култура на Югоизточна България през IX–XI в. – В: Славяните и средиземноморския свят VI–XI в. София, 1973.

Арциховский 1930: А.В. Арциховский. Курганы Вятичей, Москва, 1930, 111, 137.

Буюклиев, Влашка 1973: Хр. Буюклиев, Ст. Влашка. Средновековни некрополи при Старозагорските бани. – Музеи и паметници на културата, 1973, 15.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополи от VI–XI в. на територията на България. София, 1976.

Въжарова,Чачева 1968: Ж. Въжарова, В. Чачева. Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг – Археология, 1968, 2, 27–35.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековното селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг (Разкопки и проучвания, XII), София, 1985.

Георгиева, Пешева 1955: С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край Ловеч. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 511–558.

Георгиева 1965: С. Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. – Родопски сборник, 1, 1965, 129–168.

Георгиева, Гиздова 1966: С. Георгиева, Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина (Археологически проучвания 1961-1964). – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, 41–56.

Иванов 1910: Й. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско. – Известия на българското археологическо дружество, I, 1910, 197.

История на българското изобразително изкуство 1976: История на българското изобразително изкуство, I. София, 1976.

Кацаров 1912: Г. Кацаров. Разкопки в Св. Кирилово. – Известия на българското археологическо дружество, III, св. 2, 1912, 314–331.

Кузнецов 1969: В. Кузнецов. Разкопки Нижне-Архызкого городища. – Краткие сообщения института археологии - Москва, вып. 120, 1969, 77.

Львова 1959: З.А. Львова. Стеклянные браслеты и бусы из Саркела-Белой Вежи. – Материалы исследований археологии СССР, № 75. Труды Волго-Донской археологической экспедиции, 1959, 307–329.

Мавродинов 1955: Н. Мавродинов. Връзките между руското и българското изкуство, София, 1955.

Манова 1965: Е. Манова. Църквата в Кърджали. – Родопски сборник, 1, 1965, 169–218.

Манова 1969: Е. Манова. Средновековен некропол край Златоград. – Родопски сборник, 2, 1969, 218.

Миков 1934: В. Миков. Гробни находки. – Сборник Мадара, I, София, 1934, 147–158.

Митова-Джонова 1958: Д. Митова-Джонова. Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. – Известия на Етнографския институт и музей, 3, София, 1958, 39-64.

Мутафчиев 1915: П. Мутафчиев. Кръстовидната църква в с.Клисе-Кьой. – Известия на Българското археологическо дружество, V, 1915, 85–111.

Нешева 1976: В. Нешева. Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, 2, 23–39.

Нидерле 1924: Л. Нидерле. Бит и култура древних славян. Прага, 1924.

Рыбаков 1948: Б. А. Рыбаков. Ремесло. История культуры древней Руси. Материальная культура, Москва-Ленинград, 1948.

Седов 1972: В. Седов. Раскопки курганов в Верхнем Поднепровье. – Краткие сообщения института археологии-Москва, 129, 1972.

Сергеева 1972: З. М. Сергеева. Раскопки курганов в Тольчинском районе. – Краткие сообщения института археологии – Москва, 129, 1972.

Станчев, Начева 1960: С. Станчев, Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. – Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 71–89.

Станчев, Чангова, Петров 1961: С. Станчев, Й. Чангова и Х. Петров. Некрополът в м. Кайлъка при Плевен. – Археология, 1961, 1 , 32–41.

Филов 1913: Б. Филов. Новооткрити старини. – Известия на Археологическото дружество, 3, 1913, 328–338.

Чангова, Шопова 1969: Й. Чангова, А. Шопова. Археологически разкопки във Велинградския район. – Родопски сборник, 2, 1969, 205–213.

Чангова 1972: Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. София, 1972.

Aleksova 1966: B. Aleksova. Prosek-Demir Kapija. Skopie-Beograd, 1966.

Comça 1967: E. Comca. Pododsbele de sticla. – Dinogetia, I, Bucuresti, 1967.

Končev 1959: D. Končev. La fortresse Tzepaena-Cepina. – Byzantinoslavica, XX–2, 1959, 285–304.

Davidson 1952: G. R. Davidson. Corinth, XII (The mirror objects). New Jersey, 1952.

Karaman 1940: L. Karaman. Iskopine drustva "Bihaca u Mravincima I starohrvatska grobija". Rad Jugoslavensko Akademije znanosti i umetnosti, 268, Zagreb, 1940, 11.

Korošek 1950: L. Korosek. Staroslovansko grobisce na Ptujskem gradu. Liubliana, 1950.

Mesterhasy 1970: K. Mesterhasy. Beitrag sur Familienstruktur des ungarischen gemoinon Volkes der Landnahmeseit. – Acta Arhaeologica, 22, 1970.

Niderle 1911: L. Niderle. Zivot staryh slovan. Praha, 1911, 359.

Papadopoulos 1933: J. Papadopoulos. Un acte official du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Speleotissa pres de Melenicon. – Списание на БАН, 45, 1933, 4–6.

Rajewski 1937-1939: Z. Rajewski. Wielkopolakie cmentarzyska rzedowe okresu wesesnosredniowiecznego. – Pregled Archeologiczny, 6, Poznan, 1937–1939.

Rusu 1962: M. Rusu. The prefeudal cemetery of Noslac (VI–VII centuries). – Dacia, 6, 1962.

Tocik 1968: A. Tocik. Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. – Arhaeologia Slovaca, 3, Bratislava, 1968.

Каталог на гробовете с находки[1]

ОБЕКТ I Гробове в цитаделата на крепостта Цепина

№	Обект, квадрат, Дълб. в метри	Ориентация	Положение на скелета, глава, ръце, крака	Състояние, Дължина в м.	Находки	Инв. №
1	2	3	4	5	6	7
1	I, 5,0,15	з-и	Жена по гръб, глава нагоре, ръце скръстени на гърдите	Добре запазен, 1,50	Гривна, отворена халка от четворно увита обла медна тел, краищата завършват с петлици. Диам. д, д5 м, деб. 0,006 м, на лявата ръка	541
2	I,6,0,25	з-и	Жена по гръб, ръце скръстени на гърдите	Запазена горната половина 0,40	Медна обеца, отворена халка от обла тел. Диам. 0,02 м, деб.0,001 м	
3	I,6,0,45 Върху северния зид на църквата от V-VI в. (обр.22)	з-и	Жена по гръб, глава на ляво, ръце скръстени на гърдите	Липсват костите на ходилата 1,30	Наушница, медна, отворена халка от обла тел. Диам. 0,04, деб.0,002	540
5	I,6,0,20	з-и	Дете по гръб, глава нагоре, ръце скръстени в коремната област	Добре запазен, 1,10	Наушница, медна отворена халка от обла тел. Диам.0,05, деб. 0,003 м	553
11	I,2, 0,65	з-и	Жена положена по гръб, глава нагоре, ръце скръстени на гърдите, краката опънати	Добре запазен, 1,70	Части от гривна, желязна, масивна, отворена халка с полукръгло сечение. Дълж. на запазената част 0,095 м, напр.сеч. 0,002/0,005	565
20	I,2, 0,50	з-и	Жена положена по гръб, глава на север, ръце скръстени на гърдите	Запазен,1,75 , ограден с плочести намъни	1. Гривна медна, позлатена, масивна, отворена халка, правоъгълно сечение, краищата завършват със стилизирана змийска главичка. Лицевата страна украсена на пет места с по три напречни успоредни, врязани прави линии. Диам. 0,065 м, напр. сеч. 0,005/0,008 м, на лявата ръка; следи от тъканта на дрехата 2.Стъклено мънисто, обло, със син цвят. Диам 0,005 , на гърдите.	610

---

[1] В каталога са включени само гробовете с находки, при запазена номерация според полевата археологическа документация

[illegible]	[illegible]	з-и	Дете, момиче, положено по гръб, глава нагоре, ръце скръстени на гърдите	Краката липсват 0,60м. (обр.5)	1. Гривни медни – 2 бр., отворени халки, с краища във вид на петлици, от четворно увит обьл тел. Диам. 0,063, деб. 0,006 и 0,007 м , на дясната ръка. 2. Гривна бронзова, позлатена, отворена халка, с правоъгълно сечение, краищата заоблени, украсени с врязани линии и точки. Диам. 0,06 м, напр. сеч. 0,012/004 м, на лявата ръка. Върху гривната са запазени следи от тъканта на дрехата. 3. Наушници медни, 2 бр., отворена халка от обьл тел. Диам. 0,05м., деб. 0,004м., на халките по две кухи сферични топчета (сега разрушени), поставени между спирално увити телчета. От двете страни на черепа. 4. Огърлица от стъклени мъниста, няколко вида: дребни от черно стъкло с кръгла форма, по-едри кръгли ог жълто и бяло стъкло, две продълговати с биконична форма, прозрачни, две по-големи стъклени със сферична форма, оранжеви, две по-малки сферични оранжеви, едно синьо стъклено във вид на халка, едно ситно кръгло стъклено с червен цвят, две стъклени със спираловидна фопма, зелени, две по-големи с цилиндрична форма от було непрозрачно стъкло и едно обло прозрачно. При шийните прешлени и гръдния кош.	58 611 573 578
22	С,5, 0,40	з-и	Дете, положено по гръб, главата на север, ръце скръстени в коремната област	Запазен 0,65 м	1. Обеца медна със слаба позлата, отворена халка от обьл тел. Диам. 0,022 м, с нанизано мънисто от бяла стъклена паста (разложено), по нея следи от тъкан. От дясно на черепа. 2.Огърлица от ситни мъниста с кръгла форма от черно и жълто непрозрачно стъкло. При шийните прешлени.	576 579
23	I, между 4-5, 0,40	з-и	Момиче, положено по гръб, главата на север, ръцете скръстени в коремната област	Запазен 1,35	Наушница медна отворена халка от обьл тел. Диам. 0,045 м, деб. на тела 0,003м, спирално увити телчета по халката. От дясно на черепа. 2. Наушница медна, отворена халка от обьл тел. Диам. 0,035 м, деб. на тела 0,003 м, с нанизано на халката мънисто с неправилна цилиндрична форма, от синьо.зелено непрозрачно стъкло. диам. 0,005, дълж. 0,005 м. Върху халката на две места намотки от гънка филигранна жичка, от ляво под черепа (обр.7/19). 3. Обеца бронзова отворена четириъгълна халка със заострени краища, диам. 0,01, напр. сеч. 0,001/0,002, деформирана. До черепа. 4. Огърлица от стъклени мъниста с различна форма: цилиндрични, сферични, биконични; малки и големи; червени, черни, жълти, зелени, бели, непрозрачни, сини и оранжеви- прозрачни. На гърдите и шиините прешлени. 5. Гривни медни – 2 бр. от четворно увит обьл тел, краищата завършват с петлици. Диам. 0,055 м, деб. 0,005 м и 0,006 м. Върху тях следи от тъкан. На двете ръце.	613 614 594 578 571

24	I, 21, 0,70	Сз-юи	Дете по гръб, глава на север, ръце скръстени ня гърдите	Запазен 0,70	Обеци медни – 2 бр., отворени халки от объл тел. Едната с диам.0,03 м, деб. 0,001 м на халката нанизано бяло стъклено мънисто, диам. 0,007, другата с диам. 0,025, деб. на тела 0,001 м. От двете страни на черепа.	591 592
25	I, 6 , 1,00	з-и	Дете, положено по гръб, главата та горе, ръце скръстени на гърдите	Запазен, 1,00	1. Обеци медни – 2 бр. отворени халки от объл тел с диам. 0,02 и 0,025 м, деб. на тела 0,015 м. На по-малката нанизано на халната сферично мънисто с диам. 0,005 м от черно непрозрачно стъкло, украсено със спираловидна ивица от жълта стъклена паста. На другата нанизано на халката стъклено цилиндрично мънисто със синьо-зелен цвят, халката счупена на две части. 2. Огърлица от стъклени мъниста с различни цветове, форми и големини: ситни кръгли от черно , бяло, жълто и червено непрозрачно стъкло. Други са с цилиндрична и биконична форма от черно или от светлосиньо непрозрачно стъкло. Някои от жълтите са слепени по две, три и четири заедно. Върху черепа, шийните прешлени и гърдите.	582_2 582_1
27	I, 2-4, 0,40	з-и	Положен по гръб, глава нагоре, ръце скръстени висово върху гърдите	Костите обрушени 1,00	Медни пръстени – 2 броя. Единият във вид на отворена халка от объл тел с диам. 0,021 м, деб. 0,001 м., имитиращ змия, чиято глава е изразена с пет напречни успоредни нареза. Другата – плоска халка с шестоъгълна плочка, върху която е гравирано клонче и врязани от двете страни линии. Размери на плочката 0,015/0,012 м, на халката диам. 0,02м, шир. 0,004 м. На лявата ръка – средният безимен пръст.	588 612
28	I, 2, 0,80	-	Дете	Запазени само няколко ребра и гръдните прешлени.	1. Обеци, медни – 4 броя във вид на отворени халки, диам. 0,04; 0,023; 0,02; 0,02; деб. 0,001-0,0015 м, със следи от тъкан по тях. При черепа. 2. Обеца желязна – отворена халка, липсва кръжилото. Диам. 0,02м, деб. 0,0015 м. При черепа.	615 589 590 593 603
29	I, 14a, 0,70 На подовата Настилка на Наоса на църквата	-	Дете	Силно разрушен, черепа фрагментиран	Бронзова обеца отворена халка от объл тел. Диам. 0,025 м, деб на тела 0,001 м. При черепа	589

30	I,3, 0,50	з-и	Дете, положено по гръб, главата нагоре, със спуснати покрай тялото ръце	Костите натрошени, 0,75	Наушници медни – 2 бр., отворени халки от объл тел. Диам. 0,028 м, деб на тела 0,002 м. От двете страни на черепа.	584 585
37	I,14a 0,80	-	Дете	Костите от първично погребение на дете с млечни зъби събрани и поставени върху черепа и гърдите на скелета от гроб 36	Бронзов пръстен, халка, объл тел. Диам. 0,02м, деб. 0,002 м	597
46	I, 64, 0,70 Върху южния зид на църквата	-	Дете	Силно разрушен	Бронзова обеца – 2 бр. Отворени халки от объл тел. Диам. 0,02 м, деб. на тела 0,001 м.	633
47	I, 64, 1,00 Върху южния зид на църквата	-	Дете	Силно разрушен	1.Наушница, медна, отворена халка от объл тел. Диам. 0,035 м, деб. 0,002 м. Между костите. 2.Гривна, бронзова, плоска, с отворени краища, завършващи във вид на змийски глави. Диам. 0,03 м, шир. 0,003 м. Между костите	635 634
53	I, 14a 0,70 Върху подовата настилка на наоса на църквата	з-и	Дете, по гръб, ръце върху гърдите	Главата разбита. При главата струпани кости на дете от по-ранно погребение	Обеца медна, от тънък объл тел. Диам. 0,025 м, деб. на тела 0,001 м. При черепа.	636
55	I, 64, 1,00 Върху западния зид на църквата	з-и	Дете, по гръб, глава нагоре, ръце свити в лактите, лявата върху гърдите, дясната вдигната нагоре	Запазен, 1,00	1. Наушница медна, отворена халка от объл тел. Диам. 0,04 м., деб. 0,002 м. При черепа. 2. Гривни бронзови – 2 бр., отворени халки от четворно увит тел, краищата завършват с петлици. Диам. 0,05 м, деб. 0,004 м. На двете ръце.	632 630 631
57	I, 64, 0,80	з-и	Дете	Липсват костите на краката, 0,50	Наушница бронзова, отворена халка от объл тел. Деб. на тела 0,02 м, диам. 0,035 м. От ляво на черепа.	637

58	I, 64, 0,80	з-и	Жена по гръб, глава нагоре, ръце скръстени в коремната област	Добре запазен, 1,75. Гробът ограден с плочести камъни. В ковчег	1. Наушници – 2 бр. Отворена халка от объл тел, диам.0,045 м, деб. на тела 0,002 м. От двете страни на черепа. 2. Бронзова гривна, масивна, плоска, с отворени краища, украсена с врязани линии.Диам. 0,005 м, шир.0,07 м. Следи от тъканта на дрехата; на лявата ръка. 3. Медна гривна, от четворно увита тел с отворени разширяващи се като петлици краища. Диам. 0,05 м, деб. 0,007 м. На дясната ръка. 4. Желязна гривна – масивна отворена халка с правоъгълно сечение. Диам. 0,045 м. Напр. сеч. 0,003/0,007 м (Обр.20/2). При краката. 5. Медни пръстени – 2 бр. Отворени плоски халки. Диам. 0,018м, деб 0,005 м и 0,003 м. На средния пръст на дясната ръка.	638 641 643 642 639 640
62	I, 64, 1,60, южният кораб на църквата	з-и		Липсват главата, ръцете, бедрената кост на десния крак, 1,50. Ограден с плочести камъни при краката	Гривна запазена наполовина, изработена от медна позлатена пластинка с правоъгълно сечение, с изгъпен и заоблен край, другият липсва. Запазена дължина 0,075 м, напр. сеч. 0,008/0,002 м. Външната й страна украсена с пунктирано врязани напречни и надлъжни успоредни прави и вълнисти линии, с вдълбани с поансон точки инкрустирани със стъкло и изрязани малки триъгълни и правоъгълни полета. В насипа.	770
70	I,3, 0,50	з-и	Дете по гръб, глава нагоре, ръце скръстени на гърдите	Запазен, 0,70. Останки от ковчег	1. Обеца-бронзова отворена халка от объл тел. Диам. 0,025 м, деб. на тела 0,001м, от ляво на черепа. 2. Гривна медна от четворно вита тел, краищата завършват с петлица. Диам. 0,036/0,045 м, деб. 0,005 м. На дясната ръка. 3. Огърлица от ситни стъклени мъниста с цилиндрична и във вид на халкички форма, к тъмносин цвят; други със сферична форма с червен и жълт цвят. При шийните прешлени.	772 771 789
71	I,3, 0,25	з-и	Жена по гръб, глава нагоре, ръце скръстени на гърдите	Запазен, 170	1. Обеци – 2 бр., отворени халки от объл тел, бронзов. Диам. 0,032 м и 0,026 м, деб. 0,002 м. От двете страни на черепа. 2. Гривна бронзова от четворно увит объл тел с отворени разширяващи се като петлици краища. Диам. 0,05, деб. 0,005 м. На лявата ръка.	774 775 773
77	I, 3-21-22, 0,80	з-и	Жена по гръб, глава на север, ръце опънати по тялото	Запазен, 1,70	1. Наушница медна, във вид на отворена вълнообразна халка от тънък объл тел. Диам. 0,03 м, деб. на тела 0,001 м. От дясно на черепа. 2. Гривна медна от четворно увит объл тел, с отворени разширяващи се като петлици краища. Диам. 0,05 м, деб. 0,005 м. На лявата ръка.	784 783

81	I, 22, 1,10	Юз-си	Жена по гръб, глава нагоре, ръце скръстени в коремната област	Черепът напълно разложен, 1,60	1. Бронзова кръгла пластинка леко корубеста. Диам. 0,09 м, деб. 0,001 м. По периферията е имало дупчици с халкички. Разложена, запазени са само четири фрагмента, като на два има по една дупчица и една халкичка (Обр.15) При черепа. 2 Обеца медна, отворена халка от обла тел, с нанизано кухо сферично топче, разложено. При черепа. 3. Гривна бронзова масивна с отворени краища, с правоъгълно сечение. Диам. 0,05 м, напр. сеч. 0,002/0,01 м. Украсена с геометричен мотив от вдълбани точки. На лявата ръка. Следи от тъкан. 4. Гривна бронзова от четворно увит объл тел, с отворени краища, завършващи петлици. Диам. 0,05 м, деб. 0,005 м. На дясната ръка.	801 785 786
83	I, 22-3а, 1,10	з-и	Жена по гръб, глава на юг, крака опънати, ръце скръстени в коремната област	Запазен, 1,60	1. Обици медни – 2 бр. във вид на отворени халки. Едната с дим. 0,036 м, деб. на тела 0,002 м. Другата с диам. 0,025 м, деб.0,002 м, с нанизана на на халката куха метална сфера с диам. 0,012 м от две полусфери споени в основа, украсени с тънки релефни халкички, залепени нагъсто върху сферата. От двете й страни върху халката има намодка от тънък объл тел (обр. 9_1). От двете страни на черепа. 2. Обеци (наушници) – 2 бр. във вид на отворени медни халки със слаба позлата на места опадала. Диам. 0,045 м, деб. 0,002 м, с нанизани на халката по едно кухо биконично тяло от две половинки запоени в основи, с диам. 0,015 м (разложена). Запазени само част от тях. От двете им страни върху халките има намотани тънки медни телчета за придържане на телата. Останки от телчета по халките им има на още две места от двете страни на тялото. Между тях се намериха разложени по две бронзови малки топчета от двете страни на биконичното тяло. Останки от тъканта на кърпата. От двете страни на черепа 3. Огърлица от стъклени мъниста с различни форми: сферични, цилиндрични, продълговати, биконични, четирирьбести и във вид на халкички с различна големина и цветове: червени, черни, зелени, жълти, кафяви, сини. Преобладават дребните черни мъниста във вид на халкички. Има и части от разрушени мъниста. Около шийните прешлени. 4. Гривни метални – 3 бр. нанизани на лявата ръка. Двете от тях са масивни отворени халки от бронзова пластинка с полукръгло и правоъгълно сечение. С изтънени, заоблени и разширени краища. Без украса. Диам. 0,042 м и 0,046 м, напр. сеч. 0,005 м. Другата гривна е бронзова от четворно увит тел, краищата завършват с петлици. Диам. 0,045 м, деб. 0,005 м. На дясната ръка. 5. Гривна масивна. Отворена халка от бронзова пластинка с правоъгълно сечение. Краищата изтънени и заоблени. Диам. 0,05 м, напречно сечение 0,055-0,002 м.	779 782 780 781 783 767 768 766 769

84	I, 25, 1,20	Юи-си	Жена положена по гръб, глава нагоре, крака опънати, ръце край тялото	Запазен, 1,60	Гривна бронзова отворена халка от четворно увит тел, крайщата завършват с петлици. Диам. 0,05, деб. 0,005 м.	764
85	I,22, 1,40	з-и	Дете кърмаче, по гръб, главата нагоре, ръце на коремната област	Изгнил, 0,80	Обеци – 2 бр. бронзови, отворени халки от обл тел с диам. 0,02м, деб. на тела 0,0015 м. На едната нанизано синьо стъклено мънисто с диам. 0,005 м, счупено на две части. От двете страни на черепа.	763 762
86	I, 51, 1,40	з-и	Дете по гръб, ръце скръстени в коремната област	Изгнили кости, 1,20	1. Обеца – медна, позлатена, отворена халка от обла тел с диам. 0,02/0,03 м, деб. на тела 0,0015 м, с нанизано на халката кухо сферично тяло, напълно разложено след консервация, от двете страни върху халката по три намотки от филигранна жичка за придържане на тялото, от които запазени само две намотки. Халката сплесната. В насипа. 2. Обеца желязна от обл тел с диам. 0,012 м, деб. на тела 0,0015 м. В насипа.	778 758
87	I, 51, 1,40	з-и	Дете по гръб, ръце скръстени в коремната област	Изгнили кости, 0,60	1. Обеца бронзова, отворена халка от обл тел. Диам. 0,022м, деб. на тела 0,002 м. В насипа. 2. Части от гривна от двойно увит обл меден тел, посребрен, единият край завършва с петлик, другият отчупен. Диам. 0,04 м, деб. 0,003 м. Счупена на три парчета. Следи от тъканта на дрехата. В насипа.	756 757
93	I, 22, 1,30	з-и	Жена, по гръб, глава нагоре, ръце скръстени на гърдите	Запазен, 1,60	1. Обеца медна, отворена халка от обл тел, дим. 0,024 м, деб. на тела 0,0015 м.От ляво на черепа. 2. Гривна бронзова, отворена халка от четворно увит обл тел, завършваща с петлици. Диам. 0,045м., сеч. 0,005 м. На лявата ръка.	755 754
94	I, 21, 1,20	з-и	Дете, по гръб, глава нагоре, ръце скръстени на гърдите	Запазен, 0,60	Обеца бронзова, отворена халка, от обл тел. Диам. 0,015 м., деб. 0,0015 м. Счупена. При черепа.	753
96	I,22, 2,00	з-и	Жена, по гръб, глава нагоре, ръце скръстени в коремната област. Краката опънати.	Добре запазен, 1,65. Ограден с плочести камъни, в ковчег.	1. Гривна масивна, отворена халка от бронзова пластинка, с разширени плоски крайща. Диам. 0,052 м, напр. сеч. 0,008/0,002 м. На лицевата страна украсена с пунктирани линии и вдълбани точици. На лявата ръка	759
97	I, 51, 0,60	Юз-си	Дете, по гръб, ръцете скръстени в коремната област	Разбито от корени на бор, 0,80	1. Наушници – 2 бр., медни отворени халки от тънък обл тел, с нанизани по едно биконично метално тяло (разложени). Диам. 0,036 м, деб. 0,0015 м. От двете страни на черепа	
101	I, 50, 1, 80	з-и	Жена, по гръб, глава на север, ръце скръстени в коремната област. Крака опънати.	Запазен, 1,70. Ограден с плочести камъни около черепа и краката	Гривна медна, отворена халка, от четворно увит обл тел, краищата завършват с петлици. Диам. 0,065 м, деб. 0,005 м. На дясната ръка.	915

102	I, 50-51, 0,55	Юз-си	Жена, по гръб, глава на ляво, ръце скръстени в коремната област. Краката опънати	Доста разрушен, 1,50. Костите от първично погребение 107 поставени при главата на гроб 102	1. Гривни – 2 бр. медни, отворени халки от четворно увит обл тел, завършващи на края с петлици. Диам. 0,058 м и 0,063 м. Деб. 0,006 м. На двете ръце по една. 2. Обеци – 2 бр. Едната отворена халка от меден позлатен обл тел с диам. 0,023 м и деб. на тела 0,002 м. Другата също отворена халка, от меден тел с диам. 0,033 м, деб. на тела 0,002 м, с нанизано кръгло мънисто от бяла стъклена паста с диам. 0,011 м. От двете страни на черепа.	916 917 918 919
103	I, 51, 1,50	Сз-юи	Жена, по гръб, глава на луво, ръце скръстени в коремната област, краката сгънати	Запазен, 1,80. От север е ограден от разрушения зид на жилище № 5	1. Обеца медна, отворена халка от обл тел с диам. 0,026 м, деб. 0,002 м. От дясно на черепа. 2. Гривна медна отворена халка от четворно увит тел. Краищата завършват с петлици. Диам. 0,067 м, деб. 0,005 м. На дясната ръка. 3. Пръстени медни – 2 бр., отворени плоски халки, диам. 0,021 м и 0,024 м, шир. 0,004 м. На малкия и средния пръст на лявата ръка.	922 921 924 923
106	I, 51, 1,80	Юз-си	Жена, глава нагоре, ръце скръстени в коремната област, краката опънати	Запазен, 1,50. Ограден с камъни като на йг е заграден от стената на жилище № 5	1. Обеца бронзова, отворена халка от обл слабо сплеснат тел. Диам. 0,016 м, деб. 0,002 м. От ляво на черепа. 2. Част от гривна бронзова от четворно увит обл тел с петлик. Запазена дължина 0,045 м. На дясната ръка. 3. Пръстен меден, обезформен, счупен на две парчета. На малкия пръст на дясната ръка.	926 925
108	I, 50-26, 1,80	Юз-си	Жена, по гръб, глава на дясно, ръце скръстени върху гърдите, крака опънати	Разрушен от корените на бор, 1,50	Обеци бронзови – 2 бр., отворени халки от обл тел. Диам. 0,027 м и 0,028 м, деб. 0,002 м. На халките по едно кухо нанизано метално топче (разрушени). От двете страни на черепа.	928 929
109	I, 19-23, 1,50	Юз-си	Жена, по гръб, глава на луво, ръце скръстени в коремната област	Запазен, 1,50	Наушници – 2 бр. бронзови, отворена халка от обл тел, на едната нанизано сухо сферично метално топче (разрушено). Диам. 0,037 м, деб. 0,003 м и 0,004 м, деб. 0,002 м.	930 931
110	I, 58, 1,80		Дете	Разрушен	Обеца бронзова, отворена халка от обл тел с диам. 0,024 м, деб. 0,002 м. На две парчета. В насипа.	932
111	I, 19-20, 1,90	з-и	Жена, по гръб, глава на север, ръце скръстени в коремната област	Запазен, 1,60. Осоло черепа плочести камъни	Обеца бронзова, отворена халка от обл тел с диам. 0,024 м, деб. на тела 0,002 м. От дясно на черепа.	933

112	I, 19-20, 1,90	з-и	Жена, по гръб, глава на север, крака опънати	Запазен, 1,70	1. Наушници бронзови – 2 бр., отворени халки от объл тел с нанизани на халката по едно кухо метално сферично тяло с пъпки по повърхността. Диам. 0,051 м и 0,049 м, деб. на тела 0,004 м. От двете страни на черепа. 2. гърлица от стъклени мъниста с различна големина, форма и цветове: дребни черни и бели с обла форма, розови от непрозрачно стъкло, червени прозрачни с обла, ромбовидна и тръбеста форма. Около шийните прешлени. 3. Гривни бронзови – 2 бр., от четворно увит тел, с разширени краища, завършващи с петлици. Диам. 0,063 м и 0,064 м, деб. 0,005 м. На двете ръце по една.	936 937 945 934 935
113	I, 22-26, 2,00, под гроб 108 на 0,20 м	Сз-юи	Жена, по гръб, глава на ляво, ръце скръстени в коремната област	Запазен, 1,60	1. Обеца медна, позлатена, отворена халка от объл тел. На халката нанизана куха метална сфера с шипчета от две полусфери, споени в основата, от които запазени само част от едната полусфера. От двете й страни върху халката по три намотки от гънка филигранна жичка. Диам. на халката 0,027 м, деб. на тела 0,0015 м, диам. на сферата 0,01 м. От ляво на черепа. 2. Обеца бронзова, отворена халка от объл тел, с нанизано на халката мъниство от черно непрозрачно стъкло с неправилна сферична форма, украсено с вълниста ивица от жълта стъклена паста. Диам. на халката 0,022 м, деб. 0,002 м, диам на мънистото 0,007/0,004 м. От ляво на черепа. 3. Обеци – 2 бр. бронзови, напълно разложени отворени халки от объл тел. Запазени 2 кръгли стъклени мъниста с диам. 0,007 м и 0,008 м. От дясно на черепа. 4. Огърлица от ситни обли и цилиндрични черни стъклени мъниста и едно обло зелено с по-големи размери. 5. Гривни бронзови – 2 бр. Едната от четворно увит тел, отворени краища завършващи с петлици, с диам. 0,061 м, деб. 0,005 м. На лявата ръка. Другата, масивна отворена халка от бронзова пластинка с правоъгълно сечение със заоблени краища, с диам. 0,058 м, напр. сеч. 0,01/0,002 м. На дясната ръка. И по двете гривни останки от тъканта на дрехата.	947 949 948 943 944
115.	I, 23, 2,30	Юз-си	Жена, по гръб, глава нагоре, ръце скръстени в коремната област, крака опънати	Запазен, 1,60	1. Обеци бронзови – 2 бр., отворени халки от объл тел, едната счупена на две парчета, с нанизано кухо сферично метално туло (разложено). Диам. 0,053 м, деб. 0,021 м и 0,033 м, деб. 0,003 м. От двете страни на черепа. 2. Гривна бронзова, отворена халка от четворно увит объл тел, краищата завършващи с петлици. *Единият петлик отчупен.* диам. 0,057 м, [illegible]	939 940 938
116	I, 23, 2.30	Юз-си	Дете, по гръб, глава нагоре, ръце скръстени върху гърдите	Запазен, 0,60	Обеца медна, отворена халка от объл тънък тел. Диам. 0,02 м, деб. на тела 0,002 м. От ляво на черепа.	941
118	I, 19, 2,30	-	-	Вторично разкопан гроб. Костите събрани и поставени в четвъртита гробна яма изградена от плочести камъни с размери 0.50/0,40	Обеца бронзова, във вид на отворена халка от объл тел. Диам. 0,018 м, деб. на тела 0,001 м. В насипа.	942
121	I, 71, 1,80	з-и	Жена, по гръб, ръце скръстени в коремната област	Запазен, 1,70	1. Наушници медни – 2 бр. Отворени халки от объл тел, с нанизани на халките по едно биконично метално тяло (разложени). Диам. 0,04 м, деб. на тела 0,002 м. Диам. на тялото 0,016 м. От двете страни на черепа. 2. Гривна бронзова, от четворно увит тел, краищата завършват с петлици. Диам. 0,06 м., деб. 0,006 м. На лявата ръка.	1083 1084 1085
124	I, 72-73, 0,60	З-и	Жена, по гръб, глава нагоре, лява ръка свита в коремната област, дясната свита нагоре. Краката опънати	Запазен, 1,40. Останки от дъски на ковчег	Гривна с елипсовидна форма, отворена халка от бронзова пластинка с елипсовидно сечение и изтънени краища. Диам. 0,06/0,07 м. На дясната ръка.	1092
125	I, 54, 0,60	з-и	Жена, по гръб, ръце скръстени на корема, крака опънати	Запазен, 1,70	1. Наушница медна с позлата, на места опадала, отворена халка от объл тел. На халката са запазени и две намотки от тънка филигранна жичка за придържане на сфера (сега разрушена). Диам. 0.045 м, деб. на тела 0,003 м. От ляво на черепа. 2 Гривна масивна отворена халка от медна позлатена пластинка с правоъгълно сечение със заоблени и изтънени краища. На лицевата страна украсена с врязани линии. Диам. 0,05 м, напр. сеч. 0,002/0,005 м. По гривната следи от тъканта на дрехата. На лявата ръка.	1094 1093

132	I, 12-13, 1,20, в наоса на църквата	–	Костите разбъркани	Вторично разкопан гроб; костите и находките събрани и поставени в ума с размери 0,40/0,40 м, оградена с керемиди от запад и изток, а от север и юг с плочести камъни	1. Наушници бронзови-2 бр., отворени халки, от объл тел с по две намотки от филигранна жичка на халката. Диам. 0,04, деб. 0,003 м. 2. Обеци медни – 2 бр., отворени халки от объл тел, на едната нанизано сферично стъклено мънисто. диам. 0,025 м., деб. 0,002 м. 3. Огърлица от стъклени мъниста с различна форма, големина и цветове: ситни мъниста с кръгла форма, черен цвят и със същата форма, но със жълт цвят от непрозрачно стъкло. 4. Пръстен меден, плоска отворена халка, отчупена. Диам. 0,02 м. 5. Гривна масивна, отворена халка от бронзова пластинка с обло сечение, изтънена в краищата. Диам. 0,066 м, напр. сеч. 0,007 м. 6. Гривни медни – 2 бр., отворени халки от четворно увит тел, с краища във вид на петлици. Диам. 0,06 м, деб. 0,005 м.	120 121 1981 122 123 1981 125 1981 124 1981 117 1981 118 119 1981
136	I, 12, 1,20, в наоса	-	-	Разрушен, запазен само черепа	Копче бронзово, кухо с диам. 0,005 м, запазена едната половина на сферата с халкичката.	132 1981
140	I, 51, 1,75, в наоса под подовата настилка	з-и	Жена, по гръб, глава нагоре, ръце спуснати по тялото	Запазен, 1,60. Останки от дъски и гвоздеи на ковчег	Гривна масивна отворена халка от четворно увит объл тел с разширени и завършващи с петлици краища. Диам. 0,58 м, деб. 0,06 м. На дясната ръка. Следи от тъкан.	
143	I, 14, 1,00, на 0,20 м под подовата настилка на наоса	з-и	Дете , кърмаче	Запазен само гръдния кош, главата и краката разбити, 0,30	Обеца медна, отворена халка от объл тел. Диам. 0,022 м, деб. на тела 0,001 м. От дясно на черепа.	

ОБЕКТ II. Гробове западно от цитаделата и южно от западния преграден зид и замъка на крепостта Цепина

№	Обект, квадрат, Дълб. в метри	Ориента ция	Положение на скелета, глава,ръце , крака	Състояние, Дължина в м	Находки	Инв. №
1	2	3	4	5	6	7
1	II, 33, 1,30			Разрушен, запазен черепа и няколко кости	Гривни – 2 бр. масивни, отворени халки от бронзови пластини с правоъгълно сечение, заоблени краища. На лицевата страна украсени с геометричен мотив от вдълбани точки и линии. Едната с диам. 0,05 м, напр. сеч. 0,008/0,004 м. Другата с диам. 0,052 м, напр. сеч. 0,01/0,003 м.	1887 1888
2	II, 17, 1,30	з-и	Дете, кърмаче	Силно разложен, 0,40. Гроб от плочести камъни 0,60/0,30 м	Обеца отворена халка от объл меден тел, диам. 0,02 м, с кръгло сечение с диам. 0,003 м. На халката нанизано кухо сферично топче от две половини.	1723
3	II, 17, 1,30	з-и	Дете, по гръб, ръце скръстени на гърдите	Запазен, 0,60	Гривна желязна, диам. 0,03 м, деб. 0,002 м.	1721
5	II, 17, 1,10	з-и	Дете, по гръб, ръце скръстени на гърдите, глава напред	Запазен 0,60 . Гроб от плочести камъни	Обеца отворена хална от обла медна тел, диам. 0,02 м, деб. 0,003 м.	1889
9	II, 17, 1,50	з-и	Дете, глава напред, ръце скръстени на корема	Запазен, 0,70 Гробът ограден с камъни около краката	Обеца отворена халка от обла медна тел, диам. 0,02 м, напр. сеч. 0,003 м.	1940
12	II, 17 1,40	з-и	Дете, по гръб, глава напред, ръце скръстени на гърдите	Запазен, 0,50	Обеца отворена халка от обла медна тел, диам. 0,02 м, напр.сеч. 0,002 м.	1939
13	II, 16 и 17, 1,40	Сз-юи	Скелет, по гръб	Краката унищожени от гроб 11, Запазен 1,00. При главата и от луво ва бедрата по един камък	Костена апликация с полукръгла извита форма, украсена с врязани концентрични кръгове по средата.	1720

16	II, 17, 1,30	з-и	Скемет, по гръб, глава на ляво, ръце скръстени на корема	Запазен, 1,60	1. Обеци – 2 бр. медни, отворени халки. Диам. 0,023 м и 0,028 м и деб. 0,001 м, с нанизани по едно кухо сферично топче с кована украса имитираща гранулация. 2. Гривна стъклена, с черен цвят, затворена халка с кръгло сечение, диам. 0,048 напр. сеч. 0,006 м	1943 1944
17	II, 18			Разрушен	Обеци – 2 бр. отворени халки от обл меден тел, диам. 0,021 м, напр. сеч. 0,002 м, на едната нанизано мънисто от светлосиньо стъкло	1941 1942
18 18А	II, 26 и 27 0, 60	з-и	Жена , по гръб, глава на ляво, ръце скръстени на гърдите, от лявата страна има и скелет на дете - вероятно майна и дете	Запазен, 1,75. Гробът ограден с плочести камъни от двете страни на главата и краката. Детския скелет изгнил	Медна гривна намерена при детския скелет, със слаба позлата, единият край завършващ със змийска глава, другият отчупен, диам. 0,40 м, напр. сеч. 0,002 м.	1960
22	II, 28, 0,60	з-и		Запазени само тазовата кост и костите на краката	Копче медно, елипсовидно.	
25	II, 31 и 28 1,00	Юг-север	Запазени само кости от черепа и краката	Гробът разбит и ограден с камъни	Медна гривна с отворени краища от четворно увита медна тел, завършваща с петлици, леко разширени.	1956
27	II, 17	З-и	Жена по гръб, ръце скръстени на корема	Черепът разрушен от късния подпорен зид XII-XIV в.	1. Гривна масивна, отворена халка от бронзова пластина, с правоъгълно сечение, с разширени и заоблени краища, на лицевата страна украсена с вдлъбнати точици, диам. 0,052 м, шир. 0,007, деб. 0,002 м. 2. Гривна масивна, отворена халка от бронзова пластина с правоъгълно сечение, краищата изтънени и заоблени, без украса, диам. 0,053 м., шир. 0,006 м, деб. 0,005 м.	1946 1971

THE NECROPOLIS OF THE TSEPINA FORTRESS

Nedyalka Gizdova

Summary

The paper presents the results from the archaeological excavations at the necropolis situated at the highest part of the citadel and to the south of the western partition wall of the castle of the Tsepina fortress. Tsepina is a well known Mediaeval fortress on the northern slopes of the West Rhodopes Mountains, situated 6 km to the northwest from the modern village of Dorkovo, Pazardzhik region. It is a very important archaeological site excavated for a period of 20 years.

The catalogue provides description of the 173 graves as well as the yielded grave goods.

The inhumation burials were made in grave pits; 109 grave pits were east-west oriented and the rest, northwest-southeast oriented, were considered reflecting seasonal deviations. A detailed description of the skeleton is given. Explanations of the deviations and some peculiar features are provided.

The dead were buried with their clothes and personal adornments. This fact proves that the graves belong to Bulgarian Christians.

A detailed description is made of the jewels and personal adornments yielded by 71 of the graves – copper and bronze bracelets, earrings, glass beads from necklaces, etc. They all were very simple in style and design.

The analysis of the jewels provides a base for conclusions on the everyday life, the material and spiritual culture of the Bulgarian population that left the necropolis. The author points out to parallels with similar jewels from other 11th – 17th century necropolises from the Rhodopes Mountain region, Bulgaria, and the neighboring territories that were typical for the Bulgarians and the rest of the Slavic peoples.

The data available from the excavations at the Tsepina fortress necropolis provide grounds to date it back to the 11th – 12th century. The necropolis ceased functioning in the late 12th or the early 13th century when the fortress was constructed. The parallels with the jewels and the funerary rituals also support the suggested date.

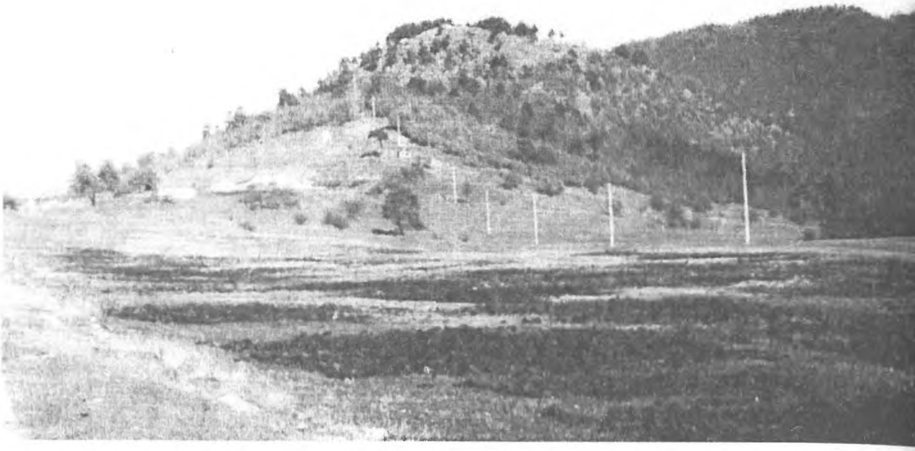

Обр. 1. Общ изглед на местоположението на крепостта Цепина с подградието.
Fig. 1. The Tsepina fortress and its suburbs – a general view.

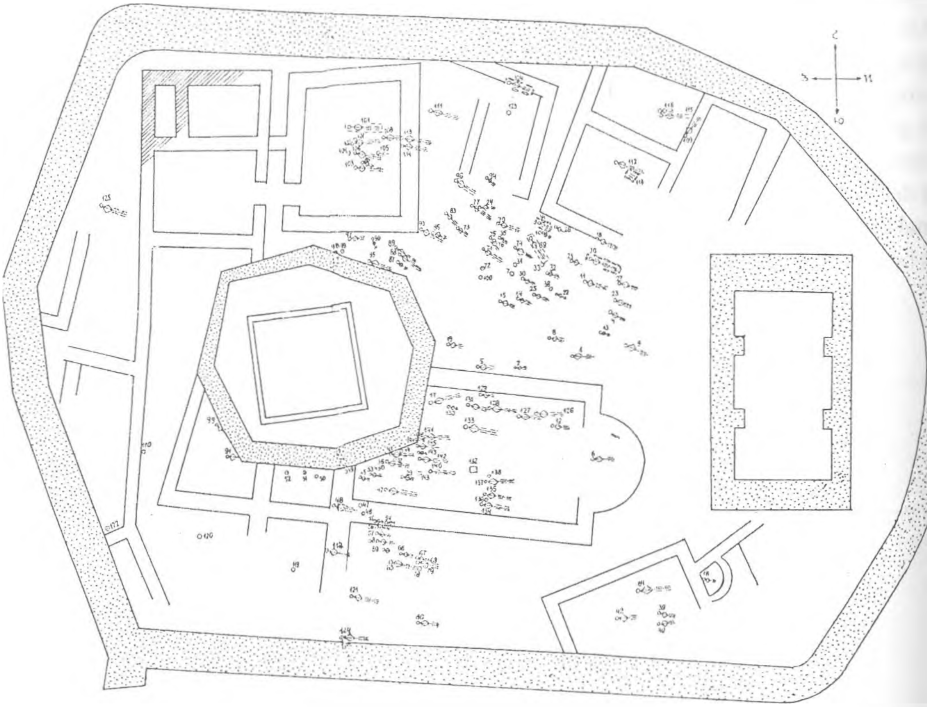

Обр. 2. План на гробовете в цитаделата, обект I.
Fig. 2. The burials within the citadel, site 1 – plan.

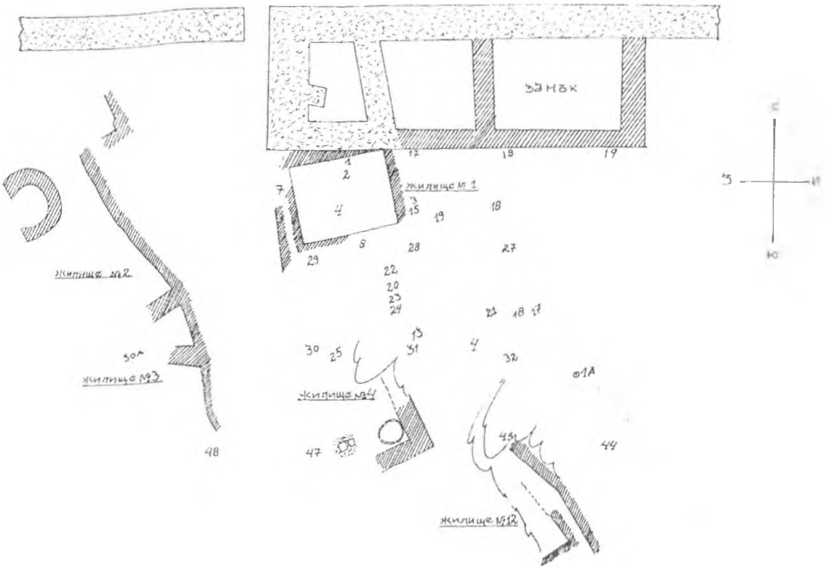
замък
пещ.
жилище № 1
жилище №2
жилище №3
жилище №4
жилище №12
1
2
3
4
7
8
15
17
18
19
18
19
28
27
29
22
20
23
24
21
18
17
13
4
30
25
31
32
30А
1А
48
47
43
44
С
З
И
Ю

Обр. 3. План на гробовете в югозападната част на крепостта, западно от цитаделата и южно от западния преграден зид на замъка, обект II.
Fig. 3. Plan of the burials in the southwestern part of the fortress, to the west of the citadel and to the south of the western barrier wall of the castle, site II.

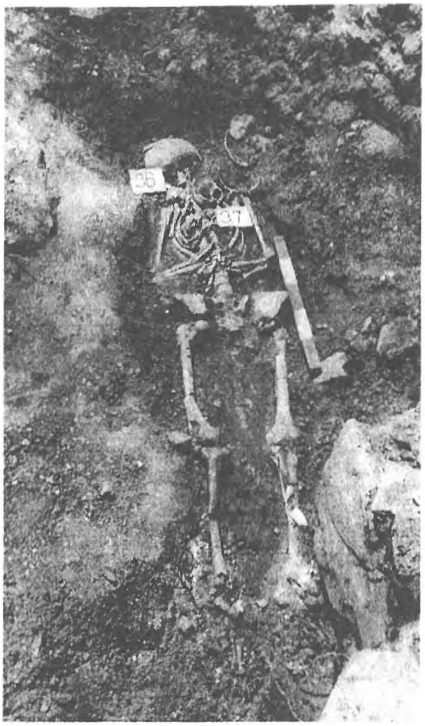

Обр. 4. Гроб 36, с вторично погребение 37.
Fig. 4. Burial 36 and a secondary burial 37.

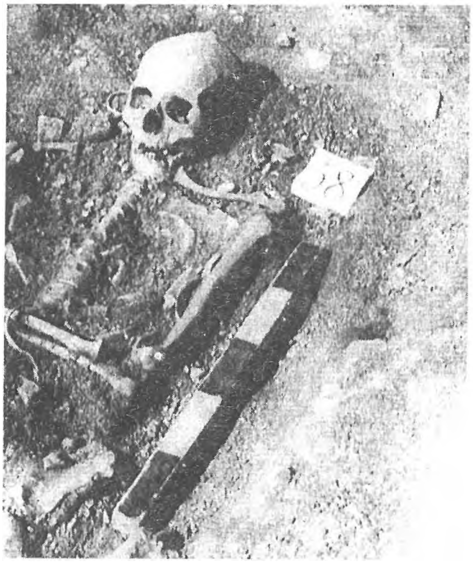

Обр. 5. Гроб 58.
Fig. 5. Burial 58.

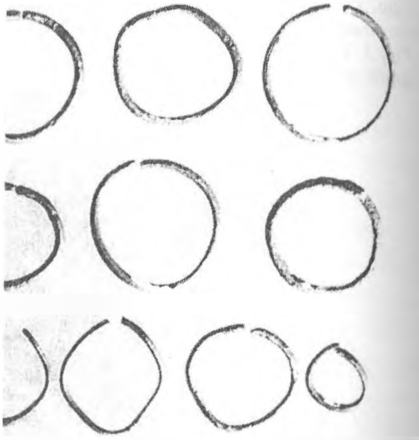

Обр. 6. Метални обеци – наушници от гробовете и извън тях, със и без украса.
Fig. 6. Metal earrings from the burials and outside the burials, with and without decoration.

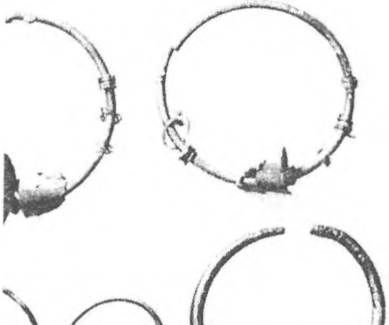

Обр. 7. Метални обеци с нанизани на халкати кухи сферични или биконични метални тела.
Fig. 7. Metal earrings with hollow spherical or biconical metal beads wired on the ring.

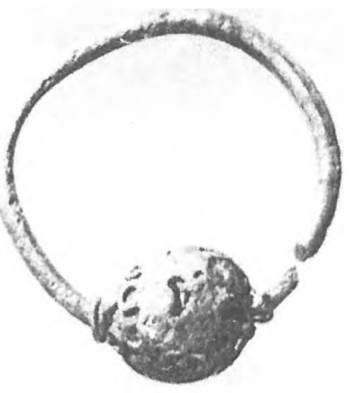

Обр. 8-1,2. Медни обеци с нанизани на халката кухи сфери, украсени с тънки релефни халкички.
Fig. 8-1,2. Copper earrings with hollow spherical beads decorated with thin relief rings, wired on the ring.

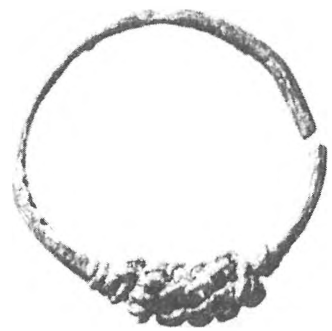

Обр. 10. Медна обеца с ажурена плетеница от тънка обла тел върху халката.
Fig. 10. Copper earring with rings decorated with an open-work interlaced design made of thin round wire.

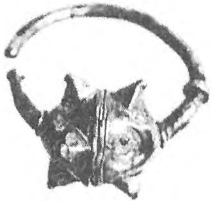

Обр. 9. Сребърна наушница с нанизано на халката кухо биконично тяло, украсено с пирамидални шипчета.
Fig. 9. Silver earrings with a hollow biconical bead decorated with pyramidal knobs, wired on the ring.

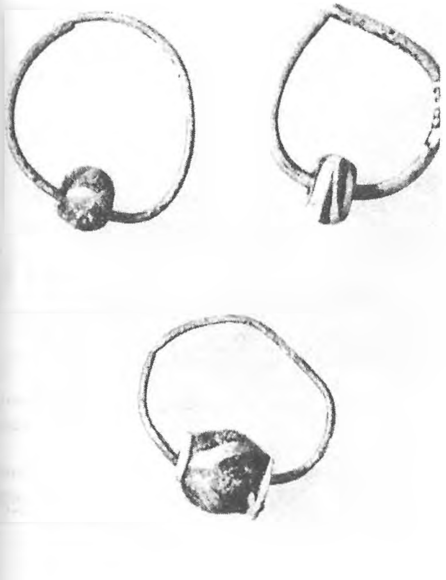

Обр. 11. Обеци с нанизано на халката стъклено или костено мъниство, украсено с инкрустирана ивица от стъклена паста.
Fig. 11. Earrings with a glass or bone bead decorated with an inlaid band of glass, wired on the ring.

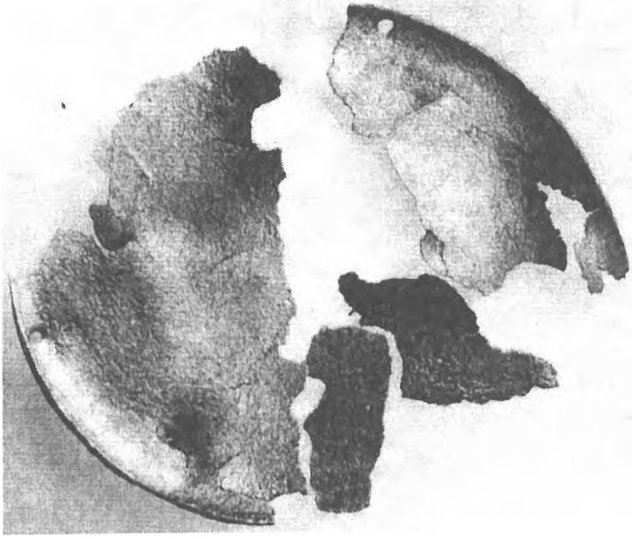

Обр. 12. Фрагменти от бронзова кръгла пластинка, гроб 81.
Fig. 12. Fragments of a round bronze lamella, burial 81.

Обр. 13. Огърлица от стъклени мъниста.
Fig. 13. Glass beads necklace

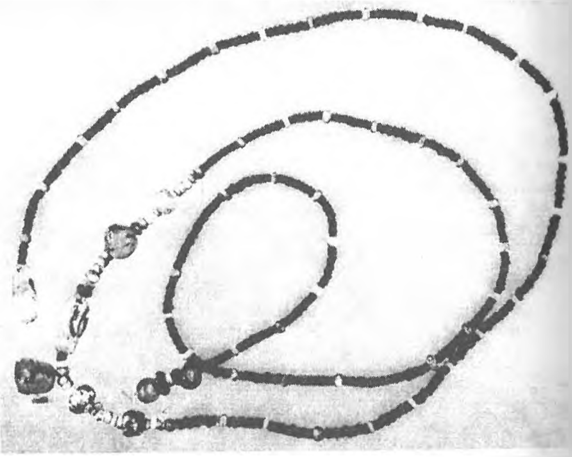

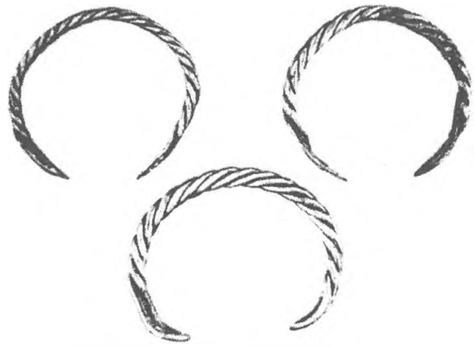

Обр. 14. Медни и бронзови гривни от четворно увита обла тел с отворени краища, завършващи с петлици.
Fig. 14. Copper and bronze open bracelets ending with tabs made of round wire twisted four times.

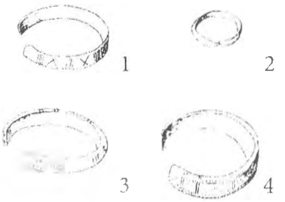

Обр. 15-1,2,3,4. Плоска метална гривна с украса.
Fig. 15-1,2,3,4. Flat metal decorated bracelet.

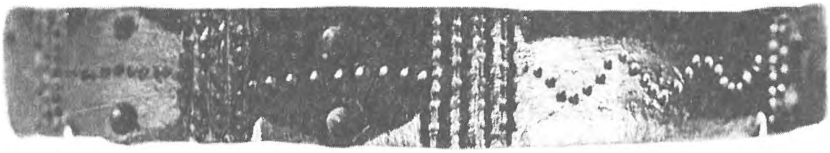

Обр. 16. Фрагмент от медна позлатена гривна, украсена с пунктирани врязани напречни и надлъжни успоредни прави и вълнисти линии с вдълбани от поансон точки, инкрустирани със стъкло.
Fig. 16. Fragment of a gilded copper bracelet decorated with incised dotted vertical and horizontal straight and wavy lines and dots made by a swage and inlaid with glass.

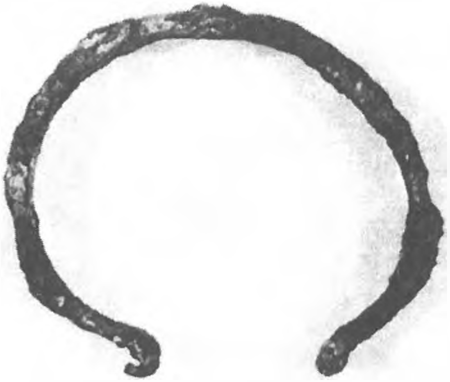

Обр. 17. Желязна гривна.
Fig. 17. Iron bracelet.

Обр. 18. Меден пръстен с шестоъгълна плочка и гравирано клонче на нея.
Fig. 18. Copper ring with a hexagonal plate and an incised branch on it.

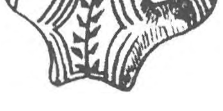

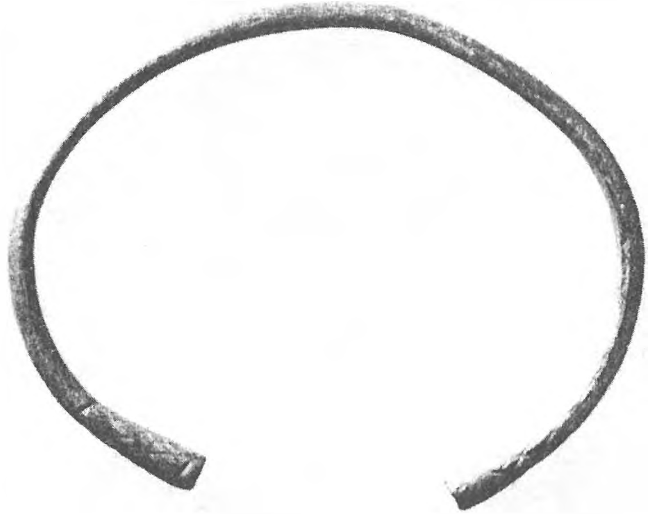

Обр. 19. Бронзова гривна с удебелени краища, украсени с врязани линии във вид на ромбове.
Fig. 19. Bronze bracelet with thickened ends decorated with incised rhombs.

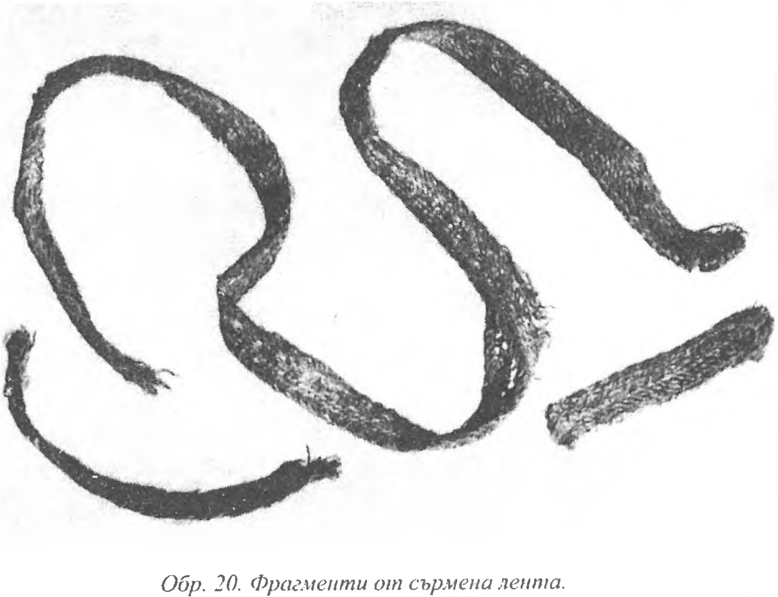

Обр. 20. Фрагменти от сърмена лента.
Fig. 20. Fragments of tinsel ribbon.

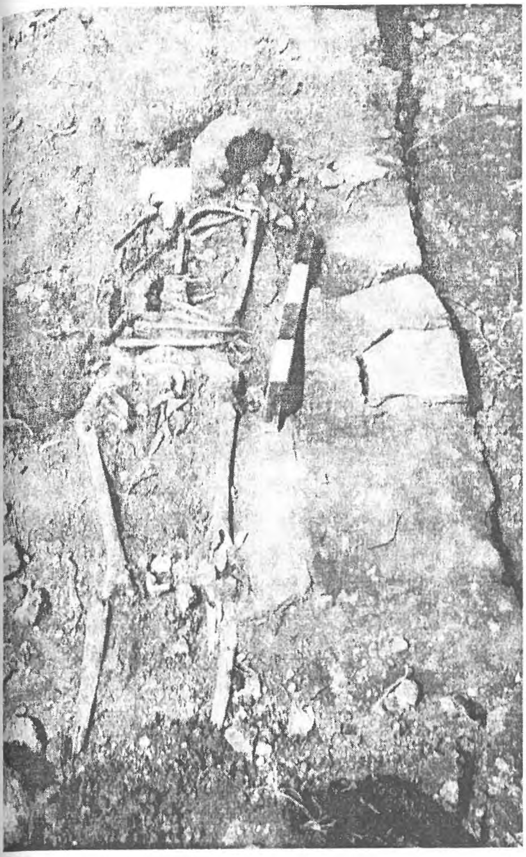

Обр. 21. Гроб 3 – върху северния зид на църквата.
Fig. 21. Burial 3 – on top of the northern wall of the church.

ЗА УКРЕПЕНИТЕ ВЪНШНИ ВОДОСНАБДИТЕЛНИ ПРОХОДИ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (XII–XIV в.)

Стоян Йорданов

Характерната топография на укрепените селища през периода на Второто българско царство (XII–XIV в.) довежда до съществени промени в използваните водоснабдителни похвати. Неприложимостта в повечето случаи на класическите водопроводи и кладенци прави надеждната отбрана зависима от наличието на сигурен водоизточник. През периода вниманието приоритетно се насочва към усъвършенстването на начините и средствата за съхранение на водата и към създаването на водни запаси. Същевременно ограничените възможности на тази практика и необходимостта от непрекъснато опресняване на водната наличност налагат издирването на постоянни водоизточници, разположени в близост до укрепената територия, както и на осигуряването на достъп до тях. За преодоляване на водоснабдителните проблеми, особено изострени в големите многолюдни селища по време на обсада, се утвърждава изграждането на укрепени външни водоснабдителни проходи[1]. Те са осигурявали скрит, сравнително защитен и надежден достъп до вода.

Известно е, че тези съоръжения са широко използвани през късноантичната епоха, когато крепостите имат сходни топографски белези с тези от периода на Второто българско царство. За такова споменава П. Мутафчиев (Мутафчиев 1973 б, 482), а едно от тях е разкрито в Русе по време на регулацията на дунавския бряг в района на Сексагинта Приста (Шкорпил 1914, 57). За други са запазени предания (Мутафчиев 1973а, 339–340), а тези при крепостите до Карнобат, Сливен, Николаево и други не са проучени и публикувани. През IV–VII в. подобен проход е имала кавказката арменска крепост Амберт (Токарский 1961, 46–49). В Армения градежът им продължава и през X–XI в. (Всеобщая история архитектуры 1966, 228, 279).

Историческите извори (Хаджи Калфа 1938, 89) и резултатите от археологическите проучвания разкриват съществуването по време на Второто българско царство на два такива прохода в Търново (Цончев 1931–1934, 97–116; Попов 1985 а, 14–16), два в Червен (Димова, Йорданов, Иванов 1984, 14–19; Йорданов 1994, 30–35) и по един в Ловеч (Чангова 1976, 31) и Мелник (Цветков 1980, 45). Подобни белези имат и някои елементи от водоснабдителната система на средновековната крепост край Сопот (Джамбов 1991, 34). Въпреки отсъствието на повече сигурни археологически данни, твърде възможно е през периода водоснабдителните проходи да имат значително по-широко разпространение, продиктувано от развитието в средновековна България на голям брой укрепени селища, разположени върху скални безводни ридове. След XII в. такива проходи се изграждат също в съседните Сърбия и Черна гора (Мијовић, Ковачевић 1975, 163–165), а след XIV в. – в Русия (Фальковский 1947). Подземните водоснабдителни проходи са познати и в западноевропейските страни (Kucher 2005; Plzen Historical Underground). Очевидно е, че еднаквостта на фортификационните способи прави този водоснабдителен метод разпространен в широк географски ареал.

---

[1] В българската археологическа литература тези съоръжения са познати с различни названия: водни кули (М. Харбова. Отбранителните съоръжения в българското средновековие. С., 1981, 124), водоснабдителни съоръжения (В. Димова, С. Йорданов и Д. Иванов. Водоснабдяването на средновековния Червен. – МПК, 1984, 2, 14–19), тайници (А. Попов. Търновската “Велика лавра”. В: Царствуващият град Търнов. София, 1985, 113–134) и др. Според нас най-пълното и точно название, което е съобразено с всички техни функционални характеристики, е укрепени външни водоснабдителни проходи.

Поради видимите си останки проходът до т. нар. "Балдуинова кула" на Царевец във Велико Търново е известен отдавна (Шкорпил 1910, 137–138). Това съоръжение включва кула, градена от каменни квадри със сантрачна система, в обема на която е вместен кладенец (Цончев 1931–1934, 112). Кулата се свързва с укрепените квартали чрез открито стълбище, преминаващо върху масивен зид и защитено само от образуващи открит коридор стени с бойници (Вълов 1977, 18; Анчева 1993, 151). Данни за височината на кулата и в тази връзка на дълбочината на шахтата на кладенеца няма. Възстановеният вид на цялото съоръжение показва, че то е елемент от общата защитна система на Царевец. Приема се, че е градено през XIV в. (Вълов 1977, 19).

Фортификационни функции има и вторият проход за водоснабдяване на Царевец, който е част от комплекса на Великата лавра "Св. 40 мъченици" (Николова 1973, 25). Неговата стълба преминава през тунел, вместен по цялата дължина на една от напречните крепостни стени. В долния си край стената се свързва с разположена край р. Янтра кула, за която се предполага, че е имала в приземието си кладенец (Попов 1985а, 15). Проучвателят на този проход А. Попов счита, че той е граден през X–XI в. (Попов 1985б, 6-10), а Д. Овчаров – през ранновизантийския период (Овчаров 2001, 100–101). Според М. Робов стената е елемент от укрепителната система на столицата през XIV в. (Робов 1988, 38–44). Въпреки че археологическата обстановка отнася появата на този проход преди XII в., неговото местоположение и столичните функции на Царевец, където е концентрирано многобройно население предполагат, че след преустройство проходът е използван и през периода на Второто българско царство.

Макар че имат близко до тези в Търново принципно устройство, проходите в Червен се отличават със свои специфични белези. Преди всичко техните основни елементи са запазени изцяло, което дава възможност да се направят изводи както за тяхната конструкция, така и за функционирането им. Те са и образците, които изграждат най-точната представа за вида на тези съоръжения в българските земи през средните векове. Кладенците на проходите в Търново вероятно са набирали вода чрез филтрация от водоносните пластове на крайречната тераса, но водоизточникът на южния проход в Червен е извор, каптиран в разположен в подземно помещение басейн с четвъртито сечение (Димова, Йорданов, Иванов 1984, 18). От помещението отвежда изградена от камък стълба, която в най-долния си край преминава през засводен тунел. Неговите стени са градени от ломени камъни, а сводът – от издължени големи клиновидни квадри. Тунелът преминава в покрит с гредоред коридор, който е врязан в склона на стръмен землен насип и достига до подножието на отвесната скална стена на източната част на вътрешния град. По-нагоре стълбата продължава с изсечени в скалата стъпала ("Царската стълба"). Проходът има самостоятелна охранителна система. В нейната най-ниска част тя включва четвъртита кула, градена от ломени камъни със сантрачна система. Кулата се свързва с подножието на скалата чрез ветрилообразно разширяващи се крепостни стени, които обграждат значителна територия около трасето на подземния проход. Пълната липса на датиращи находки създава затруднения при определяне на основните етапи от появата и съществуването на съоръжението. Твърде е възможно то да възниква през късноантичната епоха, откогато може би са каптажът и тунелът в най-ниската му част. С този период може да се свърже и оставащият извън укрепената територия разрушен и изоставен проход със стълба, който също се е свързвал с изворовия каптаж. Вероятно през XIII в., когато водоснабдяването започва да създава проблеми на просперираща Червен, съоръжението е възобновено, като е използвана оцелялата част от тунела и са изградени ново трасе на стълбата и укрепителната система. Практиката да се преизползват с дострояване на запазените късноантични фортификационни съоръжения може да се проследи и в укрепяването на червенския вътрешен град (Димова 1985а, 47).

Северният водоснабдителен проход в Червен е изграден по-късно, когато населението на града нараства чувствително и селищната територия се разширява в западна посока (Димова, Йорданов 1990, 192–193). Вероятно за образец е използван южният проход, но появата на северния не може да се свърже с късноантичната епоха, тъй като стълбата му отвежда извън пределите на крепостта от VI в. Този проход също има подземен каптаж, в който се вливат водите на няколко извора. Каптажът и започващият от него засводен каменен тунел със стълба са вместени в извисяващия се и днес над околния терен обем на седмоъгълна късноантична кула, изградена вероятно за охрана на близкия мост над р. Черни Лом. В южна посока стълбата също преминава през покрит с гредоред проход, достигащ до отвесната скала на рида. В градежа на прохода се открояват два строителни периода. През първия период покривният гредоред следва наклона на стълбата, а през втория стените на прохода са надстроени и се издигат над терена. Образувалият се дълбок коридор е покрит с керемиди. Твърде възможно е през втория си период проходът да е функционирал в началните векове на османското владичество, когато Червен продължава да бъде голямо селище, но необходимостта от защитени водоснабдителни съоръжения вече е отпаднала. По време на Второто българско царство охраната на този проход се осъществява от неголяма четвъртита кула, градена от ломени камъни със сантрачи, която е разположена в ниската част на съоръжението.

От предполагаемия водоснабдителен проход на Мелник доскоро е била запазена само защитната кула в подножието (Цветков 1980, 45). Проследява се и пътека, която я свързва с крепостната територия.

Наличието на водоснабдителен проход в Ловешката крепост се предполага от солидния зид, намиращ се в южното ѝ подножие (Чангова 1976, 31).

Съпоставянето на данните от известните ни укрепени външни водоснабдителни проходи дава възможност да се проследят техните общи и специфични белези, както и да се направят някои уточнения за произхода и развитието им.

Видно е, че всички тези съоръжения имат няколко общи определящи елементи: 1/ водоизточник; 2/ връзка на водоизточника с укрепените територии и 3/ защитна система.

Водоизточникът може да бъде кладенец, в който водата се филтрира от водоносни пластове или каптиран извор. Видът му се определя от специфичните местни дадености, но той винаги се намира на неголямо разстояние извън укрепената територия, обикновено в нейното подножие. Наличието на подходящ, с достатъчен дебит, водоизточник е определящо условие за изграждането на цялото съоръжение, както и за неговия вид. Големината и устройството на кладенците и каптажите зависят от количеството на прихванатата вода, както и функционалната натовареност на съоръжението. Общо правило е, че без да бъдат много дълбоки, те имат сравнително голям обем, с което капацитетът им не зависи от неминуемото колебание на нивото на водата в тях. Имат кръгло или четвъртито сечение. Стените им не са измазани, което позволява движението на водата в двете посоки. Покритият с дебел пласт пясък под на каптажа на северния проход в Червен показва, че са съществували санитарни мерки за изолация на водата от размиващите се земни пластове.

Начинът за използване на водоизточника се определя от общото устройство на съоръжението. При двата прохода в Червен стълбата осигурява достъп до самата вода, от която може да се загребва непосредствено. Колебанията на водното ниво в подземните помещения са преодолявани, като стъпалата достигат максимално близко до водното огледало. В другите случаи, когато водоемът е кладенец с шахта, водата се изгребва вероятно с помощта на подемна механична система.

В зависимост от конкретните вариантни решения връзката с укрепените жилищни квартали може да бъде подземна, да е проход, вместен в дебелината на стена или да е открита. В повечето случаи поради неизбежната денивелация тя включва каменна стълба. Най-важната част от скритите проходи е тунел, който е засводен или покрит с гредоред. Практика е в резултат от преустройства отделните участъци на един и същи тунел да бъдат градени и покрити по различен начин. Обикновено засводено каменно покритие има в най-ниската част, която е най-уязвима, а в по-високите части на прохода покритието е гредоред. Изключение от това правило има през втория период на северния червенски проход, когато стените му са се издигали над околния терен, а той е бил покрит с керемиди и е бил видим.

Експлоатацията на подземните части на съоръженията вероятно е създавала проблеми, свързани с чистотата на въздуха в тях, поради което са изграждани сложни вентилационни системи. Техните отвори са видими и в двата червенски прохода.

Охранителните съоръжения на проходите имат различна структура. Най-важният им елемент е бойната кула, разположена максимално близко до водоизточника, особено там, където мястото му е добре известно. В устройството на кулите също има различия. Докато тези при червенските проходи имат само защитни функции, в Търново те са от типа водни кули кладенци (Харбова 1981, 124). Според П. Мутафчиев водна е и една от кулите на Голямото пирдопско кале (Мутафчиев 1973а, 384, табл. VIII, обр. 16). Известните ни водоснабдителни проходи извън българските предели сочат, че охранителните водни кули се използват сравнително често. На Балканите такива имат сръбските крепости Ресава, Ужице и др. (Дероко 1950). Обичайни са и в големите руски градове, където поради приетата практика всички крепостни кули да имат собствени названия, тези от тях, които са свързани с таен водоснабдителен проход, буквално се наричат “водна” или “кладенчева” (Фальковский 1947, 50–65).

Начинът за защита на коридора на прохода зависи от неговото естество. При южния червенски проход в подножието на скалите е заграден обширен терен около тунела, а участъкът му в отвесната скала е пазен вероятно от дървени щитове, от които край стълбата са запазени засечени гнезда от поддържащите ги стени. Проходите в Търново са пазени от самата крепостна стена, в която са вместени.

Макар че са свързани най-вече със защитата на жизненоважните водоизточници, охранителните системи на всички проходи обикновено са елементи от цялостната фортификационна система на града.

Напредналите разрушения на крепостните стени не позволяват да се установят начините за свързване на проходите с укрепената територия. Вероятно в стената е имало неголеми потерни или проходите са преминавали под основите ѝ. Поточни данни има единствено за южния червенски проход, стълбата на който директно навлиза в жилищния квартал поради отсъствието на стена по южния отвесен скален венец на червенския рид. След разширението на замъка през XIV в. входът на прохода остава в неговата територия (Димова 1985б, 100–103).

Обобщението на въпросите за появата, развитието и ползването на укрепените външни водоснабдителни проходи по време на Второто българско царство показва, че те са познати през период с голяма хронологична продължителност и са разпространени в голям географски ареал. Може да се приеме, че са продължение на традиция, съществувала на Балканите през късноантичната епоха. Твърде вероятно е тя да е възродена през периода на византийското владичество, когато сложната военно-политическа обстановка налага мерки за повишаване на издръжливостта на твърдините. В същото време водоснабдителните проходи може да се разглеждат и като укрепен вариант на познатите от много средновековни крепости пътеки за вода до подножието (Шкорпил 1914, 86). Строителството им става възможно след достигане на сравнително високо ниво на средновековната фортификационна теория и практика, което има връзка със стопанските и технологични възможности на обществото. Въпреки че те са жизнено важна част от отбраната на всеки град, тяхното сравнително ограничено разпространение в България и на Балканите през XIII и XIV в. се дължи както на скъпоструващото им строителство, така и на относително краткия период, през който е имало необходимост от тях. Поради установените нови военни реалности след включването на българските земи в пределите на Османската империя строителството им е преустановено.

Изграждането и ежедневното поддържане на тези съоръжения е изисквало значителни финансови, технологични и човешки ресурси. Това обяснява съществуването им само в големи, стратегически важни и с многолюдно население градове. Неясни обаче остават въпросите доколко достъпът до тях е бил масов или е имало ограничителен режим, доколко те са ползвани постоянно, а не само в критични ситуации, доколко са имали охрана и т. н. Поради несъмнената им значимост може да се предположи, че за ползването им е съществувал ред и и е имало структури, които да следят за някакви санитарни изисквания, за количеството на водата и контрола върху нейното потребяване, за замърсяването на въздуха в подземията от дима на осветителните средства и т.н. Сравнително малките проходни възможности на стълбите също подсказват съществуването на някакви ограничения за масов достъп.

Въпреки трудностите, които се е налагало да се решават при градежа на тези сложни съоръжения, те са били най-надеждният начин за осигуряване на вода в укрепените центрове във военновременни условия. Преодоляването в процеса на строежа им на редица сложни теоретични и практични проблеми е показател за високото ниво от знания и възможности, които са достигнати през периода на Второто българско царство.

Анчева 1993: Р. Анчева. Водоснабдителното дело в Търновград. – ГНАМ, 1993, 9, 151–157.

Всеобщая история архитектуры 1966: Всеобщая история архитектуры, III, Москва, 1966.

Вълов 1977: В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости. - Археология, 1977, 1, 14–29.

Дероко 1950: Средњевековни градови у Србии, Црној Гори и Македонии. Београд, 1950.

Димова 1985а: В. Димова. Укрепителната система на Цитаделата през XIII–XIV в. - В: Средновековният Червен, I, София, 1985, 45–72.

Димова 1985б: В. Димова. Водоснабдяване. В: Средновековният Червен, I, 1985, 100–103.

Димова, Йорданов 1990: В. Димова и С. Йорданов. Археологически разкопки на средновековния Червен. – АОР за 1989, 1990, 192–193.

Димова, Йорданов, Иванов 1984: В. Димова, С. Йорданов и Д. Иванов. Водоснабдяването на средновековния Червен. - МПК, 1984, 2, 14–19

Джамбов 1991: И. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Йорданов 1994: Водоснабдително съоръжение № 2 в средновековния град Червен. – Археология, 1994, 3, 30–35.

Мијовић, Ковачевић 1975: П. Мијовић, М. Ковачевић. Градови и утврђења у Црној Гори. Београд–Улцин, 1975.

Мутафчиев 1973а: П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. – В: Избрани произведения, I, 1973, 286–396.

Мутафчиев 1973б: П. Мутафчиев. Старият друм през "Траянови врата". – В: Избрани произведения, II, 1973, 478–606.

Николова 1973: Я. Николова. История на археологическите проучвания на Царевец. – В: Царевград Търнов, I, София, 1973, 21–38.

Овчаров 2001: Д. Овчаров. Укреплението на църквата "Св. св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. – Археология, 2001, 1–2, 97–102.

Попов 1985а: А. Попов. Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до р. Янтра. – МПК, 1985, 3, 14–16.

Попов 1985б: А. Попов. Асеновци и "Новият град" в Търново. – Векове, 1985, 4, 6–10.

Робов 1988: М. Робов. Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. – Археология 1988, 4, 38–44.

Токарский 1961: Н. М. Токарский. Архитектура Армении IV–XIV вв. Ереван, 1961.

Фальковский 1947: Н. И. Фальковский. История водоснабжения в России. Москва–Ленинград, 1947.

Хаджи Калфа 1938: Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. – Архив за поселищни проучвания, I, 1938, 2, 63–110.

Харбова 1981: М. Харбова. Отбранителните съоръжения в българското средновековие. София, 1981.

Цветков 1980: Б. Цветков. Водоснабдяване на Мелнишката крепост. – Археология, 1980, 2, 39–46.

Цончев 1931-1934: Д. Цончев. Водоснабдяването на крепостите (Царевец и Трапезица). – ГПНБМ, 1931–1934, 97–116.

Чангова 1976: Й. Чангова. Средновековният Ловеч. – Векове, 1976, 1, 30–36.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910, 121–154.

Шкорпил 1914: К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914.

Kucher 2005: M. P. Kucher. The Water Supply System of Siena, Italy: The Medieval Roots of the Modern Networked City. – SMHC, Routledge, 2005.

Plzen Historical Underground: Plzen Historical Underground. http://www.zcu.cz/plzen/underground/

ABOUT FORTIFIED EXTERIOR WATER SUPPLYING CORRIDORS DURING THE TIME OF THE SECOND BULGARIAN KINGDOM (THE 12TH – 14TH CENTURY)

Stoyan Yordanov

Summary

The paper offers to the reader a general review on fortified exterior water supplying corridors during the time of the Second Bulgarian kingdom (the 12th – 14th century). Their construction was due to the special topography of the fortified settlements that were planned and built mainly on rocky peaks without permanent water sources or running water. The corridors provided, in time of war especially, secret access to water in the foothills of the rocks. These corridors restored a tradition that existed in the Early Byzantine period and are found on the Balkans, the Caucasus, in Russia and in a number of European countries. The water supplying corridors were complicated facilities consisting of a water source, a secret access to it and a fortification system. They were constructed mainly in the large fortified towns and their use was probably related to a special kind of organization.

ЗА УПОТРЕБАТА НА ЕДИН ТИП КЕРАМИЧНИ СЪДОВЕ ОТ СОЗОПОЛ

Иван Петрински, Иван Чокоев

От полуостров Столец (Стария Созопол) произхождат три почти еднакви съдчета (НИМ, инв. № 30405/1,2,3), които при устието си са имали решетъчни прегради (обр. 1-3). Местонамирането им е известно[1] - на 30 м от вече несъществуващата църква “Св. Иван Богослов”. Изглежда точно тази е църквата, спомената в една грамота от 1489 г., подписана от цариградския патриарх Дионисий (Джемеренов, Димитров, 1994, 108) като метох на обителта “Св. Иван Предтеча и Кръстител” на о. Свети Иван до 1453 г. Засега ни е позната само настилката на двора на църквата - шестоъгълни керамични плочи - същите, каквито срещаме в настилката на църквите (Димова, 1992, 58; Петрински 2000, 179) на остров Свети Иван. Изглежда, че разглежданите тук съдове произхождат от сграда, свързана функционално с църквата “Св. Иван Богослов”. Наличието на допълнителни сгради към тази църква, обитавани вероятно от епископа на Созопол след 1453 г., както и към църквата “Св. Богородица от Посещението”, намираща се пак на полуостров Столец, е подсказано в същата грамота. Идвайки в града, монасите от “Св. Иван Предтеча и Кръстител” отсядали в метоха на обителта, а не в частни къщи.

* * *

Трите съдчета преди реставрация бяха в едно и също състояние - по една отчупена дръжка, липсваща решетъчна преграда и устиен ръб.

Размерите на съдовете са: запазена височина – 16 см, диаметър в най-широката част на тялото – 7,5 см, диаметър на запазената част от устието – 5 см, диаметър на дъното – 5,2 см. Две от съдчетата (с индекси 2 и 3) имат вместимост до основата на решетъчната преграда по 183 мл. Третото съдче (с индекс 1) е с вместимост от 163 мл.

Съдовете са амфоровидни, с леко издута горна част на тялото, поради което то изглежда почти цилиндрично. Устието е фуниевидно. Двете дръжки са прилепени допълнително. Съдовете са изработени от глина, която след изпичането е добила розов до бледочервен цвят. Отвън почти изцяло са залети с бяла ангоба и петна от стекла се гранава глазура с неравномерен зелен цвят – от тревисто до масленозелено. По остатъците от решетъчната преграда в началото на устието съдим за броя на отворите върху нея – три (при един от съдовете – четири) – по периферията на преградата и, вероятно, един централен.

Наблюденията ни върху разглежданите съдове показаха следната последователност на технологичните операции при формоването им:

1. Източване на тялото на грънчарско колело.

2. Поставяне на предварително изработената решетъчна преграда без отворите по периферията.

---

[1] Открити са през 1992 г. от частно лице при строителни работи, като съдовете и частите от тях са били много повече. Сведенията по откриването им дължим на Б. Димитров, който се позовава пръв на местонамирането.

3. Формуване на фуниевидното устие и слепването му чрез фурш към тялото на съда.

4. Пробиване на отвори по периферията на преградата, при което остатъчната глина е образувала къси сталактити към вътрешността на съда.

5. Добавяне на дръжките.

Изпичането и украсата на съдчетата са осъществени в съответствие с традициите на епохата, без особености.

Амфоровидните съдове, заради практичната си форма, имат голямо разпространение в късната античност (вж. напр. Кузманов, 1985, с. 78–80) и ранното средновековие (вж. напр. Дончева-Петкова, 1977, с. 206–207). През XII–XIV в. те обаче се срещат рядко. Един подобен съд от Крън е открит в пласт от XII–XIII в. В следващите столетия тази форма практически е изоставена. Архаичната за XIV–XV в., и особено за XVII–XVIII в., форма е допълнително указание, според нас, за продължителна и устойчива традиция при изработване на този тип съдове, въпреки отсъствието на преки успоредици в предходните епохи от българските земи.

Един много близък паралел на разглежданите съдове също е от фонда на Националния исторически музей и е открит при подводните проучвания под крепостта Урдовиза (Йосифова, 1988, с. 127–128, обр. 17). Съдът от Урдовиза е по-голям – височина 23 см, диаметър в най-широката част на тялото – 11 см, вместимост до основата на решетката – 820 мл; външната повърхност не е покривана с ангоба; глазурата е гладка, с равен масленозелен цвят; глината след изпичането е получила червено-кафяв цвят. Съдът като цяло е изработен много по-грижливо. Изцяло е съхранена решетестата преграда, която има конична форма и четири отвора – три по периферията и един по-голям – централен. Ясно личат сталактитите от излишна глина след провъртяването на отворите по периферията на преградата. За съжаление цялата група керамични съдове от Урдовиза е също в несигурна археологическа среда и по типологични белези е датирана в XVII–XVIII в. Функционално решетъчната преграда е определена като препятствие за влизането на дребни животни.

Датирането на съдчетата, въпреки че не произхождат от категорична археологическа среда, смятаме за сигурно в периода от последните години на XIV в. до средата на XV в., но повече в началото на периода. Основание за тази датировка търсим в сигурността, с която те са изработени – сигурност, граничеща с профаниране, което от своя страна е основание да предполагаме традиция при изработването им. Цялостното ангобиране на съдовете, трислойния лом и нискокачествената глазура са допълнителни основания за предлаганата датировка.

* * *

Употребата на съдовете поставя повече въпроси. При малката им вместимост и очевидно старание, вложено при украсата, цялостно ангобиране и заливане с цветна глазура можем убедено да твърдим, че са използвани на трапезата. Като пренебрегнем незначителните повреди – поолющена глазура, отчупвания и надрасквания – всъщност нашите съдчета биха стояли съвсем прилично на всяка средностатистическа средновековна трапеза.

За да предположим достатъчно обосновано функцията им точно на трапезата ще трябва като начало да изключим някои други приложения на съдове с решетки.

Употребата им по нивите, както това е предположено за съда от Урдовиза, би била неподходяща. По принцип съдовете

Сведение, което дължим на разкопвача д-р П. Гатев. Полеви инв. № 337/85.

за съхраняване на вода при полска работа са с по-голям обем. Докато стомните за домакински нужди събират 2–4 л, то полските са с вместимост 5–8 л. Известни са с наименованията жетварки, решетарки или грошарки (Пунтев, 1975, с. 304). Имат решетки с много на брой малки дупки, които не позволяват в стомните да влизат змии, гущери, жаби, насекоми. Решетката е разположена в най-широката част на гърлото, което е с бъчвовидна форма. Това се налага от необходимостта решетката да има максимална повърхнина, което пък от своя страна увеличава броя на отворите, а, следователно, и пропускливостта на перфорираната преграда. При разглежданите тук съдчета от полуостров Столец решетката е поставена в най-тясната част на устието и броят на отворите е малък, при което се ограничава преминаването на течността, т.е. преградата е изпълнявала и ролята на своеобразен дозатор.

Високото конусовидно устие насочва изтичащата през решетката течност, предпазва стените на съда от неприятно обливане, а ръцете от замърсяване. Тази фуниевидна форма на устието улеснява пълненето на съда и намалява възможността за загуба на течност при преливане.

Трябва да споменем още една възможност за функционалното предназначение на съдчетата – за посипване с пясък на току-що написани текстове. Известно е, че водните мастила, използвани в миналото, съхнат бавно. За избягване на разтичането и размазването на току-що написания текст се е налагало попиване на излишното мастило. Най-често за това е използван ситен пясък. Разглежданите тук съдчета донякъде биха били удобни като форма за подобна употреба, но фуниевидното гърло би спомагало за разсейването на съдържанието и по този начин би затруднявало по-прецизното изсипване на пясъка. Гореносоченото и преди всичко големият обем, а оттам и тежестта на пълния съд, произхождащ от подводните проучвания край Урдовиза, също силно намалява вероятността тези предмети да са използвани за пясък в скрипториите. Последният съд има вместимост 820 мл, откъдето лесно може да се пресметне, че само насипният материал би тежал около 1,4 кг, а заедно със съда – 2,1 килограма, което със сигурност е крайно неудобно.

Освен като дозатор решетката може да служи и за задържане на утайки при изливането на течности. Този технически похват на декантиране (отделяне на утайката от течността чрез преливане или отливане), при което утайката остава в съда е познат отдавна. Съдове за декантация обаче почти не са запазени до наши дни. Изключение правят няколко стъклени съда, датирани в XI–XII в., произхождащи от различни части на ОНД – Беларус, Средна Азия (възможно Самарканд) и Армения, където е открита голяма колекция лабораторни съдове (Джанполадян, 1965, с. 215–216, рис. 4). Тяхна особеност е наличието на един необичаен детайл – тясна (1 см) издатина, разположена по цялата окръжност върху вътрешната стена на съда, който спира утайката при изливане на течността (обр. 4).

Функционално съдовете от полуостров Столец са отлично решени. Двете малки дръжки, закрепени срещуположно в основата на устието, позволяват много удобен захват. Дланта се поставя върху стените на съда, в отвора на едната дръжка се промушва палецът, а в другия – показалецът.

Единствената течност, поднасяна на трапезата, образуваща утайка и употребявана в малко количество, като вкусова добавка към храната, е оцетът. До втората половина на XIX в. се прави и потребява само нестабилизиран оцет, който образува т.нар. оцетна гъба[3]. След 1857 г. Л. Пастьор (Pasteur 1922), предлага начин за стабилизиране на оцетния разтвор, като по този начин той не образува оцетна гъба.

Средновековните автори споменават оцет както при хранене, така и в занаятите, военното дело, медицината. Пространни сведения за употребата на оцета намираме у Орибазий. Приятелят на император Юлиан се позовава и на две специални съчинения – на Гален и на някой си Руф, озаглавени еднакво “*Περὶ ὄξους*”. Според Орибазий употребата на оцет при хранене е не само пожелателна, но и задължителна в някои случаи. Тънките миди (може би, т.нар. днес “пясъчни миди”?), разхлабвали стомаха, поради което трябвало да се ядат с оцет (*ὄξος*), горчица (*νάπυς*) или пипер. (Oribasius, II, 58, 73). Горчицата и оцетът, впрочем, често са взаимозаменяеми. Това едва ли е странно, като се има предвид, че основа на горчицата е именно оцетът, а транспортирането ѝ е много по-удобно. Също с оцет се ядат черноморските *κτένες* (за които трябва да предположим очевидно, че са *Ostrea edulis*) (Oribasius, II, 58, 56–62). Бобовите растения, лападът и рибният сос се приготвят с оцет, но при диетично и лечебно хранене лещата се готви без оцет и вино (Oribasius, III, 22, 1; IV, 7, 22; III, 20, 3). За печените риби (*ὄψον*)[4] оцетът е най-добрата подправка, тъй като без него те не са ядивни, “а ако някой упорства и ги яде без оцет, би си навредил изключително много, както и ако яде без сол храните, които не могат без нея”.

Най добър оцет се получава от най-силните вина (Oribasius, V, 11, 1–4).

Сред не особено многобройните средновековни извори за оцета трудно може да се направи разлика между видовете оцет, така както такава разлика, географска и технологична, съществува при вината. Все пак термините “*ὄξος γλυκύ*” (Oribasius, IV, 3, 11), “*ἥδυσμα*” (Oribasius, V, 11, 1–4) и “*ὀξύμελι*” (Oribasius, III, 1, 17) може би се отнасят за това, което днес наричаме меден (балсамиков) оцет. Още по-категорично е сведението на Псевдо-Йоан Зонара (Zonara, 2, 1456-1457), според което киренците различавали два вида оцет – *ὄξος* ’остър’, защото се получавал от пресечено (*καταβεβληκὼς*) вино, и *γλυκάδιον* ’сладък’. За трудността да се различат винаги видовете оцет помага и отсъствието на достатъчно сведения за цени на оцета през Средновековието. Например през 1554 г. цената на оцета е близка до тази на виното, като виното е с 20 % по-скъпо (Дершвам, с. 66–67). Тъй като технологията за производство на меден оцет е по-сложна, и по-скъпа, от тази на виното, трябва да предположим, че цената, посочена от Х. Дершвам се отнася за обикновен оцет. Цената на медения оцет, както и днес, трябва да е поне два пъти цената на добро вино.

В медицината оцет се използва често. Хипократ го препоръчва (Hipp. De natura muliebri, 63; Hipp. De semine et De natura pueri) в рецепти при лечение на голям брой заболявания, както и при диетично и лечебно хранене. Диоскорид Педаний подчертава качествата на оцета за добро храносмилане (Pedanius, 2, 13, 1), а Йоан Акутарий го препоръчва с тлъсти храни (Acutarius, II, 8.18). И тъй като византийската (Поляковская, Чекалова,

---

[3] Представлява голяма, гладка, блестяща, слузеста, безцветна колония на оцетнокисели бактерии, от рода Acetobacter. Тези бактерии са строго аеробни, неспороносни, грамотрицателни, с пръчковидна форма. Окисляват етиловия спирт до оцетна киселина, която е първата киселина, позната на човека, във вид на трапезен оцет (3—15 % разтвор на оцетна киселина), получен при оцетнокисела ферментация на вино.

[4] Изключваме значението “пържена”, тъй като процесът се масовизира след XVIII в. През IV в. изключително рядко се пържи.

1989, 77; 132), а и въобще балканската средновековна кухня, е мазна и тежка, последното сведение предполага значително потребление на оцет. Орибазий също твърди, че “употребата на оцета при диети е много важна” (Oribasius, V, 11, 1–4). Той го предлага и при лечение на възпаление на ушите, смесен с тебешир (Oribasius, X, 27, 16).

Утайката от оцета (оцетната гъба) се използва в средновековната медицина, при това предварително загрята (Oribasius, XIV, 58, 2). Вероятно тук трябва да обърнем внимание на една особеност на състоянието, в което ни бяха предадени съдчетата от полуостров Столец. Наистина предизвиква известно учудване, че и трите съдчета имаха отчупена и липсваща решетеста преграда. Отчупените дръжки и устийни ръбове са лесно обясними, но за премахването на преградите е необходима специално сравнително тънко и здраво острие. Това ни дава право да се съмняваме в случайния характер на счупването на решетъчните прегради, които са доста защитени от своето разположение. Може би сведението на Орибазий дава отговора. След запълването на тялото на съда с оцетна гъба, за което е необходима неколкогодишна употреба, или след похабяването на съда, решетката е била счупвана, за да се извади оцетната гъба и тя да се използва за лечебни нужди или за добиване на оцет. В такъв случай трите съдчета изглежда не са продукт на производствена дейност, което беше първоначалното ни предположение, а са част от съдовете на жилищните сгради към църквата “Св. Иван Богослов”, които до 1453 г. са част от метох към островната обител “Св. Иван Предтеча и Кръстител”.

Данни за специални съдове за оцет в достъпните ни писмени извори отсъстват, с изключение на сведението на Йоан Кантакузин (Cantacuzen, IV, 2, 500) за стъклен *σκύφος*, който изглеждал пълен с оцет, разказано ни в една фантастична история. Стъклото наистина е много подходящ материал за съхраняване на оцет, но ако съда е идентичен с античните скифоси, то миризмата на оцета би се разнасяла из цялото помещение. Все пак съобщението на Кантакузин е лишено от каквато и да било категоричност, а *σκύφος*-ът *изглеждал* пълен с оцет – никъде няма и намек, че това е обичаен съд за такова съдържание.

Макар и силно ограничени, писмените извори са достатъчно ясни и данните в тях, без никакво съмнение, се отнасят и за българските земи. Оцетът заема отчетливо място в храненето и в лечебните практики през цялото средновековие. Различими са както обикновеният “остър” оцет, така и “сладкият (меден) оцет”. Цената на обикновения оцет е много близка до тази на виното, което подчертава ценността на продукта. За разлика от днес, оцет се получава само от вино, което обяснява и близостта в цените им. В бъдеще трябва да се очаква все по-често разпознаване на специални съдчета за оцет при археологическите проучвания, които ще подчертават още веднъж мястото му в хранителния модел, не само във всекидневния живот в обителите, но и в жилища поне в големите градски центрове на средновековна България през XII–XIV в.

* * *

Проведеният практически експеримент[5] с четирите съдчета от Созопол и Урдовиза изцяло потвърди нашите предварителни наблюдения и изводи.

---

[5] При експерименти с археологически оригинали е недопустимо използването на активни течности (в случая оцет), поради което бе използвана дестилирана вода. Опит с пресечен (мътен) оцет за проверка и на отдекантиращата роля на решетестата преграда е възможен само с използване на музейно копие на оригиналния съд.

Резултатите: Съдовете се пълнят сравнително бавно, дори и съдчетата от Созопол, при които решетъчната преграда е отчупена. Високото устие, създаващо голям обем над преградата, напълно оправдава функцията си на фуния, а от друга страна сполучливо насочва изтичащата от съда течност, ограничавана от решетестата преграда, и не позволява разливането на течността по външната повърхност на съда. В отдекантиращата роля на решетката не може да има никакво съмнение. Освен всички изброени дотук функции решетестата преграда е ограничавала и миризмата на оцета – по-късните съдове за оцет, включително и съвременните, като правило имат тясно устие точно с тази цел[6].

Вместимостта на съдчетата, измерена до решетестата преграда е 183 мл за две от тях и 163 мл за третото. Тук непременно трябва да отбележим, че наличието на две напълно еднакви съдчета, с някои незначителни отлики в украсата, едва ли е случайност. Изглежда трябва да приемем наличие на стандарт, което при начина на формоване на керамичните изделия по това време сигурно никак не е било лека задача. Третото съдче, с индекс 1, е изкривено и изглежда не е съвсем редовна продукция. Наистина, пресмятайки вместимост от 183 мл, установяваме, че това са точно 4 киата – старогръцка и римска мярка за вместимост, равна на 45,6 мл. Няма данни за съществуването на киата като мярка през средновековието, но резултатите от измерванията ни едва ли са плод на случайност.

Както вече отбелязахме, съдовете от Созопол са с отчупено устие, поради което първоначално измерихме тяхната вместимост само до решетъчната преграда. С прилагането на пропорциите на съда от Урдовиза, единият от съдовете бе завършен във височина[7] (обр. 5). Вместимостта на реставрирания съд се получи 272 мл, измерен до четвъртия милиметър под устието, което е точно равно на една антична котила, преизчислена от котила с масло (0,302 *л*) (Schilbach 1970, 119; Манандян, 1954, 178). Макар и използвана широко като мярка през античността, котилата остава като една от мерките за вместимост и през средновековието. Нашето измерване показа, че съществуват, както е обичайно, разлики в мерките. За Армения (Манандян, 1954, с. 179) котилата, напълнена с вода или вино, е равна на половината от близкоизточно-римския ксест, а именно 204 мл. Поне за Созопол, съдейки по измерванията на разглежданите съдчета, котилата, а може би и киата, е запазила античната си стойност и през XIV–XV в.

---

[6] Парите на концентрираната оцетна киселина могат да раздразнят очите, но достигане на вредни стойности на насищане на въздуха в жилищно помещение от обичаен трапезен съд за оцет, разбира се, е невъзможно при допустима норма на безопасност 0,005 мг/л. Интензивна миризма на оцет обаче е определено неприятна.

[7] Реставрации на Т. Еждик-Тъпанова, ЦЛКР, НИМ

ВМТ: Византийский медицинский трактат XI-XIV вв., перевод с древнегреческого, вступительная статья, комментарий, указатели Г. Г. Литаврина, СПб, 1997

Дворецкий 1958: К. Х. Дворецкий – Древнегреческо-русский словарь (под ред. С. И. Соболевского), М., 1958

Дершвам 1970: Дневникът на Ханс Дершвам за пътуването му до Цариград през 1553-1555 г. С., 1970

Джанполадян 1965: Р. М. Джанполадян – Лабораторная посуда армянского алхимика. – Советская археология, 1965, 2, 210-216

Джемеренов, Димитров 1994: Н. Джемеренов, Б. Димитров – Документи за манастира "Св. Иван Предтеча" край Созопол. – Известия на Националния исторически музей, X, 1994, 107-115

Димова 1992: В. Димова – Църквата "Св. Иван Предтеча" на манастира при Созопол. – Известия на Националния исторически музей, X, 1994, 53–65

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова – Българската битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.). С., 1977

Йосифова 1988: М. Йосифова - Нови паметници от Странджа. Керамика от акваторията на Урдовиза, XV-XIX в. - Известия на Националния исторически музей, VII, 1988, 121-133

Кузманов 1985: Г. Кузманов – Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV - нач. на VII в.). – Разкопки и проучвания, XIII, 1985

Манандян 1954: Я. А. Манандян – О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. – XV в. н. э.). Ереван, 1954

Петрински 2000: Ив. Петрински - Манастирът "Св. Иван Предтеча и Кръстител" на о. Свети Иван (1467/71 - 1629). - Известия на Народния музей – Бургас, 3, 2000, 177-189

Поляковская, Чекалова 1989: М. А. Поляковская, А. А. Чекалова Византия: быт и нравы. Свердловск, 1989

Пунтев 1975: Н. Пунтев - Грънчарството в Берковица в края на XIX и първата половина на XX в. - Известия на Етнографския институт и музей, XVI, 1975, 283-314

Acutarius: Ioannes Acutarius – De spiritu animali, II, 8.18. – In: Physici et medici Graeci minores, vol. 1, ed. J. Ideler, Amsterdam, Hakkert, 1963, pp. 312-386

Cantacuzen: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri, IV, vol. 2. Bonn, Veber, 1831

BCH: Bulletin de correspondance helenique, 25, 988

Hdt: Herodot – Histoire, ed. Ph. –E. Legrand, Parie, Les belle letre, 1968

Hipp. De natura muliebri: Hippocrate – De natura muliebri, ed. E. Littre, Oeuvres completes d'Hippocrate, vol. 7. Paris, Bailliere, 1851 (repr. Amsterdam, Hakkert, 1962), 312-430

Hipp. De semine et De natura pueri: Hippocrate – De semine, de natura pueri, de morbis IV, ed. E. Littre, Oeuvres completes d'Hippocrate, vol. 7. Paris, Bailliere, 1851 (repr. Amsterdam, Hakkert, 1962), 470-614

Liddel&Scott 1968: H. G. Liddel and R. Scott – Greek English Lexicon, Oxford University Press, 1968

Oribasius: Oribasii collectionum medicarum reliquiae, vols. 1-4, ed. J. Raeder. Leipzig, Teubner, 1933

Pasteur 1922: L. Pasteur – Le Vinaigre, Oeuvres completes, vol. 1. Parie, 1922

Pedanius: Pedanius – Euporista, ed. Wellmann. Berlin, 1958

Schilbach 1970: E. Schilbach – Byzantinische metrologie. Munchen, 1970

Zonara: Ioannis Zonarae – lexicon ex tribus codicibus manuscriptis, ed. J. Tittmann. Amsterdam, Hakkert, 1967

ON THE USE OF A SPECIAL TYPE OF VESSELS FROM SOZOPOL

Ivan Petrinski, Ivan Chokoev

Summary

Three small vessels found at Stolets Peninsula (the Old part of Sozopol) and dated back to the late 14th – the mid 15th century were interpreted as table ware for vinegar. The interpretation is based on the presence of a strainer that was supposed to stop the yeast fungus. Most probably the vessels came from the residential premises next to the "St. John the Theologian" church, which was a cloister of the "St. John the Precursor and the Baptist" monastery situated on the island of Sveti Ivan (St. John) in the period between the late 14th century and AD 1453.

Although quite scarce, the written sources provide clear enough information and the data refers beyond any doubt to the Bulgarian territories as well. The vinegar is an important element of the diet and the medicinal practices in the Middle Ages. There is information about the common "sharp" vinegar as well as the "sweet (honey) vinegar".

Two of the small vessels have a storage capacity of 183 ml, and the third one – 163 ml (measured up to the strainer). The entire storage capacity of the two vessels is 272 ml, which can be accepted as an indication that the ancient kotyle (κοτυλη) was still used in the 14th – 15th century, at least in the region of Sozopol.

The experiments that were carried out with the three studied small vessels confirmed the preliminary observations and conclusions.

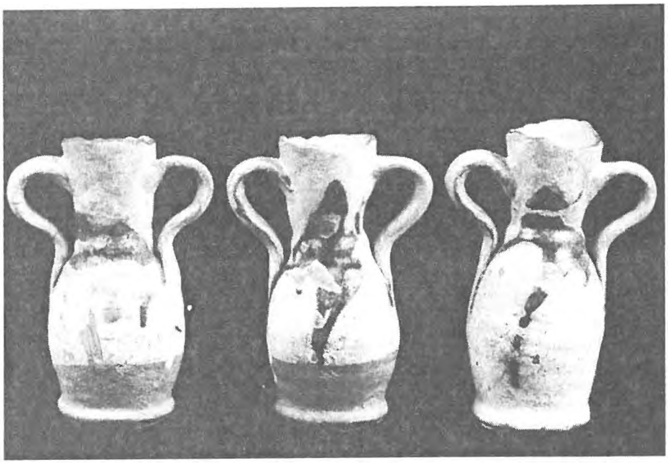

Обр. 1. Съдовете от полуостров Столец
Fig. 1. The pots from Stolets Peninsila

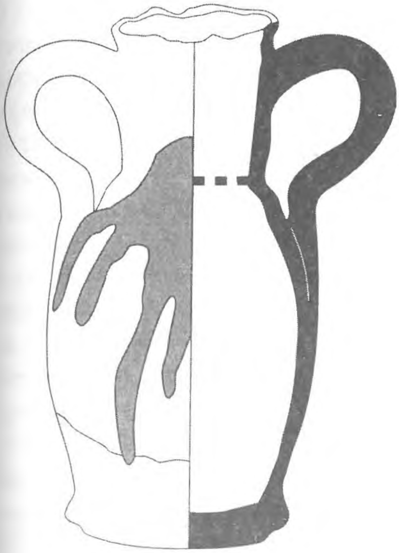

Обр. 2. НИМ, инв. № 30405/2
Fig. 2. National Museum of History, Inv. No. 30405/2

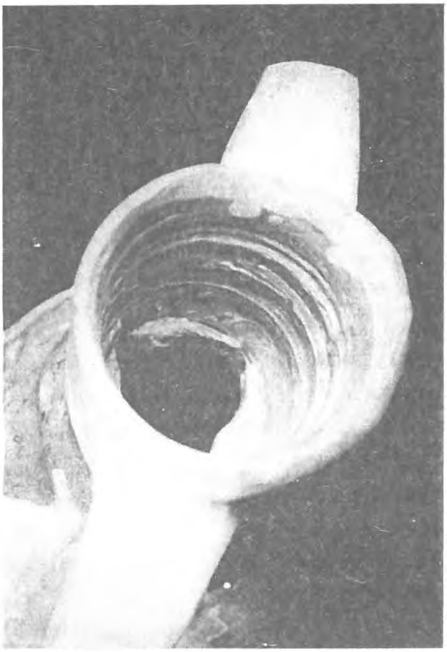

Обр. 3. Следи от липсващата решетъчна преграда
Fig. 3. Traces of the missing strainer

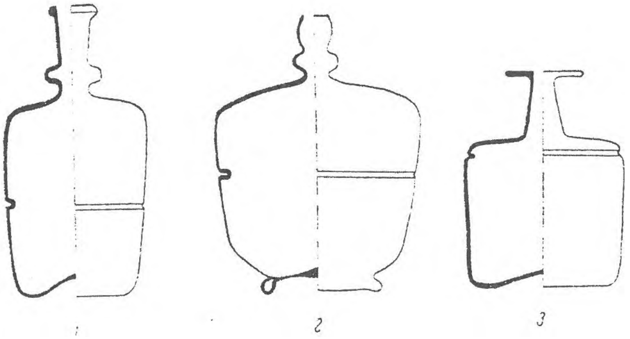

Обр. 4. Стъклени съдове за декантация от Средна Азия (по Р. М. Джанполадян)
Fig. 4. Glass vessels for decantation from Middle Asia (after R. M. Dzhanpoladjan)

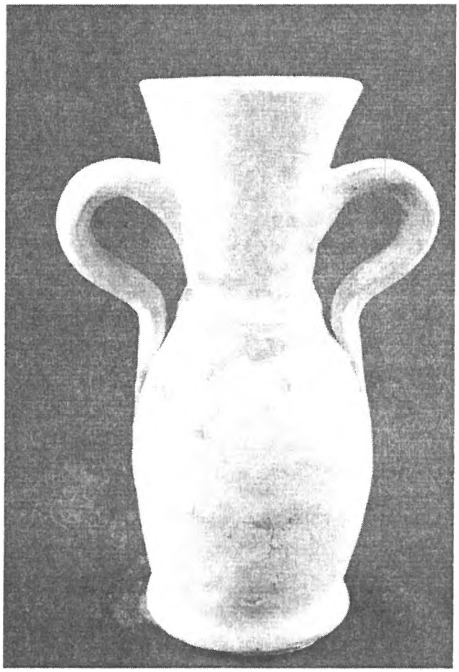

Обр. 5. НИМ, инв. № 30405/2 след реставрация
Fig. 5. National Museum of History, Inv. No. 30405/2 after restoration

СРЕДНОВЕКОВНИ ЦЪРКВИ В КЮСТЕНДИЛСКИЯ РЕГИОН (XII – XIV в.). КОНСТРУКТИВНИ ОСОБЕНОСТИ

Здравка Коркутова

Кюстендилският регион е осеян с културни останки от най-древни времена – праисторически, тракийски, ранновизантийски, средновековни и такива, които датират от вековете на османското владичество в българските земи. Обхващащ част от югозападните предели на българската държава през средновековието (IX–XIV в.), този регион споделя в основни линии нейната историческа съдба и същевременно се отличава с някои особености в своето развитие. Неговият административно-политически, военен, стопански и религиозен център е град Велбъжд, който възниква на мястото на античната Пауталия. Най-рано името му е засвидетелствано в грамота на византийския император Василий II от 1019 г. През последната четвърт на XIV в. Велбъжд е главен център на княжеството на братята Йоан и Константин Драгаши (Матанов 1997).

Част от богатото културно-историческо наследство на региона са 12-те средновековни църкви, построени и съществували в периода XII–XIV в. Те се отнасят към различни архитектурни типове. Преобладаващи по количество са кръстокуполните – 7 на брой. Останалите 5 са еднокорабни. Църквите са достигнали до наши дни в различно състояние, но общо взето са силно пострадали. Освен това, в някои от тях са били направени по-късни преустройства, които променили първоначалния им архитектурен образ.

Тъй като кръстокуполният тип църкви е по-многоброен, ще спрем вниманието си най-напред върху тях. Това са: църквата „Св. Георги" в кв. Колуша, Кюстендил, църква на хълма "Спасовица" също в Кюстендил, църквата в с. Мърводол, "Св. Никола" в Сапарева баня, "Св. Тодор" в Бобошево, църквата в гр. Рила и църквата на Земенския манастир "Св. Йоан Богослов".

Всички те се отличават с малки размери и усъвършенствани конструкции. Делят се на две основни групи – църкви с предапсидно пространство (цариградски вариант) или църкви, на които източното сводово рамо е удължено, без да образува отделно предапсидно пространство, и църкви с еднакво дълги сводови рамена, без предапсидно пространство (провинциален вариант). Има и подгрупи. Различията им се откриват в подробностите на вътрешното оформление и в архитектурната им украса. Те са обусловени от различните материални условия при изграждането им, както и от индивидуалния естетически вкус на ктитори и строители.

Кръстокуполната църква, която за периода XII–XIV в. е господстващ архитектурен тип във Византия, по българските земи е била представена не толкова с цариградския, колкото с провинциалния вариант. Като се изключи една малка група църкви, които са строени само от тухли, почти всички останали са градени с камък или със смесен градеж – камък и тухла, при което тухлата е използвана като декоративен елемент. Срещат се както в Кюстендилска област през XII–XIV в., така и в Източна България, в Република Македония (Бошковић 1933–1934, 280–281;

Дероко 1950, 218) и в Румъния (Nicolescu 1970, 375–377).

Обемното решение на разглежданите паметници, увенчани с куполно покритие, олицетворява според източноправославната символика небесния свод и единството между божествената и светската власт, поради което тези църкви играят роля на официален тип за православната църква през разглеждания период. Извисяването на пространствения кръст, увенчан с купол, става на фона на ограждащите го по-ниско засводени от него пространства на междурамията.

Църквата „Св. Георги" в кв. Колуша на Кюстендил (средновековна Колосия) (обр. 1) е типичен представител на т. нар. четиристълбни църкви със самостоятелно предапсидно пространство (Грабар 1921, 293; Иванов 1906, 261–262; Чанева-Дечевска 1988, 91– 99). Тя е с 3 апсиди и сложен триделен олтар, като предолтарното пространство е самостоятелно засводено и твърде просторно, междурамията са покрити с малки калоти, а квадратните подпори са свързани с прилежащите им стени с приапсидни стълбове чрез широки арки. Две стени с по един нисък проход в тях отделят това пространство от протезиса и диаконикона, които са покрити с полуцилиндрични сводове. Външните стени на църквата са оживени с двустъпални слепи аркади. На северната и южна фасади има по 4 арки: една от тях отговаря на височината и ширината на напречния кораб, а останалите 3 са по-малки и съответстват на останалите части на вътрешността – западни междурамия, източни междурамия, протезис и диаконикон. Може да се каже, че разглежданата църква се доближава до цариградския вариант на кръстокуполната църква. Такъв тип църкви са строени в столицата Търново и в големите градски центрове, но се намират при археологически разкопки в твърде лошо състояние. От този вид е патриаршеската църква “Възнесение Господне” в Търново, също църквата “Петър и Павел” в Търново. Близки по план са също църквите “Пантократор” и “Иван Неосветени“ в Несебър, но при тях слепите аркади са само декоративни (Мавродинов 1966, 20–21), а в колушката църква те са конструктивни, т. е. те отговарят на вътрешното членение на пространството (Миятев 1965, 165).

Към четиристълбните църкви без предапсидно пространство (провинциален тип) се отнасят множество паметници от Западна България. В средата на наоса на тези паметници се издигат четири подпори – най-често зидани стълбове, несвързани с арки, които носят рамената на пространствения кръст. Междурамията са покрити не с калоти, а с цилиндричен свод. Олтарът е триделен, но няма самостоятелно предапсидно пространство. Най-добър пример за представители на този тип църкви са земенската църква “Св. Иван Богослов” и църквата в гр. Рила (Чанева-Дечевска 1988, 91–99).

Църквата “Св. Иван Богослов” в Земенския манастир по план и по някои архитектурни особености е близка с църквата в кв. Колуша в Кюстендил, а също и с църквата „Св. Димитър” в с. Паталеница, Пазарджишко. Тя (“Св. Иван Богослов”) също завършва на изток с 3 високи полукръгли апсиди. Олтарът е съставен от презвитерий, протезис и диаконикон. Образуван е в източното рамо на сводовия кръст и от източните междурамия, но няма самостоятелно предапсидно пространство (Иванов 1912, 58–70), а междурамията са покрити не с калоти, а с цилиндричен свод. По план и конструкция тази църква много прилича на църквата в Колуша, но се различава от нея по липсата на отделно оформено предапсидно пространство. Земенската църква може да се определи като провинциален вариант на кръстокуполния тип църкви.

От провинциалния вариант кръстокуполни църкви е и църквата в гр. Рила (Чанева-Дечевска 1988, 90). Тя е без предапсидно пространство. При нея две полукръгли ниши, служещи за протезис и диаконикон, са издълбани в дебелината на източната стена. Правоъгълните междурамия на църквата са покрити с полуцилиндрични сводове.

Този провинциален кръстокуполен вариант се появява в църквите в Македония през XIII в. Тук се строят и преустрояват много църкви и продължава развитието на местния кръстокуполен тип.

Друг вариант на кръстокуполния храм, който се среща в Западна България, е с квадратен наос и без свободни подпори. Това са малки кръстокуполни сгради, които имат само една апсида, с тристенна или полукръгла форма отвън, а протезисът и диакониконът представляват ниши, издълбани в дебелината на източната стена. Повечето църкви от тази група са без притвор. Характерно за тях е вътрешното им членение, което на пръв поглед напомня на равнораменен кръст с куполен барабан в средата. Рамената на кръста се образуват от пространствата между подкуполните подпори, вградени в ъглите на наоса. Подпорите са предназначени да носят 4 свода или арки, а те от своя страна крепят посредством пандантиви куполния барабан. Тази конструкция е широко прилагана в Мала Азия, Константинопол, Гърция, Македония и Сърбия между VI и XV в. Продължава развитието си през Първо българско царство и по време на византийското владичество. Към тази група спада църквата на хълма "Спасовица" край Кюстендил (Мавродинов 1966, 201).

Разновидност на църквите с квадратен план и плътни междурамия, но без притвор, са църквите „Св. Никола" в Сапарева баня и "Св. Тодор" в Бобошево. Църквата "Св. Никола" в Сапарева баня има широка полукръгла апсида (Чанева-Дечевска 1988, 101) (обр. 2). Рамената на вътрешния пространствен кръст са загатнати на фасадите не само от фронтони, но са подчертани и от полукръгло извити корнизи, съставени от редове тухли. Техните широки плоскости към север и юг са били разчленени с по две слепи двустъпални арки. Куполът на този храм е с дванадесетостенен барабан, който е широк и нисък. Той е опасан с 12 двустъпални арки, в 4 от които са били вместени прозорци. Църквата "Св. Тодор" в Бобошево завършва на изток с цилиндрична апсида (Миков 1928–1929, 333; Кепов 1935; Василиев 1964, 153–157) (обр. 3). Тя се отличава от църквата в Сапарева баня по своите силно развити рамена на пространствения кръст, които придават на постройката кръстовидна форма. Притвор липсва. Към източното рамо е прибавена широка полукръгла апсида с едно тясно прозорче в средата. Вътрешността също е кръстовидна. Рамената на кръста са били покрити с полуцилиндрични тухлени сводове, върху които е бил сложен посредством пандантиви масивен полуцилиндричен барабан с 4 прозореца в него. Архитектурният тип на тези две църкви води началото си от ранно-християнско време, но се среща, макар и рядко, в периода XII–XIV в.

Друг интересен паметник е църквата при с. Мърводол, Кюстендилско. Високата полукръгла апсида е разчленена от 3 стройни декоративни ниши, започващи от цокъла и стигащи до корниза (Марди-Бабикова 1961, 29–32).

Много от разглежданите паметници от кръстокуполния вариант в Кюстендилска област са без притвори. Такива са църквите "Св. Никола" в Сапарева баня, църквата "Св. Тодор" в Бобошево, църква край с. Мърводол – Кюстендилско, църквата в гр. Рила. Първоначално църквата в кв. Колуша е била без притвор, но по-късно той е бил изграден. С притвор е църквата на хълма "Спасовица" край Кюстендил (Чанева-Дечевска 1982, 118).

Внимание заслужава покривната конструкция на притвора на църквата на хълма "Спасовица" край Кюстендил, където са се издигали два куполни барабана. Подобно решение виждаме в църквата "Св. Петър и Павел" в Никопол (Миятев 1965, 185). В повечето случаи няма данни за покривното покритие, тъй като част от паметниците са достигнали до наши дни в много лошо състояние. Куполите на разглежданите църкви са различни и имат различна техника на изпълнение. Осмостенен богато разчленен купол виждаме при църквата в кв. Колуша – Кюстендил. Куполът на Земенската църква е висок, с цилиндрична форма, лишен е от декоративно членение, както купола на църквата от Кюстендил, но е оформен с два реда ниши, слепи в горния и през един прозорец в долния ред.

Разглежданите кръстокуполни църкви от Кюстендилска област имат различни техники на градеж. Някои църкви са градени от тухли и хоросанова мазилка, други са градени от камък и хоросан, а има и църкви със смесен градеж. Външните стени на повечето църкви са били богато разчленени от псевдоконструктивни аркирани ниши и от декоративни фуги. Църквата на Земенския манастир е градена от бигор и е измазана отвън с розов хоросан, чиято фугировка имитира блоков градеж. Фасадите на тази църква са раздвижени от двустъпални ниши. Църквата при с. Яна е била изградена изцяло от камък, а фасадите на църквата са украсени с триарков мотив.

Входовете на кръстокуполните църкви в Кюстендилска област са най-често от запад. В повечето случаи те имат по един, рядко два или повече входа. Църквата "Спасовица" в Кюстендил е била с два входа – един от запад на притвора и един на южната стена. Църквата в кв. Колуша в Кюстендил е с един вход – от запад на притвора. За сравнение – с 3 входа са църквите "Св. Иван Неосветени" в Несебър, "Св. Петър и Павел" в Търново, църквата при с. Руен, Пловдивско и др.

В кръстокуполните църкви от разглеждания регион са отразени най-характерните черти на епохата. Вариантите и разновидностите им показват местни творчески решения. Повечето църкви са съставени от трите основни елемента – олтар, наос и притвор. Срещат се и църкви без притвор.

Многокуполният храм е изключение сред кръстокуполните храмове в Кюстендилска област.

Друг архитектурен тип църкви е еднокорабният. Той представлява най-опростеният план в източноправославното църковно строителство – с форма на правоъгълник, разделен на 3 части: олтар, наос и притвор (не винаги задължителен). Устройството на олтара в тези църкви е най-съществeният елемент от плановото им решение. Обичайното членение е следното: олтарът е отделен от наоса с олтарна преграда. Зад нея следва предапсидно пространство, от двете страни на наоса – на север и на юг са нишите на протезиса и диаконикона, а на изток от него е олтарната апсида. Решението на тази архитектурна композиция във всеки един от паметниците има определени особености. Най-важният елемент – олтарната апсида, се среща в различни форми. Най-често тя е полукръгла отвън и отвътре. Интересна е апсидата на църквата в местността Селище при с. Ръждавица, Кюстендилско (Димитрова 1976, 13–14), където апсидната дъга заема почти цялата широчина на кораба. Друг белег на олтарите на еднокорабните църкви е устройството на предапсидното пространство. То или не съществува, или се слива без архитектурен преход с олтарната апсида и представлява просто удължаване на нейните страни, т. е. получава се по-дълбока апсида.

Обикновено в еднокорабните църкви протезисът и диакониконът са малки ниши, разположени от двете страни на олтарната апсида на известна височина от пода. Най-често те са градени в дебелината на източната или пък на северната и южната стени. По стените има и други малки ниши, също на различна височина от пода, използвани за поставяне на църковна утвар.

Особено внимание е отдавано на олтарната преграда, която отделя олтара от наоса (Чанева-Дечевска 1988, 168). Такива прегради почти не са запазени. Предполага се, че са били зидани. Тези олтарни прегради се появяват още в раннохристиянските църкви и съществуват до края на XIV в. (Василева 1972, 17–24). По-късните олтарни прегради са дървените иконостаси, от които е останало само легло от дървени греди или пък плитки каменни основи на калов разтвор – например в църквата в с. Ръждавица (Димитрова 1976, 16).

Трудно е да се прави обобщение по въпроса за конструкциите на еднокорабните църкви в Кюстендилска област, тъй като повечето са силно разрушени. На базата на дебелината на стените се установява, че по-голяма част от разглежданите църкви са били полуцилиндрично засводени, с двускатен покрив. Такива са църквите в селата Пастух, Слокощица, Трекляно, Горановци и Ръждавица (Грабар 1921, 296). Притворът като планов елемент се среща рядко – при църквите в с. Ръждавица и с. Пастух.

Обикновено наосите на църквите от разглежданата област имат правоъгълна форма. В кораба се влиза през вход, който се намира в оста на западната стена.

В плановете на разглежданите църкви интересен конструктивен белег са пристенните стълбове към вътрешната страна на наоса. Като пример можем да дадем църквата "Архангел Михаил" при с. Горановци, Кюстендилско (Иванова 1933, 264–276), където има по два силно издадени пристенни стълба на надлъжните стени на кораба (обр. 4). Друг елемент от плана на еднокорабните църкви в региона са антите. Такива се срещат в църква "Св. Иван" в с. Пастух (Стойков 1961, 120) и църквата "Св. Архангел Михаил" при с. Горановци (Иванова 1933, 264–276). Църквата в с. Пастух е датирана от Ас. Василиев по стенописи в XVII в. (Василиев 1961, 148), но първото сведение за този паметник дава К. Иречек, който го свързва с Житомитската крепост, съществувала през XII–XIV в. (Иречек 1974, 668–669). Освен това градежът на църквата е смесен, с редуващи се хоризонтални пояси от камъни и тухли, което е характерно за епохата на Второто българско царство.

Архитектурното оформление на фасадите на разглежданите паметници от Кюстендилска област през XII–XIV в. е твърде бедно. При паметниците със сводове почти винаги задължителен елемент от фасадната украса е двуредният зъбчат корниз под покрива.

Керамопластичната украса на изследваните паметници не е така богата и добре оформена, както е в търновските църкви. Останки от керамопластична украса (чашки) са открити в насипа на църквата при с. Ръждавица (Димитрова 1976, 13–17).

Разглежданите паметници най-често са градени от камъни – ломени и речни волутъци, със спойка от варов разтвор. Начинът на градеж не се отличава с особена прецизност, което от външната страна на стените се прикрива с по-грижливо подредени строителни материали, а от вътрешната – с полагане на мазилка и стенописи. При северната стена и апсидата на църквата при с. Ръждавица липсват основи, а западна стена е изградена от тухли. Със смесен градеж, в който големи квадратни тухли образуват хоризонтални пояси от по няколко реда, е издигнат храмът в с. Пастух (Василиев 1961, 78).

Фасадите на разглежданите еднокорабни църкви са без никакво членение.

Разгледаните дотук паметници свидетелстват за оживено храмово строителство през XIII–XIV в. в Кюстендилска област. Оцелелите до наши дни църкви (или останките от тях) дават възможност в общи линии да се проследи развитието на архитектурните типове в региона. Анализът показва, че са строени църкви, развити по надлъжната си ос и църкви с центрично-куполна композиция. Първата група църкви са еднокорабни, а втората – кръстокуполни. Паметниците имат подчертано малки размери, което създава усещане за камерност и интимност. Наблюдава се извисяване на пропорциите на фасадите и на купола. Интериорът на църквите свидетелства, че строителите са се съобразявали с определената литургична функция на всяка част от пространството и грижливо търсели подходящото ѝ оформление. Архитектурата на култовите паметници от Кюстендилска област, строени в периода XII–XIV в., отразява най-общо социално-икономическата база на населението. Църквите се отличават с хармоничност и самостоятелно разработване на интериора и екстериора.

Бошковић 1933-1934: Б. Бошковић. Белешке со потувања 280–281. – Старинар VIII – IX, 1933 – 1934, 280–281.

Грабар 1921: А. Грабар. Няколко средновековни паметници из Западна България. – ГНМ, 1921, 294–310.

Василева 1972: Шест средновековни църкви в района на София. – МПК, 1972, 4, 17–24.

Василиев 1961: Художествени паметници и майстори, образописци из някои селища на Кюстендилско, Трънско и Брезнишко. Комплексни научни експедиции в Западна България през 1957 и 1958 г. София, 1961.

Димитрова 1976: Д. Димитрова. Средновековна църква в местността "Селище" при с. Ръждавица, Кюстендилско. – В: МПК, 1976, 4, 13–17.

Дероко: А. Дероко. Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији. Београд, 1953.

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. София, 1906.

Иванов 1912: Й. Иванов. Старински църкви в Югозападна България. – ИБИД, 3, 1912, 58–70.

Иванова 1933: В. Иванова. Неиздадени църкви в Югозападна България. – ГНМ, V, 1933, 264–276.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Мавродинов 1966: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Т. 2, София, 1966.

Марди-Бабикова 1961: В. Марди-Бабикова. Средновековна черква край с. Мърводол. – МПК, 1, 1961, 29–32.

Матанов 1997: Х. Матанов. Княжеството на Драгаши. София, 1997.

Миков 1928–1929: В. Миков. Църквата "Св. Тодор". – ИБАД, 5, 1928–1929, 332–340.

Миятев 1965: К. Миятев. Архитектурата на Средновековна България. София, 1965.

Стойков 1961: Г. Стойков. Култови и обществени сгради из Трънско, Брезнишко

и Кюстендилско. – В: Комплексни научни експедиции в Западна България през 1957 и 1958 г. София, 1961, 1, 103–135.

Чанева-Дечевска 1982: Н. Чанева-Дечевска. Куполни църкви със стегнат кръст в средновековна България. – МПК, 5–6, 1982, 45–49.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковна архитектура в България през XI–XIV в. София, 1988.

Nicolescu 1970: C. Nicolescu. Innceputirile ceramicii monumentale in Moldova. Omagui lui G. Oprescu. Bucoresti, 1970, 375–396.

CONSTRUCTIONAL SPECIFIC FEATURES OF MEDIAEVAL CHURCHES IN THE KYUSTENDIL REGION (THE 12TH – 14TH CENTURY)

Zdravka Korkutova

Summary

The mediaeval churches, which were constructed and functioned between the 12th and the 14th century, constitute an important part of the rich cultural and historical heritage of the Kyustendil region. A dozen of churches belonging to various architectural types have been published until present. The cross-in-square churches prevail in number – there are seven of them; the rest are single nave churches. The churches are in various states of preservation but in general all of them are considerably damaged. Some of them were subjected to various reconstructions that changed their original architectural plan and outlook.

The cross domed architectural type includes the following churches: "St George" in Kolusha neighbourhood and the church situated on Spasovitsa hill in Kyustendil, the church in the village of Marvodol, "St Nicolas" in Sapareva banya, "St Theodore" in Boboshevo, the church in the town of Rila and the church of "St John Theologian" Zemen monastery.

All these churches have small dimensions and improved construction. They are divided into two main groups: (1) churches with a foreapse (Constantinople type) or churches with a plolongated eastern vault without a separate foreapse (a rectangular room flanking the apse) and cross-in-square churches without a foreapse (provincial type). There are subgroups too. The differences are found in the details of the interior as well as in the architectural decoration. These differences reflect the various conditions which affected their construction as well as the personal taste and preferences of ktitors (donors) and architects.

The shaping of the studied buildings was an architectural expression of basic Orthodox symbols and ideas – the heaven and the unity of the divine and the secular power. For that reason they were the official type of churches for the Orthodox Church in the period under study. The central cross dominated by a dome was rising above the lower vaulted spaces between the arms of the cross.

The second architectural type was the single nave church. It was the simplest plan of the Orthodox Church architecture – it consisted of a rectangular divided into three parts: sanctuary, nave and narthex (the last one was not always part of the plan). The structure of the sanctuary in these churches (and in the Christian temples in general) was the most important element of the plan.

The thickness of the church walls provides information that a greater number of the studied churches were barrel vaulted and had gable roofs. The narthex was rarely part of the plan.

The church naves in the area under study were usually rectangular in plan. It was entered through an entrance located on the axis of the western wall.

The pillars abutting the inner parts of the walls of the nave were an interesting construction element of the plan. Another element of the plan of the single nave churches in the region were the antis. The churches were built in the opus mixtum construction technique – by using alternating horizontal bands of stones and bricks, which is a typical element of the Second Bulgarian Kingdom architecture.

The façades of the churches in Kyustendil region in the 12th – 14th century had a very simple decoration. The façades of the churches with vaults were almost always decorated by a double-row jagged cornice below the roof line.

As far as the ceramic detail decoration of the studied churches is concerned, it has to be pointed out that it is not that rich and well formed as the one of the Tarnovo churches for example.

The churches under study were usually built of stone – crushed and river stones bound with mortar. The masonry was not very precise and for that reason the exterior of the walls was covered with nicely arranged stones or stone slabs, and the interior was plastered and decorated with wall paintings.

The façades of the single-nave churches were unarticulated.

The studied churches evidence an active church (and monastery) construction in the 13th – 14th century in Kyustendil region. The surviving architectural monuments or their remains provide opportunity to trace out the general trends in the development of the architectural types in the region.

The church interior attests that the builders took into account the specific liturgical function of each part of the space and were very particular in designing it.

The architecture of the cult monuments in Kyustendil region built in the 12th – 14th century reflected the general social and economic standard of the population. The churches are notable for their harmony and specific interior and exterior.

Обр. 1. План на църквата в кв. Колуша, гр. Кюстендил (по Й. Иванов).
Fig. 1. Plan of the church in Kolusha, Kyustendil (after Y. Ivanov).

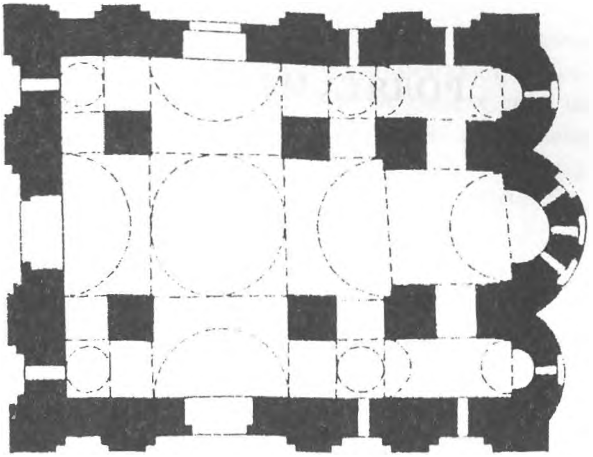

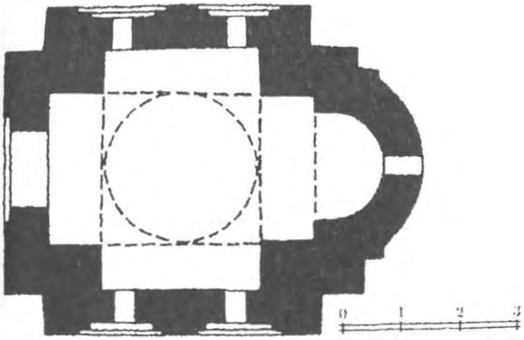

Обр. 2. План на църквата „Св. Никола" в Сапарева баня (по Н. Мавродинов).
Fig. 2. Plan of the "St. Nicolas" church in Sapareva banya (after N. Mavrodinov).

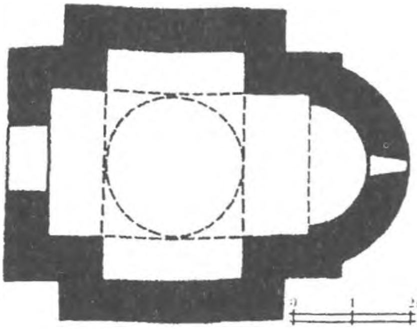

Обр. 3. План на църквата „Св. Тодор" в Бобошево (по В. Миков).
Fig. 3. Plan of the "St. Theodore" church in Boboshevo (after V. Mikov).

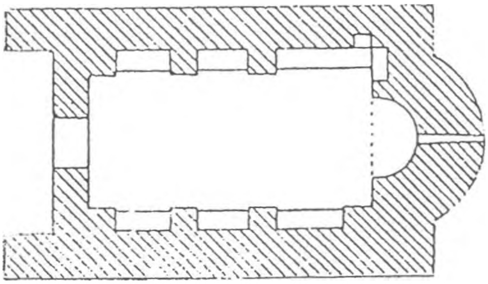

Обр. 4. План на църквата в с. Горановци (по Г. Стойков).
Fig. 4. Plan of the church in Goranovtsi village (after G. Stoykov).

РОЛЯТА НА КРЕМЪКА В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ПОГРЕБАЛЕН ОБРЕД

Бони Петрунова

Макар и не много често, при проучване на християнски гробове от XII до XVI в. се откриват кремъчни отломъци. В началото на XX в. на наличието на кремъци в средновековните гробове не се отдава специално значение. В статията си за погребалните обреди Живка Въжарова първа обръща внимание на този гробен дар (Въжарова 1977, 30–50). Тази публикация представлява за своето време една рекапитулация на археологическите проучвания върху некрополи от средновековието. Ж. Въжарова е използвала в нея устни сведения, предадени ѝ от проучвателите на некропола в двора на Земенската църква (В. Димова) и на късносредновековния некропол на нос Чиракман до гр. Каварна (В. Василев). Тези паметници и до днес не са публикувани. Към анализа са привлечени данни от проучванията на некропол при с. Дебнево, както и отново устни сведения, дадени на Ж. Въжарова от С. Георгиева за проучените от нея родопски некрополи. Включени са и отделни гробове от селата Абланица и Мишевско, разкопани от самата Ж. Въжарова. Независимо от допустимите пропуски, характерни за всеки такъв първи опит да се обобщи една тема, по която се е натрупал достатъчно емпиричен материал, Ж. Въжарова успява да постави началото на анализа върху отделните компоненти на християнската погребална практика. Особено важно е вниманието, което тя обръща на т.нар. нехристиянски елементи в средновековния погребален обред. След тази публикация при проучването на всички средновековни некрополи се забелязва повишено внимание именно към тези белези на обреда, които Ж. Въжарова коментира.

Поставянето на кремъци като гробен дар е характерно за цялото средновековие. Тяхното присъствие в гробните ями поражда много въпроси. Със сигурност е ясно само едно: те не са се озовали случайно между вещите, които обкръжават покойника. Какво е обаче посланието на живите, които поставят този гробен дар и какви са генетичните корени на самия обред? Един опит да се отговори на тези въпроси е изследването на К. Кънчев, И. Начев и П. Гатев за средновековния некропол край с. Ковачево (Кънчев, Начев, Гатев 1990, 31–41). При археологическите проучвания на гробовете П. Гатев открива кремъци, чието количество е от 1 до 60 екземпляра. Те са с различен цвят и размери и при изследването им се оказва, че с малки изключения това са сегменти за дикани. Авторите предполагат, базирайки се на състава, структурните и текстурните особености на кремъчните артефакти, че найвероятният източник за тази суровина са палеогенските кремъчни скали от находища в Родопите. Друго интересно наблюдение на изследвачите е, че като погребални дарове са били използвани сегменти от дикани с напреднала или крайна фаза на износеност. Интересна подробност е, че в некропола при Ковачево кремъци се откриват само при 11 погребения. Според Гатев те са били хвърляни, вероятно от близките на покойника, след полагането на трупа в гроба, тъй като се откриват само от лявата или от дясната страна на скелета.

От периода XII–XIV в., освен в Ковачево, кремъчни находки в гробове са известни и от Търговище, Сливен, където кремъкът е намерен до таза, и в Силистра, където скелетът е покрит с 58 кремъчни пластини. Във връзка с изследването на християнските некрополи от XV–XVII в. (Петрунова, Дисертация. 1986 г.) са събрани данни за тях, като по-долу ще бъдат споменати някои от по-интересните: с. Ваксево, Кюстендилско, при гроб № 6 върху капака на ковчега е поставена кремъчна стъргалка; крепостта Калиакра, при некропола около църква № 3 във вътрешния град, в гробове № 64 и 67, са открити съответно 1 и 18 броя кремъци; некрополът в с. Калугерица (дн. квартал на гр. Каспичан), в гроб № 2 са намерени 3 кремъка в източния край на гробната яма; некрополът до с. Неделково, Трънско, в гроб № 7, проучен през 1988 г., е открит по един кремък до скелетите на две деца, погребани в общ гроб; с. Терзийско, община Сунгурларе, в гроб № 4 под скелета на тригодишно дете са намерени 4 кремъка, подредени във формата на кръст, а в гроб № 15 погребението на мъж на около 40 години е извършено в диканя със запазени на място кремъци. Най-голямо количество гробове, в които е регистриран този гробен дар, са от късносредновековния некропол на нос Чиракман, като там се откриват различни варианти на обреда. Така например в гроб № 19 е поставен един кремък под таза на погребания, в гроб № 25/1975 г. са регистрирани два броя кремъци до черепа и три броя в пръстта над скелета, а в гробове № 11/1973, № 32, 34/1974 и други различен брой кремъци са поставяни на купчинки върху капака на ковчега.

Както беше споменато в началото, откривателите са правили опити да изтълкуват този гробен дар. Общото е, че всички свързват участието на кремъка в погребалния обред с очистителната сила на огъня. Разбира се, избраните и посочени тук примери от археологически разкопки не доказват, че използването на кремъка в погребалния обред започва в XII в. По-скоро целта е да се подчертае неговото голямо разпространение по време на Второто българско царство и османския период. Корените му трябва да се търсят в по-ранните периоди. В публикация за некрополи от южноруските територии (X–XIII в.) авторката Моця (Моця 1990, 129) определя откритите в погребенията кремъци като предпазни амулети. За целта са използвани сведения от 15 некропола, като в тях са регистрирани 25 гроба с кремъци или кремъчни оръдия в тях. За да направи своите изводи, авторката е използвала етнографски сведения, като почитането на т.нар. Перунови стрели (каменни оръдия и отломки от кремък) от населението в различни райони на Източна Европа в началото на XX в. По-интересното е, че Моця показва и местата, на които са откривани тези находки. Откриването на гроб от XIV в. в подградието на крепостта Калиакра през 2005 г., където около черепа бяха открити подредени като ореол кремъци, отново провокира интереса ми към темата.

Ако се проследят местата, на които се откриват кремъците в гроба, то прави впечатление, че те са поставени така, че да ограничат, затворят пространството, в което е мъртвият (от двете му страни, върху тялото, върху капака на ковчега) или са до и върху важните части на човешкото тяло (главата, областта на сърцето, кръста). Безспорно, древните корени на практиката да се приема кремъка като амулет апотропей, се поддържат от особената порода на този камък, който може да реже, участва в процеса за добив на хляб, "ражда" огън.

В становището на някои автори за поставянето на кремъци в гробове на хора, които са се занимавали със земеделие, има логика (Кънчев и кол. 1990, 40–41), но етнографските сведения показват, че поне за късното средновековие ролята им на земеделски символ отстъпва пред другите магически функции, които те изпълняват в погребалната обредност. Така например, кремъкът е между предметите заместители, чиято роля е да откупят душите на живите от смъртта. При преминаването на погребално шествие, жените по поречието на р. Тимок, които имат деца, хвърлят след процесията камъчета, съответстващи на броя на децата им. Същият смисъл се влага и в хвърлянето на кремъчета в насипа на гроба или в поставянето им до починалите. Те трябва да заместят живите им роднини, да отблъснат душата, ако тя се върне да ги търси. В Пловдивско, когато почине близнак или едномесечник, поставят на гроба камък с думите: "Досега аз ти бях брат (сестра), отсега това ти е брата (сестрата)" (Халачева 1979, 192).

Във всички случаи, кремъкът се озовава в гроба не като оръдие на труда, а като ритуален предмет и проявленията му в земеделския култ (погребение в диканя), като символ на битово християнство (кръст от кремъци) или като превантивна мярка против превъплъщаване, са в зависимост от конкретните обреди, в които е бил използван.

Въжарова 1977: Ж. Въжарова. Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност. – В: Археология, 2, 1977, 30–50.

Кънчев, Начев, Гатев 1990: К. Кънчев, И. Начев, П. Гатев. Кремъкът от средновековния български некропол край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – В: Разкопки и проучвания, XII, 1990, 31–41.

Моця 1990: А. П. Моця. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда. – В: Обряды и верования древнего населения Украины, Киев, 1990, 114–133.

Халачева 1979: М. Халачева. Традиционни погребални обичаи и обреди от Хисарския район на Пловдивския окръг. – ГМЮБ, V, 1979, 175–196.

THE FLINT IN THE MEDIAEVAL FUNERARY RITUAL

Bonnie Petrunova

Summary

Many of the Christian graves excavated on the present-day Bulgarian territories and dated to the 12th-17th century yielded a various number of flint pieces. The flint artifacts found in the grave pits rise many questions. We are only certain about the fact that they were intentionally put among the grave goods. Through a study on all graves containing flint artifacts/pieces the paper aims at providing answers to questions such as what was the message of the living people who put this grave good in the grave and what was the origin of the rite. A list of the excavated necropolises at the village of Kovachevo, Cape Chirakman, the village of Terziisko, Kaliakra fortress, etc. is added as well.

СРЕБЪРНА СРЕДНОВЕКОВНА ЧАША ОТ СБИРКИТЕ НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Николай Марков

Ценен експонат на Националния исторически музей е средновековна сребърна чаша тас, заведена под инв. № 30 832. Тя е откупена през 1992 г. от софийски антикварен магазин, поради което не се знае нищо - нито за местонамирането ѝ, нито за обстоятелствата, при които то е станало. Съдейки по това и по състоянието на чашата, може да се предположи, че е открита при иманярски разкопки. Ръбът ѝ е обхванат от дебел и стабилен минерализационен продукт, какъвто със сигурност е покривал цялата ѝ повърхност. При частичното му сваляне обаче, несъмнено с цел да бъде придаден по-добър "търговски вид" на предмета, както отвън, така и отвътре, тя е била силно наранена и изтънена до прокъсване на метала на места.

В инвентарната книга на музея чашата е записана като произведение на балканското златарство от XVI–XVII в. Причина за това определение е ясно доловимият ислямски характер на декорацията ѝ. Известни особености точно в декорацията ѝ обаче, както и някои нетипични за златарската продукция от османския период технологични характеристики на чашата, като че ли дават основание това на пръв поглед приемливо определение да бъде преосмислено.

Чашата е оформена като сплескана полусфера (обр. 1), а размерите ѝ са следните: диаметър при устието 12 см и височина 3,1/3,2 см. Тя е изкована от един единствен лист сребро, което при капково пробване показва чистота на метала между 850 и 900 ‰. При дъното на съда дебелината му достига до 0,3 см, а при стената тя е едва 0,1/0,15 см. Ръбът при устието е укрепен с полукръгло в сечението си надебеляване, издадено навън. Диаметърът на плоската основа е приблизително 8 см. Теглото на чашата е едва 81,30 г. Съдът е декориран както отвън, така и отвътре. Отвън с изчукване с набор от поне три пунци (замби, поансони) е оформено лентовидно поле, вървящо непосредствено под ръба на съда; ширината му е 8 - 11 мм; това поле е запълнено с растителен повлек (бягаща вълна) (обр. 2). Вътрешната декорация обхваща центъра на дъното на съда (обр. 3), където кръгло поле с диаметър около 4,4 см е обхванато изцяло от изработен отново с изковаване със същите пунци растителен орнамент – лотосовидни палмети, израстващи от стилизирана "скала". Това поле е обрамчено от лента с ширина 0,8 см. Фоновите пространства както в централното декоративно поле, така и във външния декоративен банд са запълнени нагъсто с малки кръгли набивки с пунца. Върху декорираните повърхности, особено върху тази от стената на съда, се забелязват ясно следи от силно протрита, най-вероятно при "почистването" на предмета, листова позлата.

Палметовидната растителна орнаментика е известна още от периода на ранното ислямско изкуство[1], обхващащо приблизително времето от около 700 до 1050 г., но продължава да бъде любим тип на средноазиатските, близкоизточните и египетските занаятчии през следващите векове. Примерите за подобен начин на декорация на керамични и метални съдове са многобройни. Тук ще спомена само някои сравнително близки по декорацията си съдове от района на северен Иран, напр. сребърна чаша от района на Чач от VIII в., съхранявана в Ермитажа (обр. 4.) (Marschak 1986, Abb. 110), сребърен тас от Мавараанар от X в., съхраняван също в Ермитажа (обр. 5) (Heaven on Earth 2004, № 32) и др. Особено внимание трябва да бъде обърнато на някои керамични съдове от Трансоксания от края на X и началото на XI в., чиято декорация е най-вероятно прототипът на декорацията от разглежданата тук чаша. За пример ще дам керамичен съд от X в., съхраняван днес в сбирките на музея Метрополитен (обр. 6) (The Arts of Islam 1981, 40–41), както и сирийска керамична купа от средата на XII в. (обр. 7).

---

[1] Корените ѝ несъмнено са в растителната орнаментика, развила се още в класическия свят и в предислямски Иран.

Запълването на фоновите полета с гъсти кръгли набивки с пунца е характерно за златарските изделия от Иран и Средна Азия приблизително до средата на XIII в. След преходен период, започнал приблизително от втората половина на XI и обхващащ целия XII в., през който фоновете били запълвани от ситни виещи се растителни стебла, постепенно през XIII и XIV в. се наложило запълването на фоновете с малки спирали (Даркевич 1976, 115). Насищането на фоновите пространства с гъсти набивки с кръгли пунци останало характерно за златарските изделия, работени в градовете, владени през XIII и XIV в. от Златната Орда (Федоров-Давыдов 1976, 181). През XV и XVI в. запълването на фоновите полета с набивки с кръгли пунци било характерно и за произведенията на златарите в Османската империя[2].

Що се отнася до орнаменталния банд, нанесен под ръба на чашата, трябва да се спомене, че той е познат от стотици съдове от централноазиатски и от близкоизточен произход. Все пак, струва ми се, че най-близко той стои до декоративния банд от купата от Тарту, произведена вероятно в северна Сирия към XII в. (обр. 8) (Marschak 1986, Abb. 148, 19).

За сравнително ранна датировка на нашата чаша говори и натурализмът на орнамента, тъй като в по-късно време, приблизително от втората половина на XIII в. насетне, в ислямската растителна декорация се забелязва подчертана тенденция към стилизация. От същото време насетне започва да се отдава предпочитание, както на доста по-абстрактната арабеска – растителен мотив без начало и край, така и на представянето на цветовете на божури и лотоси, при това предимно фронтално. Разбира се, палметите не били "изхвърлени" от декоративния репертоар на средновековните централноазиатски и близкоизточни занаятчии, но представянето им станало относително по-ограничено[3].

Симетричното изграждане на централния орнамент от разглежданата чаша има сравнително добри паралели в ислямското изкуство от селджушкия период, през който става характерно и "новаторството" свързано с опита за представяне на заимствани предимно от архитектурата орнаменти. Като пример ще посоча детайл от декорацията на северния портал на джамията в Дивриджи от 1228 г. (обр. 9).

---

[2] Виж десетки образци у Fehér 1975, Abb. 13-54.

[3] Палмети, украсяващи някои метални съдове от монголския период, т.е. от XIII-XIV век, могат да се видят у Федоров-Давыдов 1976, Илл. 129-131, 135-138.

Познатите ни немногобройни сребърни съдове от ранния период на ислямското изкуство са сравнително дебелостенни. Тънкостенните централноазиатски и близкоизточни сребърни съдове се свързват традиционно с времето на селджушкото владичество, т.е. към XI – началото на XIII в., когато е установена сериозна липса на сребро в управляваните от селджуците обширни територии[4]. Такива тънкостенни съдове от XII в. са намерени при разкопките при Ресафа в северна Сирия[5], които при това са изработени в техниката (коване, пунцировка и частично позлатяване), употребена за изработката и на представената тук чаша. Такава особеност имат и някои от съдовете, открити при с. Величково, Пазарджишко (днес в Гърция), датирани от изследователките им Ана Балиан и Анастасия Драндаки към XII в. (Ballian, Drandaki 2003, 49, 71, n. 5) и в чиято декорация те виждат "смесения иконографски речник, развил се в Източното Средиземноморие през XII в." Тънкостенни съдове има и в съкровището от Хама, отнасящо се към същото време (Snow, Drayman-Weiser 1986, 43).

Без да е типичен, ръбът на нашата чаша е оформен по начин, познат също от продукцията на Близкия Изток и Иран. За пример ще дам само купа от Иран от XIII в., съхранявана днес в музея в Лос Анжелес (обр. 10).

Все пак, макар и с някои отлики (различаваща се орнаментика и липсваща дръжка), като че ли нашата чаша, както по пропорциите си, така и в отделните си елементи стои най-близо до чаша от монголския период, намерена в Кубанска област на Русия (обр. 11) (Федоров-Давыдов 1976, 171–172, Илл. 132–133; Смирнов 1909, Табл. CXXVIII, № 234).

В заключение, наблюденията върху характерните особености на представената тук чаша и събраните нейни паралели дават основание да я отнесем с голяма вероятност към продукцията на някое иранско или близкоизточно ателие, работило през XII – XIV в.

Намирането на предмети с източен произход от XII – XIV в. по нашите земи не трябва да изненадва. Макар и рядко такива са били откривани неведнъж. Изглежда, че поне в голямата си част, те са били внасяни на Балканите по търговски път от мюсюлмански търговци, за които знаем, че имали тържища в Константинопол още от началото на VIII в. и в Солун от X в. Не трябва да се изключва и възможността чашата да е попаднала в нашите земи и чрез преките контакти с татарите (монголците), с които България била в твърде близки отношения след 1241 г.

Растителната украса била любим декоративен елемент в изкуството на централноазиатските и близкоизточните народи, но тези мотиви върху нашата чаша имат вероятно и символна стойност. Макар и ислямизирани, техните общества съхранили или възприели прадревната авестийска представа за божествената връзка между растенията и водата, които като двойка били символ на живота (Darmesteter 1875). Може би точно тази представа намерила израз и в познатия още от селджушкия период обичай, според който при въвеждане във владение на имота му, газията (а по-късно спахията) получавал от ръцете на султана чаша и сабя (Wittek 1982, 309, 315). Изглежда, че чашата била възприемана като символ на имота с неговите растения и вода, а сабята се връчвала очевидно, за да има с какво газията да го пази.

---

[4] Виж бележки за "сребърната криза" у Федоров 1971, 244–245.

[5] Виж напр. потира и дискоса от XII–XIII век, включени под №№ 116 и 117 в изложбата Syrien 1993, 458–460), изработени в същата техника като представената тук чаша.

Даркевич 1976: В. П. Даркевич. Художественный металл Востока. VIII–XIII вв. Москва, 1976.

Смирнов 1909: Я. Смирнов. Восточное серебро. Санкт Петербург, 1909.

Федоров 1971: М. Н. Федоров. К вопросу о "серебряном кризисе" и некоторых особенностях денежного обращения в государстве "Великих сельджуков". – СА, 1, 1971, 244–249.

Федоров-Давыдов 1976: Г. А. Федоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. Москва, 1976.

Ballian, Drandaki 2003: A. Ballian, A. Drandaki. A Middle Byzantine silver treasure. – MM, 3, 2003, 47–80.

Darmesteter 1875: J. Darmesteter. Haurvatât et Ameretât. Essai sur la mythologie de l'Avesta. – Bibliothèque de l'École des hautes études, XXIII fascicule. Paris, 1875.

Fehér 1975: G. Fehér. Türkisches und Balkanisches Kunsthandwerk. Budapest, 1975.

Heaven on Earth 2004: Heaven on Earth. Art from Islamic Lands. Ed. Prestel, 2004.

Marschak 1986: B. Marschak. Silberschätze des Orients. Leipzig, 1986.

Snow, Drayman-Weiser 1986: C. Snow, T. Drayman-Weiser. A Technical Study of the Hama Treasure at the Walters Art Gallery. – In: M. Mundell-Mango, Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures. Baltimore, 1986.

Syrien: Syrien von den Aposteln zu den Khalifen. Linz, 1993.

The Arts of Islam: The Arts of Islam. Masterpieces from The Metropolitan Museum of Art New York. Berlin, 1981.

Wittek 1982: P. Wittek. La formation de l'Empire ottoman. Part I. Variorum Reprints. London, 1982.

A MEDIEVAL SILVER CUP FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY

Nikolay Markov

Summary

The work presents a medieval shallow silver cup-bowl, Inv. No. 30 832 from the inventory list of the National Museum of History. The vessel was bought at an antique shop in Sofia and no information for its provenance was available.

The cup has a flattened semi-spherical shape (Fig. 1); it is 3.1-3.2 cm high, the diameter of the mouth is 1.2 cm and the diameter of the flat bottom is ca. 8 cm. The cup was made from a single silver sheet, the content of silver being between 850% and 900‰. The bottom of the vessel is 0.3 mm thick and the thickness of the wall is ca. 0.1-0.15 mm. The cup weighs 81.3 g. Both the interior and the exterior surfaces were decorated by using at least three different kinds of tools. The decoration on the exterior consists of a band with a floral design (a "running wave") under the rim (Fig. 2). The decoration on the interior is concentrated on the bottom area (Fig. 3) and the decorated field is ca. 4.4 cm in diameter. The field is decorated with a floral design consisting of lotus-like palmettes stemming out from a stylized "rock". Both designs are set against a stippled background. Traces of a very badly preserved gild are visible on the decorated fields.

The ornamental style of the cup is typical for Central Asia. The cup was most probably made there and can be dated to the period between the 13th and the 14th century. The decorative bands are densely covered by small round dots, a style that is typical for the production of the Central Asian silver and goldsmith workshops. However, the thin walls speak in favour of an earlier date, the 12th-13th century probably, because the Central Asian and Near Eastern thin-walled silver ware is traditionally related to the Seljuk period, i.e. the 11th and the early 12th century, when there was a serious shortage of silver on the large territories dominated by the Seljuks.

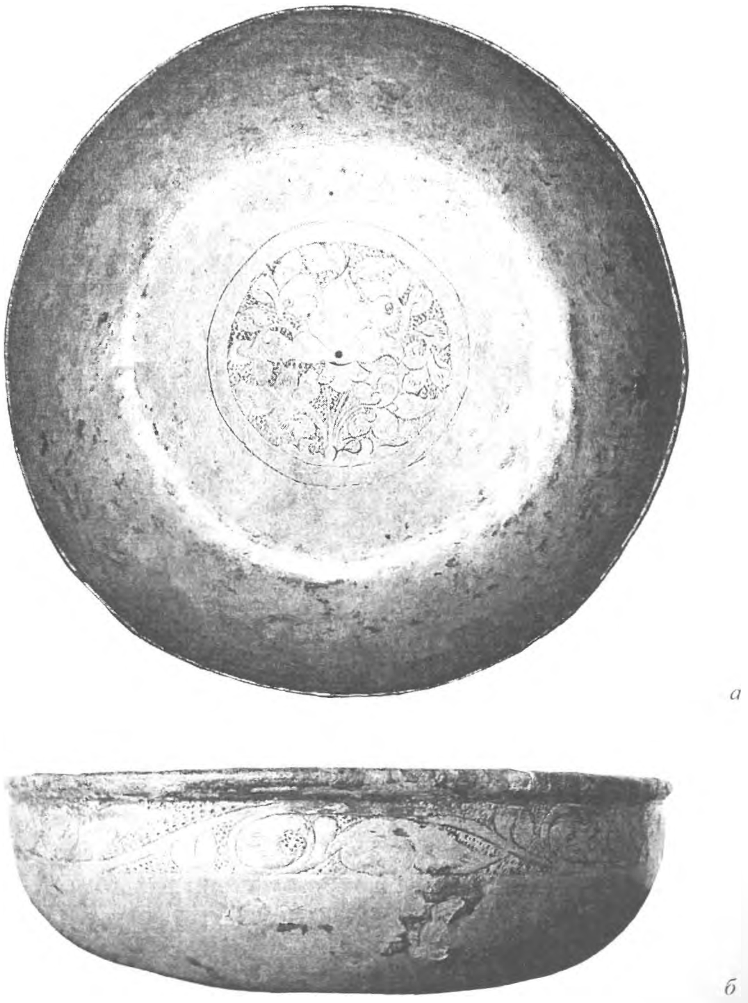

Обр. 1. Сребърна чаша с частична позлата, съхранявана в сбирките на Националния исторически музей.
Fig. 1. Silver cup, partially gilded, kept in the collections of the National Museum of History.

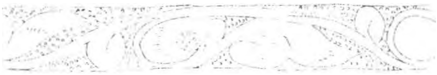

Обр. 2. Рисунка на декорацията под ръба на съда от Националния исторически музей.
Fig. 2. Drawing of the underrim decoration of the silver cup kept in the collections of the National Museum of History.

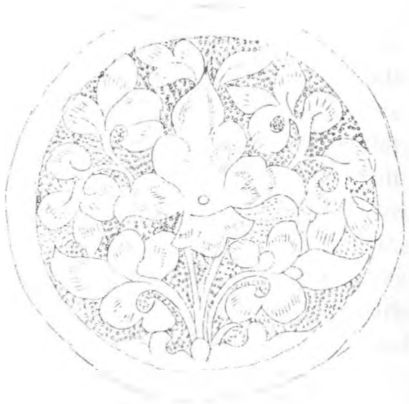

Обр. 3. Рисунка на орнамента на дъното на съда от Националния исторически музей.
Fig. 3. Drawing of the ornament on the bottom/of the silver cup kept in the collections of the National Museum of History.

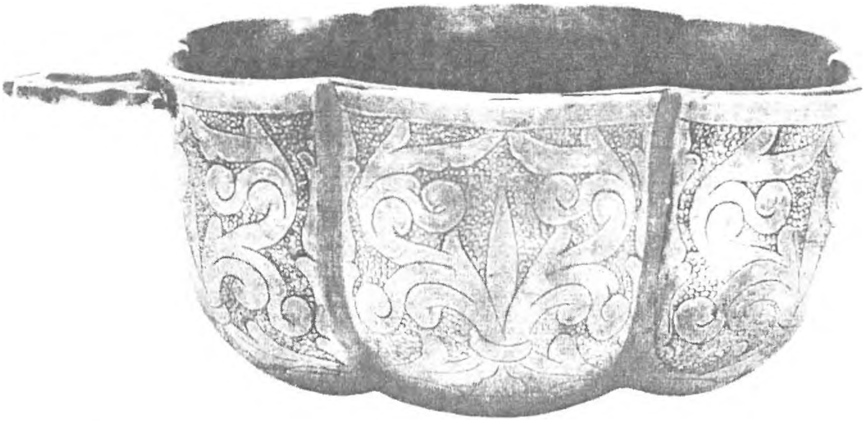

Обр. 4. Сребърна чаша с гравирана декорация от района на Чач, VIII век.
Fig. 4. Silver cup with engraved decoration from the Chach region, the 8th century.

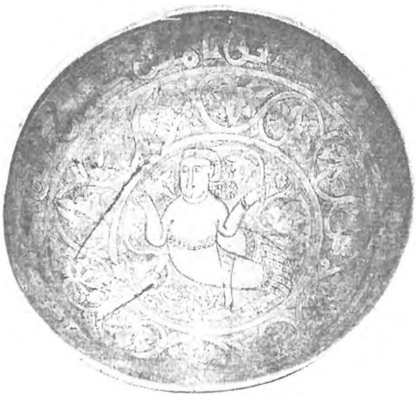

Обр. 5. Сребърна чаша от Мавараанар, съхранявана в Ермитажа, X век.
Fig. 5. Silver cup from Mavaraanar, kept in the Hermitage, the 10th century.

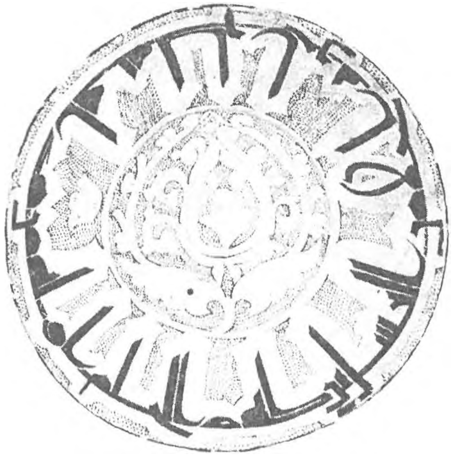

Обр. 6. Керамичен съд със сграфито украса от Трансоксания, Самарканд, края на X или от началото на XI век.
Fig. 6. Clay sgraffito vessel from Transoxania, Samarkand, the late 10th or early 11th century.

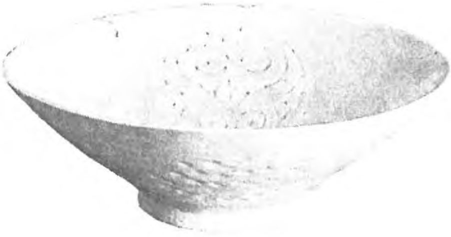

Обр. 7. Сирийска керамична купа, средата на XII век.
Fig. 7. Syrian clay bowl, mid 12th century.

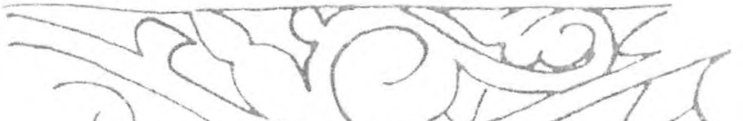

Обр. 8. Рисунка на декоративния банд от купата от Тарту, произведена вероятно в Северна Сирия към XII век.
Fig. 8. Drawing of the decorative band of the bowl from Tartu, probably manufactured in Northern Syria ca. 12th century.

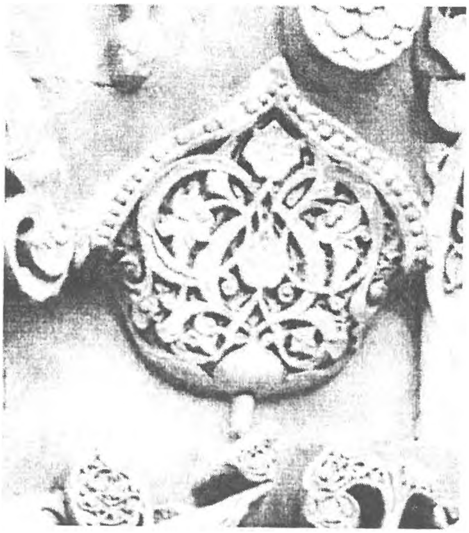

Обр. 9. Детайл от декорацията на северния портал на джамията в Дивриджи от 1228 г.
Fig. 9. Detail from the decoration on the northern gate of the mosque in Divridzhi, from AD 1288.

Обр. 10. Купа от Иран от XIII век, съхранявана в музея в Лос Анжелес.
Fig. 10. Bowl from Iran, the 13th century, kept in the Los Angeles museum.

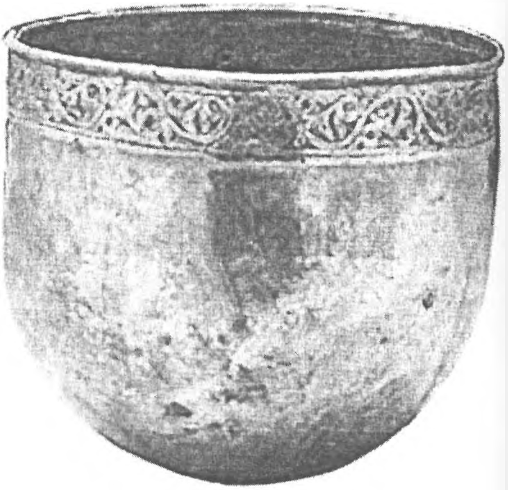

Обр. 11. Сребърна чаша от монголския период, намерена в Кубанска област, Русия.
Fig. 11. Silver cup dated to the Mongolian period found in the Kuban area, Russia.

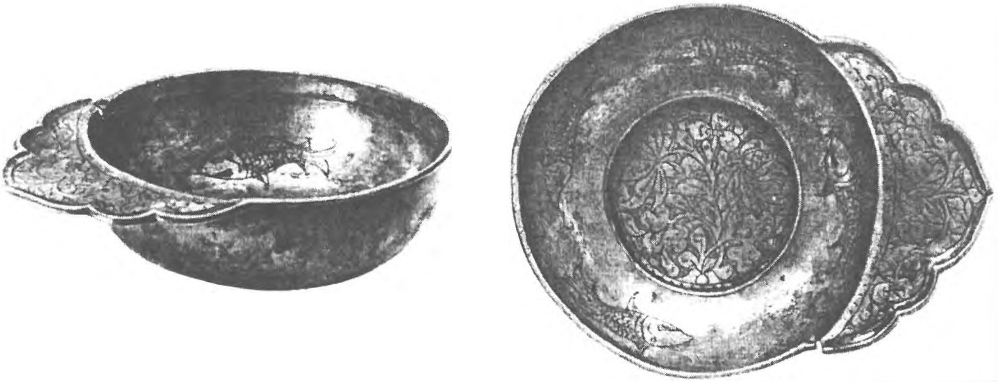

ХРИСТИЯНСКИ НЕКРОПОЛ В ГРАД ЧЕПЕЛАРЕ

Виолета Нешева

При строителни работи в град Чепеларе през 1971 г. е открит християнски некропол, от който са разкрити осемнадесет гроба (обр. 1). Те предизвикват интерес не толкова с находките, които са ограничени на брой и не се отличават с особена стойност, колкото с изявените в тях погребални обичаи.

Гробните съоръжения са камери с правоъгълна форма с почти еднакви размери: 2/2,20 м х 0,60/0,70 м. Те са вдълбани в здравата пръст на дълбочина от 0,50 до 0,70 м от повърхността на терена. Отстрани са оградени с цепени каменни плочи (т.нар. цистови гробове) (обр. 2). За под служи материкът. Отгоре са покрити с по-едри или по-дребни такива плочи (обр. 3 а,b). Те са подредени, застъпвайки се една с друга стъпаловидно, подобно на тези по покривите на старите родопски къщи в региона. Така оформени, гробните камери символизират "вечния дом" на покойника.

Ограждането на гробовете отстрани и отгоре с каменни плочи е прастара традиция на Балканите, засвидетелствана още през I хилядолетие пр. Хр., продължила през римската и ранновизантийската епохи, и през средновековието. Засвидетелствана е на много места през Възраждането и в ново време (Вакарелски 1976, 585). И идеята за "вечния дом" има древен произход – още в езическите времена на траките и на другите племена и народи, населявали полуострова, преминала по-късно в християнската погребална практика (Петрунова, Хаджиангелов 1996). На много места из България, според етнографски данни, гробът се нарича "къща", "дом" на умрелия (Вакарелски 1976, 586).

В пет гроба (№ 1, 5, 6, 8, 17) е засвидетелствано допълнително ограждане на скелета от двете надлъжни страни с цепени дъски (талпи) с ширина 0,08–0,10 м и дебелина 0,04 м, като в гроб № 5 такива талпи са установени и върху скелета. Ограждането на покойника с камъни или с талпи – частично или цялостно, е стара българска традиция, от епохата на ранното средновековие (вж. Въжарова 1976, 413). Ковчези в разглеждания некропол не са констатирани.

Покойниците са полагани по един в гроб, по гръб, с ръце, скръстени в коремната област и с опънати долни крайници. Ориентацията е югозапад-североизток и, което е особено интересно, с еднакво отклонение от основната ос запад-изток от 25 градуса. Това е характерно за християнските погребения, извършвани през пролетно-летния сезон (Гатев 1985, 123 сл., обр. 50). Костите на повечето от скелетите са разложени частично или напълно (обр. 4 а, b). Само два скелета са запазени относително по-добре (гр. № 5, 7), но тази ситуация не пречи да се установи положението на главата, ръцете, краката и на останалите, по запазени очертания от разложени кости. В два гроба (№ 2, 3) малкото оцелели кости са разбъркани може би от животни. Прави впечатление, че покойниците са били с доста висок ръст – дължината на скелетите се изчислява на около 1,80/1,90 м. Антропологически изследвания не са правени, но този факт, както и по-стегнатите тазови кости на запазените скелети, дава основание да се приеме, че те са били мъже.

Сходства в погребалния обряд в региона има в некропол от XV – първата четвърт на XVI в. край Смолянското село Арда (Дамянов 1999, 94, 96). От общо проучените в него девет гроба в четири има цепени дъски със подобни размери, а в един – и покритие отгоре с такава дъска. Н. Дамянов тълкува този факт като примитивен ковчег, свидетелство за по-специални грижи за покойника. Подобна практика е засвидетелствана в късносредновековни гробове от некропола в двора на Бельова черква до гр. Самоков, който се датира в XI–XIX в. Поставянето на дъски, които оформят ложето на покойника, в някои случаи в този некропол се комбинира с частично или цялостно ограждане с камъни (Петрунова, Хаджиангелов 1996, 28–29). Комбинирано ограждане с дъски и с каменни плочи, подобно на това в Чепеларе, се среща в късносредновековни гробове (XV–XVIII в.) в с. Кирково в Родопите и на Чиракмана (Каварна).

Всички гробове са отбелязани на повърхността с подредени по овалните очертания на насипа на известно разстояние един от друг средноголеми необработени риолитни камъни (обр. 6). Такава маркировка е установена и в некрополите от XV–XVIII в. край с. Арда (Дамянов 1999, 92, обр. на с. 96–99), в с. Терзийско, Карнобатско, и на други места из Южна България, както и при с. Калугерица, Каспичанско (Петрунова 1992, 105 и цит. лит.). И. Енчев-Видю констатира същото в Харманли, като счита този обичай за турско влияние (Енчев-Видю 1994, № 855). Той е изобразен на прочутата картина на Мърквичка "Задушница" (Любенова 1996, обр. 1). Очевидно това ограждане, което е далеч по-старо в българската погребална практика, има за цел да укрепи могилния насип върху гроба, може би, както се предполага, с цел да се оформи върху него единична трапеза за помен с угощение за покой на душата на погребания, който се счита за отглас от тракийската традиция на "погребалните угощения" (Любенова 1996, 165). То е средство и за отделянето на гроба ("вечният дом") от околното пространство и вероятно символ на фолклорни представи за устройството на света (вж. Петрунова 1992, 105-106), като, според мен, асоциира с оградата на приживе обитаваната къща. В чепеларския некропол обаче има една особеност, която другаде засега не е установена. На централния камък от запад, който не се отличава по големина, при всички гробове е врязан кръст – общо четири вида (обр. 7_{1-4}). Първите два са тривиални – равнораменни обикновени или с разширени краища. По-интересни са кръстовете с пресечени рамена. Те имат корен още в раннохристиянската епоха (Λαμπρου 1930, πιν. 11, 13, 14, 54). Подобни кръстове са известни от некропола при с. Арда. Те са врязани върху два пъти и повече по-големи каменни надгробия с продълговата форма, със заострени или леко заоблени краища (обработени или естествени), които са били забити в земята от запад (Дамянов 1999, 92, обр. 3–6). И четирите вида – графични или релефни, са широко разпространени из българските земи през XVII–XIX в. (Любенова 1996, обр. 38, 100, 108–Б, 111–Б, 116, 117, 121, 123, 161, 163, 181, 213, 215 и др.; Енчев-Видю 1994, обр. 104, 105, 168, 265, 325, 333, 336, 491, 577, 596, 604, 690, 764, 856, 919, 926 и др.). Освен като магически знак с предпазна роля, кръстът – емблематичният християнски символ, поставен като надгробен знак, олицетворява представата за покойника в гроба и за Възкресението (Любенова 1996, 152–153).

В три гроба (№№ 6, 7, 8) е засвидетелстван един също доста разпространен през средновековието, през Възраждането и в по-ново време християнски ритуал – поставяне на монета като погребален дар, в случая в устата на покойниците, известен като "Харонов обол" или "обол на мъртвите". Той е антична преживелица, свързана с древногръцкия мит за лодкаря Харон, превозвал срещу един обол душите на мъртвите през река Ахерон, отделяла земния свят от подземното царство на Хадес. При християнството обичаят придобива нов смисъл – преминаване на покойника в отвъдния свят (Рая), където ще намери по-голямо спокойствие и ще си купи онова, което му е липсвало най-много в земния живот, или ще се освободи от повинности, тежали му на земята, и т. н. (Нешева 1976, 7–25; Евтимова 1992, 258–260; Петрунова 2006, 194, Дамянов 1999, 95–96). За съжаление, монетите са много изтрити и силно пострадали от патината. След почистване на две от тях се различават знаци, но точно определение не може да се направи. Едната монета е сребърна, другите две – медни. Най-общо те се отнасят към XVII–XVIII в.

Древна традиция е поставянето на глинени съдове като погребален дар (Въжарова 1977, 33, 35). Глазирани глинени купички са открити в гробове № 7 и 16, а в два гроба (№ 3, 8) има само по един фрагмент от такъв съд. Те са в северозападния ъгъл, до главата на покойниците. Отнасят се, според основните си характеристики и монетите в два от гробовете, към XVII–XVIII в. Аналогичен случай за целия съд има в по-ранния некропол край с. Арда, също отляво до черепа (Дамянов 1999, 99). Глинени купички са били поставяни при главата или при краката на покойниците в късносредновековни гробове от края на XIV/XV–XVIII в. в Мелник, във Велико Търново и на други места (Миланова 1994, 105–109). Монетите и керамиката от чепеларския некропол са красноречиви артефакти за датирането на гробовете в XVII–XVIII в.

Един също стар, славянски по произход обичай – носенето на една обица от мъже на лявото или на дясното ухо, е установен в два гроба (№ 1, 5). И двата накита са от най-опростения тип обеци-халки, разпространени на големи територии и сред различни етноси по времето на Великото преселение, но особено характерни за славянските народи през цялото средновековие (Манева 1992, 41–43). Представляват обикновена отворена халка от бронзова тел. Известно е сведението на Лъв Дякон (X в.) за златна обица, носена от руския княз Светослав на дясното ухо (ГИБИ 1964, 247). Този обичай е засвидетелстван в средновековни некрополи у нас, в Сърбия, в Македония (Манева 1992, 42 и цит. лит.), предимно отдясно. В Хърватска е бил запазен и в поново време (вж. Нидерле 1924, 243). У нас също е разпространен до началото на XX в. По етнографски данни единичните обеци-халки са се носели обикновено на дясното ухо като амулети за предпазване от "уроки" от момчета (мъже) в семейства, в които преди тях е имало починали други деца от мъжки пол (срв. Манева 1992, 42). По данни от археологическото и антропологическото проучване на късносредновековния некропол в Неделково, Трънско (XV–XVIII в.) единичната употреба на обица-халка е характерна и за двата пола (Петрунова 2006, 193) .

В един гроб (№ 4) са открити правоъгълна желязна тока с част от също желязна пластинка с две дупчици за прикрепване ѝ към колан и две бронзови телени копчета, а в три гроба (№ 3, 4, 6) – железни налчета от обувки. Аналогии за тези находки отново предоставя некрополът при с. Арда

(Дамянов 1999, 94, обр. 7–10). Телени копчета, налчета, керамични купички се срещат в некропола в двора на Бельова черква (Петрунова, Хаджиангелов 1996, 33, фиг. 1, 3) и на други места. Одеждите и обувките на погребаните явно са били от леснотленни материи, от които не са останали никакви следи. Може да се каже, че покойниците са били обути в панталони, в един случай пристегнати с колан с тока, най-вероятно отгоре с къса риза, с дълги до китката ръкави, в друг - пристегнати в края с телени копчета (маншети?). Обувките са имали лесноизтриваеми подметки, поради което някои били подковавани с налчета.

Оскъдните и неатрактивни останки от костюми контрастират със старателно оформените гробни камери, свидетелстващи за по-специални грижи, каквито се полагат обикновено за по-богати хора. За съжаление, трудно може да се намери по-смислено обяснение на този факт. По принцип некрополите от времето на турското робство свидетелстват за скромно одеяние на покойниците, без метализирани тъкани и скъпи накити, с изключение на някои първенци, погребани в некрополите на Арбанаси, които са имали подобаващи на статуса им луксозни облекла и накити (Вачев, под печат).

В заключение може да се каже, че некрополът в Чепеларе, част от който са тези гробове, принадлежи на християнско население – българско, според данните за етносите в региона през епохата на османското владичество, с утвърдени през вековете традиции в погребалния обряд, устойчив на упорито провежданата политика на ислямизация в Родопите. Данните от археологическото проучване от некропола край с. Арда, който е по-ранен с около 150–200 години, потвърждават това.

Каталог на гробовете

1. Дълбочина от повърхността 0,60 м (обр. 4а). Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Запазени: череп, кости от дясната страна на скелета – на ръката (без китката), на крака (без ходилото), частично тазови кости. Останалите силно разложени. Дължината на скелета, според тези части от скелета и очертанията от разпадналото се костно вещество, е около 1,80 м. Дясната ръка свита към коремната област, кракът опънат надолу. Скелетът ограден отстрани с цепени дъски (талпи). Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Средният камък от запад с врязан равнораменен кръст.

Находки: от лявата страна на главата бронзова обица-халка, силно патинирана, с диаметър 0,022 м.

2. Дълбочина от повърхността 0,65 м. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Скелетът разрушен, запазени кости в неанатомичен порядък. По повърхността следи от ограждане с камъни; на средния от запад врязан кръст с удължено долно рамо, с пресечени с по една напречна хаста краища.

Находки няма.

3. Дълбочина от повърхността 0,60 м. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Скелетът разрушен, запазени кости в неанатомичен порядък. Повечето силно разложени. По повърхността ограждане с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан равнораменен кръст с удебелени краища.

Находки: желязно налче от обувка, фрагмент от глазиран керамичен съд (XVII – XVIII в.).

4. Дълбочина 0,50 м от повърхността (обр. 2, 5а). Гробната камера оградена с

каменни плочи отстрани и отгоре. Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Скелетът сравнително добре запазен, дължина 1,90 м. Ръцете скръстени в коремната област, краката опънати надолу. Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан малък равнораменен кръст, както при гроб № 1.

Находки: телени копчета 2 броя, при китките на двете ръце; желязна правоъгълна тока и желязна пластинка за прикрепването ѝ към колан, с две дупчици (част от токата силно корозирала), размери на токата 0,035 x 0,025 м; две железни налчета за обувки.

5. Дълбочина от повърхността 0,60 м (обр. 5b). Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Костите на скелета силно разложени. Приблизителна дължина 1,80 м. Ръцете скръстени в коремната област, краката опънати надолу. Скелетът ограден с цепени дъски. Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан кръст с удължено долно рамо; раменете му с пресечени с напречни хасти краища, долното – двойнопресечено.

Находки: бронзова обица-халка, силно патинирана, с диаметър 0,025 м - от дясната страна на черепа.

6. Дълбочина от повърхността 0,70 м. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Костите на скелета силно разложени. Дължина 1,82 м. Ръцете скръстени в коремната област, краката опънати надолу. Скелетът ограден с цепени дъски. Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан равнораменен обикновен кръст.

Находки: неопределяема турска монета от XVII в., силно патинирана и обрушена, в устната кухина; железни налчета от обувки.

7. Дълбочина от повърхността 0,65 м. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Скелетът добре запазен; дължина 1,85 м. Ръцете скръстени в коремната област, краката опънати надолу. Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан кръст с удължено долно рамо, раменете му пресечени в краищата с напречни хасти.

Находки: неопределяема турска монета от XVII–XVIII в., силно патинирана и обрушена, в устната кухина; глинена купичка със зелена глеч отляво, при черепа.

8. Дълбочина от повърхността 0,65 м. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Костите на скелета до голяма степен разложени, определяема дължина 1,80 м. Ръцете скръстени в коремната област, краката опънати надолу. Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан кръст с удължено долно рамо; всички рамене с пресечени с напречни хасти краища, долното двойнопресечено.

Находки: неопределяема сребърна монета от XVII в. със силно изтрит образ, при устната кухина; фрагмент от глазиран керамичен съд от XVII–XVIII в.

9. Дълбочина от повърхността 0,65 м. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Костите на скелета силно разложени, дължината определяема само според дължината на камерата – приблизително 1,80 м. Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан кръст с удължено долно рамо; всички раме

не с пресечени с напречни хасти краища, долното двойнопресечено.

Находки: няма.

10. Дълбочина от повърхността 0,65 м. Гробната камера оградена с каменни плочи отстрани и отгоре. Ориентация ЮЗ-СИ, отклонение 25 градуса. Костите на скелета почти изцяло разложени, дължината определяема само според дължината на камерата – приблизително 1,80 м. Повърхността на гроба оградена с необработени риолитни камъни. Централният камък от запад с врязан равнораменен обикновен кръст.

Находки: няма.

11 – 18. Аналогични на гр. № 10, с почти напълно разложени скелети (обр. 4b). Само в гр. № 16 има находка - глинена купичка със зелена глеч, положена отляво до черепа, аналогично на гр. № 7 (обр. 8).

Вакарелски 1974: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1974.

Вачев, под печат: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите “Рождество Христово” и “Св. Архангели Михаил и Гавраил”. Велико Търново, под печат.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI – XI в. на територията на България). София, 1976.

Въжарова 1977: Ж. Въжарова. Погребалният обряд като исторически източник за етническата същност на българския народ (по археологически данни). – Археология 1977, 2, 33, 35.

Гатев 1885: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – РП, 12, 1985.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Дамянов 1999: Н. Дамянов. Средновековен некропол край с. Арда, Смолянско. – In: Rhodopica 1999, 1, 91–100.

Евтимова 1992: Е. Евтимова. За обичая “Харонов обол” (наблюдения от Преслав). – Приноси към българската археология, т. I. София, 1992, 258–261.

Енчев-Видю 1994: И. Енчев-Видю. Български народен кръст. София, 1994.

Любенова 1996: И. Любенова. И гробовете умират. София, 1996.

Манева 1992: Е. Манева.Средновековен накит од Македонија. Скопје, 1992.

Миланова 1994: О. Миланова. Керамични съдове от некрополи в Мелник. – В: Мелник, 2. София, 1994, 105–109.

Нешева 1976: В. Нешева. Антична преживелица през средновековието и в поново време. – Нумизматика 1976, 3, 7–25.

Нидерле 1924: Л. Нидерле. Быт и культура древних славян. Прага, 1924.

Петрунова 1992: Б. Петрунова. Археологически данни за погребалните обреди в с. Терзийско през XV–XVIII в. – В: Сборник История и култура на Карнобатския край, 2. София, 1992, 105–110.

Петрунова 2006: Б. Петрунова. Накити от некропола до с. Неделково, Трънско. – Приноси към българската археология, т. III–IV, 2006, 189–203.

Петрунова, Хаджиангелов 1996: Б. Петрунова, В Хаджиангелов. Идеята за дом в погребалните обреди от Самоковско. – Във: Фолклорни модели на света. Трети северозападни четения на асоциация “Онгъл” (Враца, 25–26 ноември 1996 г.). София, 1996, 28–34.

Λαμπρου 1930: Σ. Λαμπρου. Λευκωμα βισαντινον αυτοκρατορων Αθηναες 1930.

CHRISTIAN NECROPOLIS IN CHEPELARE

Violeta Nesheva

Summary

A 17th - 18th century Christian necropolis was found in 1970 during construction work in the town of Chepelare. Eight burials from the necropolis were excavated.

The grave pits were rectangular in shape and had identical dimensions - 2/2.20 x 0.60/0.70 m. They were dug into the soil, at a depth of 0.50-0.70 m from the modern surface. The burials were made in accordance with the Christian Orthodox funerary practice. All the burials were single. The skeletons were in extended position, lying on their backs, with extended legs and arms folded together on the abdomen. The skeletons were southwest-northeast oriented, the skull pointing to the southwest. All skeletons had the same 25° deviation from the east-west axis, which is typical for the funerals done in the spring and summer. Except for a couple of skeletons, the bones were poorly preserved. The bones in two of the grave pits were not in anatomic order due to unknown reasons. It has to be pointed out that the deceased were quite tall – the length of the skeletons reaches 1.80/1.90 m, a fact that makes us suggest that they were males.

The various burials display peculiarities of the ritual - bordering the skeleton alongside (and covered in one case) by splintered wooden planks that shaped a funerary bed for the sleep of death of the deceased; marking the graves on the surface by middle-sized rhyolite stones arranged at certain distance from each other; cutting 4 types of crosses on the stones; putting a coin as a grave good (Charon's obol) in the mouth of the deceased; the custom of wearing a single earring by men as an amulet against "evil eyes".

The necropolis, of which the excavated burials were part, belonged to the (Bulgarian) Christian population living in the region. This population had strong traditions related to the funerary ritual, which survived despite the intentional Ottoman politics of Islamization, pursued in the Rhodopes Mountains.

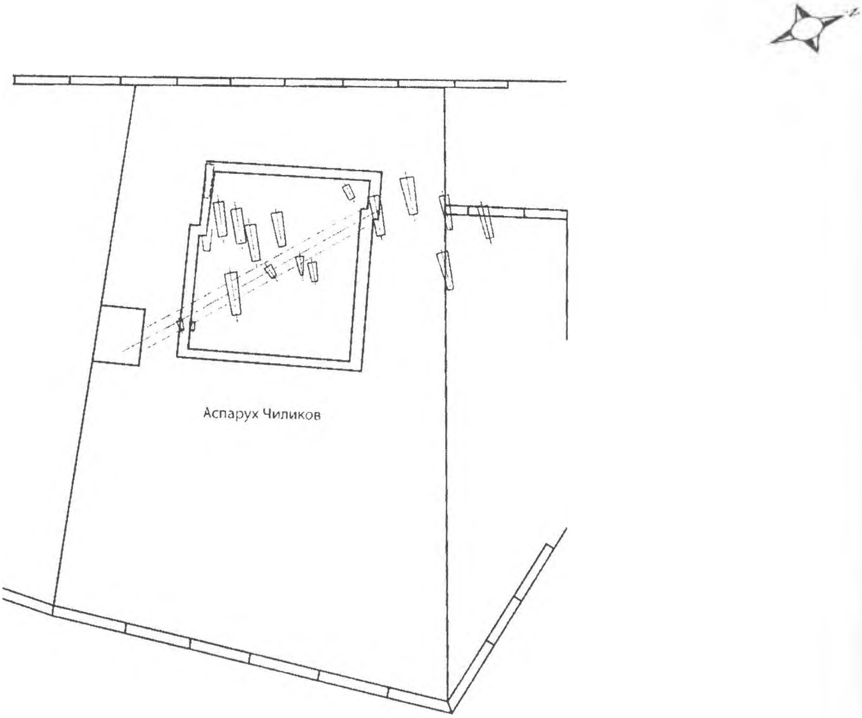

Обр. 1. План на некропола (по Н. Петрова).
Fig. 1. Plan of the necropolis (after N. Petrova).

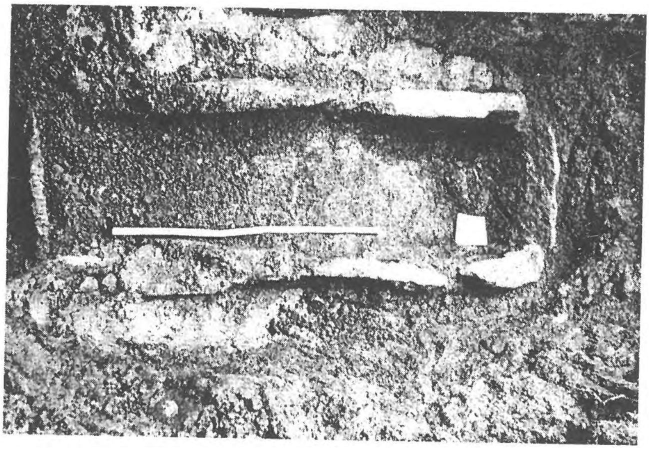

Обр. 2. Гробна камера, оградена отстрани с едри цепени каменни плочи (№ 4).
Fig. 2. Grave chamber enclosed by large split stone slabs (№ 4).

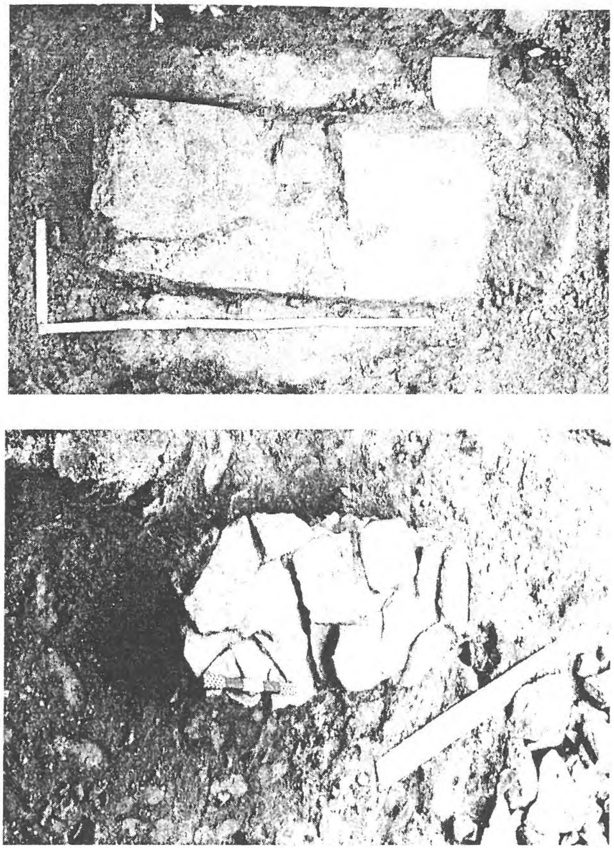

Обр. 3 а, b. Гробни камери, покрити с цепени каменни плочи.
Fig. 3 a, b. Grave chambers covered with split stone slabs.

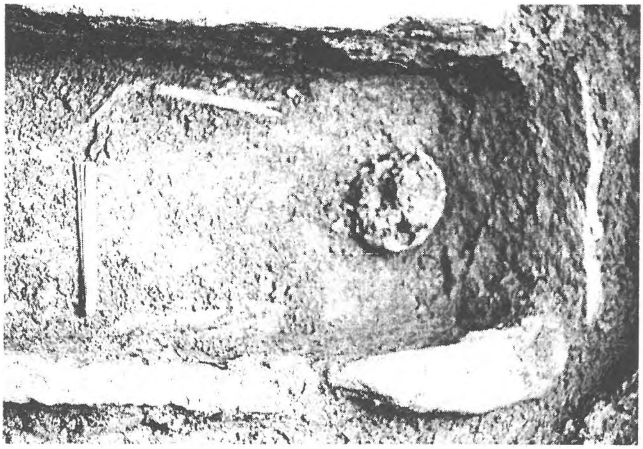

Обр. 4 а. Гробове с разложени скелети (№ 1).
Fig. 4 a. Burials with very badly preserved skeletons (№ 1).

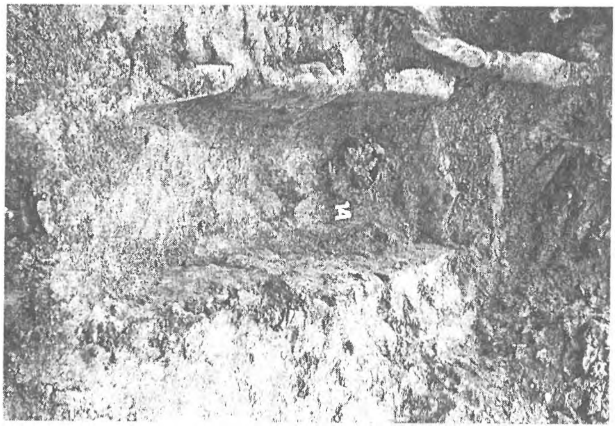

Обр. 4 b. Гробове с разложени скелети (№ 14).
Fig. 4 b. Burials with very badly preserved skeletons (№ 14).

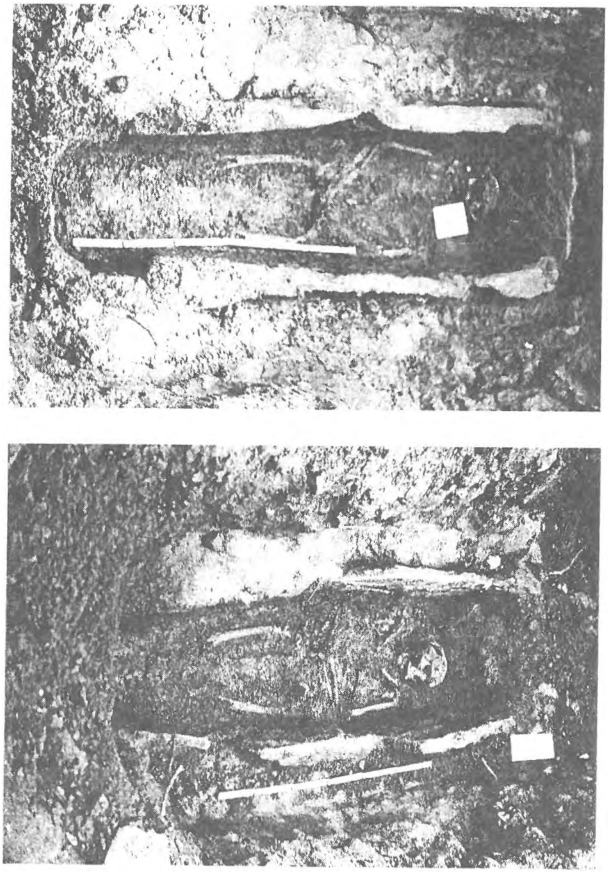

Обр. 5 a, b. Гробове с относително запазени скелети (№№ 4, 5).
Fig. 5 d, b. Burials with relatively well preserved skeletons (№№ 4, 5).

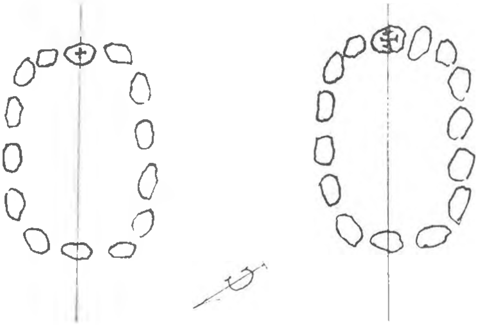

Обр. 6. Маркировка на гробовете на повърхността на терена.
Fig. 6. Grave marks on the surface.

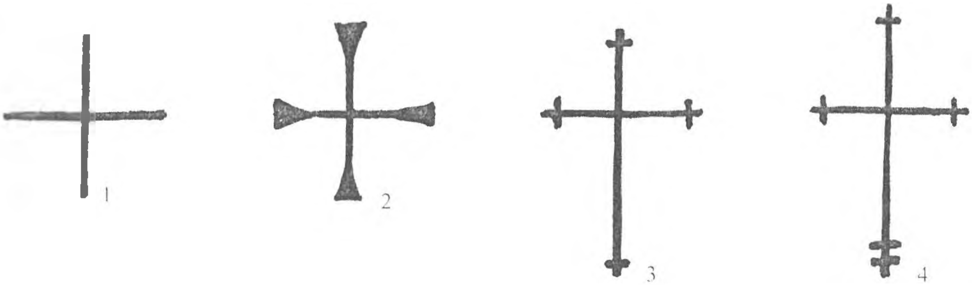

Обр. 7. 1-4. Врязани кръстове върху централния камък от запад на гробовете от некропола в Чепеларе.
Fig. 7. 1-4. Incised crosses on the central stone from the west of the burials in the Chepelare necropolis.

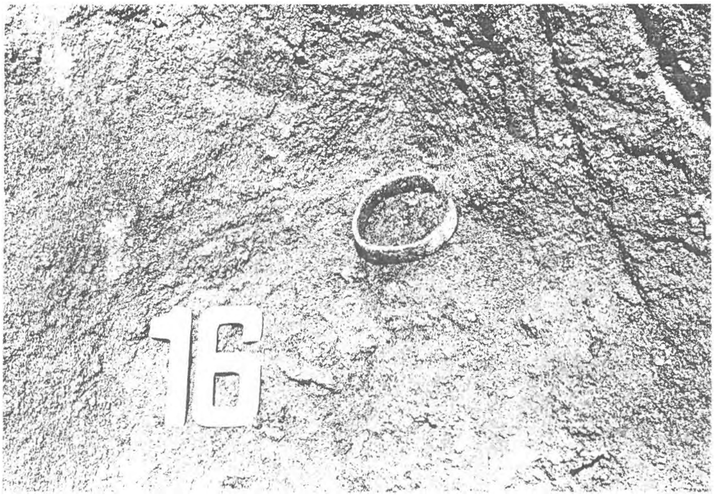

Обр. 8. Глинена паничка *in situ* в гроб № 16.
Fig. 8. Small clay bowl found *in situ* in burial № 16.

МАГИЧЕСКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ВЪРХУ НЯКОИ НАДГРОБНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ СРЕДНА СТРУМА

Василка Герасимова

Изображенията върху надгробните паметници никога не са случайни. Изработването на една каменна стела с надпис, портрети и декоративна украса изисква не само технически умения, но и предварителен план за това, което трябва да се представи на нея. Често каменоделските ателиета си служат с готови "проекти", както и днес ни предлагат утвърдени образци на украса на надгробния паметник, като при специални изисквания поставят и допълнителни елементи.

В долината на Средна Струма има няколко схеми на украса и тук ще се спра на една от тях (обр. 1–3 и 5). На редица надгробни паметници е скулптирана релефна гирлянда от лаврови листа с тения, висяща на клинове или букрании. На нея виси грозд. Над извивката на гирляндата са скулптирани розета или лозови ластари. Цялото изображение е поставено във вдлъбнато поле, над което има фронтон и акротери. Датирани надписи към тази схема на украса, показват, че тя се разпространява във и след средата на II в. (Mihailov, 1966, 2274 и др.). Закачената върху букрании или клинове гирлянда има връзка с венците и цветята като погребален дар. Изработването ѝ от лаврови листа ни връща към по-старата традиция за поставянето на златен лавров венец на главата на починалия. Използването именно на лавъра не е случайно. Това растение се счита за носител на тайнствени сили, скрити от обикновения човек. Неговите клонки, листа и плодове са атрибути на боговете Аполон, Дионис и Зевс. Лавровите листа, използвани и днес за подправка, невинна и безвредна, дават необичайна и загадъчна сила на Пития да предсказва. Тя ги дъвче и така влиза в допир с бог Аполон. Нещо повече. Бог Аполон, богът на поетите им вдъхва свръхестествената дарба да съчиняват стихове и ги вдъхновява за поетични изяви. Лавърът и неговите магически свойства се свързват с него и по друга линия. Окиченият с лавър Бог носи прозвището *Καθάρσιος* – Очистващ. Това показва, че Богът чрез лавровите клонки очиства от болести, нещастия и даже оневинява от грехове. Не трябва да се пропуща и запазеният до днес символ на лавровия венец. Той се дава като безкористна награда и символизира вечна слава, вечна памет (Steier 1927, 1440). По магически начин лавърът отклонява гръмотевицата. Там, където расте или са поставени негови клонки, не поразяват мълниите на Зевс, защото мястото е чисто, а следователно и свято.

С култа към Дионис се свързват гирляндите от лавър с грозд и ластари. Тук са представени заедно два магически елемента. Чрез това, което символизира лавровият венец – вечна слава, починалият трябва да получи и вечна памет. Посредством растението на Дионис – лозата, е показана вяра в прераждането на починалия в отвъдното. Изобразено е едно пожелание за вечна радост чрез символа на цъфналото цвете – розетата. Тук трябва да се добави и легендата, свързана с царя на бебриките – Амик. Той бил известен със силата и надменността си. Предизвиквал на двубой всеки чужденец, дръзнал да мине през земите му. При похода на аргонавтите е предизвикал на юмручен бой един от тях – Полидевкт. В него царят бил убит. Победителят Полидевкт получил като награда лавров венец. Клонче от него паднало на гроба на Амик и от него израснало лаврово дърво (Steier 1927, col. 1440). Като дърво, израснало върху гроб, лавърът се счита за мястото, където обитава духът на починалия, който има силата да отклонява злото и да закриля приближилите го. Оттук и апотропейската сила на дървото, клоните и листата му (Steier 1927, col. 1442). Надгробните паметници, украсени с лаврови гирлянди, носят магическата сила на това дърво и неговата апотропейска сила.

На някои паметници, украсени с лаврова гирлянда, е представен в долния десен край и един особен предмет (обр. 1 и 3). Това е вид дърводелска брадва *ascia, dolabra*. Така е определена и от Д. Димитров (Димитров 1942, 362), и от Г. Михаилов (Mihailov 1966, 239–240). Един надгробен паметник (обр. 1) от античния град Нейне, разположен между Горна и Долна Градешница и Илинденци, ни дава името на инструмента, използвано от местното население на старогръцки – τὸ σκέπαρνον. То отговаря на латинското название *ascia* и *dolabra* и значи топор, брадва, тесла. Изобразяването на този инструмент е било любопитно за Д. Димитров и той се е опитал да го обясни като дърводелски инструмент, свързан с професията на починалия. Това се дължи и на надгробна стела от Сер (Димитров 1942, 364–364, обр. 15–19) (обр. 4), чието единствено украшение е именно този инструмент. Надписът към стелата от Нейне (обр. 1) дава яснота относно магическата му символика.

Той гласи:

Αὐρ(ηλία) Πυρου-
σαλα Αὐρη(λίῳ) Ἀρτεμι-
δώρῳ τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς ἔθηκε
τὸ σκέπαρνον διὰ τὸ μὴ φθάνιν αὐτοῦ
μνήμης χάριν ἔργον (ε)πύησιν εν τῷ ενι-
αυτῷ.

Превод: *Аврелия Пюрусала направи на съпруга си Аврелий Артемидор тесла, за да не ме последва неговото. Паметникът направих за спомен във времето.*

Употребата на императорския когномен Аврелий от мъж и жена от едно семейство с явно перегринален произход, стилът на оформянето и украсата на паметника и палеографските особености сочат, че той е изработен през III в. сл. Хр.

Външно паметникът се отличава от всички подобни само по поставянето на изображение на тесла и упоменаването ѝ в текста. Той съобщава, че е извършен особен магически акт. Направена е тесла, т.е. тя не само е изобразена, но е извършен обрядът "тесла". Направено е действие с този инструмент. Извършено е съсичане. Може само да се предположи как е извършено това. Теслата е изобразена. Тя обаче стои, без да е свързана с другите изображения и текста. Следователно при погребението е извършен обряд, който не е описан в изворите и това е разбираемо при магически действия. Насичането на тялото при погребения е засвидетелствано по археологически път и е проучено при погребалния обряд за II–I хилядолетие пр. Хр. (Кисьов 1994, 174–177). К. Кисьов е описал редица случаи на разчленяване на трупове на територията на съвременна България. Той е отбелязал, че има различни видове и практики. Кисьов пише дословно: "В по-голяма част от проучените некрополи се констатира отделяне на една или няколко части от тялото (ръце, крака или череп), след което те са поставяни до мъртвия в гроба." (Кисьов 1994, 176).

При някои случаи обредът е по-различен. Отделените части са изгаряни и след това са поставяни в урната при останалите части на тялото. Предположението, че този обред е свързан с обезсмъртяване на душата и орфически традиции, се отрича напълно от текста на надписа. Той изрично отбелязва, че тракийката Пюрусала изрично е направила "тесла", за да не я последва участта на съпруга ѝ. Вероятно Пюрусала е била ужасена от мъчителна болест или друг вид нещастие, сполетяли съпруга ѝ, а може би и други близки преди него. Тя е извършила старинния обред на насичането и изрично го е манифестирала чрез изобразяването на теслата и текста на надписа.

Обредът на разчленяване на тялото е наречен от Кисьов διασπαράσσω и ανατέμνω. И двата глагола означават "отрязвам, отсичам". С текста на надписа от Нейне той получава своето местно име – "τὸ σκέπαρνον". Изображенията върху надгробните стели нагледно ни показват как изглежда инструментът за разчленяването. Според проучванията на Д. Димитров, това е дърводелската тесла. С нея, а не с обикновена брадва или двуострата, царска секира, е извършван този старинен магически обред, имащ силата да пресича злата съдба. Представянето на този инструмент върху надгробните плочи е от голямо значение. То има за задача да предупреди, че върху погребания е извършен магическия обред. Това само по себе си е било толкова значимо, че върху една от стелите не е представено нищо друго освен теслата (обр. 4). От друга страна имаме и късмета да видим изобразен инструмента, с който е извършван магическият ритуал.

Този инструмент се състои от сърповидно изкривена дръжка и острие, завършващо с цилиндрично удължение, прикрепено с широка лента към дръжката (обр. 5), която е твърде къса. Острието се разширява конусовидно и е перпендикулярно на дръжката. Целият инструмент по пропорции и по вид остра част по-скоро напомня на сатър, а не на дърводелския инструмент, който сме свикнали да наричаме тесла. При съвременната тесла острието е успоредно с дръжката и липсва удължението над свързващата част. Дръжката на съвременната тесла е поне два и половина пъти по-дълга от режещата част. Думата обаче употребена в надписа "τὸ σκέπαρνον" и днес означава на новогръцки тесла.

Знакът, символ на обреда, е използван не само в долината на Струма. Срещаме го и върху други надгробни паметници из цяла България. Един много характерен пример е богато украсена стела от Арчар (Филов 1913, 6–8, №4, обр. 4; НАМ–София, инв. № 3202). Върху нея са представени изображения с различна семантична натовареност и множество декоративни магически елементи (обр. 6 и 7). Някои от тях, като например змия, поглъщаща жаба, не са намерили своето обяснение. Повечето символизират обезсмъртяване: два гения държат лавров венец. Долното поле е заето с виещи се лозови ластари с плодове и даже със спътника на Дионис – Пан. Необичайно е представянето в центъра на фронтона на Медуза, отблъскваща злото. На дясната тясна страна на паметника се вижда добре запазеното изображение на тесла (обр. 7). Тя е представена отделно, независимо от множеството символи върху лицето на стелата в рамкирано вдлъбнато поле. Изображението е предвидено още с оформянето на паметника, тъй като е релефно. От текста на надписа става ясно, че са погребани трима: Гай Касий Феликс, съпругата му Касия Луцена и внукът им Ветендий Супер. Паметникът е поставен от Касия Когитата на родителите и на сина и в средата на

II в. сл.Хр. Всички носят римски имена. Името на майката показва, че тя е била освободена робиня на съпруга си, и това дава възможност да се предположи, че е местна жителка. Магическото поставяне на тесла върху дясната страна е знак, че върху погребаните е извършен обрядът "тесла" и телата им са били разчленени. Паметникът е бил изрично поръчан с изображението на тесла. Той съдържа и другите магически елементи: лаврова гирлянда, лозови вейки с грозде и даже в средата на фронтона внушителна Медуза. За съжаление няма случай за едновременно намиране на гроб с костите в него и надгробен паметник с изобразена тесла. Надгробните стели от долината на Струма и Арчар показват, че разчленяването на покойниците с магическа цел е било много широко разпространено и извън пределите на Родопите. Практикувало се е не само в II–I хилядолетие пр. Хр., но е запазило силата и разпространението си и през II в. сл. Хр. Едно проучване на погребалния обряд през I–III в. сл. Хр. сигурно ще покаже, че обрядът "тесла" е широко застъпен и практикуван като магическо средство за пресичане на болести и смърт в едно семейство.

Украсата на паметниците с лаврова гирлянда, с розети, с лозови ластари и гроздове и поставянето на скепарнон едновременно с тях имат и още една семантична натовареност. Изображенията са знак, че мястото е пречистено. Едновременно с това, въпреки ужасяващия акт на разчленяване, духът на погребания не е прогонен и му е направено място, където той да се приюти и покровителства посетилите гроба.

Димитров 1940: Д. П. Димитров. Инструменти, изобразени върху надгробни плочи. – Беломорски преглед, I, 1942, 359–365.

Кисьов 1994: К. Кисьов. Обредът διασπαράσσω (ανατέμνω) в погребалните практики на тракийските племена в Родопите през втората половина на II–I хил. пр.н.е. – ГДАНБУ, I. София, 2004, 174–177.

Филов 1912: Б. Филов. Антични паметници в Народния Музей. – ИБАД, I. София, 1912/1913, 1–53.

Mihailov 1966: G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgariae Repertae, IV, 1966.

Steier 1927: G. Steier, Lorbeer, Paulys. Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenchaft. Stuttgart, 1927, 1432–1442.

MAGIC IMAGES ON GRAVE STONES FROM THE MIDDLE STRUMA VALLEY

Vassilka Gerassimova

Summary

A considerable number of grave stones from the Struma valley are decorated with laurel garlands, vine sprouts, branches and fruit. These images are to be related to the magic power of the laurel tree. Its stem, branches, leaves and fruit were sacred for Zeus, Apollo and Dionysus. They were regarded as protection against Zeus's thunderbolts. They were also believed to provide purification from illnesses, evil and crimes, as well as inspiration for the poets. They gave oracular power to Pythia, served as a refuge for the souls of the dead and were believed to have apotropaic power.

Some of the grave stones bear an image of a specific carpenter's tool – and adze. An inscription throws light on its meaning. The adze (τὸ σκέπαρνον) was used to cut the body of the deceased into pieces in order to stop a series of illnesses or misfortunes. The Thracian woman Pyryusala had explicitly stated in the inscription "διὰ μη φθάνιν αὐτῦ" – "in order to protect myself of what happened to him". An adze depicted on a grave stone was a sign that the deceased were subjected to a magic ritual – a decapitation or cutting off the limbs. This act was named "το σκέπαρνον" by Pyryusala. As attested also by other grave stones, this magic ritual was practiced not only in the Struma valley but on the entire territory of Thracia and Moesia as well. The apotropaic act of cutting the dead body into pieces was practices in Thracia and Moesia in the 2nd and the 1st millennium BC. The finds from the Struma valley attest that it survived till the Roman period.

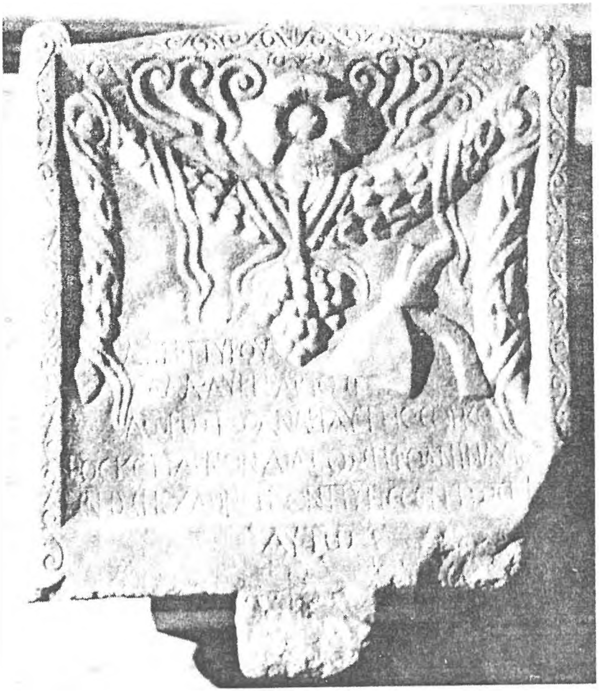

Обр. 1. Надгробен паметник от Нейне, Mihailov, 1966, № 2254.
Fig. 1. Gravestone from Neine, Mihailov 1966, № 2254.

Обр. 2. Надгробен паметник от Сандански, Mihailov, 1966, № 2271.
Fig. 2. Gravestone from Sandanski, Mihailov, 1966, № 2271.

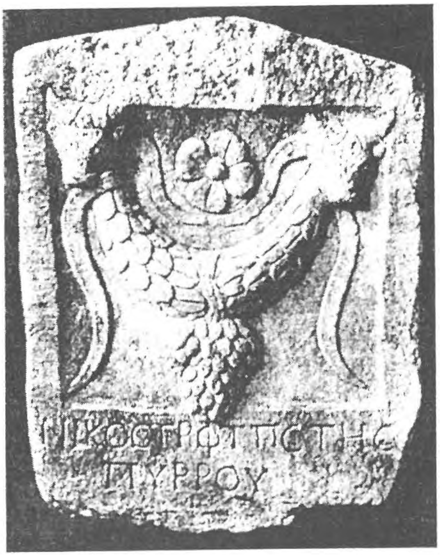

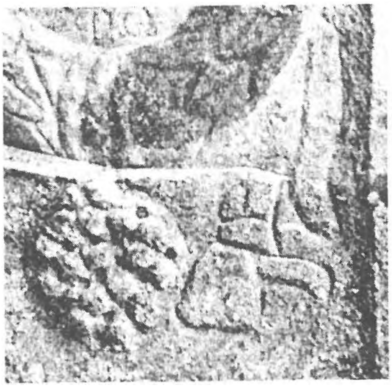

Обр. 3. Надгробен паметник от Сер, Димитров 1942, 350-351, обр. 5 и 16.
Fig. 3. Gravestone from Ser, Dimitrov, 1942, 350-351, figs. 5 and 16.

Обр. 4. Надгробен паметник от околностите на Сер, Димитров 1942, 360, обр. 15.
Fig. 4. Gravestone from the vicinity of Ser, Dimitrov, 1942, 360, fig. 15.

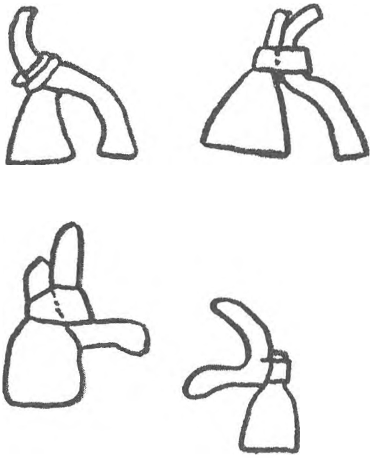

Обр. 5. Рисунки на το σκεπαρνον, теслата за разчленяване.
Fig. 5. Drawing of το σκεπαρνον, the cutting adze.

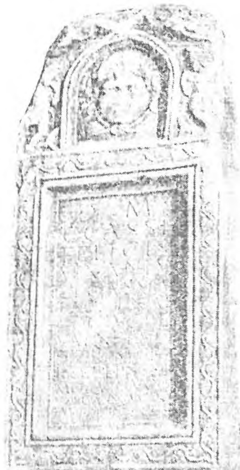

Обр. 6. Надгробен паметник от Арчар.
Fig. 6. Gravestone from Archar.

Обр. 7. Детайл от паметника от Арчар.
Fig. 7. Gravestone from Archar – a detail.

ЖИВКА ВЪЖАРОВА И ПОСЛЕДНИТЕ ТЕРЕННИ ПРОУЧВАНИЯ НА РУСЕНСКАТА СЕЛИЩНА МОГИЛА (1986 - 1989)

Кънчо Кънчев

1. Споменът ми за Ж. Въжарова и отношението ѝ към българската праистория.

Ж. Въжарова остана в моето съзнание като откровен, прям и справедлив човек. Строга и взискателна към честните и почтените и непримирима към несправедливостта, недисциплинираните и нехайните. Имайки солидни партийни позиции, тя смело защитаваше онеправданите, пренебрегнатите, засегнатите от тогавашната цензура пред ръководствата на Археологическия институт и музей (АИМ, сега НАИМ). С особена загриженост Въжарова следеше спазването на методиката и правилника за провеждане на археологически проучвания в страната. Остро и емоционално тя реагираше на всяко нарушение на рутинната археологическа практика. В подкрепа на това твърдение има редица примери, за един от които става дума по-долу.

Аз имах с нея постоянни лични колегиални контакти по нейна инициатива, както и възможността да работя с нея – аз като научен ръководител на Научния архив (НА) при АИМ, а тя – като член на Полевата комисия. Преглеждахме ежегодно и докладвахме за състоянието на новопостъпилата и заведена документация в НА от теренните проучвания. При тези проверки тя беше безкомпромисна към пропуските и грешките на разкопвачите, радваше се при всяка иновация, приложена в полевите изследвания, и не пропускаше да я афишира. Въжарова беше предана на археологията и отдаде всичко от себе си за научната истина, за здравия морал и колегиалната етика. Археологията беше съдба и смисъл на нейното съществуване. Към праисторията тя имаше своите предпочитания. Такива са моите лични спомени за учения, колегата и приятеля Ж. Въжарова.

Целта на това съобщение е да покаже приноса на Ж. Въжарова за изясняване на научния статут на Русенската селищна могила (РСМ) и по-конкретно – да се извади от изолацията, в която попадна през последните две десетилетия, този знаков (реперен) многослоен обект за българската праистория. За тази цел е нужно е да разкрием състоянието на последните проучвания, за да влезнат в научно обращение. За съжаление, въпросното многослойно селище неоснователно продължава да е в пълно забвение от нашите праисторици, откъдето идва тревогата ни. За яснота правим кратко описание на РСМ.

2. Последните проучвания на Русенската селищна могила и намесата на Ж. Въжарова.

Русенската селищна могила (РСМ), с височина 10 м, ширина 50 м и дължина 98 м е едно от най-големите многослойни селища в Североизточна България, проучвана от: Х. Шкорпил (1904), Д. Костов (1921–1922), Г. Георгиев и Н. Ангелов (1948–1953). Последните двама разкопвачи са разкрили в най-горните напластявания с обща дебелина от 0,70 м материали и находки от римската епоха, халщата и късната бронзова епоха. Под споменатите културни наслоявания следват без прекъсване тези от халколита с дебелина от 4,70 м, където двамата проучватели са разграничили 11 строителни хоризонта. Това обаче е само част от мощния халколитен пласт. Впоследствие (за заводски нужди) повърхността на могилата е била изравнена, при което са разрушени централният профил, 2–3 жилищни нива, а сондажите и стратиграфският изкоп са запълнени. След 33-годишно прекъсване проведохме през 1986 – 1989 г. спасителни теренни проучвания, когато в културния пласторед, с дебелина 3,50 м, бяха разкрити 7 строителни хоризонта.

И така, халколитните културни наслоявания на РСМ се състоят от над 20 строителни хоризонта, които следват без прекъсване с обща дебелина над 8 м. Всеки от гореизброените учени по-своему датираше обекта, а Х. Тодорова счита целия халколитен пласт за късен халколит (Vajsova 1966, 39; Тодорова 1977, табл.1; Тодорова 1983, 100). Въпросите за относителната хронология на РСМ са разгледани другаде, поради което на тях тук не се спирам (Кънчев 1999, 131–135). За изясняване на абсолютната датировка бяха подготвени многобройните проби за анализи по С14, но те бяха унищожени без наше знание и съгласие. Тук трябва да добавим, че каменно-медната епоха е протекла през цялото пето хилядолетие пр.Хр., където теоретически са възможни наймалко 20 жилищни нива. Такова дълго стратиграфски определено съществуване по време на енеолита засега у нас не е открито. Иначе речено русенската стратиграфска последователност на халколита засега е най-дългата и най-пълната, т.е. най-плътно покрива максималния хронологически обхват на тази епоха. Имаме основание да твърдим, че РСМ е еталонът на халколитната стратиграфия в басейна на Долния Дунав. За съжаление, заключението на Полевата комисия при АИМ от март 1988 г., веднага след смъртта на Г. Георгиев (януари 1988), в отсъствие на разкопвачите, постави под съмнение правилното разчитане на въпросната стратиграфска последователност. Според комисията културните наслоявания на РСМ са с наклон под 30° (досега не стана ясно кой и с какви уреди е изчислил този ъгъл), а разкопаването им е извършено хоризонтално, при което е настъпило объркване и неправилно стратифициране. Пласторед с подобен наклон няма как да остане незабелязан и неотчетен. Той е теоретически невъзможен, но за това след малко. След тази констатация на комисията, както вече отбелязахме, последните резултати от теренните и лабораторните проучвания на РСМ бяха замразени, игнорирани и извадени от научно обръщение. Бъдещето на този тъй важен паметник остана неизяснено. При тази ситуация дойде незабавната реакция на Ж. Въжарова. Тя пожела (в наше присъствие) да посети обекта и лично да се запознае със стратиграфията му и да провери достоверността на споменатото решение. В края на май 1989 г. посещението беше осъществено, а видяното от нея беше отразено в протестна, нотариално заверена, декларация. Въжарова не забеляза наклон на строителните наслоявания и не откри изкривена информация в теренната документация, където в характеристиката на отделните строителни хоризонти, в табулиран вид, са отразени котите, дълбочините и дебелините, както и наклонът им. Тези данни са предоставени от техника на музея в Русе и придобити с помощта на съответните измервателни уреди. Въпросната стръмнина от 30° е невъзможна поради редица обстоятелства. Установената от нас хоризонтална плоскост на жилищните нива в действителност е с лек наклон от 2 до 5° – нужен за отток на повърхностните води (отразено в съответната документация). След известно подравняване и разчистване на терена, за да се оформи хоризонталната плоскост на строително петно, са били издигани вертикално стълбовете на нови сгради. Това е основно изискване на строителството – съблюдаване на хоризонтала и вертикала, т.е. да се спазват законите на статиката. Ако действително е имало такава стръмнина, то строителството би трябвало, според посочените закони, да бъде терасовидно, каквото не беше забелязано. Друга причина, поради която практически е невъзможен наклонът до 30° на културните наслоявания, е силната ерозия на валежните води. “Кинетичната енергия на падащите дъждовни капки, според специалистите, разрушават структурните агрегати” (Биолчев 1966, 95). Споменатото надолнище би засилило многократно разрушителната дейност на течащите води върху сградите с тесните улички между тях, които са върху льосова основа. Последната е много благоприятна за археологически разкопки, за стратиграфско разчитане и най-вече за изясняване на жилищната и селищната архитектура. Тя обаче е силно податлива на атмосферните процеси и най-вече на водна ерозия (размиване), проблем който и днес съществува за съвременния град. Нека припомним, че льосът е праховидна, ронлива скала (ветрови наслаги от междуледниковите епохи) с висока порьозност и водопропускливост. И така, този жест на Въжарова помогна да се преживее създалият се неблагоприятен микроклимат в АИМ и най-вече в българската праистория. Уверен съм, че след обнародването на това съобщение значителна част от изложените по-горе проблеми ще бъдат преразгледани, ще се превъзмогне объркаността в праисторическата гилдия. Направените от нас научни изследвания на масовия материал от РСМ почиват на многохилядни, добре структурирани и стратифицирани извадки, а алгоритмите им са ясно формулирани и строго съблюдавани. Убедени сме, че тези трудове, както и други наши проучвания по тази тема, останали извън публикационната дейност и обхват на АИМ, ще се включат в научно обръщение (Кънчев и др. 1987; Кънчев 2002а; 2002б; Kunchev, Angelov 1991). И така, след всичко описано по-горе, РСМ трябва да се възприема засега като репер на халколитния пласторед, като най-ранния халколитен протоград в Югоизточна Европа. Според нашите окончателни теренни проучвания РСМ се оформя като цитадела на халколитна колония, състояща се от две селищни могили и едно открито селище, разположени в съседство. Колонията е възникнала върху десния бряг на р. Дунав и е имала интензивен живот в продължение на едно хилядолетие по течението на Великата река. Този поселищен феномен, при който виждаме кълновете на урбанистиката и цивилизацията, е непознат за халколита, поради което заслужава особен научен интерес. Тези и други наши съждения не са фантазии и безпочвени внушения. Те почиват на формалната математическа логика, която все още се пренебрегва в археологическата практика. Сега предоставяме правото и възможността на заинтригувания читател да изгради своето мнение по засегнатите по-горе въпроси. В заключение бих добавил, че по предложение на Г. Георгиев, с когото работихме 3–4 десетилетия, ми бяха възложени и последните теренни проучвания на РСМ. Изложеното дотук би трябвало да се възприеме от читателя като заключителната част на несъстояла се дискусия, поради отсъствие на подходящ микроклимат по онова време в АИМ.

Биолчев 1966: А. Биолчев. Ерозия и борбата с нея. София, 1966

Георгиев, Ангелов 1952: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1950. – ИАИ, XVIII, 1952, 119–194.

Георгиев, Ангелов 1957: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950 – 1953 г. – ИАИ, XXI, 1957, 41–124.

Кънчев и др. 1987: К. Кънчев и др. Разкопки на русенската селищна могила през 1986 г. – Годишник на музеите в Североизточна България, XIII, 1987, 25–41.

Кънчев 1999: К. Кънчев. Русенската селищна могила и относителната хронология на халколита в Североизточна България. – ГАМП, IX, 1999, 131–135.

Кънчев 2002а: К. Кънчев. Раннохалколитното развитие на жилищната и поселищната архитектура в русенската селищна могила. Раннохалколитният керамичен комплекс Русе, 16 стр.; Метрична и фун[illegible]ална характеристика на раннохал[illegible]ните оръдия на труда от селищната могила в гр. Русе, 26 стр.; Праисторическото сградостроителство и поселищната система в България. – Сборник от непубликувани трудове. София, 2002 (и на електронен носител в библиотеката на АИМ).

Кънчев 2002б: К. Кънчев. Халколитният протоград Русе. – Минало 3, 2002, 4–15.

Тодорова 1977: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. Автореферат на дисертацията за получаване на научната степен "Доктор на историческите науки". София, 1977, табл. 1.

Тодорова Х., 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.

Шкорпил 1914: Х. Шкорпил. Опис на старините по течението на Русенски Лом. София, 1914, 59–61.

Kunchev, Angelov 1991: K. Kunchev, A. Angelov. On some methods of study of prehistoric buildiing.– Pulpudeva, VII, 1991.

Vajsova 1966: K. Vajsova. Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien. – Slovenska archeologia, L. 1966, 39.

Приноси към българската археология, т. V

Българска, първо издание

Редактор *Ангелина Радева*
Превод на резюметата *Татяна Стефанова*

Предпечат **АГАТО**

Издателство Агато
София 1000, ул. Алабин 38, тел. 02/980 18 12
E-mail: agato@omega.bg; www.agato.hit.bg
Специализирано в областите археология, история,
културология, нумизматика, епиграфика,
философия, естетика

ISBN 978-954-8761-84-0

АГАТО